

Behruz HƏQQI

**“KOROĞLU” – TARİXİ-MİFOLOJİ
GERÇƏKLİK**

Behruz Həqqi

**"KOROĞLU"-
TARİXİ-MİFOLOJİ
GERÇƏKLİK**

btabrızli@yandex.de

Abant İzzet Baysal Üniversitesi'ne Hattıramdır
18 Ekim 2009 - Pazar

Behruz Həqqi

18.10.09

Bolu

Baki-2003

FARSCADAN TƏRCÜMƏ EDƏN:

ATILLA MARALANLI

ELMİ REDAKTORLARI:

İSRAFİL ABBASLI

filologiya elmləri doktoru, professor

HÜSEYN İSRAFİL

filologiya elmləri doktoru

RƏYÇİLƏR:

ELMƏDDİN ƏLİBƏYZADƏ

filologiya elmləri doktoru, professor

SİRACƏDDİN HACI

filologiya elmləri namizədi

AYBƏNİZ KƏNGƏRLİ

filologiya elmləri namizədi

**Behruz Həqqi. «Koroğlu» - tarixi-mifoloji gerçəklik.
Bakı, «Nurlan», 2003, 316 səh.**

"Koroğlu" dastanının mif qaynaqlarının araşdırılmasına həsr olunmuş bu əsər yazıçı-alim Behruz Həqqinin Azərbaycanda nəşr olunan ikinci kitabıdır. İlk dəfə olaraq bu kitabda tarixi "Koroğlu" dastanının mifoloji təfəkkürümüzə bağlılığı irəli sürülür, türk mifologiyası ilə əlaqələri sistemli-elmi şəkildə nəzərdən keçirilir.

H $\frac{4603000000}{N - 098 - 2003}$ **Qrifli nəşr**

© «Nurlan», 2003

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin mühüm bir qolunu təşkil edən poetik söz sənəti onun tarixən formalaşdığı coğrafi məkanla məhdudlaşmamışdır. Folklor daha çox yaradıcısı olan xalqın mədəniyyət çevrəsi ilə ölçülür. Bu gün dünyanın hansı bir ölkəsindən Azərbaycan türkünün səsi gəlersə, demək orada Azərbaycan folkloru mövcuddur və o yaşayır.

Vətəndən, elindən, ulusundan iraq düşüb qürbətə pənah gətirən soydaşlarımız özləri ilə poetik söz sənətlərini də aparmış, onu qoruyub yaşatmış, bu mənəvi irsin daşıyıcılarına çevrilmişlər. Təbii ki, bu ictimai-siyasi və tarixi proses qürbət folklorunu formalaşdırmış, Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının yaranması üçün zəmin rolunu oynamışdır.

Azərbaycan folkloruna dair araşdırmalarda mühacirət folklorşünaslığı probleminə az yer verilmiş, bu sahə əsaslı şəkildə öyrənilməmişdir. Problemin tədqiqi çağdaş zamanəmiz üçün də öz aktuallığını itirməmişdir.

Bu sözləri xatırlatmaqda məqsədimiz bütün mənalı həyatını milli məniyyətimizi qorumaq uğrunda mübarizəyə həsr etmiş bir insanın varlığıdır. Bu şəxs ilk tanışlığımızdan "Əmi oğlu" kimi tanıdığımız Behruz bəy Həqqidir.

Yazıçı, alim, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin səxri üzvü, Almaniyaadakı Azərbaycan Yazıçılar və İncəsənət Xadimləri Birliyinin, "21 Azər" siyasi təşkilatının rəhbəri Behruz Həqqi Təbrizdə doğulmuş, gənc yaşlarından Səməd Behrəngi, Əlirza Nəbdil Oxtay, Behruz Dehqani, Məziyə Üskuyi ilə birlikdə Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin öndərlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır. Behruz Həqqi bir çox silahdaşları kimi edam cəzasına məhkum olunmuş, 8 il dözülməz zindan həyatı yaşamışdır. 1979-cu il inqilabından sonra azadlığa buraxılan Behruz Həqqi Sovet Azərbaycanına pənah gətirsə də, burada rahatlıq tapa bilməmiş, qürbətə üz tutmuşdur. O, hazırda Kölnə yaşayır, uzun illərdir ki, Almaniya mühacirət həyatı keçirir.

Behruz Həqqinin zehni-mənəvi fəaliyyətini məşğul edən əsas sahə siyasi azadlıq uğrunda savaşa ona həmişə dayaq duran, dözümlü və şücaət qaynağı olan şifahi xalq ədəbiyyatıdır. Müəllifin qürbətdə çap olunmuş "Aşiq Şəmsir və Sarı Aşiq haqqında bir neçə söz" (1979), "Koroğlu" dastanının mifoloji qaynaqları" (1981), "Atalar sözləri" (1989), "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" (1990), "Atalar sözlərinin kökləri" (1998), "Tapmacalar,

bilməcələr" (2000) adlı kitabları onun toplayıcı, tərtibçi, tədqiqatçı və nəşir kimi çoxözlü folklorşünaslıq fəaliyyətindən xəbər verir. Bu yaradıcılıq axtarışları həm də onu təsdiq edir ki, Behruz bəy yalnız fiziki baxımdan qütbətdədir, onun fikri, düşüncəsi isə həmişə doğma torpağında, elində dolaşmışdır...

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı ənənələrini davam etdirən Behruz Həqqinin fəaliyyəti milli zəmində köklənmiş, Quzey Azərbaycan folkloru əsasında formalaşmışdır.

Folklorla meyl, onun toplanması və nəşrinə qayğı Cənubi Azərbaycanda nisbətən sonralar başlansa da, ayrı-ayrı janr və növlərin, həmçinin bu sahədəki araşdırmaların mətbuat səhifələrinə yol tapması 1945-46-cı illərə təsadüf edir. Həmin dövrdə nəşr olunmuş "Azərbaycan", "Vətən uğrunda", "Yeni Şərq" ruznamələrinin bu sahədəki fəaliyyəti mühüm ədəbi-mədəni hadisəyə çevrilmişdir.

"Azərbaycan"ın səhifələrində Behruz Həqqinin həmkarı olan M.Ə.Fərzanənin təqdim etdiyi Azərbaycan milli dastanlarından örnəklərin və xalq ədəbiyyatına dair silsilə araşdırmaların, həmçinin Rəsul Sərhəddarın, Hüseyn Sabir Zamanın, Fatimə xanım Mirzainin, Əbülfəzl Hüseyninin göndərdiyi bayatıların özünə yer tapması təqdirəlayiq hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Lakin bayatılara olan meyl artsa da, onların mətbuat səhifələrinə yol tapmasına imkan verilməmişdir. Yalnız Behruz Həqqinin mübarizə dostlarından olan Səməd Behrəngi 1963-cü ildə çap etdirdiyi "Parə-parə" əsərinin sonunda yüzdən çox bayatı vermişdir ki, bu həmin dövr üçün cəsarətli addım sayıla bilər. Bayatıların ilk müstəqil toplusu isə 1965-ci ildə M.Ə.Fərzanə tərəfindən Təbrizdə nəşr olunub ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Məcmuənin ikinci və daha sonrakı cəpləri yenə də M.Ə.Fərzanə (Tehran, 1981) və Yəhya bəy Şeydanın adları ilə bağlıdır.

Doktor Salamullah Cavidin "Azərbaycan folklorundan nümunələr" (I cild, 1966, II cild-1980) toplusu, həmçinin Əbdülkərim Xamaneyi ilə birlikdə hazırladıqları "Tapmacalar" kitablarının da Cənubi Azərbaycan folklorşünaslığında özünəməxsus yeri və dəyəri vardır.

Həsən Məcidzadə Savalanın "Türk təranələri" adı ilə çap etdirdiyi iki cildlik Azərbaycan xalq mahnıları (1963-1965), Əli Təbrizi və Kazım Sərdurudinin "Əsli-Kərəm", "Aşıq Qərib" (1954) kitablarının da Güney Azərbaycan folklorunun əbədiləşdirilməsindəki rolu dənılmazdır.

Nağılların toplanması ilə ən çox Səməd Behrəngi, Behruz Dehqani və Hüseyn Məmmədzadə (Sədiq) məşğul olmuşlar.

Azərbaycan kəndlərində müəllim işləyən bu şəxslər bəlli səbəblər üzündən Azərbaycan nağıllarını fars dilində çap etmək (1965) məcburiyyətində qalmışlar.

1955-ci ildə Əli Əskər Müctəhidi "Azərbaycan yerli ləhcələrində məsəllər və hikmətli sözlər" məcmuəsini çap etdirmişdir. Topluya 2500 atalar sözü salınmasına baxmayaraq bu nəşr yerli mətbuatda "heç bir etibar və inanışa layiq olmayan" əsər kimi qiymətləndirilmişdir. Qüds isə atalar sözü və məsəllərin toplanması ilə daha ciddi məşğul olmuş və janrla bağlı kitablarında atalar sözü və məsəlləri mövzu baxımından təsnif etməyə çalışmışdır. Bu işdə M.Ə.Fərzanə və Zöhrə Vəfainin də xüsusi əməyi olmuşdur.

Behruz bəy Həqqinin nəşr etdirdiyi yuxarıda adları xatırladılan kitabları da bu gələcəyin davamıdır.

Bu gün Azərbaycan dilli oxucu Behruz bəyin milli dildə çap olunan yeni bir sanballı tədqiqat əsəri ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" adlanan bu araşdırma sayca Behruz bəyin on ikinci kitabıdır.

Uzun illərin axtarırları, soy-kökü bir olan xalqların folklor qaynaqlarının araşdırılması, etnik baxımdan özgə millətlərə mənsub olan xalqlar arasında yayılan və yazıya alınan nüsxələrin əldə olunması hesabına başa çatan bu tədqiqat böyük səbr və zəhmət, dərin elmi-nəzəri hazırlığın məhsuludur.

Azərbaycan dastanlarının tarixi-etimoloji, mifoloji kökləri, qaynaqları bütün türk xalqlarının alimləri arasında əsaslı şəkildə yenidən öyrənilməyə başlanmışdır. Zamanımıza qədər mövcud olan toplama, nəşr və tədqiqat materialları son dərəcə faydalı olmuş, lakin folklor qaynaqlarının mahiyyətini fəlsəfi-estetik və etik cəhətdən mükəmməl şəkildə açan fundamental tədqiqatlar hələ az yazılmışdır.

Behruz Həqqi "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" adlanan geniş həcmli əsəri ilə xalqın bütün təbəqələri-ümumi oxucu kütləsi, o cümlədən ziyalı və tələbələr üçün anlayış, bilgi mənbəyi rolunu oynayacaq faydalı, dəyərli bir iş görmüşdür. Müəllif böyük zəhmət və tərkinli axtarırları hesabına "Koroğlu" dastanının bütün türk xalqları arasında mövcud olan variantları ilə birlikdə, qeyri-türk xalqlar arasında yayılmış versiyalarını da (əlbəttə, türk xalqlarının təsiri altında) öyrənmiş, bunlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmışdır.

Əsərdə "Koroğlu" dastanlarının tarixi kökləri haqqında geniş bilgi və məlumatlar toplanmış, bunlar mövcud tədqiqatlara əsaslanaraq saf-çürük edilmiş və müəllif müfəssəl bir elmi-ədəbi təsəvvürün yaranmasına nail olmuşdur. "Koroğlu"-nın ilkin

təfəkkür-mifoloji anlayış, tanrıçılıq və şamanizm dövrlərindən başlamış çağlardan, sonrakı dövrlərdə çağdaş tarixi hadisələrlə çulğasaaraq dastanlaşması və bütün türk xalqları arasında yayılması haqqında Behruz Həqqinin şərhləri mövcud tədqiqatlarla ziddiyyət təşkil etmir və çox halda onları daha geniş, elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə oxucuya çatdırır.

O da qanunauyğun və perspektivlidir ki, müəllif mifoloji anlayışlar və predmetlər haqqında şərhlər verərkən bu anlayışları (su, dağ, qılınç, at, qadın və s.) qədim yunan, Misir, ərəb, hind, çin mifoloji anlayışları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edir, çox zaman oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırır. Bütün mifoloji anlayışlar və predmetlər haqqında məlumatlar, şərhlər bəzən geniş təfərrüatlarla olsa da, çox maraqlı və cəlbedicidir. Bütün bunlar müxtəlif istiqamətli gələcək tədqiqatlar üçün də elmi həvəs və maraq oyadır.

Behruz bəyin "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" monoqrafiyası dastanın türk sistemli xalqlar, eləcə də digər xalqlar arasında yayılmış bütün variantlarını öyrənən ilk sistemli elmi tədqiqat əsəridir.

Behruz bəy ilk dəfə olaraq bu kitabda Koroğlunun ən qədim türk mifoloji qaynaqlarından gələn obraz olduğunu, konkret tarixi dövrün məhsulu olmadığını tutarlı elmi dəlillərlə sübut edir. İlk dəfə olaraq "Koroğlu" dastanının mifoloji qaynaqları geniş miqyasda elmi araşdırma obyektinə çevrilir.

Müəllifin mifoloji predmetlər haqqında mülahizə və mühakimələri elmi, fəlsəfi, məntiqi cəhətdən inandırıcı və əsaslıdır.

"Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" əsərini biz təcrübəli bir ziyalının, ictimai xadimin uzun müddətli fədakar əməyinin məhsulu, çağdaş zamana uyğun milli qeyrət və vətənpərvərlik nümunəsi hesab edirik.

Türkiyəli alim Mətin Ərgünün aşağıdakı fikirləri mifologiyaya səthi, ötəri, üzdən yanaşmağı rədd edir: "Mifologiyaya "üç ölçülü rəsm məntiqi"ndən hərəkətlə yanaşmaq gərəkdir. Rəsmi çöldən görünüşündəki mənasız şəkillər, mifologiyanın sözləri kimidir. Bu cür rəsmlərə baxma texnikasını bilib həmin yöndəndən bu rəsme baxsanız, ilk baxışda mənasız təsiri bağışlayan o təsvirlər sizin üçün mənalı şəkillərə çevrilir. Eynilə mifologiyayı araşdırarkən də hər sözü üç ölçülü rəsm olaraq alıb, ona eyni məntiqlə yanaşmaq və bu yöndən də tədqiq etmək gərəkdir" ["Dədə Qorqud", 2002, №1(2) Bakı].

Mifoloji fikir və anlayışlarda "mədəniyyətin yaddaşı araya girdiyindən", "mifologiyaya dair araşdırmalarda sadəcə sözlərin

üzdə olan məzmununa baxmaq yetmir. Bu sözlərin eyni zamanda gizlin qatdakı mənalарına, mədəni sistemin dəyərlər düzümündəki anlamlarına diqqət yetirməlidir" (Mətin Ərgün).

Behruz Həqqi sırf fəlsəfi əsər yazmağı, mifoloji qaynaqları dərindən açmağı qarşısına məqsəd qoymasa da, bir çox anlayışların çözülməsində, ilkin qavranışında olduqca faydalı mülahizələr irəli sürmüşdür.

Behruz Həqqi "Koroğlu" eposuna həsr olunmuş çoxyönlü, uğurlu bir araşdırmanın öhdəsindən gəlmişdir. Onu dəyərləndirmək, haqqında söz demək səlahiyyəti isə daha çox mütəxəssislərin, oxucuların öhdəsinə düşür.

İSRAFİL ABBASLI

filologiya elmləri doktoru, professor

HÜSEYN İSRAFİL

filologiya elmləri doktoru.

DƏYƏRLİ TƏDQIQAT

"Koroğlu" dastanının əhatə dairəsi çox geniş olmuşdur. Dastan təkcə türk xalqlarının deyil, bir sıra digər xalqların da bədii düşüncəsi və mifik təsəvvürlərində özünə yer tapmışdır. Bu heç də təsadüfi deyildir. Koroğlu azadlığa can atan, haqq, ədalət uğrunda mübarizə aparan həqiqətsevər insanların idealına çevrilmiş böyük bir şəxsiyyət olmuşdur. Onun qoçaqlığı, igidliyi, zəhmətkeş insanlara olan məhəbbəti get-gedə insanların yaddaşında və təsəvvüründə əbədiyyətə çevrilmiş, mifik bir aləm yaratmışdır.

Bu mənada Behruz Həqqinin əsəri qiymətli tədqiqat işidir, öz genişliyi, əhatəliliyi, genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Burada zəngin material, gərgin əmək və elmi axtarışlar var; xalqına, onun istək və arzularına, amallarına vurğun olmadan belə bir iş yazıb ortaya çıxarmaq mümkün deyildir.

"Koroğlu" dastanı barədə çox yazılıb, çox söz deyilib, lakin Behruz bəyin "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" əsəri bu sahədə daha geniş təsəvvür yaradır. Koroğlunun bir xalq qəhrəmanı kimi, tarixi şəxsiyyət kimi milli ümumtürk sərhədlərindən aşıb çox geniş miqyas aldığı elmi şəkildə, tutarlı dəlillərlə təsdiq edir.

Kitabda tədqiqata cəlb edilən və şərhini tapan problemlərə, məsələlərə ötəri bir nəzər salsaq, nə demək istədiyimiz aydın olar.

"Koroğlu" eposunun meydana gəlməsinin tarixi-ictimai səbəbləri", "Koroğlu dövründə kəndli hərəkəti və ictimai-siyasi hərəkət", "Koroğlunun dəlilləri", "Koroğlu" dastanının variantları", "Türk mifologiyasında dirilik suyu", "At əsətidə", "Türk mifologiyasında dirilik ağacı", "Türk mifologiyasında rəqəm və ədəd", "Türk mifologiyasında qılınç", "Türk mifologiyasında ozan", "Türk mifologiyasında keç", "Çənlibel qadınları", "Türk mifologiyasında Həmzə obrazı-Keçəl Həmzə", "Ölən və dirilən tanrı-Koroğlu", "Ali kişi" və s.

Bütün bunlar bilavasitə "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" mövzusu ilə bağlı məsələ və problemlər olsa da, hər biri ayrıca, geniş tədqiqat obyektidir. Müəllif bu problemləri elmi şəkildə işləmiş, problemin ümumi elmi mənzərəsini verə bilmişdir. Doğrudur, bəzən faktların seçilməsi, tədqiqata cəlb edilməsi həddini aşsa da, bunlar hamısı maraqlıdır, koroğluluşun gələcəyi üçün olduqca gərəklili ola bilər.

Bəzən elə mifik əhvalatlara toxunulur ki, bunlar artıq görünməz belə, maraqla oxunur və Koroğlu dünyasını işıqlandırmaya kömək edir. Bu mənada "Türk mifologiyasında keç" bölməsi xüsusi maraq doğurur. Mifin tədqiqı və təhlili orijinaldır. Müəllif

"Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm" nağilının digər xalqlarda (İranda yaşayan kürdlər, lorlar, bəluclar, mazandarənlilər, giləklər və b.) olan, yaşayan variantlardan danışır, Azərbaycan nağilının ancaq adının dəyişdiyini göstərir: "Çeçən, Beçən, Küllüyə qaçan". Müəllif doğru olaraq bu nağılın çox qədimlərdən gəldiyini və türk bədii təfəkkürünün məhsulu olduğunu, başqa tayfa və xalqlar arasında da yayıldığını qeyd edir: "Çeçən, Beçən, Küllüyə qaçan" adlı nağıl Azərbaycanın Tikantəpə bölgəsindəki türklərin rəvayətlərindəndir... Keçi burada uşağın, zətin, mahiyyətin müdafiəçisidir. Xalq qışı öz düşməni təsəvvür edərək təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələrdə keçini həyat və yaşıllığın real nümunəvi müdafiəçisi kimi təqdim edir. Hətta yuxarıda işarə etdiyimiz nağılda zəhmət və iş simvolu olan dəmirçi keçini himayə etməklə xalq arasında keçinin müqəddəs sayılması və bu barədəki əsəri inamların dərin kökə malik olmasını göstərir".

Bu keçi ilə bağlı mif məharətlə "Koroğlu" dastanındakı keçi ilə bağlanır. Bu cür bağlamalar, əlaqələr tədqiqatda çoxdur və bunlar həmişə uğurludur.

"Çənlibel qadınları" bölməsi kitabın elmi dəyərini yüksəldən səhifələrdəndir. Hegelin "Sevgisiz dünyada böyük heç bir şey yarana bilməz" sözləri ilə başlanan bu hissə Çənlibel qadınlarının [Nigar xanım, Ruqiyyə xanım, Məhbub xanım, Dona xanım, Bənövşə xanım] ləyaqəti, sədaqəti, ağı və mərdliyinin tədqiqinə həsr olunub. Burada türk qadınının tarixinə nəzər salınır, türklər arasında qadına verilən qiymətdən, hörmətdən danışılır. Məsələn, Nigar xanım belə təqdim edilir: "Nigar xanım haqsızlıq nəticəsində solub məhv olan insanı xüsusiyyətlərin vurğunu və bərabərliyin arzusunda olan bir insanın təzahürüdür..." Bu çox düzgün qiymətdir.

Əsərdə çıxarılan nəticələr elmidir və "Koroğlu"şünaslığın inkişafına təsir göstərən, təkan verən fikirlərdir. Bunlardan bir-iki səciyyəvi nümunə təqdim edirik: "Əsatir və əfsanələrin əsas mövzusunun bəşəriyyətin səadəti üçün şəən, gözəl və ədalətli bir dünyanın yaradılması uğrunda gedən mübarizə təşkil edir. Bu səbəbdən də, ölüb-dirilən tanrılar təfəkkürünün ən gözəl ifadəsi olan "Koroğlu" mifindən məqsəd, əbədi bir həyata çatmaq, zəhmətkeş kütlələrin sonsuz əzab-əziyyətinə son qoymaq və yer üzərində ədaləti bərqərar etməkdən ibarətdir. Bu mif xalq ümidinin güzgüsüdür. Koroğlu ölməzliyinin sirri, onun ədalətsizlik qarşısında ədaləti bərqərar etməsindədir. Xalqın gücü Koroğlunun simasında toplanmışdır".

Bu cəhətdən əsərin sonunda gətirilən Koroğlunun Aşıq

Cünuna dediyi sözlər mənalıdır: "Yox, Aşıq Cünun! Düzdür, mən Koroğluluqdan əl çəkmişdim, amma baxıram ki, bu olan şey deyildir. Nə qədər ki, xotkarlar var, padşahlar, xanlar bu namərd dünyada ağalıq eləyirlər, mən Koroğluluğu yerə qoya bilməyəcəyəm. Nə qədər ki, onlar var, biz də varıq.."

Koroğludan bu sözü eşidəndə bütün dəlilər nəre çəkildilər. Atlar kişnədi, qılınclar oynadı... Hamı bir yerdə təzədən Çənlibelə qalxmağa başladılar..."

Elə bu gün Koroğludan yazmaq, "Koroğlu" dastanını belə sonsuz sevgi və vurğunluqla tədqiq etmək Koroğlunun istək və arzularına səs verməkdir, onun yaşaması deməkdir, onun əbədiyyətə qovuşması deməkdir, onun ölməzliyi deməkdir. Bu mənada Behruz bəyin "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" əsəri Koroğlu ruhunu yaşadan, bu ruha köklənmiş, milli mövqedən yazılmış faydalı tədqiqat əsəridir.

ELMƏDDİN ƏLİBƏYZADƏ

filologiya elmləri doktoru, professor

MİLLİ DÜŞÜNCƏMİZİN ENSİKLOPEDİYASI

Behruz Həqqi Azərbaycanı sevən, onun azadlığı uğrunda mübarizə aparan, müqəddəs vətənə bütün varlığı ilə bağlı olan gözəl insan, dəyərli alimdir. Alimin "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" araşdırması millətə elmi yolla xidmət nümunəsidir. Müəllif millətin mənəvi dəyərlərini, milləti yaradan, onu əbədi olaraq yaşadan güc qaynaqlarını olduğu kimi öyrənmək, ortaya çıxarmaq, bu dəyərlər üzərindən qara pərdəni götürmək məqsədi ilə uzun illər davam edən siyasi-elmi mübarizə aparmışdır.

Behruz Həqqi millətinin çağdaş milli mübarizəsinin təşkilində iştirak edir, bu əsərlə də xalqın azadlıq yoluna işıq salır. Alim bu müqəddəs, sönməz işığın qaynağını ulu miflərdə, xalqa güc verən əsərlərdə, nağıllarda axtarır. Behruz bəy bu işığın qaynağını tapır, Koroğlu adı ilə xalqına təqdim edir.

Məncə, Behruz Həqqi bu əsərdə öz taleyini yazıb, öz xalqına sevgi mənnısı bəstələyib.

"Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" əsəri milli düşüncəmlə bağlı olan bir ensiklopediyadır. Millətlə bağlı hər kəsə gərəkli olan ensiklopediya!

Müəllifə ağır, şərəfli mübarizəsinin nəticəsi olaraq yazdığı bu əsərə görə sevgi və sayğılarımı bildirirəm. "Əllərin yorulmasın, gözün daim nurlu olsun, qardaş" deyirəm...

SİRACƏDDİN HACI
filologiya elmləri namizədi

GİRİŞ

*"Əsətir, real, təbii və ictimai
hadisələrin insan təxəyyülündə
inikasından başqa bir şey deyildir".*

Mirzə Kazımbəy

"Koroğlu" dastanının yaranması konkret tarixi dövrə aid olsa da, bizim fikrimizcə, onun kökü və əsası əsatri dövrə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Xalqımızın mənəvi mədəniyyəti belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, ümumiyyətlə, Azərbaycanda əsatri təfəkkürün tarixi dilin tarixindən də qədimdir. Koroğluluq bizcə, qədim əcdadlarımız tərəfindən yeni ilin qarşılanması, yazın qışa qalib gəlməsi üçün icra edilən müqəddəs ayin olmuşdur.

Əsatirdə iki zaman mövcuddur: müqəddəs və adi zaman. Və bu zamanlar mifə inanan xalqın öz ixtiyarındadır. Qədim insana görə, adi zaman gündəlik məişət qayğılarına sərf olunurdu. Əsatri ayinləri icra, savaşı, doğuş, Allahlarla, qəhrəmanlarla birlik müqəddəs zaman sayılırdı. Çünki bu zaman insan kökə qayıdırdı və hər bir çətinliyə qalib gəlirdi.

Koroğlu ayinini icra edənlər tayfanı, eli müqəddəs zamana çatdırdıqlarına inanırdılar. Koroğlu mərasimi bir vasitə kimi qədim əcdadlarımız tərəfindən təbiətə qalib gəlmək, insanın ruhu ilə bədənini birləşdirmək üçün icra olunurdu. Mərasim iştirakçıları əcdadlarımız özlərini təbiətin bir parçası sayır, hətta həyatla ölüm arasında belə sərhəd qoymurdular. Ölüm hər şeyin məhv olması kimi yox, hər şeyin başlanğıcı, yeni bir həyatın ibtidası kimi düşünülürdü.

İbtidai insan yeri və göyü də biri-birindən ayırmırdı. Günün çıxması, ayın doğması yenidən doğuşa, onların batması, gözdən itməsi ölümə bərabər tutulurdu. Farsların gəlişindən əvvəl İranda yaşayan yerli əhalinin-türklərin inamına görə, baharın gəlişi istinin soyuğa, ədalətin haqsızlığa qalib gəlməsinin rəmzi demək idi. Bu əsatri inam bütün dünya xalqlarının mifologiyasında mühüm yer tutur.

Repeton adlı tanrı da Koroğlu kimi soyuq Əhriməni ilə üzləşdikdə yerin altında qərar tutur. Yeraltı suları isti saxlaması ilə ağacların və təbiətin soyuqdan ölməsinin qarşısını alır, baharı və yaşıllığı müdafiə edərək ağacların çiçəklənməsinin carçısı olur.

Qızıldərililərin aşağıdakı məktubunda insan və təbiətin ayrılmazlığı çox sadə, gözəl, bədii ifadəsini tapmışdır: "Çaylarda,

arxlarda axan duru sular təkə su deyildir, bizim ata-babalarımızın qanıdır. Ətirli çiçəklər bizim bacılarımız və axar çaylar bizim qardaşlarımızdır. Onlar bizi doyurur. Çaylar gəmilərimizi üzdürərək uşaqlarımızı bir-birinə qovuşdurur. Ailənin bütövlüyünü göstərən qan kimi bütün canlı və cansızlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Yel əcdadlarımızın canına ilk nəfəsi bəxş etdi, həm də son nəfəslərimizi əbədiyyətə qovuşdurur. Biz yerin bir parçasıyıq, o da bizim bir hissəmizdir. Yer bizim anamızdır. Yerə rəva görülənlər onun övladlarına da rəva görüləcək. Yerin və təbiətin viran edilməsi onu yaradana qarşı hörmətsizlikdir".

Özünü yerdən, göydən ayrı təsəvvür etməyən, küləyi, havanı nəfəsi bilən, təbiətdə ağacları kölgəli, barlı, suları axar görmək istəyən ata-babalarımız onları qutsal kök və əsas saymaqla əslində başəriyyətin gələcəyini müdafiə edirdi. Təbiəti korlayanları lənətləyərək ona sayğı göstərməyə çağırırdı. Buna görə də yeniləşmə və həyatın dəyişməsi, ilk yaranış dövrünə qayıtmaq türklər arasında müqəddəs sayılırdı. Novruz qabağı təmizlik işləri, əkin üçün öküzlərin nallanması, cütlərin hazırlanması, səpin üçün saxlanan quyuların ağzını açıb ondan ərzaq ehtiyatı tükənənlərə vermək, bu quyuların başında səmənə, hədik bişirib paylamaq, dölün uğurlu olması üçün sayaçı ayinləri icra etmək müqəddəs sayılırdı.

Su çərşənbəsində gənc oğlan və qızların axar sular üstünə gedərək sulaşması, ölü çərşənbəsində axşam halva çalıb, xəşil və plov bişirib paylayaraq ölüləri yad etmək, hər həyatda yeddi tonqal qalamaqla həmin müqəddəs gündə evlərə dönmə ruhları qarşılamaq, böyüklərin paltarlarını tərsinə geyərək, üzlerini qaramaları insanla təbiətin ayrılmazlığını, yazda yeni törənişin yerdən çıxmasını təmsil edirdi.

Yazın gəlişinə neçə həftə qalmış təbiətin ölümü ilə bağlı xüsusi yas mərasimi də icra edilirdi. Bu mərasimin sonunda isə bərəkət və bolluq simvolu ölüb-dirilən tanrı-Koroğlunun ölümlər dünyasından yer üzünə qayıtması ilə bağlı kütləvi şənlik mərasimləri icra edilirdi.

Doktor Mehrdad Bahar bu barədə deyir: "Bu gün İranda olan Novruz mərasimi ya ən qədim dövrlərdə bu ərazidə yaşayan yerli əhalidən, ya da Qərbi Asiyadan gəlmədir. Əski zamanlarda bayram şənlikləri başlanmazdan öncə, əza və şivən mərasimləri icra olunurdu".

Bizcə, Koroğlu türklər arasında ölüb-dirilən təbiət tanrısının adı olmuşdur. Qədim dövrdə bu tanrının şərəfinə icra edilən ayin Koroğluluq adlanırdı. "Koroğlu" dastanında da biz həmin ayinin

izlərini asanlıqla müşahidə edə bilirik- "Koroğlunun qocalığı" qolunda işlənən Koroğluluq anlayışı da həmin ayinin icrasının daşıyıcısı kimi maraqlı doğurur.

Təbiətdə olan qüvvələrin- quş, insan və heyvan donuna girmələri, təbiətin ölüb-dirilən tanrısının-Koroğlunun 15 yaşında gənc oğlan kimi züھر etməsi əsərdə geniş yayılmış bir motivdir. Şamanizmə tapınan türklərdə bu düşüncənin ən önəmli izləri ilk dərvişlərin istədikləri vaxt heyvan, yaxud quş şəklinə girmələrində özünü göstərir.

Geyikli baba dərvişləri ceyran-geyik minər, başlarına üzərində ceyran buynuzları olan papaqlar qoyurdular. Başçıları isə papağının qabağına on minlərlə tük taxırdı. Heyvan və quş cildinə giren şamanlar bununla həm öz əcdadını, həm də istədiyi zaman c quşun cildinə girə biləcəyini göstərirdi. Bu dəyişdirmə mifoloji araşdırmalarda metomorfoza adlanır. Türklər isə bu deyimə qarşılıq olaraq "donuna girmək" terminini işlədirlər. Bəktəşilər bu əski şaman inamını təsəvvüf adı ilə qoruyub saxlamışlar. Pərilərin göyərçin donuna girib bulaq başına enmələri bizim folklorumuz da da mühüm yer tutur. Abdal Musanın bu şerində əsətir təfəkkür olduqca gözəl ifadəsini tapmışdır:

*Əli oldum, adam oldum bəhanə,
Göyərçin donunda gəldim cahana.*

"Kitabi-Dədə Qorqud"un "Bəkil oğlu İmran" boyunda insan və quşları biri-birindən ayırmaq o qədər də asan deyildir. Bəkilin qıcsınıb savaşa gedə bilməyində deyir: "üç gündür ki, quşluğum yoxdur". Və ya o günəşlə elə danışır ki, əsətir dünyasının rəmzlərinə bələd olmayanların təəccübünə səbəb ola bilər.

Şamanizmdə iki dünya arasında əlaqə yaratmaq, bə dünyaların birindən o birinə getmək, başlıcası isə şamanın xüsusi ayinlə parçalanıb öldürülməsi, sonra yenidən dirilməsi, daha doğrusu başqa bir donda təəcəssümü ideyası və inamı da geniş yayılmışdır. Koroğlunun qəbirdə doğuluşu da müəyyən bir əsətir qaynağı bəyan edir. Cozef Kembel "Mifin qüdrəti" kitabında bə barədə haqlı olaraq yazır: "İlkin mifoloji anamların qəbirdə əlaqəsi çox güclüdür".

Qəbir də mifdəki digər anamlar kimi bir-birinə zidd iki qüvvəni təmsil edir: Qəbir həm insanın dünyasını dəyişdiyi yerdir həm də onun ilkin törənişdən daha üstün yenidən törənişinin, ikinci doğuluşunun rəmzidir. Buna görə, qəbir həm ananın bətni, həm də yenidən yaratmaq simvolu kimi qavranılırdı.

Koroğlu əsətiri bir mərasim olsa da, orada, onun qəbirdə diri qalıb keçdi tərəfindən himayə edilməsi, qüdrətli əsətiri tanrıya çevrilməsi əski dövrdə torpağa səpilən toxumun cücərib dənə dölməsinin, məhsul verməsinin də rəmzidir.

Timur əsətinə görə, dünyü əkilib cücərdiyi zaman dünyünün törənişi ilə bağlı xüsusi mərasimi, ayini bilən şəxslər zəmiyə gedərək gecəni gözetşi komalarında keçirir, dünyü ilə bağlı əfsanələri nəql edirdilər. Onlar bununla dünyünü sehləyib, gözəl, güclü, qüdrətli olmağa məcbur etdiklərinə, onu əslə qaytardıqlarına, yenidən yaranışına inanırdılar.

Koroğluluq ayinini icra edənlər də Koroğluluqla əlaqədar mifi danışmaq və icra etməklə türk xalqlarını sehr gücü ilə öz əslinə - kökünə qaytarır, daha da güclü və sağlam olmağa ruhlandırıldılar.

Əsətiri təfəkkürə görə, mif müxtəlif üsullarla ifadə oluna bilər. Azərbaycanda Qobustan, Kələybə, Əhər ərazisində tapılan qayaüstü rəsmlərdə əcdadlarımız hələ danışmaq qabiliyyətinə malik olmadıqları dövrdə öz mifoloji düşüncələrini ifadə etməyə çalışmışlar.

İ. Poivcy Lacsaux mağarasında tapılan Qobustana bənzər qayaüstü rəsmlər barədə yazır: "Bu təsvirlər hamısı ictimai hadisələrin rəmzi təsvirləri kimi əsətin əsası və kökü hesab olunurlar".

Mif müəyyən məlum həqiqəti özünəməxsus ifadədən başqa bir şey deyildir. Bu baxımdan 4 mindən artıq qayaüstü abidənin mövcud olduğu Azərbaycan dünyanın ən dəyərli mədəni sərvətinin toplandığı ölkələrdən biridir. Miladdan 9 min il əvvəl yaranan Qobustan, Kələybə və Əhər qayaüstü rəsmləri soy-kökümüzdə duran əski şamanların torpaq üstə çəkdiqləri cızıqların kamilləşmiş formasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ibtidai insan düşüncə və duyğularını bəyan etmək üçün mifdən istifadə etmişdir. Şamanlar qum və torpaq üstündə çəkdiqləri cızıqlar, daha sonra şəkillərin köməyi ilə törəniş əsətirini öz anladıqları tərzdə bəyan edir, digər tərəfdən qəbilədə olan ruhi xəstələri xilqətin yaranış dövrünə aparmaqla onların şəfa tapacaqlarına inanırdılar. Xəstələr, beləliklə, sanki yenidən doğulmuş kimi özlərini sağlam və güclü hiss edirdilər.

Bəli məlum olur ki, bu gün İranın hər tərəfində yaşayan türklər ilin son günlərində, yazın başlanğıcında ölümlərin ziyarətinə gedən zaman qəbir daşlarını kiçik daş ilə döyüb, üstündə cızıqlar çəkmələri bir zaman tapındıqları şamanizmə aid əsətiri inamın qalığıdır. Türklər qəbir daşlarını döyməklə, həmin daşın üzərində xətlər çəkməklə ruhlarla əlaqəyə girdiklərini güman edir, həm də

özlərini ilkin yaranış dövründə hiss edirdilər. Xüsusən, Novruz bayramında, ilin axır çərşənbəsində qəbirlərin təmizlənməsi, qəbir üstə yemək süfrələrinin açılması, od yandırılması əcdadların ruhlarını razı salıb, onlarla birlikdə kainatın yaranış dövrünə qayıtmaq istəyinin təzahürüdür. Onlar hansısa maddi olmayan, gözə görünməz gücə-ruha inanırdılar. Onların fikrincə, məhz həmin o güc onları yaşamağa və düşünməyə istiqamətləndirirdi. Hər il təbiətin yeniləşməsinə şahid olan ata-babalarımız ölümləri yuxuda gördüyü zaman ruhun, hər şeyin ölməzliyini düşünürdülər. Koroğlunun yerdə, qəbirdə doğulmasından başqa onun iki ad - Rövşən və Koroğlu adını daşması da, əsatiri mərasimlərin əvvəldən axıra musiqi ilə müşayiət olunması da dünyada qəbul olunmuş ümumbəşəri əsatiri motivlərdir. Bizdə əski milli ənənələrdə olduğu kimi, hindlilərdə dağların və ya əsatiri tanrıların bir mərhələdən başqa bir mərhələyə keçəndə adlarını və geyimlərini dəyişdirməsi qəbul olunmuş bir ənənədir. Buna görə də, bir çox dünya xalqlarının qədim ayinlərinin icrası zamanı musiqidən istifadə olunması ümumi bir qaydadır.

Türk əsətilərində ağ yel bir cavan oğlan, meh isə qoca kişi kimi təsvir edilir. Bunlar bir-biri ilə daim mübarizədədir. Bu əbədi savaşa müvəqqəti məğlub olan ağ yel qırx arşınlıq dərin quyuda həbsə alınır. O, fürsət tapıb həbsdən qaçan kimi, meh tanrısını kor edir və ona qalib gəlir. Bu mifoloji inam bizə təbiət qüvvələrini, daha doğrusu yazı təmsil edən ölüb-dirilən tanrı-Koroğlunu xatırladır.

Təbiətin canlı olması, o cümlədən yerin qadın kimi ikicanlı olduğunu düşünmək bizim folklorumuzda, mif yaddaşımızda olduqca güclü şəkildə nəzəri cəlb edir. Əsatiri tanrılar təbiətdə olan gül-çiçək, yel insan kimi savaşa, yaxud bir-birinə vurula bilər. Bir Azərbaycan əfsanəsinə görə, Növrüzgülü oğlandır, o qızılgülə aşiqdir. Hicrana dözə bilməyib sevgilisini görmək eşqi ilə şaxtanı, soyuğu nəzərə almayaraq vüsala yetmək arzusu ilə qarın sinəsini yarıb yerdən baş qaldırır. Lakin qızılgül baharda çiçəkləyir-iki sevgili biri-birinə qovuşa bilmir. Nədənsə başı bələli xalqımız Avropanın "Romeo və Culyetta"sından daha faciəvi "Əsli və Kərəm"-lə səsləşən belə faciəvi sonluqlu əfsanələrə də öz ruhunda daim yer vermişdir.

Kainatın yaranması müqəddəs zamana aid olduğuna görə, insan taleyi də həmin zamanda müəyyənləşdirilir.

Kainatın əbədi yeniləşməsinə inanan türklərdə ölüb-dirilən tanrı-Koroğlunun yenidən törənişinin müddəti 12 ay nəzərdə tutulurdu. İli 12 aya, həftəni 7 günə bölmək, ayları və illəri totem

sayılan heyvanların adı ilə tanımaq şumerlərdən və babillilərdən qalmışdır. Hər 12 aydan bir təbiətin yeniləşməsini müşahidə edən türklər onun ölüb-dirilməsi dövrünü 24 saatdan, yeniləşmə dövrünü 30 gündən bir nəzərdə tuturdular. Kainatda olanların yeniləşməsinə inanan, şad, xoşbəxt yaşamağı insanın təbii haqqı sayan Nizami kainatın ölüb-dirilməsini belə ifadə edir:

*Ey təza ay, köhnə olan bürcü sök,
Ey təza gül, köhnə budaqları tök!
Ölkə sən ilə ola ta hərqərar,
Şadlıq elə, sən də yaşa bəxtiyar.*

Ulduzları müşahidə etmək də dünya astrologiyasının inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Türklərin bu yeni aləmlə tanışlığı "Koroğlu" dastanında da bədii ifadəsini tapmışdır. Ulduzların insan taleyində təsir qoymaları mifdə o qədər önəmli yer tutur ki, Koroğlunun ölməzliyə qovuşması 7 ildən bir göyün ortasında iki ulduzun Çanlibeldə, Qoşabulağın üstündə toqquşmasına bağlı olur.

Novruz ayınlarında əsas sayılan 7 löyün və ümumiyyətlə, 7 rəqəminin qutsal sayılması insan taleyini təyin edən 7 səyyarənin simvolu kimi günümüzdə qədər qorunmuşdur.

"Koroğlu"da bütün mifoloji anlaşımlar kimi rəqəm və ədədlər də hər biri rəmzi səciyyə daşıyır. Üçün üçə vurulmasından yaranan doqquz rəqəmi ayın rəmzi, ikinin üç dəfə vurulmasından yaranan səkkiz rəqəmi günün və onların ikisinin birliyinin rəmzi kimi nəzərdə tutulur. Təbiətin yenidən təzələnməsi əsatir dövrü insanı üçün çox əhəmiyyətli idi. Buna görə də əsl və kökü unutmaq ilkin dövrün insanı üçün ölüm mənasında idi. Onlar Koroğlu ayinini icra etməklə, müqəddəs zamana aid bilgiləri qoruyub saxlamaqla toplumun yaranışını, onun yaşayışında əsas sayılan dəb və ənənələri tanıyıb gücləndirməyə çalışırdılar.

Mif qanunlarına görə, mif ölüm və olum arasındakı ziddiyyətləri qəti surətdə həll edir və mif ümumiyyətlə, ölməzliyi müdafiə edir. Yeniliyin rəmzi olan bahar bayramı Babilistanda, iki çay arasında -Mesopotomiyada 12 gün davam edirdi. On birinci gün xalq Mərdükün məbədinə yığılaraq müqəddəs ayyaşlıq ayinini icra edirdilər.

Doktor M.Bahar bu günə qədər dünyanın çox yerində qalıqları qorunub saxlanan bu ayin haqqında yazır: "Bu bir ayindir ki, fərəng dilində buna "orci" deyilir".

Bütün tayfa üzvləri bu zaman əvvəlcədən təyin edilmiş gündə

kütləvi cinsi əlaqəyə girirlər. Bu mərasimdə kimin kiminlə cinsi əlaqəyə girməsi məlum olmur. Bu ayın qəbilənin birlik ruhunu gücləndirir. Bəzi mənbələrə görə, bu gün bəlic tayfalarının bəzilərində, Bəndərabbasda yaşayan bəliclərdə, Xorasanın cənubunda yaşayan, İsmailiyyə təriqətinə mənsub olan əhali arasında, Azərbaycanın Xalxal mahalında ucqar kəndlərdə bu kütləvi cinsi əlaqə ənənəsi mövcuddur.

Türkiyə və Güney Azərbaycanda Ələvi-Əli Allahi - Goranlar haqqında mütəəssib dindarlar tərəfindən işlənən "Mum söndürmə, yaxud tuman tökmə" kimi deyimlər də əski zamanlarda mühüm rol oynamış kütləvi qutsal əyyaşlıq ayının izlərini daşıyır.

Avropada hər ilin 26 noyabrında 25 yaşa çatmış bakirə qızların qızlığını götürməklə Müqəddəs Katrin mərasimi həyata keçirilir. İnka şahı qəbilə başçılarınin hüzurunda bir bakirə qız ilə yatır, əgər 40 günədək qız aybaşı olarsa, hamilə olmazsa öldürülürdü. Bunlar göstərir ki, ibtidai insan qutsal sayılan yaz günlərində bu ayını icra etməklə yalnız zövq almağı düşünmürdü. Onun nəzərində "tuman tökmə", yaxud "mum söndürmə" -müqəddəs əyyaşlıq kainatın yaranması və insanın, bitkilərin yetişkənliyinin rəmzi, simvolu kimi görünürdü. Bundan əlavə, onlar bu mərasimi icra yolu ilə yırtıcı heyvanların hücumu, savaşlar, təbii fəlakətlər nəticəsində həlak olanların yerini doldururdular. Önemlidir ki, Koroğlu-Qoroğlunu müdafiə edən keç i bu müqəddəs əyyaşlıq mərasimində mühüm rol oynayır. Əldə olan bilgilərə görə, indi və bəzi yerlərdə bu müqəddəs əyyaşlıq həyata keçirilən yerdə yanan çırağı iplə keçinin ayağına bağlayırdılar. Mərasim başlanan zaman keçini ağac ilə vururlar, keçinin hərəkəti ilə çıraq söner. Beləliklə, keç burada da kainatın kainatın və bütün canlı və cansızların doğuşunun rəmzi olan müqəddəs törənişə xidmət edirdi.

Yunan əsətirində də keçinin meşə, əkin yerləri, yaşıllıq və ümumiyyətlə, təbiətin canlanmasında böyük rolu vardır. Təbiət qüvvələrini təmsil edən meşə, tarla və sürülərin tanrısı insan donuna girsə də, onun buynuzu, ayağı və qulaqları keçiyə oxşayır.

Əsətiri olmağın vacib şərtlərindən biri də ölməzlikdir. Öldürülmə ideyası həyat eşqi ilə odlardan, alovlardan keçən insanlığın tarixi qədər əski və ümumbəşəridir. Bu ideya günümüzdə qədər çətinliklərlə üzləşən, lakin təslim olmayan insanın əbədiyyət rəmzidir, bütün qəzavü-qədərə, fatalizmə qarşıdır, insanın gücünə böyük inamı özündə ifadə edir və təkcə "Koroğlu" mifində yox, ümumiyyətlə, türk və monqol xalqlarının mifologiyasında əsas yer tutur. Günəş bir əjdəha tərəfindən udulur. O, bir gecədən sonra

yenidən Doğudan dünyaya işıq saçır. Koroğluda hər şeyin yenidən törənişinin, yaxud, yeniləşməsinin özünəməxsus bir dövrü vardır.

Mifoloji meyarlara görə, xüsusən kainatın törənişi ilə əlaqədar olan miflərdə adı zamandan danışmağın mənası yoxdur. Buna görə də, hadisələrin nəqli mifdə elə bir zamanda baş verir ki, bu zaman insanların yaşadığı adi zamandan fərqlidir. Sibirin qədim ovçuları inanırdılar ki, təbiət, o cümlədən də heyvanlar vaxtaşırı ölüb dirildiyinə görə, həyat dayanmır. Yaşayış öz yolu ilə gedir. Onların fikrincə, şamanın taleyi də belə olmalıdır. O, ölməlidir ki, yenidən, yeni keyfiyyətdə dirilə bilsin. Eyni fikir əski türk tanrıçılığında da ön plandadır. Göy və göy cisimlərinə tanrı deyib tapınan türk xalqları onların da vaxtaşırı ölüb-dirilməsinə inanırdılar. Əski türklər mif ilə ilgili ayinləri icra edib tarixi zamanı unutmaqla zamansızlıq beşiyində dincəldirdilər. Bu baxımdan Koroğlu Çanlıbeldə məskən salır. Müqəddəs sayılan yer və göyü bir-birinə qovuşdurduqlarına, birləşdirdiklərinə görə dağlar kainatın mərkəzində, göbəyində qərar tuturdular. Aydınır ki, belə qutsal yerlərdə məskən salanlar da Koroğlu kimi ölməzlik qazanırdılar. Araşdırıcıların fikrincə, "Yusif və Züleyxa"da Yusif də insan donuna girmiş yaşıllıq tanrısıdır. Bu baxımdan onun qardaşları tərəfindən quyuya salınması və ölməsi anlamında, quyudan nicat tapıb qüdrətə yetişməsi bu yaşıllıq tanrısının yenidən dirilməsi və doğuşu mənasındadır. Miladdan öncə, Azərbaycanda yaşayan iskit, və ya sakaların Novruz bayramı ilə ilgili əsatirləri bu günkü Avropa karnavallarını xatırladır. Asiyanın quzey doğusunda və Avropanın batısında yaşayan sakalar Orta Asiyanın rəqqaslarının paltarlarını və rəqqasələr Bəlx savaşıçılarının paltarlarını geyərək mərasim icra edirdilər. Bu şənlik mərasimləri təxminən miladdan 130 il əvvəl İrani fəth edən sakalar tərəfindən bu məmləkətə gətirilmişdir. Türküstandan gələn bu mərasim sonralar Sistan və digər yerlərə də yayılmışdır. Hər il nisan ayının on birinci günü Babil tanrısı Bəlin ölüb-dirilmə ayini təbiətin canlanması ilə bir vaxtda baş verir. Bu əsatiri mərasimdə Bəlin rolunu çox zaman şah oynayırdı. İki çay arası miflərində, habelə türk mifologiyasında ənənəvi motivlərdən biri də odur ki, faciə ən yüksək məqama çatır, qəhrəmanın, yaxud da tanrının ümitsizlik məqamında tanrılar öz müdaxiləsi ilə düşməne qalib gəlməyə yardım edir, vəziyyəti dəyişdirir. Bilqamis və Enküdu özlərini Sərvi-azad meşəsinin qorxunc hakimi Humbaba ilə savaşa hazırlayırlar. Humbabanın səsi fırtınanın gurultusu, danışığı od, nəfəsi ölüm kimi idi. Humbaba üzbəüz gələn zaman onları təhqir edərək

tisbağaya bənzədir. Onlar Humbabaya qalib gəlmək ümidini itirdikdə Gün tanrısı -Şəməş onların dadına çatır.

Şəməş böyük tufanları Humbabanın əleyhinə çağırır:

*Güney yeli, quzey yeli, doğu yeli, batı yeli, sızıltı yeli,
Küləkli yel, saparziqo yeli, imhola yeli,... yeli
Asako yeli, qış yeli, fırtına və burağan yeli.*

13 yel onun qabağında əsməyə başladı. Humbabanın üzü qaraldı. Beləliklə, Bilqamısın silahları Humbabaya qalib gəldi.

Əski insan bəzi ayını mərasimlər - qolçaq oyunları, sehr-cadunun gücü ilə təbiətdə baş verən, həyatı insan üçün çətinləşdirən hadisələri və qanunları qəbilənin xeyrinə dəyişdirir. Gün tutulan zaman, yaxud insan suda boğulan zaman bu gün də İran türkləri pis ruhların əlindən qurtarmaq üçün mis və dəmir qabları döyməklə onu xilas etməyə çalışırlar. Təbiətin üzünə ölüm tozu qonduran şaxtalı qışın ömrünə son qoyub yazın tərəvəlli nəfəsini və gül-çiçəyini qəbiləyə ərməğan gətirdiyinə görə Novruza məxsus Koroğlu-Qoroğlu kimi ayinlərdən istifadə edirdilər. C.Fruzer Koroğlu kimi ölüb-dirilən tanrıları nəzərdə tutaraq yazır: "Mif təbiətdə olan qüvvələrin ruhundan yaranır. Belə ruhlar ümumiyyətlə, özlərinin ölüb-dirilməsi ilə sonsuzluq və ölməzlik inamını daşıyırlar".

Marsel Maus mifdə olan tanrılar barədə yazır: "Bəzi millətlərin mifologiyasında bir tanrı doğulur, bir hadisədə qətl edildikdən sonra bu dünyaya yenidən qədəm qoyurdu. Bunların hamısı belə bir inamdan ilham alır ki, həmin tanrılar təbiətin ölüb dirilməsini təmsil edən Koroğlu kimi əzəli və əbədidirlər. Ata-babalarımız Novruz mərasimlərini icra etməklə müqəddəs zamana daxil olurdular. Onlar zamanın keçməsinə hiss etmədən uğurlu və şən həyat sürürdülər. Belə bir fikirlə, yeniliyin və yenidən doğuşun kainatın və insanın ayrılmaz xüsusiyyəti olması inamı ilə ölümdən ağır olan ölüm qorxusuna qalib gəlmək ümidilə yaşayaraq gələcək nəsillərə də yaşamın dözülməz sınaq məqamlarında yeni bir həyatı düşünmək ümidi və qüdrəti aşılayırdılar. Beləliklə, hər qışın sonunda gül-çiçəkli baharın olduğuna ölməz inamın işığını xalqların ürəyində məşəl kimi alovlandırırırdılar. Koroğluluq ayını sönməz bir məşəl kimi xalqı əbədi mübarizəyə səsləyirdi.

Çənlibel, türk xalqlarının ölüb-dirilən tanrısı Koroğlunun məkanı kimi, bütün tarixi coğrafiya qədər geniş, külə dönmüş arzular qədər qədim və xəyal əzəmətli bir diyardır. Bu diyarda, kütlələrin boğulan fəryadları, dağ zirvələrində, yalçın qayalarda

əks-səda verən qəhrəmanlıq harayları bütün bəşəriyyəti yeni bir dirçəlişə, canlanmağa çağırır.

Çənlibel, dumanlı bir məkandır. Burada günəşli, şən gələcək uğrunda vuruşan insanlar, bəşəriyyətin səadət və xoşbəxtlik bayrağını ucalara qaldırırlar. Bunu isə ona görə edirlər ki, gələcək nəsillər uzun əsrlər boyu ən çətin, keşməkeşli yollarda ali ideallar uğrunda vuruşmuş, sonra isə miflərə çevrilmiş Çənlibelin igid öncüllərinin gerçək varisləri olsunlar. Çənlibel qəhrəmanlarının gücü tükənməz və əbədi olmaqla bərabər, həm də tanrı timsallıdır. Onların kəsərlı və möcüzəli silahları isə səmavi ulduzların almazından yaranmışdır.

Çənlibel qəhrəmanları, o cümlədən Koroğlu, Nigar xanım, Dəli Həsən, Tanrıtanımaz, Dəmirçioğlu, Eyvaz və başqaları, təbiətin əbədi ünsürləri ilə xalqın əbədi şölələnen ümidlərindən doğulduqları üçün, həm də təbiətdə kütlələrin hər bir məğlubıyyətdən sonra yenidən baş qaldıran müqavimət və etirazı kimi əbədi həyata malikdirlər.

"Koroğlu"nın humanist mifik məzmunu onu göstərir ki, əcdadlarımız dünya mədəniyyətinin başlanğıcında, bahadırılıq dastanları yaradaraq, bəşəriyyətin yaşıl tarlasında ümid toxumunu əkanlərdən olmuşlar. Onlar dərisinin rəngindən, dilindən, dinindən və adətlərindən asılı olmayaraq, bəşəriyyətin birliyini və vahid arzusunu tərənnüm edərək, əslində sənətin əsas vəzifəsi olan bilgiləndirməyi mümkün etdikləri üçün, tanrılar qədər güclü görünürlər. Onların ordusu həyat bəxş edən günəş istisi, zülmə təslim olmayan məzlumların gücü, dirilik suyundakı qüvvə, sarsılmaz birlikdir. İnsan azadlığı və ədalət isə, onların mübarizəsinin bayrağıdır.

Çənlibəldə yaşamağa həvəs, bir an belə sönmür. Dövrün ən qəddar hakimlərinin şallaqları altında, qaranlıq məhbəslərin soyuq bucaqlarının sükutu içərisində insan xoşbəxtliyinə ümid və sevgi atəşi püsürməkdədir. Elə buna görə də Koroğlu, istər mifdə, istərsə də dastanda ölümə qalib gəlir. Koroğlu bəşəriyyətin xoşbəxtliyi yolunda mürtəcelərə, despotlara qarşı mübarizə aparan və həmişə insanların haqq işinin keşiyində duran müsbət qüvvələrin simvoludur. Buna görə də, ədalətin zülmə, cəmərdliyin alçaqlığa, eşqin nifrətə, işığın isə zülmətə qarşı tam qələbəsinə qədər, Koroğlu, insanların səadəti uğrunda mübarizə aparan bütün döyüşçülərin qəlbində yaşayacaq, gələcək nəsillərlə birlikdə, onlarla çiyin-çiyinə düşməne qarşı vuruşacaqdır. "Koroğlu" - "Koroğlu" eposunun yaranmasından yüzilliklər keçməsinə baxmayaraq, dastandakı qəhrəmanlar, tarixin təlatümlü anlarından

başı uca çıxaraq, parlaq bir inci kimi xalqın qəlbində yaşamaqdadırlar. Bu qəhrəmanlar əbədiliyə, ölməzliyə qovuşmuşlar. "Koroğlu" şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olduğu üçün, onun yaradıcısı xalqdır - epos kütlələrin həsrət və arzularını ifadə edir.

Hər bir xalqın əsatri belə bir tarixi təcrübəni əks etdirir ki, ölməzlik, yalnız ədalətsizliklərə, haqsızlıqlara qarşı düşünülmüş, enişli-yoxuşlu mübarizə yolunda qazanılır. Xalqların birlik və dostluğuna hörmətlə yanaşmaq, mütərəqqi düşüncələrə yiyələnmək və onun daşıyıcısı olmaq, bəşəriyyətin maddi-mənəvi nailiyyətlərinin keşiyində durmaq, ədalət və bərabərlik cəbhəsində vuruşan döyüşçülərin haqlılığını qat-qat artıracaqdır.

Ədalətin ədalətsizliyə, qızmar günəş istiliyinin isə ölüm soyuqluğuna qarşı tam qələbəsi zamanına qədər cahil və mürtəcə qüvvələr, minbir hiylə və riyakarlıqla, bərabərlik uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin gücünü, həmçinin də millətlərin mütərəqqi mədəni mirasını danmağa çalışacaqlar. Onlar, həmçinin yoxsulluqla sərvətin arasındakı ölçüyəgəlməz uçuruma göz yumaraq, hiyləgərcəsinə, dünyanın artıq vahid bir məkana çevrildiyini bəhanə edərək, globalizmin təbliğinə çalışacaq və bununla da millətlərin çeşidli milli mədəniyyətlərinin, kimliklərinin məhvini adi bir hal kimi göstərməyə cəhd göstərəcəklər. Əslində isə onlar Amerika mədəniyyətini dünyada hakim mədəniyyətə çevirməklə, onun üzdənirəq üstünlüyünü irəli sürərək, özlərinin bütün cinayətlərinə bəraət qazandırmağa çalışacaqlar.

Hazırda Avropada bu siyasətə qarşı haqlı müqavimət hərəkatının formalaşmasına baxmayaraq, belə bir real təhlükə də mövcuddur ki, üçüncü dünya ölkələrinə hakim olan totalitarizm və cəhalət ucbatından, onlar dünya qüdrətlərinin bu geniş təbliğatına uyaraq, təslimçilik yolu seçib onların bu oyununa boyun əysinlər.

Dünya ölkələrinin, o cümlədən də çoxmillətli ölkələrin ziyalılarının boynuna düşən böyük vəzifə ondan ibarətdir ki, dünyadakı mədəniyyətlərin, soyların rəngarəngliyini, həmçinin də öz milli mədəniyyətlərini, milli varlıqlarını qorumaq üçün ayağa qalxsınlar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, milli kimlik, zaman kimi sonsuz və toxunulmaz olduğu üçün, ən çətin anlarda Zümrüd quşu kimi öz kökündən yenidən doğularaq, yaşamaq eşqini solğunluğa, ümid-sizliyə və təslimçiliyə hakim edə bilər. Bu arada kövrək beynəlmiləlcilik isə, bütün millətlərin dilinə, soyuna, milli adətlərinə hörmətlə yanaşılması, bütün bunların qorunması ilə öz

həqiqi, düzgün mənasını tapa bilər.

Ölkəmizdə milli azadlıq yolunun qorxmaz ərənlərinin ləxələnməsi qanları üzərində özünün cahil və zorakı hakimiyyətini quran şahlıq rejimi, ayrı-seçkilik əsasında şovinizm siyasəti yeridərək, üzdəniq fars üstünlüyünün bayrağı altında milli məniyimizi və mədəniyyətimizi talan etməyə başladı. Lakin, o ağır-lı-acılı durgunluq dövründə "Koroğlu" adı sehrli güəü ilə bağı qapıları açaraq, boğuntudan və assimilyasiyadan damarlarda donmuş qanları hərəkətə gətirdi. Şərqi çirpən ürəyi sayılan Təbriz, xalqımızı tarixin dərinliyindən gələn bu səsi eşitməyə çağırıldı. Öz kimliyini axtaran və ölüm qarşısında çinar kimi baş qaldıran Zümrüd quşları, yeni bir dövrün gəlişinin carçısı oldular. Çox keçmədən, yarı gizli şəraitdə fəaliyyət göstərən və "hanı mənim qoç Koroğlum" - deyən qız-oğlanlar əsrin Koroğlusu olaraq, quldur hakimlərin şirin yuxusuna acı qatdılar. Məhz belə bir dövrdə "Koroğlu" mifinin yaranmasının səbəblərini öyrənmək və türk dünyasının möhtəşəm ağız ədəbiyyatını (folklorunu) toplayıb araşdırmaq, mənim üçün ən böyük milli-mənəvi bərc oldu.

Ötən illərin çətinliklərinə baxmayaraq, hətta zindanın ağır günlərində də mən bu işi unutmadım. Milli mədəniyyətimizi öyrənməyə başlarkən, əcdadlarımızın, ata-babalarımızın su, ağac, yel, od və s. əbədi varlıqlar haqqında qənaət və inanclarını tədqiq etmək və onların Şamanizm adlı dünyagörüşlərinin ortaya çıxmasının səbəblərini araşdırmaq, mənim üçün bu uzun yolda atılan ilk addım idi.

"Koroğlu", mənim üçün bu uzun yola işıq saçan bir məşəl idi. İnanıq ki, Dədə Qorqud və Koroğlu miflərindəki ümumbəşəri-lik, təbiətə sayğı, müqəddəslik əbədi inam və güvənc rəmzidir. Əminəm ki, bu folklor abidələrindən faydalanan yazıçı və incəsənət xadimlərimiz, qarşıdan gələn XXI yüzilliyin şah əsərlərini yaratmağa qadir olacaqlar.

İnqilabın qısa ömürlü baharından sonra, mən Tehrandə yarı gizli yaşamaq məcburiyyətində qaldım. Ölkəmdə bu günə qədər hökm sürən mürtəce təfəkkür və siyasət üzündən, kitab və şəkil-lərimlə birlikdə əlyazmalarımı da köhnə bir odun, kömür anbarın-da gizlətdim. Evi satmaq fikrinə düşən mülk sahibi, odunluğ boşaldan zaman, mənim başqa şeylərimlə bərabər bu əsərin əlyaz-malarını da bir çayın kənarına atır. Bu faciədən xəbər tutan kimi dərhal özümü oraya çatdırıb, bacardıqca çayın axarından qıraqda qalan əlyazmalarla kitablarımı yığdım. Bu hadisədən bir neçə ay sonra, bir dağarcıq külə dönmüş arzu və diləklərimlə bərabər, "Koroğlu"-tarixi-mifoloji gerçəklik" əsərinin əlyazmalarını da

özümle vətənimin ayrılmaz hissəsi olan Bakıya apardım. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının folklor şöbəsində çalışarkən, görkəmli alimlər - Mirəli Seyidov və Qafar Kəndli cənablarının fikir yardımı ilə bu araşdırma kifayət qədər zənginləşdi. Beləliklə də, bir millətin zəngin əski mədəniyyətini qaranlıqda saxlayanları vicdan məhkəməsinə verərək, Babəklər, Cavanşirlər, Nizamilər və Xaqanilər kimi dahi şəxsiyyətləri öz qoynunda yetişdirən xalqımızda, yenidən bu zəka və bacarıq ruhunu oyatmağa çalışdım.

Yüz ildən artıqdır ki, başqa-başqa dövlətlərin, o cümlədən də türkdillli ölkələrin koroğluşunasları, misilsiz "Koroğlu" (Goroğlu) mifinin elmi-tarixi tədqiqinə başlamış, onun (Koroğlunun) mifik, tarixi və etnik şəxsiyyəti haqqında dəyərli məqalələr, kitablar və monoqrafiyalar yazmışlar. Lakin ölkəmizdə istibdad rejiminin davam etməsi, farsların üstünlüyünü təbliğ edən şovinist siyasət, fars olmayan millətlərin milli kimlik və mədəniyyətinə qarşı düşmənçilik bizim milli varlığımızı, ən amansız şəkildə tapdaq altına almışdır. Cəmiyyətdə, demokratiya və söz azadlığının kasadlığı və bərabərlik vicdanının, olmaması ucbatından, elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, biz Azərbaycan türklərinin milli varlığını, zəngin folklorumuzu açıq-aydın, gözümüz qarşısında qarət edirlər. Sözsüz ki, bu irqçilik siyasətinə, yalnız mövcud qeyri-insani münasibətləri aradan qaldıraraq, iqtisadi, siyasi, mədəni və digər sahələrdə millətlər arasında hüquq bərabərliyi prinsipinə riayət etməklə son qoymaq olar.

Mən inanıram ki, tarix, məhkum xalqların zəngin mədəniyyətindən xəbər verən əsərlərə qarşı çıxanları, onları məhv etməyə çalışanları vicdan məhkəməsinə çəkəcək, onların cəhəlat dolu xyanətini, gələcək nəsillər qarşısında ifşa edəcəkdir.

Qərbi Almaniyaya getdikdən sonra, bu başı bələli əsər "Koroğlu" mifinin dünyagörüşü" adı ilə soydaşım, mühəndis Bağır Mərtəzəvinin yardımıyla 1983-cü ildə çap edildi. Təəssüf ki, əsərin çapından sonra İranda "tanınmış" bir şəxsin onun başlıca müddəalarını mənimsəyib öz adına çap etdirdiyindən xəbər tutduq. Təəssüf...

Əsər bu günə qədər müxtəlif alimlər, Koroğluşunaslar tərəfindən dəyərləndirilmişdir. Mən onların hamısına öz minnətdarlığımı bildirirəm.

BEHRUZ HƏQQI (ÇÖL GÜLÜ)

Sonralar, Sasanilər dövlətinin süqutu ilə, islami düşüncənin nüfuzu artmağa başladı. Hələ islamdan öncə geniş Xorasan ərazilərində, Xəzər, Xarəzm sərhədlərində və Əstərabadda yaşayan Oğuz türklərinin Xorasandan mühacirəti, bu mifin İranın ən ucaq bölgələrində, xüsusilə Azərbaycanda və Anadoluda daha çox diqqət mərkəzində olmasına, qonşu ölkələrə, o cümlədən də Avropanın bir hissəsinə yayılmasına gətirib çıxardı.

Dünyada türklərin gündən-günə güclənməsi, başqa dövlətlərin ikiüzlü siyasətçilərini qorxuya salmışdı. Onlar, mövcud qüvvələr müvazinətini dəyişib öz işğal, qarətçilik siyasətlərini yeritmək üçün, İran və Türkiyənin türklərini [Osmanlı imperiyası ilə Səfəvi dövlətləri - B.H.] qızıdırıb bir-birinin canına salmaqla, mənasız bir müharibənin başlanmasına zəmin yaratdılar.

Baş verən qanlı müharibələr nəticəsində, Şah Təhmasib Səfəvi 1548-ci ildə paytaxtı Təbrizdən Azərbaycanın coğrafi həddlərində yerləşən Qəzvin şəhərinə köçürtmək məcburiyyətində qaldı. Sonralar, 1598-ci ildə paytaxtın Qəzvindən də İsfahana köçürülməsi nəticəsində, Azərbaycan ağır iqtisadi-millə faciə ilə üz-üzə qaldı. 1590-cu ildə təslimçi sülh müqaviləsinin bağlanması, vergilərin artırılması, həmçinin tarix boyu İranda saray və ordu dili olan türk dilinin dövlət səviyyəsində öz əvvəlki nüfuzunu itirməsi, türklərin [Azərbaycanlıların] millə qüruruna toxunub, onu zərbə altına aldı. Məhz belə çətin və ağır dövrdə, "Koroğlu" mifi, xalq arasında yeni bir vüsətlə baş qaldırdı.

Elə həmin tarixdən başlayaraq, kütlələrin qəmini, sevincini, məğlubiyyətini, qələbəsinə və bir sözlə müqəddəs arzularını tərənnüm edən xalq sənətçiləri, millə faciələrin zəhərli çöküntüsünü cəmiyyətdən silmək üçün Koroğlunun qəhrəmanlığı haqqında mahnılar qoşublar.

Eposun kökü əzəli təfəkkür qaynağı olduğundan o, sonsuz həyat yangısı sayılır. İnsanlar, bu janrın meydana gəlməsindən başlayaraq, ona [epos janrına] möhtac olduqlarını hiss etmişlər.

Koroğlu - Goroğlu mifologiyası ilkin cəmiyyətdə baş verən hadisələri və ictimai nizamın əkinçilik və maldarlıq mərhələsinə özündə əks etdirir. Elə bu baxımdandır ki, Koroğluda yalnız Göy Tanrısıyla deyil, həm də heyvandarlıqla, əkinçilikdə böyük rol oynaya bilən çeşidli "tanrıçılıqla" rastlaşırıq. Koroğlunun atlarının da qanadlı olması, onun tanrılar sırasından olduğunun danılmaz nişanəsidir.

Formalaşması XVI-XVII əsrlərə aid edilən "Koroğlu" dastanı, mifoloji baxışları və ilkin düşüncə və təfəkkür izlərini özündə saxlasa da, əslində daha çox, mövcud həqiqətləri əks etdirir. Elə

buna görə də "Koroğlu" dastanı, kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin durumundan meydana gələn qardaşlıq və bərabərlik istəklərinin carçısı olur. Demək olar ki, tarixin səsinə cavab verən atababalarımız, böyük Cəlil Məmmədquluzadənin sözlünə ("Qələmin müqəddəs vəzifəsi, millətin xoşbəxtliyi yolunda xidmət göstərməkdir") inanaraq, real düşüncə ilə xoşbəxtliyi göylərdə deyil, yer üzündə axtarmağa çalışıblar.

Şübhə yoxdur ki, ilk dəfə təbiətin fəlsəfi-ictimai vəsfi və mifik şəkildə təqdim edilməsi, insanların müqəddəs arzularına örnək olmuşdur. Əfsanələr, miflər, şifahi olaraq bir nəsil-dən-nəslə çatmışdır. Lakin elm və mədəniyyətləri yüksək səviyyədə inkişaf etmiş xalqlarda əfsanələr və adətlər, onların tarix və ədəbiyyatlarının əsas məzmununu təşkil etmiş, təhlil və təxəyyüllərinin qidalanması üçün tükənməz ilham qaynağına çevrilmişdir.

Mif, əsasən təbii fenomenlərin insani təəcəssümündən başqa bir şey deyildir. Başəriyyətin uşaqlıq dövründə insan özünü təbiətin ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. İnsan, çox vaxtlar təbiət qanunlarını dərk etmədiyi üçün, onun gücü qarşısında baş əyirdi. Məhz buna görə ki, bu günkü elmi fəlsəfənin diqqət mərkəzində "Dünyanın izahi" deyil, onun [dünyanın] bilici və zəhmətkeş insanın xeyrinə dəyişdirilməsi məsələsi durur.

"Firdovsi əsərlərində fars əsətiri" məqaləsinin müəllifi Mirzə Kazımbəy, belə bir məntiqi nəticəyə çatmışdır ki, insanlar öz nəsil-lərinə, əsl və kökünə daha çox önəm verirlər. Əgər onların əcdad-ları tarixi əhəmiyyətə malik nailiyyətlər qazanmışlarsa, onlar həmin nailiyyətləri şisirdib ona bəzək-düzək verərək, fürsət düşən kimi fəxrle ondan danışmağa başlayırlar. Onlar həmçinin, əcdad-larının taleyində həlledici rol oynamış kortəbii qüvvələrin təsirindən danışmağı da çox sevirlər.

Əsətir - ilkin insanın idrakında tanrılar və yarım-tanrılar simasında təzahür edən kortəbii hadisələrin inikasıdır.

I.Turgenev haqqında "Bizim müqəddəslərdən biri" deyimi ilə bəhs edən Jorj Sand [1804-1876], dastanlara sevgi bəsləmiş, onların tərcüməsi, yayılması uğrunda çalışmış görkəmli ədiblərdən biridir. Jorj Sand, "Koroğlu"nun insansevərliyinə və bu eposun dərin humanist məzmununa elə heyran olmuşdur ki, onun araşdırılmasına sərf etdiyi uzun bir dövrü öz həyatının ən şirin günləri saymışdır. O, Koroğlunun möcüzəli qılıncından, nəğmələrindən, cəsarətindən, igidliyindən və sehrli sazından vəcdə gəlmişdir.

Əldə edilən məlumatlara görə, Jorj Sand, "Koroğlu" mətnini iki dəfə oxumuşdu. O, 1853-cü ildə "Koroğlu"nun fransızca tər-

cüməsinə yazdığı müqəddimədə öz fikrini belə ifadə etmişdir:

"Koroğlu" mənim gözümdə həmişə son dərəcə coşğun və maraqlı bir əsər kimi qalacaq" [171].

Vaxtilə məzlum xalqlar, "Koroğlu"ya dərin hörmətlə onu həmişə azadlıq və insana sevgi rəmzi kimi ürəklərində əzizləyirdilər. Elə buna görə, əsatir dövründən təbii günə qədər, Koroğlu cəmiyyətdə təkamül və qəhrəmanlıq timsalına çevrilmişdir.

"Xalq, Koroğlunu gerçəkdən yaşamış bir kişi olaraq qəbul edir. Canlı bir anı kimi (xatirə kimi - A.M.) içində saxlar. Bununla da, həyatının hər dövründə ona yer verir. Öylə ki, yaxın çağın saz aşığılarından bir ozan, son nəfəsinə yaxın, oğluna, "Oğul, hələ üstümə bir Koroğlu oxu da, öylə öləyim" - demiş və yorğanını başına çəkmişdir" [152, s.19].

Bu əhvalat dastanının ölməzlik rəmzi olduğunu sübuta yetirir.

Əgər "Epos janrının qəhrəmanları, xalqların əbədi həyatının şəhri şöləsini özlərində daşıyırlar" - kimi məntiqi nəzəriyyəni qəbul etsək, onda, türk xalqlarının olum və ölüm ziddiyyətindən qaynaqlanan və insan ləyaqətini öz məhvəri seçən "Koroğlu"nu qəşəddir tarixi hadisələrlə zəngin bir kinofilim kimi nəzərə almalıyıq. Həmin xüsusiyyətinə görə, bizim mif qəhrəmanı xalqlar arasında Herkules, Prometey və Şiva (hinduların tanrısı - B.H.) kimi, Əhrimən qüvvələri qarşısında canlı həyat təcəssümü, tapınmaq gərəyi olmuşdur.

Koroğlunun savaş və sevgi macəraları, öz dövrünün ictimai və mədəni həyatından qaynaqlanmışdır.

Bir sıra xalqlar, "Koroğlu"nu iftixarla özününkü sayır. Türk xalqlarından başqa, bir sıra xalqlar "Koroğlu"ya yerli don geydirərək, onu öz əsatirlərində, əfsanə və zərb-məsəllərində yaşadırlar. Elə həmin səbəbə görə bu mif İranda, Əfqanıstanda, Türkiyədə və Orta Asiya türkləri- özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, qaraqalpaqlar, tatarlar və qaqauzlar Avropada məskunlaşmış hunlar, həmçinin əfqanlar və tacik xalqlarında dəyərli bir şah əsər kimi tanınmaqdadır.

Mirzə Kazımbəy yazır: "Xalqlar, Koroğlunun zülmə qarşı ədalətli mübarizəsində öz arzularını gördükləri üçün, onu öz etnik xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar" [141]. Bunu aşağıdakı mülahizələr də təsdiq edir: "Epos janrının, Azərbaycan rəvayətlərinin əhəmiyyəti, təkcə Koroğlunun sərhədləri aşaraq Şərqi ölkələrindən çox-çox uzaqlara qədər yayılması həqiqətini göstərməsində deyil, əksinə, həm də bu qəhrəmanın şəxsiyyətinin ümumbəşəri bir xarakter almasının sübutudur" [56, s.215]. Bir çox

koroğluşunasların təsdiqlədiyi nəzəriyyəyə əsasən, "Koroğlu" dastanı tarixi baxımdan Sasanilər dövrünə aid olsa da, mifoloji baxımdan daha qədim keçmişə malikdir.

Sasanilər hakimiyyətinin son illərində Xorasanda, Xəzərdə, Əstərabadda və Xarəzm sərhədlərində yaşayan bəzi türk tayfaları "TU - KİİE" [çin dilində Türk deməkdir] sərhədlərini qorumaq vəzifəsini öz üzərlərinə götürmüşdülər. Bunlar, vaxtaşırı İrana hücumlar edirdilər. 717-ci ildə, Yəzid-ibni-Mohləbin əliylə dəvrilən, "Sol" xanlığı, Göytürklərə bağlı olan köçəri Oğuzlar tərəfindən təsis edilmişdi. "Koroğlu" əfsanəsi, Oğuz türklərinin İslamdan öncə farslarla qarşı-qarşıya durmasının bir xətiresi kimi formalaşaraq, İslamdan sonra Oğuzların mühacirəti nəticəsində Xorasan yoluyla İrana, Azərbaycana və Anadoluya yol tapmışdır. Bu dastanda, xaqana bağlı tərxa nlardan birinin hücum və döyüşlərindən söhbət gedir" [120, 58].

Koroğlunu tarixi şəxsiyyət kimi xatırladan Təbrizli Arakelin məlumatına görə: "Bu, çoxlu nəğmələr qoşan həmin Koroğludur. Onun qoşduqlarını aşıqlar, bu gün də oxuyurlar. Özünün min nəfər silahdaşı ilə birlikdə üsyan qaldıran Gizir oğlu Mustafa bəy isə, həmin adı nəğmələrdə çəkilən Koroğlunun dostu Giziroğlu Mustafabəydir" [5, 247].

"Koroğlu", bu günə qədər Azərbaycan xalqının yerli və xarici düşmənlərinə qarşı alovlanan mübarizənin bədii inikası kimi meydana çıxaraq, xalqı ədalətə və bərabərliyə doğru çağırmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi illərində də "Koroğlu" türkdilli xalqların vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq simvoluna çevrilmişdir. Ölməz "Koroğlu" operasının yaradıcısı, döyüş meydanlarında "Koroğlu"nu yenidən dirildərək, ölməzlik hünərini tərənnüm edirdi. Görkəmli xalq şairi Səməd Vurğun 12 fevral 1942-ci ildə, özünün Moskva radiosundan yayılan "Koroğlu nəslindən olanlara bizdən salam" - adlı çıxışında belə deyirdi: "Siz ey xalqımın igid və döyüşkən oğulları! Azadlıq uğrunda aparılan mübarizənin bu ağır günlərində, ən yaxşı arzularımla bərabər, odlu-alovlu salamlarımı sizə göndərirəm. Bilirəm ki, sizlər dünyanın ən böyük komandır və döyüşçüsü olan qəhrəman Babəkin nəslindən olduğunuzu unutmayacaqsınız. Mən, ərəb işğalçılarına qarşı yorulmaz iradəylə 25 il vuruşan və düşmən ordularını döna-döna Araz və Kür sularında batıran Babəkdən danışiram. Ümid edirəm ki, bu gün Babəkin nəhəng siması, polad iradəsi və yorulmaz döyüşkən şəxsiyyəti sizin qarşınızda canlanacaqdır...

Sizlər unutmayacaqsınız ki, böyük fəxrimiz olan qəhrəman Koroğlu, özünün sehrli qılıncını sizlərə tapşırmışdır. Koroğlu,

özünün ecazkar qüdrət və gücü ilə lovğalanmadan öz döyüşçü yoldaşlarına hörmət bəsləyir, onları göz bəbəyi kimi qoruyur, sevirdi. Öz silahdaşlarından biri düşmənin çənginə düşdüyü zaman, aşıq və qəhrəman Koroğlu, bir qurtum su içmədən, sübhədən axşama qədər öz silahdaşlarını əsarətdən qurtarmaqdan başqa heç nəyi düşünmürdü..."

S.Pen "Koroğlu"nu tərcümə etməzdən öncə, dəfələrlə əfsanəvi Qafqaz bölgəsində olmuş, Koroğluluşnaslar və Koroğluxanlarla görüşmüş, onların rəvayətlərini dinləmişdi.

J.Sand "Koroğlu" eposu haqqında tədqiqat prosesində, Azərbaycanın yam-yaşıl və gözəl bir bölgəsində yerləşən Koroğlu Qalasını görmüşdür. O, bu barədə yazır: "Səyyahlar, hələ də Koroğlu qalasını görmək üçün Azərbaycana səfər edirlər". Yazıcının yaşadığı dövrdə, fransızlar, Koroğlu ilə dəliləri və onların qəhrəmanlıqları haqqındakı təsəvvürlərini səkkiz rəsm tablosunda təsvirə çəkmişlər. Bu tabloları rəsm edən rəssamlardan biri də J.Sandın oğlu Moris Sand olmuşdur. Çox yazıqlar olsun ki, Azərbaycanın yüzrlərlə digər arxeoloji əsərləri kimi bu qala da tarixi proseslər, yaxud da ki, zəlzələ, mənasız savaqlar və cahil hökmlərlərin şovinist siyasətləri nəticəsində məhv olmuşdur.

"Koroğlu, Azərbaycana köçdükdən sonra, Salmas dərəsində özü üçün Çənlibel adlı bir qala tikdi. Həmin qalanın xarəbələri bu günə qədər qalır" [150, s.148].

Bu qaladan başqa Meşə suyu yaxınlığında, yəni Ərdəbilla Astara arasında qarlı örtülü meşəli dağlardakı Koroğlu atlarının tövləsinin, Kələlə Qonbədə yerləşən "Çandibəl" təpəsinin, Barış (Bu kəndin Azərbaycan türkcəsindəki adı Barış, yəni sülh olduğu halda, şovinistlər sonralar onun adını dəyişərək - Barınc - etmişlər) kəndi ətrafında mövcud olan "Koroğlu daşı"nın, Təbrizdəki "Kərgə" və "Arpa dərəsi"nin, Koroğlunun Azərbaycanın Şəmkir, Gədəbəy və Qarabağında, həmçinin də Gürcüstanın Trialeti dağlarındakı qalalarının və nəhayət Koroğlu və dəlilərinin məskunlaşdığı yer kimi tanınan Mərənd şəhərinin ətrafındakı "Mişov" dağlarında yerləşən "Koroğlu qalası"nın adlarını çəkmək olar.

Bunlardan başqa, özlərini Koroğlu nəslinə mənsub hesab edən çoxlu qəbilələr də mövcuddur. Onlar, Koroğlu nəslindən olduqları və onun adını daşıdıqları üçün fəxr edirlər. Məsəl üçün, Maraş və Malatya arasında "Həqqin nuru" adlı bir dağ var. Əlbəttə bölgəsində yerləşən bu dağda, "Koroğlu" adlı bir qəbilə var. Həmin qəbilənin adamları, özlərini Koroğlunun övladları və onun törəmələri sayırlar.

J.Sand "Koroğlu" dastanının döyüş, sevgi, ictimai səhnələrinin

elə heyranı olmuşdu ki, onu yenidən tədqiq və tərcüməyə başlayan vaxtlar, əvvəlkindən daha böyük zövq və maraqla onunla qarşılaşır, tərifinə başlayırdı. O, həmçinin epik dastanlarla maraqlananlar üçün "Koroğlu"nun oxunmasını tövsiyə edərək deyirdi: "'Koroğlu" mifi, son dərəcə gözəl və ecazkarıdır". Tarixi Koroğlunun döyüş-sevgi səhnələri rəngarəngliyi və rəvayətlərin müxtəlifliyi o qədər genişdir ki, onların hər biri ayrıca bir dastan kimi nəzərə gəlir.

"Koroğlu" dastanında baş verən hadisələr, bədii baxımdan gerçəklikləri o qədər canlı və gözəl əks etdirir ki, tədqiqatçılar azərbaycanlıların məişətini öyrənmək üçün "Koroğlu" dastanına etnoqrafik bir qaynaq kimi yanaşmışlar.

Koroğlunun əslində, özünü qabarıq şəkildə göstərən bir fikir var: O da bundan ibarətdir ki, "Koroğlu" eposu, Azərbaycan xalqının dünya eposu xəzinəsinə bəxş etdiyi abidələrdən biridir.

"Koroğlu"nun fransız dilinə ilk tərcüməsi 1840-cı ilin başlanğıcında çapdan çıxdı. Əsərin daha mükəmməl mətninin yeni çapı isə 1853-cü ildə başa çatıb, 1855-ci ildə müstəqil bir kitab şəklində J.Sandın əsərləri sırasında yayılmağa başladı.

Fransız ədib, şübhəsiz ki, "Koroğlu" eposunun ingilis dilinə çevrilmiş A.Xodzko nəşrindən xəbərdar olmuşdur.

Azərbaycanlı alim və şair Mirzə Cəfər Topçubaşovun şagirdi Aminskeviçlə dostluq münasibətləri olan A.Xodzko, Polşa-Azərbaycan mədəni əlaqələri tarixində mühüm rol oynamış, bu bərdə özü ilə bağlı unudulmaz xatirələr qoyub getmişdir. A.Xodzko, rus konsulluğunun mütərcimi olaraq, on bir il Güney Azərbaycanda yaşamış və həmin müddət ərzində Azərbaycan dilini öyrənərək türkdilli xalqların (xüsusilə Azərbaycan, Türk, Türkmən) və Şərqi digər xalqlarının folklorunu toplamışdır. A.Xodzko "Koroğlu" eposunu 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çap etdirmişdir. XIX əsrin qırxıncı illərinin əvvəllərində Parisdə yaşayan A.Xodzko, öz əlyazma və tərcümələrinə yenidən baxaraq, onları çapa hazırlamışdır.

A.Xodzko "Koroğlu" dastanının çap etdirib yaymaqla, əslində bu Azərbaycan eposunun üzərində aparılan elmi araşdırmaların təməl daşını qoymuşdur. Bu dastan, son yüz ildə S.Pen, A.D.Berli-pye və V.Volf tərəfindən rus, alman və sair dillərə çevrilmiş, Avropa mətbuatında misilsiz rəğbətlə qarşılanmışdır.

Bununla da, A.Xodzkonun bu tərcüməsi beynəlxalq ədəbi əlaqələr tarixində nə qədər yüksək əhəmiyyətə malik olsa da, yəni də Azərbaycan mifik qəhrəmanının öyrənilməsi haqqında hər tərəfli məlumat verə bilmir.

Bəzi fikir adamlarının düşüncəsinə görə, Koroğlunun qəhrəmanlıqla yanaşı şair və aşiq olması da məntiqə uyğun görünür. Görkəmli şair Səməd Vurğun bu barədə yazır: "Ana yurdumuz Azərbaycanın tarixində qılıncla qələm arasında əbədi vəhdət mövcuddur. Koroğlumuzun şerlərinə baxın. Ola bilsin ki, zaman ötdükcə, ona aid bu və ya digər qəhrəmanlıq rəvayəti unudulub xatirələrdən silinsin. Lakin şair Koroğlunun sənətkarlıqla qoşduğu şerlər, nəinki unudulmayacaq, əksinə özü üçün dünya şöhrəti də qazanacaqdır". O, daha sonra nümunə üçün Koroğlunun bir gəraylısını da verir:

*Hoydu, dədlilərım, hoydu!
Yeriyin düşmən üstünə,
Havadakı şahin kimi,
Tökülün al qan üstünə.*

"Koroğlu" eposunda "Dəli" sözü igid, döyüşkən, qəhrəman və bağışlayan mənalarını daşıyır, bu sözü həmin mənada Dəli Mehtər, Dəli Xoşlu, Dəli Həsən və Dəli Yusif kimi mübarizlərin adında, türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələrindən olan "Kitabi-Dədə Qorqud"-da isə Dəli Dondar və Dəli Qacar kimi döyüşçülərin adında müşahidə etmək olar. Bundan başqa, bu söz Azərbaycanın yer adlarında da işlənmişdir. Günəy Azərbaycanda mövcud olan "Dəli Həsən" adlı kəndin, Quzey Azərbaycanda isə "Dəli Məmmədli" adlı qəsəbənin adında bunu görmək olar.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri çox hallarda təsadüfi şəkildə qeydə alınırdı. Tanınmış rus yazıçısı M.Qorki deyir: "Hər bir xalqın şifahi ədəbiyyatını bilmədən, onun tarixini öyrənmək mümkün deyildir". Demək, şifahi ədəbiyyat xalqın adət-ənənəsi, onun ictimai həyatı, münasibətlər sistemi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir. Folklorda, cinsindən və sinfi mövqeyindən asılı olmayaraq, cəmiyyətdəki inkişafa və çiçəklənməyə, həm də məhvə doğru gedən qüvvələrin arzuları, istəkləri və dərdləri əks olunur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olan "Uşaqlar üçün dastanlar və almanların məişət tərzini" [1812-1815], "Alman dilinin qrammatikası" [1819], "Alman əsəti" [1835], "Alman dilinin tarixi" [1848] və bu kimi əsərlərin dərc olunması, şifahi xalq ədəbiyyatının enişli-yoxuşlu yolunda atılan böyük addımlar sayılırdı. Vilhelm [1787-1859] və Yakob [1785-1863] Qrim qardaşları, alman dastanlarındakı qəhrəmanlıq nümunələrinin başqa-başqa xalqların şifahi ədəbiyyatında da mövcud olmasından, bu xalqların qohum olması qənaətinə gəldilər. Qrim qardaşlarının fikrincə, ilkin insanlar

arasında yaranmış şifahi xalq şerləri, onların zehni təsəvvürlərindən qaynaqlanmışdır.

1859-cu ildə alman şərqşünası Teodor Benfies "Kəlilə və Dimna" əsərini tərcümə etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlib çatır ki, bu əsərdəki mövzuların bir çoxu Almaniya şifahi xalq ədəbiyyatında da mövcuddur. O, öz tərcüməsinin müqəddiməsində Qrim qardaşlarının bu nəzəriyyəsinə (Mövzular arasındakı oxşarlığın səbəbi, xalqların qohumluğundadır) ciddi tənqidlə yanaşaraq göstərmişdir ki, hindularla avropalıların bir-biri ilə qohumluğu olmamasına baxmayaraq, onların şifahi ədəbiyyatlarında mühüm yer tutan süjetlər, eynən Avropa xalqlarının şifahi ədəbiyyatlarında da mövcuddur.

T.Benfies, belə bir nəticəyə gəlir ki, süjetlərin oxşarlığı qohumluqdan deyil, əksinə xalqlar arasındakı tarixi-mədəni əlaqələrin mövcudluğundan doğmuşdur. Demək, süjetlərin bir ölkədən başqa ölkələrə yol tapması, həmin qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində mövcud olmuşdur. O, başəriyyət tarixinin üç mühüm hadisəsini, yəni - Aleksandrın qələbəsi və hökmlərliyi, ərəblərin hücumu və xaç müharibələrini - nəzərə alaraq xatırladır ki, həmin müharibələr nəticəsində Şərqlə Qərb bir-biri ilə qaynayıb qarışdı və insanlar bir ölkədən başqa ölkəyə doğru üz tutaraq, mövzular, yaxud da ki, süjetləri də özləri ilə bərabər apardılar. Bu isə Şərqlə Qərb mövzularının arasındakı ortaq cəhətlərin ən mühüm səbəbidir. Folklorşünaslıqda "Qrim qardaşları"nın nəzəriyyəsinin tərəfdarları "Əsatirçilər" adlanır. Qrim qardaşlarının nəzəriyyəsi Almaniya, Rusiyada, İngiltərədə və Fransada da özü üçün çoxlu tərəfdarlar qazandı. Məsələn, Almaniya Albert Ken, B.Şvarts və M.Muller, Rusiyada isə A.N.Afanasyev [1826-1871] və F.İ.Buslayevin adlarını çəkmək olar. Mifoloji nəzəriyyə tərəfdarlarının hər birisi, xalq kütlələrinin yaddaşında, sinəsində mövcud olan folklor nümunələrini toplayaraq, mədəniyyətə ən böyük xidməti göstərdilər.

Həmin dövrdə azərbaycanlı alim və yazıçılar içərisində də şifahi xalq ədəbiyyatına sevgi dünyəvi oyanmağa və onun toplanılmasına maraq artmağa başlayır. Sonrakı illərdə, bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanaraq, rus dilinə tərcümə edildikdən sonra "SMOMPK" məcmuəsində dərc olunmuşdur.

Həmin illərdə Rusiyadakı Avropa əsatirçiləri tərəfdarlarının səsinə səs verən və bu yolda çalışan birinci azərbaycanlı alim, professor Mirzə Kazımbəy [1802-1870] olmuşdur. Professor Mirzə Kazımbəy də Yakob Qrim kimi dilçi olmuş və öz ana dili

Azərbaycan türkcəsindən başqa fars, ərəb, fransız, alman və ingilis dillərini də mükəmməl bilmişdir. O, rus tələbələrində Şərq dillərini öyrətmək işində var gücü ilə çalışan alimlərdən biri olmuşdur. Vaxtilə 1836-cı ildə Qazan universitetinin təntənəli iclaslarının birində Mirzə Kazım bəy demişdir ki: "Rus ziyalıları Şərq ədəbiyyatı gülüstanından çox az bəhrələnmişlər". Beləliklə də, bu böyük alim, öz məqalə və çıxışlarında həmişə Şərq ədəbiyyatının təbliği ilə məşğul olmuşdur.

B.V.Bartold, Mirzə Kazimbəy haqqında yazır: "Sankrovski ilə Mirzə Kazimbəy, öz təlimləri ilə Rusiya şərqşünaslığının təməlini qoydular və ümumiyyətlə demək olar ki, Rus şərqşünaslarının hamısı, ya bu iki alimdən birinin tələbəsi olmuş, ya da ki, onların yetirmələrinin şagirdi və tələbəsi olmuşlar".

Mirzə Kazimbəyin tədqiqat üslubu, Yakob Qrimin üslubuna çox yaxın idi. O, 1848-ci ildə yazdığı bir məqalədə, əsatinin ilkin insanın təfəkkürünün formalaşmasındakı roluna və onun xalq incəsənət və mədəniyyətinə buraxdığı təsirə toxunmuşdur. Mirzə Kazimbəyin fikrincə, Koroğlunu, zəhmətkeşlərin düşmənlərinə qalib edən, onun yüksək insani keyfiyyətləri və xariqulada gücüdür. Koroğlu, insan və təbiəti özünə valeh və heyran edən ecazkar bir səə malikdir. O, qılıncını qimindən çıxardanda, düşmənlərinin 77 nəfərinin başını bir zərbə ilə bədənindən ayırır və yemək vaxtı, 7 batman plovu, şaqqalanmış 7 qoyunu, 7 qazan aşısı və 7 tuluq şərabı bir oturmada yeyib-ıçır. Dastanın qəhrəmanında tragik xüsusiyyətlər yox həddindədir. Bu da ona görədir ki, bu dastanda, Koroğlu qocalarkən, yenə də qısa, soyuqluğa və əhrimən qüvvələrinə qarşı qələbə çalaraq, yenidən gənclik dövründəki gücə, qoçaqlığa və igidlik xüsusiyyətlərinə yiyələnir.

Əsatiri Koroğluda, dağ, ağac, at, su və sairə, daha çox fəvqəltəbii qüvvələr [tanrılar və ilahilər] şəklində təzahür edirlər. Belə bir dünyagörüşün kökü isə yüzilliklərə gedib çıxır. Vaxtilə insanlar müəyyən tarixi şəraitə əsasən onların müqəddəsliyinə inanırdılar. Türk xalqlarında isə bu inam, təbiətə tapınma və ruhun bütün canlılardakı mövcudluğuna əqidədən qaynaqlanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ən qədim cəmiyyətlərdə, maariflənmənin əsas forması əsatirdən ibarət idi. Çünki o dövrdə də bu güncü kimi ictimai maariflənməni, ictimai şərait təyin edirdi. Elə buna görə də "Koroğlu" dastanında əsas rol, tanrılarla ruhların üzərinə düşür və xeyrlə şərin hər biri müxtəlif biçimlərdə təzahür edirlər.

Hazırkı dövrdə, gerilik, diktatura, qeyri-insani münasibətlər, quraqlıq, digər təbii hadisələr, maddi imkansızlıq, kütlələrin beli-

ni əyəndə, yaxud da ki, onlar bu ağır dərdlər qarşısında özlərini aciz və zəif hiss edəndə, mövcud gerçəklikdən uzaqlaşaraq, özlərini bu dözülməz vəziyyətdən qurtarmaq üçün birbaşa hansısa məscidə və ya ibadətgaha yollanırlar. Onlar həmçinin ay və günəşin tutulmasından qorxuya düşəndə və ya yaxın adamlarından birinin seldə boğulmasını görəndə təbil çala-çala cürbəcür dualar oxumağa başlayırlar. Mədəniyyətin başlanğıcındakı insan, ictimai şəraitlə bağlı olaraq, öz ruhi hallarını, ağaca, dağa, qığılıma və suya tapınmaqla göstərirlər. İranlı bir yazıçı demişkən, "İnsan özünü hər şeylə müqayisə etdiyi üçün, heyvanlarla bitkilərdə və hətta cansız əşyalarda ruhun və canın olmasına inanaraq, onları da özü kimi nəzərdən keçirməyə başladı. İnsan təsəvvür edirdi ki, onlar da rəyalarda təzahür edirlər" [11, s.105].

Bu dövrdə, əsas istehsal münasibətləri, bir neçə ailədən ibarət olan tayfa şəklində idi. Tayfaları birləşdirən ünsür, Anadır. İstehsalın inkişafı prosesində, tayfa dağlara, ayrı-ayrı icmalar formalaşmağa başladı. Tayfanın dağılması, həm də tayfaqlıq maariflənməsinin dialektik rəddi deməkdir. Bu prosesin başlanmasıyla, münasibətlər, qohumluq əsasında deyil, yeni işin bölüşdürülməsi üzərində yaranmağa başlayır.

Əgər fəlsəfəni, insan mühiti və onun dünyası haqqındakı əqidələr sistemi mənasında götürsək, onda ən qədim cəmiyyətlərdə əsəri dünyagörüş, o dövrlərin hakim fəlsəfəsinə şamil olur.

Biz həmin elmi nəzəriyyənin düzgünlüyünü "Koroğlu" mifinin əsas ünsürlərinin (su, dağ, at, ağac və qılınç) araşdırılmasında müşahidə edə bilərik.

"Ruhlara inam, təbiətdə tətbiq edilməyə başlandıqdan sonra, təbiətə sitayiş ayini ortaya çıxdı. Ruhlər ağaclarda, çaylarda və heyvanlarda məskən saldıqdan sonra, heyvanlara sitayiş ayini və totemlər formalaşdı və onun ardınca istər kamil heyvan növündən, istərsə də təbii əşyalardan tanrıyaratma formalaşmağa başladı. Nəhayət, tanrıların siniflənməsinin vaxtı çatdı. Məsələn, yağış tanrısı, torpaq tanrısı, od tanrısı və sairə" [11, s.105].

Dastanda, Koroğlu və Çənlibel dəliləri xariqələdə gücə malikdirlər. Həmin qolların birində Koroğlu, Qıratın nallarını dəyişdirmək üçün nalbəndə müraciət edəndə, nalbənd Koroğluya deyir: "Gəl, bax, bəyəndiyin nalları ayır, atını nallayım". Koroğlu nallara baxıb, dəmirçinin yeddi ifcin (hər 4 nal bir ifcindir - B.H.) nalları əlində mum kimi əyib yerə atır [115, s.51].

Nalçı, Qıratı nalladıqdan sonra, Koroğlu cibindəki sikkə pulları çıxarıb Dəmirçioglu Həsənə verir. Dəmirçioglu Həsən pulları alıb onları əlində mum kimi sıxıb əzdikdən sonra

Koroğlunun üstünə atıb deyir: - "Pul verirsən, düz-əməlli pul ver. Bu əyri-üyrü pulları mənə niyə verirsən?"

"Dəmirçioğlu Həsən "Koroğlu ilə Dəmirçioğlu" səhnəsində, Koroğlunun gözünü qorxutmaq üçün tövlənin tavanını dəlib, ayaqlarından buxovlanmış Qıratı bağladığı bir zəncirlə çölə çəkərək, ayaqlarındakı qılları açıb tullayır" [115, s.55]. Dəmirçi-oğlu Həsən elə bir gücə malikdir ki, Koroğlu onu kürzlə vuranda cavabında qayıdıb deyir: "Mənimlə bu zarafatlardan eləmə!" lakin həmin igid pəhləvan, Koroğlunun qüdrəti və səsindeki güc haqqında deyir:

"Mən Koroğlunun qılıncından, sipərindən və kürzündən qorx-muram. Deyirlər ki, o döyüş vaxtı bir nəərə çəkir. Mən yalnız onun nərəsindən qorxuram. Elə həmin vaxt Koroğlu dəhşətli bir nəərə çəkdi. Dəmirçioğlu isə bunu görən kimi bayıldı" [115, s.56].

Dünyada elə bir xalq, yaxud ölkə yoxdur ki, öz əfsanəsi və ya əsəti olmasın. M.Qorki, həmin məsələ ilə bağlı demişdir: "Mənəvi sərvətin yeganə tükənməz qaynağı xalqdır". Dünyadakı bütün ölməz dastanların, mədəniyyət tarixinin, həm də ki, dəhşətli tragediyaların yaradıcısı xalqdır. Estetik yaradıcılığa əsasən, xalq, ilkin filosof, şair sayılır və elə həmin səbəbə görə də xalqların ilkin şifahi əsərlərindən tutmuş, ta əsatiə, folklorun digər sahələrinə qədər, hər yerdə zülmə, fitnəkarlığa, ölüvaylığa və tənbəlliyə qarşı kəskin etirazlara rast gəlmək olar. "Koroğlu" dastanı və mifində də, mövcud münasibətlərin dəyişdirilməsi uğrunda aparılan bu mübarizə, etiraz qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir. Burada "qəhrəmanlar haqqında düşüncə və ideyalar o qədər şişirdilir ki, gerçək fiziki dünya hədudlarından uzaqlaşaraq, fəvqəltəbii qüvvələr barədəki mövcud fikirlərlə səsləşir" [210, s.27].

Dastanın bir epizodunda oxuyuruq:

"Koroğlu bərk acmışdı. Durat, öz arpasını yeyib qurtarana qədər, təlis-təlis [torba-torba] buğdaları üyüdüb, xəmir hazırladıq-dan sonra dəyirman tavanının bir neçə dirəyindən ocaq quraraq çörək yapdı. Bir göz qırpımında öküzlərdən birini kəsib, yarısını kabab edib, yarısını da çi-y-çi-yeyib doydı".

"Koroğlu" dastanında baş verən bütün macəralarda, hadis-ələrin həddindən artıq şişirdilməsi gözə çarpar. "Evdə üç tuluq yarım şərab vardı. Saqi şərab qədəhini götürmək üçün otaqdan çıxdı. Koroğlu vaxtı itirmədən özünü tuluqlara çatdırıb, onların hamısını birbəbir başına çəkəndən sonra bir qırağa atdı" [117, s.110].

Koroğlu aşpazla söhbət edərkən də özünün qeyri-adi tərzdə yeməsinə işarə edir: "Koroğlu iki məcmeyi plov yedikdən sonra

aşpazın ona verdiyi - Sən nə qədər yeyirsən? - sualının cavabında deyir: Yeddi batman düyü (plov) və yeddi qoyunun yarısı mənim bir oturmaqlıq yeməyimdir"

Azərbaycanın görkəmli alimi Heydər Hüseynov, Mrza Kazimbəy barədə söz açaraq deyir: "Mirzə Kazimbəy, əsatinin və fantastik qüvvələrin yaranmasını, mifdə fiziki dünyanın təhrif edilərək həddindən artıq şişirdilməsini realılıqla dərk edir. Mirzə Kazimbəy materialist cəmiyyətin inkişaf qanunlarının izahında real nöqteyi-nəzərə malik olmasa da, əvəzində gerçək və obyektiv dünyanı təhrif edən əsatinin yaranışı ilə bağlı düzgün bir görüşə malikdir. Bundan başqa, hər bir fəlsəfi məsələni, cəmiyyətin tarixi təkamül prosesi ilə bağlı analiz edən və toplusundakı problemləri marksizm-leninizm elmi dünyagörüşü ilə araşdıran alimlər, əsatinin hamısında dini ünsürün olmadığını göstərirlər. Xüsusilə ki, ilkin dövrün əsatri, ilkin insanların həyatda baş verən hadisələrə mexaniki və sadələşmiş baxışından ibarətdir. Prof. S.Tokarev yazır: "İlkin əsatirdə əslə dini ünsür mövcud olmamışdır". V.Y.Prop, özünün "Şehrli dastanların tarixi kökü" əsərində izah edir: "Əsatirlər xalqların adət-ənənə mərasimlərindən daha çox yaşayırlar. Onlar, əsatiri dövrün başa çatmasından sonra, şəhrlə dastanlarda öz həyatını davam elətdirirlər" [160, s.15].

Məşhur türk alimi Ziya Göyaltın fikrinə görə, Koroğlu çox qədim zamanlara aiddir. Onun ehtimalına görə, Koroğlu ilə Sultan Mahmud Qəznəvi eyni şəxsdir.

"Koroğlu"nın rus tərcüməçisi, 1856-cı ildə "Qafqaz" qəzetində belə yazmışdır: "Asiyada və ümumiyyətlə Şərq ölkələrində elə bir yer tapılmaz ki, Koroğlunun şöhrəti oraya gedib çıxmasın. Onun adını, hətta Bessarabiya və Moldaviyada da eşitmək mümkündür. Görəsən bu, Koroğlunun döyüşkənliyindən başqa onun müəyyən bir tarixdə ifa etdiyi önəmli rolun sübutundan savayı nə ola bilər? Hər halda Koroğlunun Asiyadakı şöhrəti, Homerin Yunanıstandakı şöhrəti qədər əzəmətlidir" [171].

Miflər, hər xalqın özünü tanıması və mənşəyi barədəki təfəkkürünün ifadəsidir. Rəvayətlərin forma və məzmunu, cəmiyyətin maddi dirçəlişini və xalqın mədəniyyətini, çox gözəl şəkildə özündə əks elətdirir. Ən qədim dövrdən ovculuqla məşğul olan xalqlara elə gəlirdi ki, onların mənşəyi heyvana gedib çıxır. Dənizlərin sahillərində yaşayan xalqlar isə fikirləşirdilər ki, onların əslə suya gedib çıxır. Həmçinin dağlıq bölgələrdə yaşayan xalqlar isə dağ, su və ağacla əlaqədə olduqları üçün öz mənşələrinin dağa, dağ ruhuna və dağ tanrısına gedib çıxdığını təsəvvür edirdilər.

Fransız koroğluşunası, üzünü dünya xalqlarına tutub soruşur: - "Siz "Koroğlu"nu oxumamısınız? Bəs siz nə oxuyubsunuz? Necə olub ki, oxumamısınız? Əgər mən sizin yerinizə olsaydım, bu maraqlı və tarixi dastanı oxumazdan öncə çalışardım özüm-özümə aydınlaşdırım ki, bu nə əhvalatdır? Haqqında heç nə eşitmədiyiniz məşhur Koroğlu, tarixi bir şəxsiyyətdir. İranın quzeyində və Xəzər dənizi sahilində yaşayan insanlar, onun şöhrət və qəhrəmanlığının heyranıdılar. Onun hünəri haqqında yaranmış dastanlar, Homer dövründə Troya savaşları barədəki dastanlar kimi geniş miqyasda yayılmışdır. Bu doğrudur, bizim qəhrəmanın o qədər də bəxti gətirməmişdir. Ona görə ki, onun şöhrətini Homer kimi bir şəxs tərənnüm etməmişdir. Bu arada yalnız bir avropalı, aşiqlərin eldən-elə xalq içində gəzdirdikləri dastanları, dəyərləndirməyə layiq bir dözümlü və maraqla toplayaraq, onların müqayisəsinə başladı.

"Yaşasın Aleksandr Xodzko, Homer və Koroğlu! Koroğlu kim imiş. O, şairdən, şahdan və filosofdan da daha mühüm şəxs olmuşdur. Ona görə ki, o hörmətli bir insan olub. Əgər onunla tanış olsanız, onda görürsünüz o elə bir insandır ki, siz də onun istədiklərindən başqa heç nə istəyə bilməzdiniz. Məhz bunun üçün də siz də bir Koroğlu olmalısınız".

"Baxmayaraq ki, "Koroğlu" dastanlarını toplayıb nəşr edənlər, o cümlədən də, İ.Şopen, A.Xodzko və başqa alimlər, dastan qəhrəmanının şəxsiyyəti ilə döyüşkən məzlum xalq arasındakı dialektik əlaqəni dərk etməmişlər və hətta qəhrəmanla xalqı, bir-birindən ayrı-ayrı qələmə verməyə çalışmışlar, lakin onların topladığı nümunələr elmi baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir" [147, s.12].

Bəzi nəzəriyyəçilər və bir insanın digər insan tərəfindən istismarı əsasında qurulmuş sistemlərin ayrı-ayrı xadimləri, qəhrəmanın şəxsiyyəti və bariz insani keyfiyyətləri ilə, tarixin taleyüklü anlarında öz qəhrəmanını qiymətli bir inci kimi cəmiyyətə ərməğan edən xalqın müqəddəs arzu və amalı, adət-ənənəsi və mübarizə arasındakı sıx üzvi əlaqəni dərk etməkdə acizdirlər. Onlar, həmişə kollektiv düha və zəkani rədd edib xalqların birləşməsinə qarşı çıxaraq, fərdiyyətçiliyi və fərdə tapınmağı təbliğ etməklə həssas anlarda kütlələrin həlledici rolunu inkar etməyə çalışırlar. Əgər şəxsiyyətə sitayiş, cəmiyyətin sağlam təfəkkür və dirçəlişinin qarşısını alırsa, nəzərə almaq lazımdır ki, fədakar şəxsiyyətləri olmayan, qəhrəmansız cəmiyyət də, içəridən çürüyərək faciəyə düşər olur və uçuruma uğrayır.

1927-ci ildə Vəli Xulufu, özü Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan eşit-

diyi və öz xətti ilə yazıya aldığı "Koroğlu" dastanının iki hissəsini nəşr elətdirdi. Bundan on il sonra, yəni, 1937-ci ildə "Koroğlu" dastanının bir neçə başqa bölümü də Şəmkir mahalının Seyfəli kəndində yaşayan Aşıq Hüseynin dilindən yazıya alınaraq, "Ədəbiyyat" qəzetinin bir neçə nömrəsində dərc edildi.

Övliya Çələbi, öz səyahətnaməsində Koroğlunu tarixi bir şəxsiyyət kimi təqdim edir, onun Azərbaycana səyahət zamanı topladığı dəyərli məlumatlar, bu gün araşdırıcılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. N.S.Banarlının fikrincə, ola bilsin ki, bu dastan, Göytürklerin hakimiyyəti zamanında türklərlə İran arasında baş vermiş müharibələr əsasında formalaşmışdır. O, belə nəticəyə gəlir: "Demək olar ki, "Koroğlu" dastanı, islamdan önce Oğuzlarla İran savaşları gedişində yaranmış və sonralar Oğuzlar-türklər islamıyyəti qəbul etdikdən sonra bu yeni dünyagörüşü də öz təsirini dastana buraxmışdır" [31, s.177].

"Çovdar" variantında "Koroğlunun törəyişi" adlı epizoddə Koroğlu qəbirdə yox, ölü yuyulan yerdə doğulur. Bu dastana əsasən, yuyucuxanaya qoyulmuş ölünün baş və ayaqları tərəfində çirəq yandırarmışlar.

A.Rəhmanov, dastanda az-çox əks olunan odun müqəddəs sayılmasına işarə edərək, gəlinin ər evinə gedərkən odun üstündən atılmasını, yaxud da ki, Novruz bayramı (Azərbaycanda od yandırmaq mərasimi bu gün də qeyd edilməkdədir) ərəfəsində atəş yandırılması mərasimini xatırlayaraq, bunu türkdilli xalqların qədim inancları ilə əlaqələndirmiş, demişdir ki, bu adətlər Şamanizm dövründən qalmadır və həmin səbəbə görə də, "Koroğlu"nun kökü islamıyyətdən öncəki dövrlərə gedib çıxır.

Türk alim və tədqiqatçıları, son bir neçə onillik ərzində Koroğlunun tarixi şəxsiyyəti və onun əsəri cəhətləri haqqında geniş araşdırmalar aparmışlar. Məhəmməd Fuad Körpülü, Səadətəddin Nüzhet, C.Öztelli, Abdullah Tansel və Ş.Elçin bu barədə maraqlı tədqiqi əsərlər yazmışlar. Onların əksəriyyəti demək olar ki, yekdilliklə Koroğlunu şair, aşıq və saz çalğıcısı kimi təqdim edirlər. Həmin illərdə, Abdulla Tansel, "Koroğlu" dastanının 9 qolunu, Həsən Ərən isə onun 7 hissəsini çap etdirdilər. Bəzi fikir sahiblərinin nəzəriyyəsinə görə, Koroğlu ilə Quloğlu, 17-ci yüzilliyin iki məşhur aşığı olmuşlar [152, s.7].

Artıq uzun illərdir ki, "Koroğlu" dastanı folklor əsərləri ilə maraqlanan tədqiqatçılar tərəfindən fars, rus, fransız, alman, ingilis, macar, bolqar, çex, slovak və s. dillərə tərcümə edilərək dünya şöhrəti qazanmışdır. "Koroğlu" eposunun başqa-başqa dillərdə təqdim edilməsi müxtəlif xalqların alimləri tərəfindən

rəğbətə qarşılanmış, gələcəkdəki geniş araşdırmalar üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.

1941-ci ildə H.Əlizadə, 14 qoldan ibarət olan "Koroğlu" داستانını, kitaba əlavə edilən Koroğlu nəğmələri birlikdə çap etdirmişdir. M.H.Təhmasib, yorulmaq bilməyən uzun çalışma və zəhmət sayəsində, XIX əsrdən bəri "Koroğlu" ilə bağlı çap edilmiş, yaxud da ki, əlyazma şəklində kitabxana və arxivlərdə saxlanılan bütün əsərləri araşdırıb 1949-cu ildə "Koroğlu"nın elmi mətnini hazırlayaraq, maraqlananların ixtiyarına vermişdir.

On yeddi qoldan ibarət olan bu kitab, sonralar dəfələrlə çap edilmişdir. Xalqın folklor xəzinəsindən toplanmış yeni hissələrdən, aşağıdakıların adlarını çəkmək olar:

1. *Giziroğlu Mustafa Bəyin Çənlibelə gəlməsi.*
2. *Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi.*
3. *Zərnişan xanımın Çənlibelə gəlməsi.*
4. *Bənövşə xanımın Çənlibelə gəlməsi.*
5. *Adı qoç Koroğlu Urumda bəlli.*
6. *Eyvazı göndərdim Şama.*
7. *Mənəm cəzirənin [adanın] şiri, pələngi.*
8. *Türkmən səfəri.*
9. *Qəhrəman.*
10. *Koroğlunun divlərlə görüşü.*
11. *Koroğlunun Tehran səfəri (o dövrdə Tehran kiçik bir kənd idi və tarixi əhəmiyyətə malik deyildi).*
12. *Koroğlunun Quba səfəri.*
13. *Misri qılıncın oğurlanması.*
14. *Koroğlunun İstanbul səfəri və Nigar xanımın Çənlibelə aparılması.*
15. *Koroğlu və Aşıq Cünun.*
16. *Koroğlu və Dəmirçioğlu.*
17. *Koroğlunun Toqat səfəri.*
18. *Koroğlu və Bolubəy.*
19. *Koroğlunun Rum səfəri.*
20. *Koroğlunun Dərbənd səfəri.*
21. *Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi.*
22. *Koroğlunun Ərzurum səfəri.*
23. *Durna teli*
24. *Həmzənin Qıratı oğurlaması.*
25. *Məhbub xanımın Çənlibelə aparılması.*
26. *Koroğlu Bayaziddə.*
27. *Düratın itməsi.*
28. *Koroğlunun qocalığı.*

29. *Həsən Paşanın Çənlibələ həmləsi [hücumu].*

30. *Koroğlunun Bağdad səfəri.*

31. *Koroğlunun Balıca səfəri.*

32. *Koroğlu Qarsda.*

"Koroğlu"nun 28 epik hissədən ibarət yeni variantı da elmi-ictimai fikrə bəllidir. Gürcü tədqiqatçısı, L.Q.Çelaidzenin yazdığına görə, bu qiymətli əlyazması, Gürcüstan Respublikası Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Bu əlyazması XIX əsrdə Azərbaycan dilində yazılmışdır. Beləliklə də aydın olur ki, "Koroğlu" dastanı keçmişlərdə, onun bu gün əlimizdə olan variantı ilə müqayisədə daha mükəmməl olmuşdur. Elə buna görə də alimlərdən biri yazmışdır ki, "Əgər bir gün "Qoroğlu" ("Koroğlu" - **B.H.**) eposunun bütün bölüm və epizodları toplanarsa, onun külliyyatı, Rüstəm, Səyavuş, İsfəndiyar və digər epik qəhrəmanların folklorik silsilə dastanlarından daha təfəsilatlı olaçaqdır" [186, s.285].

Prof. M.H.Təhməsi, birinci dəfə olaraq Koroğlunu on altı və on yeddinci əsrlərin xalq qəhrəmanı kimi təqdim etmişdir. Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi və Qatır Məmməd kimi qəhrəmanların heç vaxt aşiq olmadığı və ömürlərində bircə şer belə yazmadıqları bizə aydındır. Lakin xalqımızdakı dastançılıq ənənəsinə əsasən, bu qəhrəmanlarla bağlı yazılmış hər bir şerin sonunda, onun naməlum yaradıcısı sayılan aşiq təxəllüsü yox, haqqında yazılan qəhrəmanın adının qeyd edilməsi dəb olmuşdur. Xalq ədəbiyyatımızın, yaxud daha doğrusunu desək, aşiq ədəbiyyatımızın şah əsəri sayılan "Koroğlu" dastanı da elə həmin minvalla yaranmışdır.

Folklorşünaslar və dünya Koroğluşünasları, uzun illərdir ki, "Koroğlu" etnoqrafiyasının aydınlaşdırılması sahəsində və eramızdan əvvəlki dövrlərə aid olan bu əfsanənin yaranması tarixini öyrənməyə çalışırlar. "Bəzi alimlər bu günə qədər eramızdan əvvəlki dövrə aid olan "Koroğlu" mifinin yaranma tarixi haqqında fikir irəli sürməyiblər. Lakin onların əksəriyyəti, onun XVI-XVII əsrlərdə bərpa edilərək yenidən yaranmasında təkid edirlər. Uzun əsrlərdən sonra bu ecəzkar mifdəki xariquladə hadisələrdə az-çox özünü göstərən müəyyən təfəkkür və dünyagörüş tərz, onun türkdilli xalqların qədim dövrünə aid olması barədəki şübhələri aradan qaldırır" [68].

Məşhur tarixçi Təbrizli Arakel və erməni taciri İlyas Muşeqyan, birinci dəfə olaraq "Koroğlu"nu XVII əsrin tarixi şəxsiyyəti olaraq bir şair, musiqçi, kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin mənafeyi uğrunda mübarizə aparan bir döyüşçü kimi təqdim

etmişlər.

Lor Məlik Ovasiyar tarixi Koroğlunun şəxsiyyəti barədə yazır: "Koroğlu, şəxsi intiqam fikrində olan bir qəhrəman deyildi. O, öz dövrünün bütün mürtəce qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmış və dastandakı mübarizə ilə yanaşı həm də öz xalqının xüsusiyyətlərini çox gözəl ifadə edən qüdrətli şair və aşiq olmuşdur" [133, s.12].

Dastanı Londonda ingilis dilində nəşr etdirən A.Xodzko yazır ki, Koroğlu Təke tayfasından olmuşdur. O, Xorasanda doğulmuş və ömrünü ikinci Şah Abbas [1621-1666] dövründə, Azərbaycanda sürmüşdür.

İranın Xorasən əyalətində bir milyondan artıq türk yaşayır. Onların dili, Azərbaycan dilindən azca fərqlənir. Buradakı türklər, daha çox Bocnurd, Əsfərayin, Şirvan, Dərgəz, Quçan, Kəlat Naderi, Kəlat şəhərlərində, həmçinin Səbzəvarın quzeyində və Neyşaburda (Xur, Cəvin, Rabet, Məşkan) məskunlaşıblar. Bocnurd, Şirvan və Dərgəz əhalisinin dördə birini, Quçan əhalisinin beşdə ikisini, Kəlat əhalisinin beşdə üçünü və Əsfərayin əhalisinin üçdə birini türklər təşkil edirlər. Neyşaburun şimalında yerləşən Sərvilayətin 264707 nəfər əhalisi tamamilə türkdür. Xorasən əyalətinin ən mühüm türkdilli tayfaları aşağıdakılardan ibarətdir: Bayat, Qaraçorlu, İmarlu, Pəhləvanlu, Bukanlu, Çuyanalı, Qılıcanlı, Ovşar, Qarayı, Govdarı, Nardin, Təke və Teymurtaş.

Təbrizli Arakelin məlumatına söykənən X.Samuelyan "Koroğlu"nın erməni rəvayətinə əsasən yazır: "Koroğlu 17-ci əsrdə yaşamışdır. Onun Azərbaycan və türkmən variantları da mövcuddur" [133, s.12]. O, Koroğlunun mənşəcə Təke türkmənlərindən olduğunu vurğulayaraq, atasının Sultan Murad olduğunu ehtimal edir.

S.Nüzhatin fikrincə, Anadoluda məşhur olan "Koroğlu" dastanı tamamilə başqa bir dastandır [200]. Bəzi alim və folklorşünaslar çeşidli tarixi sənəd və faktlara əsaslanaraq sübut etməyə çalışırlar ki, adına dastan yazılan Koroğlu, həmin XVII əsrdə yaşamış məşhur Yeniçəri şair və çalğıçıdır. Türk tarixçisi F.Giziroğlunun dediyinə görə, Koroğlunun əsl doğulduğu yer Xorasandır və onun "Cəlalilər" adlı Anadolu [İstanbuldan İran sərhədlərinə qədərki əraziyə Anadolu deyirlər - B.H.] üsyançıları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Giziroğlu qədim tarixi qaynaqlara istinad edərək yazır: " "Koroğlu" istər əfsanə və rəvayət şəklində, istərsə də dastan şəklində beşinci əsrdə mövcud olmuş və geniş yayılmışdır". Azərbaycanın böyük folklorşünası, mərhum Mirəli Seyidov yazır: "Unutmaq olmaz ki, "Koroğlu" dastanı, müəyyən dövrün siyasi-

ictimai hadisələrini, insanların mənafeyi uğrunda aparılan inqilabi mübarizəni və konkret həyat tərzini özünə məxsus şivədə əks etdirən canlı, bədii salnamədir. Elə bu baxımdan da tarixçilərin, dilçilərin, antropoloqların və folklorşünasların "Koroğlu"ya mötəbər mədəni qaynaq kimi söykənməsi təsadüfi deyildir" [175, s.184].

M.H.Təhmasib göstərir ki, 1599-cu ildə baş verən Cəlalilərin üsyanı, Koroğlu adının tanınıb yayılmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. "Aydınıdır ki, yüzlərlə min kəndlinin iştirakı ilə meydana çıxan üsyan, Azərbaycan torpaqlarına qədər yayılmışdır" [27].

Görkəmli Macar dilçisi və şərqşünası Arminos Vamberi [1832-1913] XIX əsrin ortalarında dərviş paltarı geyərək Orta Asiya xanlıqlarına səfər etmişdir. O, öz səyahətnaməsində dələ yazır: "Türkmənlər yalnız gecələr, özəlliklə də qışda pərilər nağılına və tarixi dastanlara qulaq asmağı çox sevirlər. Lakin onların üstünlük verdikləri digər maraqları da var. Bu isə, oturub Baxşının səsinə qulaq asmaqdır. Baxşı, türkmənlərin milli musiqi aləti sayılan dürtəri çalaraq, Koroğlu, Molla Əman və həmvətənləri tərəfindən övliya məqamına qədər yüksəldilmiş milli epik şair Məxtumqulunun şeirlərini oxuyur" [205, s.136]. A. Xodzkodan başqa, Mirzə Vəlizadə, Kunuş, S.Pen, V.Xuluflu və Saruş da Koroğlunun türkmən olmasını təsdiqləyirlər.

H.Araslı, M.H.Təhmasib, F.Fərhadov, X.Q.Koroğlu, M.Rəfili, Ə.Condi, R.Muller və digər tədqiqatçı və Koroğluşünasların fikrincə, "Koroğlu" dastanı XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində, bir xalq qəhrəmanının şücaət və qəhrəmanlığını qiymətləndirib əbədiləşdirmək üçün, xalq çalğıçıları (aşığılar) tərəfindən yaradılmışdır.

Bizcə, türkmənlərlə azərbaycanlılar türkdilli xalqlara mənsub olduqları üçün, həmçinin adət-ənənə və mədəni mirası özləri ilə daşıdıqları üçün "Koroğlu"nu etnoqrafik baxımdan öyrənmək, tədqiqatçılar üçün o qədər də asan olmamışdır. Elə buna görə də onlar "Koroğlu"nu Türkmən elinə, yaxud da ki, Təkə və ya Təklü tayfasına mənsub etmişlər.

Təkə, lüğət baxımından "erkək keçi" deməkdir. Təkəyə malik olan tayfaya da "Təklü" deyirlər. Belə görünür ki, "Təkə", yaxud erkək keçi, keçmişlərdə el-tayfa totemi sayılmışdır.

Mahmud Kəşqarlı, özünün məşhur lüğətnaməsində, Təkənin, oğuzların tanınmış 12 tayfalarından biri olan Salur tayfasına bağlı olduğunu qeyd edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı isə həmin türkdilli tayfalardan birinə aiddir.

Tarixi məlumata görə, Azərbaycan və geniş Xorasan

ərazilərində yaşayan və maldarlıqla məşğul olan türkmənlərin əksəriyyəti, Monqolların hücumundan sonra bu günkü Anadoluya köçürlər. Aşağı Salur tayfası da həmin köçənlərin tərkibində olmuşdur. Lakin Yuxarı Salur tayfası, şərqdən Xarəzmə, qərbdən isə Manqışlağa (Türkmənistan sahilindən Volqa çayınadək) qədər yerləşən ərazilərdə məskunlaşırlar.

XVI yüzillikdə Sarıq, Yomut və Təkə tayfaları, "Təklü" adı ilə tanınırdılar. Tarixi mənbələrə əsasən, "Təklü" tayfasının köçmüş hissələri, sonralar Qızılbaş adı altında Şah İsmail Səfəvinin zamanında döyüş meydanlarında misilsiz şücaət və qəhrəmanlıqlar göstərdilər. Təklü tayfasından başqa, Rumlu, Ustaclu, Qoqurulu, Şamlu, Varsax, Zülqədr, Bayburdlu və Spərli tayfaları da Səfəvilər sülaləsinin ilk ordu hissələrini yaratdılar.

Mənbələr göstərir ki, Kalmıqlar (türkdilli xalqlardan biri), Yarmalaca Manqışlaq bölgələrinə hücum etdikdən sonra, mühacir Kalmıqların bir qismi yerli türkmənlərlə qaynayıb qarışaraq "Təklü" adına yiyələndilər.

Ə.Biörn qeyd edir ki, məşhur Yamut (Yəmut), Köklən və Təkə qəbilələri üç qardaşın nəslindən əmələ gəlmişdir. O, Salur, Sarak, Ərzari, Təkə və Səkar qəbilələrini Şərqi türkmənlərdən və Yamut, Köklən, Ata və Çavdar qəbilələrinin isə Qərbi türkmənlərdən olduğunu qeyd edir.

1863-cü ildə məşhur səyyah Vamberi, türkmənlərin alaçıqının sayını belə göstərmişdir:

Salur tayfası	10, 000 alaçıq
Ərsari "-"	50, 000 "
Sarıq " "-	10, 000 "
Təkə "-"	60. 000 "
Yamut "-"	40, 000 "

XVIII əsrin birinci yarısında (1740) Təklü və Yamut tayfaları, özbək xanlarına qarşı savaşda Nadir Şahın tərəfinə keçdikdən sonra, müəyyən ərazilərə sahib olaraq Xorasanın bəzi bölgələrində məskunlaşmaq haqqını qazandılar.

1824-cü ildə Təklü və Salur tayfaları çoxlu qələbələr qazandıqdan sonra, yeni "Mərv" xanlığını yaratmağa nail oldular. 1855-ci ildə "Mərv" Koşutxanın əlinə keçdikdən sonra, türkmənlər 60 min alaçıqla Kopt dağlarından Mərvə doğru hərəkətə başlayırlar.

Təkə tayfası, Orta Asiyadan başqa, həm də Xorasan və Anadoluda məskunlaşmışdır. Bu tayfanın məşhur bəylərindən Sarı Vəli, Çoxa Sultan, Yəqən Sultan və Burun Sultanın adlarını çəkmək olar.

"1596-1598-ci illərdə, İstanbulda Qara Yazıçının tərəfdarları

minlərlə üsyançıni səfərbər edərək, böyük güc və nüfuza malik olurlar. Sivas Bəylərbəyinin əmri ilə bir neçə paşa, o cümlədən də Hüseyn Paşa və Məhəmməd Paşa, Qara Yazıcının üsyanını yatırmaq üçün hərəkətə keçirlər. Baş verən toqquşmalarda Qara Yazıcının qardaşı Dəli Həsən, böyük qələbələr qazanır. Dəli Həsən, öz qardaşının qatili Həsən Paşaya qarşı amansızcasına vuruşur. Nəticədə Həsən Paşa məğlub olub Toqata qaçaraq, qalaların birində gizlənir. Bu dövrdə İstanbul hakimiyyəti, kəndli və digər zəhmətkeş kütlələrinin ardıcıl etiraz çıxışlarının qarşısını almaqda aciz olduğu üçün onları dağıtmağa nail ola bilmir" [133].

Cəlalilər hərəkatının başçılarından Cəfər Polad, Təvil, Kürd Qulubəy, Kürd Əli, Əhməd Yazıcı, Kəkəc Məhəmməd və Əlibəyın adlarını çəkmək olar.

Tarixçilərin yazdığına görə əhali, Şah Abbas qoşununun hərəkət etməsi xəbərini eşidəndə, öz gənc qız və oğlanlarının namusunu qorumaq üçün, onları uzun müddət saman, yonca arasında, təndirdə gizlədərək, yaxud da ki, onları mağaralara, ucaq bölgələrə göçürərək, azğın dövlət məmurlarının gözündən uzaq saxlamağa çalışırdılar. Bundan başqa, var-dövlət hərəsi olan qarnı yoğun paşalarla bəylərin təcavüz və soyğunçuluğunun qarşısını ala bilən güclü mərkəzi hakimiyyətin olmaması, kütləvi xalq üsyanlarını alovlandırır. Bu isə hakimlərin qorxusuna səbəb olurdu. Üsyançı əhali arasındakı ortaq dərd hissiyatının güclənməsi, onları elə bir-birinə yaxınlaşdırmışdı ki, hətta başqa xalqların zəhmətkeşləri, digər etnik qruplar da qiyamçıları himayə edirdilər. Belə bir vəziyyətdə, müştərək adət-ənənə və ortaq dilin ecazkar rolu, həmçinin Koroğlunun mifik və tarixi şəxsiyyəti elə bir gücə malik idi ki, kütlələri humanizm uğrunda savaşa və hər növ zülmə qarşı mübarizə bayrağı altında bir yerə toplaya bilirdi. Lakin ititirəlik və nifaq salma siyasəti əsasında öz qanunsuz mənafeələrinin təmin olunmasını güdən soyğunçu Qərb dövlətləri, o dövrdə İran və türklər [osmanlılar] arasındakı müharibələri ümdələşdirərək, kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin sinfi mübarizəsini ört-basdır etməyə çalışırdılar.

Bəzi Koroğluşünasların fikrincə, Cəlalilərin üsyanının genişlənməsilə, Anadolu, Konya və Ankarada Koroğlu adlı bir qəhərin cəsarət və igidliyi, böyük bir ərazidə Osmanlı və Səfəvi mərkəzi hökumətlərinə qarşı mübarizə aparan digər üsyançı qruplarının rəhbərlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdi. 1584-cü ildə "İgidbəşi" adı ilə tanınan üsyançı qrupların rəhbərləri, Cəlalilə qiyamçıların ətrafına toplaşırlar. "Yüz minlərlə kəndlinin iştirak etdiyi bu əzəmətli üsyan Azərbaycan ərazisində də yayılmışdı" [27,

Şəhər və kənd zəhmətkeşlərinin ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi, gündən-günə vüsət alaraq Xəzər sahillərindən Qarabağa qədər geniş bir ərazidə davam edirdi. Talışda üsyan edərək toplanmış verginin yağmalanması, Şah Abbas və digər böyük xanların ticarət mallarının müsadirə edilərək haqsızlıqdan əzilib beli bükülmüş kütlələr arasında bölüşdürülməsi, ermənilərin Mıxlı baba adlı bir nəfərin rəhbərliyi altında ayağa qalxması, Xorasan-da məskunlaşmış türkdilli kəndlilərin qiyamı, həmçinin Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsində Cəlalilərin üsyanı, bu kimi ayrı-ayrı hadisələr onu göstərir ki, şəhər və kənd zəhmətkeşlərinin mübarizəsi genişləndikcə, siyasi-ictimai istəklər də radikallaşır, dər etnik-dini mübarizə çərçivəsindən çıxaraq, kəskin inqilabi xarakter alırdı. Məhz belə bir şəraitdə türk xalqlarının mifik qəhrəmanı, bir daha xalq yaradıcıları tərəfindən yenidən canlanır. Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu Səməd Behrəngi yazır: "Otuz il davam edən Cəlalilər qiyamının qarşısında duran tərəflər, bir yandan Osmanlı sultanları, o biri yandan isə Şah Abbas və ümumiyyətlə mərkəzi hökumətin əlaltıları olan xanlar, paşalar və feodallardan ibarət idi. Məhz həmin siyasi-ictimai hadisələrin baş verdiyi bir dövrdə incəsənətin müxtəlif növləri çiçəklənməyə başlayır. Aşıqların yanıqlı saz və sözündən ilham alaraq, ictimai hadisələrdə yetişən gerçək qəhrəmanlar əsasında Azərbaycanın epik simaları formalaşaraq meydana çıxır. Burada həmçinin, həmişə və hər yerdə olduğu kimi, qədim dövrlərin qəhrəmanları öz tanış obrazları ilə qayıdaraq, dövrün qəhrəmanları ilə qaynayıb qarışdılar".

Xalq kütlələrinin zorla boynuna qoyulan savaş, minlərlə ailənin, öz əzizlərinin yasında matəmə bürünməsinə gətirib çıxartdı. Bu mənasız müharibə, İran və Osmanlı ordusundakı narazılıqların artmasına səbəb oldu. "Osmanlı ordusunda gündən-günə artan qəddarlığa qarşı və hərbiçilərin müharibə əleyhinə etiraz səslərinin yüksəlməsi onların dəstə-dəstə ordudan qaçmasına, yaxud da ki, kütləvi etiraz aksiyalarına səbəb olurdu. Bu arada, osmanlıya müxalif olan həmin dəstələrdən birinə Koroğlu başçılıq etmişdir".

F.Giziroğlunun fikrinə, Koroğlu adı, osmanlılardan öncə Anadoluda yaşayan türklər arasında mövcud olmuşdur. Bu ad, sonralar XVI-XVII əsrlərdə bəziləri tərəfindən təqlid edilərək, Anadoluda yenidən yaranmışdır.

Cahid Öztelli də bir sıra digər Koroğluşünaslar kimi belə düşünür ki, Koroğlunun epik-mifik şəxsiyyəti, yüzilliklər boyun-

ca, türk xalqlarının sinəsində yaşadığından sonra, getdikcə qədim dövrlərdən əsəti qəhrəmanları dünyasından uzaqlaşaraq, dövrün ən ləyaqətli övladlarının simasında yenidən canlanaraq, üsyançıların birlik, insansevərlik və insan ləyaqətinin yüksəldilməsi uğrunda apardıkları mübarizədə həlledici rolun ifasını öz üzərinə götürür. "Yalnız bu qədərini söyləyim ki, hekayə Anadoluya yayılarkən yerli qılığa bürünmüş, ilk yapısı dəyişiklik göstərərək, 16 və 17-ci yüzilliklərin tarix olaylarıyla da bəslənib, yenidən ortaya çıxmış kimidir" [152, s.34].

Bütün bunlar, Koroğlu adını İslamdan öncəki dövrlərə aid edən tədqiqatçıların və Koroğluşünasların düşüncəsinin ifadəsidir. Bu mifik şəxsiyyət XVI-XVII əsrlərdə kütləvi xalq hərəkatının rəhbəri simasında meydana çıxaraq birlik bayrağı altında bütün xalqları feodallara və xarici işğalçılara qarşı mübarizəyə sövq etmişdir.

V.M.Qocatürk, 1967-ci ildə yazmışdır: "Koroğlu Türk ədəbiyyatının ilkin şəxsiyyəti olaraq, qədim dövrlərdən Orta Asiyada mövcud olmuş əski dastanlardan birinin qəhrəmanıdır. Bu qəhrəmanın macəraları, İslamın yayılmasından sonra, Orta Asiya ilə Anadolu arasındakı müəyyən ictimai-siyasi şəraitə görə yenidən yaranaraq, islami xüsusiyyətlərə malik bir dastan şəklində türklər arasında yayılmışdır".

Azərbaycanlı tədqiqatçı M.Hatəmi də bu barədə V.M.Qocatürklə eyni fikirdədir. O yazır: "Tarixi faktlar bu həqiqəti göstərir ki, Koroğlu adı ən qədim dövrlərdən türkdilli xalqlar arasında mövcud olmuşdur" [68].

Mövcud sənədlər bizim fikrimizi sübut edə bilməsə belə, biz hesab edirik ki, ilkin müəllif, şair, aşiq və dastan yazanın adı "Rövşən", ləqəbi isə "Koroğlu" olmuşdur. Bu isə onun mənsub olduğu qəbilə ilə bağlıdır.

Dastan yazmanın ümumi xüsusiyyətlərinə əsasən, o da digər yüzrlə dastan müəllifi kimi, özünü öz dastanının qəhrəmanı seçmişdir.

Əgər məşhur dilçilərin - Şumer və Azərbaycan dilləri çoxlu müstəqil sözlərə malikdirlər - kimi fikrini qəbul etsək, onda görürük ki, "Kor" sözü qədim Şumer dilində "Dağ" mənasını daşıyır. "Koroğlu" isə "Dağoglu" və "Dağ tanrısı" mənasındadır. Tarixçilərin bir qismi, o cümlədən də Ser Per Saks (İran Tarixi, Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən çap edilmişdir, s.171, 173, farsca), Vil Dorant (Mədəniyyət Tarixi, cild 1. "İqbal" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir, s.179, farsca), Corc Sarten (Elmi Tarix, "Əmirkəbir" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir, s.64, farsca) və

Samuel Kramer (Şumer Abidələri, Arxeologiya idarəsi tərəfindən çap edilmişdir), Şumer və ilam dillərini, iltisqi dillərdən olduqlarına görə, həmçinin oxşar söz və səslərə malik olduqları üçün Ural-Altay dillərindən, yəni Türk dilindən hesab edirlər.

Tarixi qaynaqlarda, dövlətlilərə, tacirlərə və dövlət məmurlarına qarşı qiyam edən Koroğlu və Kıbrıs əhlindən olan Çakaloğlu adlı üsyançıların adları çəkilir. Onların ədalət uğrunda apardıqları mübarizə, feodalların basqısına məruz qalan və azadlıq təşnəsi olan insanların dəstə-dəstə onlara qoşulmasına gətirib çıxarır.

KOROĞLU HƏRƏKATININ TARIXI IZLARI

"Koroğlu" eposu, yüksəlişdə olan kəndli hərəkatı dövrünün ehtiyacına əsasən, öz əsəri simasını dəyişib zamanın döyüş və mübarizə simvoluna çevrilmişdir. Koroğlu hərəkatı bütün Orta Asiyaya, Xəzər sahillərindən Qafqaz dağlarına, Xorasandan tutmuş, Mərv və Herat və Sibirdən Balkan yarımadasına, habelə Azərbaycanın cənub-qərb bölgələrinə qədər geniş bir ərazidə yayılmışdır. Tarixdən bəlidir ki, 1570-1590-cı illərdə Təbrizdə, 1577-1578-ci illərdə Şirvan və 1580-1581-ci illərdə isə Təlis və Xəzəryanı bölgələrdə, mərkəzi hökumətə qarşı ən böyük etiraz aksiyaları baş verir. Sözsüz ki, bütün bu inqilabi hərəkatların başında qəhrəman və yorulmaz Təbriz əhalisi gedirdi.

Koroğluşünaslar arasındakı mövcud fikir ayrılıqlarını nəzərə alaraq demək olar ki, Koroğlunun cövlanı, ticarət karvanlarının ötüb-keçdiyi mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan bir bölgədə olmuşdur.

Faruq Şumərin fikrincə, çeşidli mis qab və əşyaları satın almaq üçün İrandan, Suriyadan və Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən Toqata gələn ticarət karvanları istər-istəməz Çənlibeldən keçməli belə olduqda, Koroğluya vergi ödəməli olurdular.

Tarixi qaynaqların bəzisi, Koroğlu Çənlibelinin Naxçıvan [15, s.520] yaxınlığında, bəzisi isə onun Rum [30] sərhədlərində olduğunu qeyd etmişlər. Həmçinin "Aləmarayi-Nadiri" kitabında, 1744-cü ildə Xoy şəhərində baş vermiş Zənbəllilərin üsyanı haqqında verilən izahda, Çənlibelin Xoy şəhərində olduğuna işarə edilmişdir.

"Koroğlu" dastanındakı hadisələr göstərir ki, o dövrdə bu macərələrin baş verdiyi əsas yer Azərbaycan olmuşdur.

Azərbaycan ticarəti o dövrdə özünə məxsusluğuna və durumuna görə, həmçinin Xəzər dənizi ilə Volqa çayından faydalanan Avropa və Şərq ölkələri ilə geniş mal mübadiləsi etdiyi üçün

rövnəq və çiçəklənmə mərhələsindəydi. Türklərin hakimiyyətdə olduğu İranla müamilə tərəfi olan ölkələrin əksəriyyətinin tacirləri, Azərbaycanın özündə məskunlaşmışdılar. Bu tacirlər içərisində maarifpərvər şəxslər də var idi. Onlar, ticari alış-verişdən başqa, şifahi xalq ədəbiyyatının vurğunu olduqları üçün, həm də onun toplanmasıyla məşğul olur və bu dəyərli mədəni irsi, bir hədiyyə kimi öz ölkələrinə aparırdılar.

XIX əsrin tanınmış elm xadimi professor Mirzə Kazimbəy, 1848-ci ildə çap olunmuş bir məqaləsində yazmışdır: "Qeyd etdiyimiz kimi, əsatir fars şairlərinin təxəyyülü üçün tükənməz yaradıcılıq qaynağı olmalı idi. Lakin İslam dininin ucbatından, od və qılınc təsiri əks nəticə verdi. Qədim əlyazmalar od və suyun qurbanı oldular, bəziləri yandırıldı, qalanları isə suya tullanıldı. İslamın hakim olduğu ölkələrdə dinə rəvac verildi və İslamın qarşısında dayanan xalqlar isə qılıncdan keçirildi və bu qırğından canını qurtaranlara da yeni din zorla qəbul etdirildi..." [210, s.29].

Azərbaycanın XIX əsrdəki anti-feodal mübarizələri, Məhəmməd Cavadoglu, Qoçaq Adıgözlə, Dəli Əli, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Tarıverdi, Qaçaq Yusif, Qandal Nağı (Nağı Nəsimoglu Bayramov), Qaçaq Qorxmaz, Qaçaq Nəbi, Həcər və başqalarının adları ilə bağlıdır.

Koroğlu dövrünün kəndli hərəkətləri, o vaxtın xüsusiyyətlərinə görə iki istiqamətdə davam edirdi:

1) Yerli zülmkar hakimlərin ağır vergilərinə və feodalizmin soyğunçuluq simvolu olan mərkəzi hökumətə qarşı;

2) Vətənin qurtuluşu uğrunda xarici işğalçılara qarşı milli mübarizlər.

Tarixdən bəllidir ki, XV əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan və Kiçik Asiya'nın köçəri tayfaları xarici işğalçılara və feodal zülmünə qarşı mübarizə aparmaq üçün "Səfəvi" şeyxlərinə üz çevirdilər. Özünü "Səfəvi" şeyxlərinin tərəfdarları sayan qəbilələr, ilk öncə 7 türk qəbiləsindən (Avşar, Staclu, Qacar, Təkəli, Rumlu, Şamlu, Zülqədr) ibarət idilər. Lakin zaman ötdükcə başqa-başqa qəbilələr də onlara qoşuldular. Həmin qəbilələr sonralar "Qızılbaş" adı ilə məşhur oldular. Özünü məşhur Şeyx Zahidin tərəfdarı sayan Şeyx Səfiəddin İshaq, "Səfəvilər" adını öz firqəsinin üstünə qoydu.

"XV əsrin ikinci yarısında artıq "Qızılbaş" (Bu sözün meydana çıxması onunla əlaqələndirilir ki, onlar başlarına 12 şie imamının şərafına on iki qırmızı xətti olan çalma qoyurdular - B.H.) adlanan bu türklər, öz saqqallarını qırıxır, bıqlarını uzadır, qırılmış başlarına isə zülf qoyurdular" [156, s.83].

Qızılbaşların bu ənənəsi, bu günə qədər "Qaradağ" elatlarında (Şahsevənlərdə - B.H.) qalmaqdadır.

"Şeyx Səfiəddin, Şeyx Zahidin canişini olarkən, yalnız kiçik torpaq sahəsinə, habelə kəndlilər, kəndxudalar və peşə sahibləri içərisində bir çox tərəfdara malik idi. Lakin həmin adam, ömrünün sonunda iyirmidən artıq kəndə malik idi, feodallar, tacirlər içərisində özünə çoxlu himayədar qazanmışdı" [156, s.82].

XVI əsrin feodal cəmiyyəti, XIV-XV əsrlərlə müqayisədə müsbət dəyişikliklərlə səciyyələnmirdi. Professor Mustafa Ağdağ bu barədə yazır: "Anadolu kəndlərinin üçdə ikisinin əhalisi tamamilə boşalmış, əkinçiliyin səviyyəsinin aşağı düşməsi ucbatından əmələ gəlmiş qıtlıq və aclıq nəticəsində minlərlə insan həlak olmuşdu. Osmanlılarla Səfəvilər arasındakı mənasız müharibələr, məzlum xalqların ortaq amal və arzuları vahid münasibət yaradırdı. Azərbaycan, türk xalqları, öz əzizlərinin qul kimi əsir götürülməsinin qarşısını alıb sülh və dincliyi öz ərazilərinə qaytarmaq üçün müştərək şəkildə tədbir görməyə başlayırdılar".

Şah İsmail, milli adət-ənənəyə sevgi bəsləyir, incəsənətin, xüsusilə də şer, ədəbiyyat, musiqi və aşıq sənətinin çiçəklənməsi üçün türk dilinin yayılması uğrunda çalışırdı. Elə bu işlərinə görə də o, xalq tərəfindən ehtiramla qarşılanırdı.

Şiəlik, Qaraqoyunluların İranda və Şərqi Anadoludakı hakimiyyətləri dövründə o qədər də böyük nüfuza malik deyildi. Onu da qeyd etmək ki, Ağqoyunlular hakimiyyətə gəldikdən sonra sünniliyi qəbul etdilər.

Şah İsmail, atası Şeyx Heydərin mürid və tərəfdarlarından olan "Göy Əli Rumlu", "Hüseynbəy Şamlu", "Sarı Alı Təkəlu", "Zülqədər" və "Dədə Abdalbəy" kimi şəxslərdən istifadə edərək, böyük bir ordu ilə Ərzincan ərazilərində şiəliyin təbliğinə başlayır.

Burada məzhəb ayrılığı, üstqurumun bir hissəsi olaraq, Səfəvilər sülaləsinin Osmanlı feodal zadəganları ilə apardığı müharibəyə bir bəhanə sayılırdı. Elə bir müharibə ki, kütlələrin acınacaqlı şəkildə bədbəxtliyinə və aclığına səbəb olmuşdu.

Fars dilinin Şah İsmayıl qədər dövlət dili kimi qəbul edilməsi, türkdilli xalqların milli qururuna dərindən toxunmaqla bərabər, həm də Azərbaycan dilinə endirilən ən böyük zərbə idi. Azərbaycan kitabları, çarəsizlikdən yad dillərdə, yəni fars və ərəb dillərində yazılırdı. Lakin xalq yazıçı və sənətkarları fars dilinin zorla qəbul etdirilməsi ucbatından yaranmış bütün təzyiq və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, Aşıq ədəbiyyatının, aşıq sənətinin yayılması yolunda böyük rol oynayırdılar. Bu isə anti-feodal mübarizənin və işğalçılara qarşı hərəkətin dirçəlməsinə son dərəcə

yardım edir və üzdəniraq qardaşlıq və bərabərlik iddiasında olan bu yalançı pəhləvanların həqiqi simasını ifşa edirdi.

"... Osmanlı türkləri Təbrizi işğal etdikdən sonra, şəhərdəki səyidləri belə özləri ilə əsir götürüb İstanbulda fransızlarla yəhudi tacirlərinə satdılar" [157, s.563].

Bu arada Səfəvilər də xalq və vətəndaşların ictimai hüququna təcavüzdə heç də öz sələflərindən geridə qalmırdılar. Bəzi xalqların Azərbaycanın Culfasından köçürülməsində iqtisadi məqsədlər nəzərdə tutulsa da, onların qarşısında məsuliyyət hissinin daşınmaması üzündən elə bir faciə baş verdi ki, hər bir demokrat insanın vicdanını bu barədə qəzavətə və mövqə tutmağa məcbur edir.

"Azərbaycan tarixi" əsərinin müəllifləri, Osmanlılar və müharibələr əleyhinə üsyanları, "Koroğlu" dastanının formalaşmasında əsas amil hesab edirlər. "Şah Abbasın müvəffəqiyyəti, təcavüzkarların işğalı altında olan ərazilərin əhalisinin Osmanlılara qarşı qurtuluş hərəkətlərinə əsaslanırdı. Osmanlılar əleyhinə üsyanlar hər yerdə elə səs salmışdı ki, əfsanəyə bənzər epik və qəhrəmanlıq dastanları xalqın dilindən düşmürdü. Onlardan biri, məşhur "Koroğlu" dastanıdır" [19, s.104].

Qarabağ kəndlilərinin ruhanilərin hədsiz imtiyazlarına qarşı narazılığı getdikcə üsyana çevrilir. Bütün bu üsyanlar məzhəb pərdəsi altında gedirdi və çox keçmədən Azərbaycanın bütün kəndlilərini də əhatə etdi. Bu üsyana Monastır vilayətindən olan və azərbaycanlılar tərəfindən Mıxlı baba adlanan keçmiş bir erməni keşişi rəhbərlik edirdi. Feodallar və dövlət məmurları ilə baş verən böyük bir qarşıdurmadan sonra üsyan susduruldu. Mıxlı baba isə düşmənlərinə düşdü. Xalq düşmənləri, üsyanda iştirak etmiş bir çox insanları, həmçinin də qiyamın rəhbərini ən faciəvi şəkildə qətlə yetirirlər. Bütün bu qırğın və qarətər bərabərlik şüarı altında həyata keçirilirdi. Otuz üç il Fars və İsfahan valisi olan Nəsrəddin şahın böyük oğlu Məsud Mirzə, həmin riyakarlardan biridir. Məsud Mirzə, özünün üç zəngin və dövlətli qardaşını artıq hökumət tərəfindən izlənilib cəzalandırılan, Babı təriqətinə bağlı olmaqda suçlandıraraq, onların ikisini ölümə məhkum edir. Beləliklə də, iki qardaşın bütün var-yoxu müsadirə edilir [193, s.135].

XVI əsrin üzdəniraq məzhəb müharibəsində hər şeydən öncə, kütlələrin haqlı tələbləri ortaya qoyulurdu. Bu müharibələr, İngiltərə və Fransadakı hadisələr kimi, bəzən sinfi mübarizə xarakteri daşıyırdı. O dövrdə aparılan mübarizələrin din və məzhəb bayrağı altında olmasına və xalqın sinfi mənafe və

tələblərinin müəyyən bir məzhəb pərdəsi altında gizlənməsinə baxmayaraq, kütlələri bir-biri ilə qarşıdurmaya vadar edən həqiqəti və əsas amili, o dövrdəki münasibətlərdən asanlıqla dərk etmək, o qədər də çətin iş deyildir.

XVI əsrin ikinci yarısında Birinci Təhmasibin göstərişi ilə qaldırılan vergilər, İran iqtisadiyyatını tamamilə zəiflətmişdi.

"Birinci Təhmasibin hökmranlığının son illərində İranın daxili vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Vergilərin qaldırılması üzündən baş verən qıtlıq və yoluxucu xəstəliklərin yayılması, əkinçiləri dilənçi kökünə salmışdı. Yol quldurlarının ardıcıl hücum və qarətə, həmçinin feodal müharibələri işi o yerə çatdırmışdı ki, karvanların hərəkət etdiyi yollarda, hər cürə əmin-amanlıq aradan qalxmışdı" [156, s.90].

Kəndlilərin hüququ, ərbaba məxsus mal-qaranın hüququndan az olduğu bir şəraitdə, bu kimi üsyanların baş verməsi labüd idi. Kəndlilərin həyat və ölümü ərbabın istəyindən asılı idi. Kəndli evlənə bilmirdi. Çünki onun sevdiyi qız, birinci gecəni ərbabla baş yastığa qoymalı idi. Məhz bu rüsvayçılığa dözə bilən kəndli ailə qura bilirdi. Bəzi araşdırıcılar Cəlali hərəkətinin başlanmasını Qara Yazığın adı ilə əlaqələndirirlər. Onlar bu yorulmaz mübarizin döyüşdüyü bölgələrin Amasya və Toqat olduğunu qeyd edirlər.

Qıyamçılar, Sultan Məhəmmədxan bin Sultan dövründə digər üsyançılarla birlikdə karvan yollarında dayanır, tacirlərin mallarını müsadirə edirdilər. Professor Ağdağın yazdığına görə, Cəlali hərəkəti, əsasən kənd və şəhər yoxsullarından fəəri əsgərlərdən, hərbcilərdən, xüsusilə də, anti müharibə əhvali-ruhiyyəli zabitlərdən təşkil olunmuşdu.

Murad paşa, top və tüfənglə silahlanan, ərəblərlə Yeniçerilərdən təşkil olunan böyük bir ordu ilə Maraş və Qeysəriyyəyə hücum edərək 5 avqust 1608-ci ildə Cəlali ordusunu geri oturmağa məcbur edir. Cəlalilər, ilk öncə İrəvanın yaxınlığında yerləşən Üçkilsədə, sonra isə Təbriz həndəvərində məskunlaşırlar. Şah Abbasın Etimadiddövlə Hətəmbəyin başçılığı ilə göndərdiyi heyət Təbrizə çatarkən, Təbriz Cəlalilərindən siyahı hazırlamağa başladı. "Aləmarayi Abbasi" kitabında bu barədə deyilir: "Katiblər Cəlali ordusunda olanların adlarını qeydə alan şəxslərdən tələb etdilər ki, istənilən şəkildə bu iş görülsün. Təxminən, on üç min, altı yüz beş nəfərin qeydə alınması mümkün oldu" [144, s.775].

Osmanlı sultanının yetirməsi olan Muradpaşa, Cəlalilər hərəkətinin məğlubiyyətə uğramasından sonra, həmin anti-feodal hərəkətin tərəfdarlarına elə dəhşətli bir divan tutdu ki, əli Məzdək

hərəkatının minlərlə mübarizinin qanına bulanmış Ənuşirəvanın üzünü ağartdı.

Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətinin möhkəmlənməsindən sonra Şah Səfəvilər firqəsinin ən böyük şeyxi sayılırdı. Qızılbaşlar, zadəganlar, adi hərbcilər, dərvişlər, sufilər və müridlər şahın özü isə Şeyx [kamil mürşid] adlanırdı.

Onlar əvvəlki dərvişlərə və sufilərə bənzəmədilər, Səfəvilik düşüncələri və "yoxsulluq" amalı artıq unudulmuşdu [156, s.87]. Buna görə də, qəflət yuxusundan oyanmış kütlələr, tam ayıqlıqla, bütün səhələrdə öz yolunu, dünənə qədər dərvişliyi və dünya malına etinasızlığı təbliğ edən, bu gün isə xalqın demokratik haqlarını tapdalayan rəhbərlərdən ayırılırdılar.

İmamətin seçkilər yolu ilə müəyyənələşməsini hüquq bərabərliyinin təzahürü kimi qəbul edən sünnilər, birdən-birə baxıb gördülər ki, Səfəvi şeyxlərinin güclənməsi ilə anti-demokrat əhval-ruhiyyə qalib gəlir, onlar da şiələr [Əli partiyası] kimi, böyük torpaq sahiblərinin mənafeyini qoruyan xilafət və imamətin irsi olmasını (irsiliyyətini) zorla kütlələrə qəbul etdirirlər. "1511-ci ildə Kiçik Asiyada çadırdə yaşayan şiələrlə xristianların Osmanlı hakimiyyətinə qarşı böyük üsyanı baş verdi. Üsyanın rəhbəri, Təkəli tayfasından olan və Qızılbaş Şahqulu adı ilə tanınan Həsənqulu adlı bir şəxs idi" [156, s.88].

Məzhəb ayrılığına baxmayaraq, kəndli hərəkatlarındakı təcrübə vəhdəti, Kiçik Asiyadan fərqli olaraq Almaniyada və bir sözlə, Avropada adi bir hal sayılırdı. Lakin bütün bu uyğunsuz ittifaqlar sinfi baza baxımından uzun çəkmirdi. Mübarizənin müəyyən bir mərhələsində daha geniş maddi imkana malik olanlar, iştirak etdikləri hərəkatdan üz çevirib, öz ev-eşiklərinə və tarlalarına qayıdırdılar. "Birdən-birə meydana çıxan şevəlyələrin, şəhər sakinlərinin, kəndlilərin və yoxsulların çeşidli və ziddiyyətli sayları, həmçinin bəzi şahzadələrlə ruhanilərin istiqlalçılıq təməyülləri, həm də gizli ürfan firqələri, alimlər və dini ayinlərin icrasını o qədər də vacib saymayan dindarlar, müxtəlif yazıçıların satirik yazıları, uzun zaman davam gətirə bilməyə də, hərəkatın nəhəng güc və qabiliyyətini ifadə edirdi. Hərəkatın bu sürətli dirçəlişi qısa bir zamanda öz daxilindəki ixtilaf toxumunu cücərtməli idi və həyat şəraitləri səbəbi ilə... bir-birindən ayırmalı idi" [53, s. 59].

1629-cu ildə Gilanda baş verən xalq üsyanının əsas səbəbi vergilərin artırılması idi. Üsyançı kəndlilərə yapışdırılan "dələduz" və "cinayətkar" damğaları da onların zadəganlara, feodallara və din xadimlərinə qarşı qəzəbini yatırıd bilmədi. "Dələduz" ordusu,

Rəşt, Fumən, Lahican və digər şəhərləri ələ keçirdi. Az sonra da bütün əyalət üsyançıların əlinə keçdi.

XVI əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Fədəi, özünün dəyərli əsəri "Bəxtiyarname"də insanların orta əsrlərdəki ağır həyatının gerçəkliyini əks edərək, onların bədbəxtliyini, həm də apardıqları təqdirəlayiq mübarizəsini vəsf etmişdir. Fədəi öz poemasında Cəlalilərdən danışarkən, vaxtilə kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin hüququnun müdafiəçilərinə verilən "Hərami" adından istifadə edir. "XVI əsrin sonundan etibarən Cəlali adı "Quldur" mənasında işlənirdi" [182, s.297].

Behəm yetirdi ol bir neçə yoldaş,

Cəlali, hərami oldular faş.

Özünə uydurub çox pəhləvanı

Dağıtdı handa gördü karvanı.

"Rəştdə üsyançılar dövlət anbarlarını ələ keçirib, şah məmurlarının vergi və bac şəklində kəndlilərdən aldıkları 200 xalvar (60 min kq) xam ipəyi çölə daşıdıqdan sonra onu "Dələduz" və "cinayətkarlar", yəni yoxsullar arasında bölüşdürdülər" [156, s.106].

Kəndli üsyançılarına qarşı işlədilən "Dələduz və cinayətkar" terminləri, təkcə Şərq feodalizminin idoloqlarına məxsus deyildi, çünki həmin dövrdə Almaniyada feodalizm və soyğunçuların hüququnu müdafiə edən kilsənin vücuduna qorxu salan kəndli müharibələri zamanı, bu hərəkatların iştirakçısı olan kütlələri də "Dələduz və cinayətkar" adlandırırdılar. İnqilab qarşısında bütün köhnə düşmənçiliklər unuduldu. Kəndli üsyançılarla müqayisədə, indi Roma kilsəsinin qulluqçuları artıq tanrının məsum övladları və itaətkar qoyunları sayılırdılar. Bir sözlə, bütün şəhər sakinləri şahzadə, zadəganlar, keşişlər, Lüter və Papa "oğru, qatil və üsyançı kəndlilərə" qarşı birləşirdilər.

Lüter, uca səslə deyirdi: "Onları harada olursa-olsun, istər açıq-aydın, istərsə də gizli olaraq dağıtmaq, boğmaq və yaralamaq lazımdır. Onları quduz it kimi öldürmək lazımdır. Kəndlinin beyni samanla doludur. Onlar söz eşitmirlər və gördükləri iş mənasızdır, ona görə də onlar güllə və şallaq səsinə eşitməlidirlər. Onlar başlarına gələnlərə layiqdirlər. Onlara təbliğ etməliyik ki, bizə itaət etsinlər, əks təqdirdə onlara rəhm etmək mənasızdır" [53, s.35].

XVII əsrdə yaşamış səyyah Kempferin dediyinə görə, kəndlilər öz məhsullarının üçdə iki hissəsini (vergidən başqa) Şaha verirdilər. Kəndlilər sözdə azad olsalar da, əvvəlki kimi hər cürə

haqdan məhrum idilər. Kəndli qrupların bəzisi üsyanın yatırılmasından sonra belə təslim olmayıb Gilanın sıx meşələrində, səngərlərdə qalaraq hökumət adamlarına qarşı partizan müharibələrini müəyyən müddətə qədər davam etdirirlər.

XVII əsrdə vəqfə aid torpaqların genişləndirilməsi minlərlə zəhmətkeş ailəni özünün ən zəruri ehtiyaclarını əldə etməkdən məhrum etmişdi. XVII əsrin ikinci yarısında, yalnız Cənubi Azərbaycanda qırx kənd, iki yüz ev, doqquz hamam, səkkiz karvansara, bütün meydan, bazar və üstüörtülü topdan satış bazarçası, iki yüz mağaza, Təbrizdə bütün tacirlərdən alınan rüsum, yüz ev və yüz mağaza, Qəzvinə bir neçə karvansara və hamam, Muğan, Gilan və Gürgəndə çoxlu torpaq sahəsi və digər gəlirli mülklər, Ərdəbildəki "Səfəvi" məscidinin vəqfinin ixtiyarında idi.

"Bütün Şərqdə olduğu kimi, İranda da quldarlıq hakim idi. Qulları Qafqaz və Hindistandan gətirib, onların çoxundan evlərdə istifadə edir, yaxud da ki, başqa ölkələrə qul kimi satırdılar" [156, s.108].

Birinci Şah Abbasın hökmranlığı zamanı İran özünün ağır dövrünü keçirirdi. Karvan yolları sayılan Aralıq dənizi, Volqa və Xəzər limanlarının türklər tərəfindən bağlanması, daxili və xarici ticarəti tamamilə dayandırmışdı. Həmçinin uzun illərdən bəri tətbiq edilən və ölkə iqtisadiyyatını ardıcıl böhranlarla üz-üzə qoyan nöqsanlı vergi siyasəti, kənd və şəhər zəhmətkeşlərinin ağır fəlakət içində yaşamasına gətirib çıxartmışdı.

Yerli feodal hakimlər və Qızılbaş tayfaları arasındakı müharibələr və ağır vergilər ucbatından baş verən xalq üsyanları davam edirdi.

Anti-feodal və anti-Osmanlı müharibələri iştirakçılarının fərqli sinfi mənsubiyyətləri, istəniləyi kimi nəinki səhnədən xaric qüvvələri meydana gətirə bilmirdi, əksinə kəndli hərəkətlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələnirdi. Buna baxmayaraq, Şah Abbas, qeyri-türk bürokratizminə arxalanmaqla güman edirdi ki, onun yeritdiyi bu siyasət, mərkəzi hökumətin möhkəmlənməsinə yardım edərək, feodal hakimlərin mərkəzdən uzaqlaşma meyllərinin qarşısını alacaqdır. Lakin onun bu siyasəti yalnız türk tayfalarının narazılığına səbəb oldu.

1598-ci ildə paytaxtın İsfahana köçürülməsi, narazılıqların artmasına gətirib çıxardı. Şah Abbas elə fikirləşirdi ki, məskunlaşmış qeyri-türk əhalinin himayəsinə arxalanaraq, Qızılbaş zadəganların gücünü zəiflətməklə kəndlilərin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və mənasız müharibələr nəticəsində zəifləmiş İranın xəstə ikti-

sadiyyatının yenidən dirçəlməsinə yardım edəcəkdir. O, həmçinin Osmanlı ordusuna qarşı hərbi üstünlük qazanmaq üçün, hələ o vaxtlara qədər arxalandığı feodal və köçəri tayfalardan ibarət ordu əvəzinə, daimi bir ordunun təşkil olunmasını nəzərdə tuturdu.

Şah Abbas, Araz çayı kənarında yerləşən Culfa şəhərini dağıtmaq siyasəti ilə əslində ölkənin siyasi rəhbərliyini Azərbaycanın köçəri zadəganlarının əlindən çıxararaq, onu qeyri-türk bürokratlara tapşırmaq istəyirdi. Bununla da o, onların xarici ticarətdəki nüfuzundan faydalanaraq, ölkə ticarətini, xüsusilə də XVI əsrdə Azərbaycanın Culfa şəhərində mərkəzləşdirilmiş ipək ticarətini inkişaf etdirməyə çalışırdı. O, həmçinin ölkədən ixrac olunan Osmanlı torpağından və onun ağır kömrük xərci ilə müqayisədə daha dinc və sərfəli olan Fars körfəzi yolu ilə Qərbi Avropaya çatdırılmasını planlaşdırırdı. Lakin o, öz niyyətində artıq gecikmişdi. Çünki artıq heç bir şey, hər tərəfdən qarətə məruz qalmış kütlələrin itirilmiş inamını bərpa edə bilməzdi. Məhz bütün bu acı həqiqətləri nəzərə alaraq, kütlələr təhlükələrlə dolu mübarizə yoluna ayaq qoyurlar. Bu dolanbac mübarizə yolunda Koroğlunun epik şerlərinin səsi hər tərəfdən eşidilir:

*Hay deyəndə qoşa gəlin!
Huy deyəndə coşa gəlin!
Koroğluyam, xoşa gəlin!
Qan qarışsın qana indi!
Koroğlu içəndə düşmən qanını,
Mərd meydanı nərəsindən tanıyı.
Qırın vəzirini, tutun xanını,
Leş- leşin üstünə qalanmaq görək.*

XVI-XVII əsrlərin tarixçiləri, kəndli hərəkətləri barədə müəyyən sənəd və faktları qeydə almışlar. "Koroğlu! Bu, haqqında aşıqların çoxlu nəğmə və şer qoşub oxuduğu məşhur Koroğludur. Adı dönə-dönə şerlərdə təkrar olunan "Giziroğlu Mustafabəy" də Koroğlunun yaxın dostlarından. Bunların hamısı cəlalilərdən idilər və hökumətə qarşı qiyam etdilər" (Arakel Təbrizli).

Tarixi qaynaqlarda, Koroğludan başqa Kipr (Kıbrıs) əhlindən olan Çakaloğlu adlı bir şəxsin də adı çəkilir. O, dövlətlilərlə tacirlərin mallarını müsadirə edib, ədalət və bərabərlik bayrağını qaldırmaqla zəhmətkeş kütlələri öz ətrafına toplayırdı.

Tarix boyu, zəhmətkeş kütlələrin düşmənləri öz qəddarlıq və

cinayətlərini izah etmək üçün üzdənirəq xeyirxahlıq təzahür etdirməklə özlərini müsəlman məmləkətlərin valisi, peyğəmbər yolunun davamçısı və bir çözlə, şəriətin icraçısı kimi təqdim edirlər. İkinci Sultan Mahmud, islamçılıq bəhanə və iddiası ilə Azərbaycanın zəngin torpaqlarını işğal etmək fikrinə düşdükdə, elin uzaqgörən başçıları və uzun illər tayfalar arası müharibələr nəticəsindəki ayrılıqlar və fəlakətlərin acısını dadmış xalq, güclü mərkəzi bir dövlətin yaranma zərurətini dərk edərək, artıq neçə ildən bəri elm, ədəbiyyat və vahid dilin yayılmasını istəyən, həmçinin peşə sahiblərini təşviq edərək Osmanlı təcavüzkarları qarşısında tayfa və qəbilələrin birliyini qoruyan Səfəvi dövlətini himayə etdilər. Bununla da onlar kəndlilərin bərabərliyi dövrünə qayıtmaq arzusu ilə öz sıralarını möhkəmləndirdilər. "Kəndli hərəkətləri açıq-aydın sinfi və anti-feodal şüarlarla çıxış edir, hansı əqidə daşıyırsa-daşısın, böyük feodal mülkiyyətlərini məhkum edir, kəndli camaatın demokratizmini müdafiə edərək, feodal dövlətə hər cürə bac və verginin verilməsinə qarşı çıxdılar".

Göründüyü kimi, "Koroğlu"nın epos kimi formalaşdığı dövrün ictimai-siyasi və tarixi mənzərəsinə bu öləri baxış təşdiq edir ki, onun yaranması, poetik baxımdan ələ-qana dolmasında həyatda cərəyan edən hadisələr zəmin rolunu oynamış, bu işə az da olsa öz iz və əlamətlərini qəhrəmanlıq dastanında bu və ya digər dərəcədə qoruya bilmişdir.

KOROĞLUNUN DƏLİLƏRİ

Feodalların ardıcıl zülmü, Osmanlı ilə Səfəvi türkləri arasındakı qardaş savaşı, müqəddəs arzularının külə dönməsindən başqa bir nəticə vermədi. Məhz belə bir dövrdə bacarıqlı bir başçı kimi meydana çıxan Koroğlu, dilindən, soyundan, inamından və rəngindən asılı olmayaraq bütün zəhmətkeş insanları bir araya gətirə bildi.

Koroğlu, atalarımızın məşhur "Yoldaşını bab ələ, görən desin ha belə!" sözünü nəzərə alaraq, xalqın adət-ənənəsinə xor baxanlardan uzaq gəzərək, zəhmət və şəərəllə yaşamağı hər bir vəzifə və var-dövlətdən üstün tutanlarla ələ-ələ verib düşməne qarşı üsyan qaldırır.

Həmin tarixi üsyan iştirakçılarının bir neçəsinin adı belə qeydə alınmışdır:

Qoca Ərəb

*Kimsənin halindən sorub da bilməz,
Padşahdan fərman gəlsə dinləməz.
Yüz min ordu olsa qayğısı olmaz,
Şimdi "Qoca ərəb" yanımda gərək [152, s.71].*

Kosa Kənan

*Padşah surətlim, qolu bəratlım,
Çəntian qılıncım, dəsti qüvvətlim,
Buyur aslan xuyhum, kaplan sifətlim,
"Kosa Kənan" əmim yanımda gərək [152, s.72].*

Qoca bəy

*Dərya atı binər, dəmir donludur,
Meydana girəndə aslan canlıdır,
Özü bir xan oğlu, İsfahanlıdır,
Şimdi Qocabəyim yanımda gərək [152, s.71].*

İsabalı

*Koroğlum zindanda sıxıldı canı,
Ayvazı görməzsəm, olurum dəli.
Çiyi həzəranlı, dəsti cidalı,
Gözəl İsabalım yanımda gərək [152, s. 72].*

Başmaqçı Əhməd. "Koroğlu" dastanının bir qolunda belə deyilir:

-Bir gün Koroğlu, Başmaqçı Əhmədin sədaqət və düzgünlüyünü görüb ona çoxlu qızıl və gümüş verir.

Bəlli Əhməd

*Yaxşı yetişdi dadıma,
Bəlli Əhməd, Bəlli Əhməd.
Bəlkə çatam muradıma,
Bəlli Əhməd, Bəlli Əhməd [115, s.119].*

Qacar Alı

*Gəl sənə söyləyim, ay Qacar Alı,
Hələ eşitməyib qoç İsabalı.
Gəlsə bu qoşuna verməz macalı,
İnan Bolu, mən Koroğlu deyiləm [76].*

Dəmirçiöglü

*Yenə igidlərim düşdü yadıma,
Ağalar ağası, yanımda gərək.
Bir büküşdə yeddi geyim nal qıran,
Qoç Dəmirçioglum, yanımda gərək [152, s.71].*

Dəli Xoylu

*Koroğludur, bu gün burda duralım,
Sabah olsun, dərb-i meydan qurulsun.
Axan qandan dolu şarab vuralım,
Yürü Dəli Xoylu, sən binlər yaşa [152, s.69].*

Əcəmoğlu

*Koroğlum söylüyor zati,
Ölkələrdə vardır mədhi,
Əcəmoğlu sür Qırati,
Sür deyəndə sürməzmisin?
Vur deyəndə vurmazmısın?
Qır deyəndə qırmazmısın? [152, s.65]*

Topdağıdan

*Dəlilər qaynayıb cuşa,
Şəspəri getməyə boşa,
Qaç qabağından paşa,
Topdağıdan, Topdağıdan! [110, s.160]*

Halaypozan. "Koroğlu"nun Bayazid səfəri"ndə Halaypozan və Toxmaqurun Eyvazla birlikdə Bayazid çöllərinə çeyran ovuna gedirlər. Onlar Xəlil Paşanın qoşunu tərəfindən əsir alınırlar. Nigar xanım onların vaxtında gəlib çıxmadığını gördükdə bərk narahat olur, Koroğlunu Əhməd Tacirbaşının hiyləsinə aldanıb 3 dəlisini Bayazid çöllərinə ahu ovlamağa göndərdiyi üçün tənbeh edir və ondan dəliləri xilas etmək üçün səfərə çıxmağı tələb edir. Dəmirçiöglu, Koroğlu, Tanrıtanımaz dəlilərin ardınca at çapıb Bayazid çöllərinə yola düşürlər.

Dizdar

*Koroğlunu dersən, bir gənc aslandı,
Dəmirçiöglu yanında qəhrəmandır,
Dizdardır ki, döyüşəcək zamandır,
Beş yüz atlı bana yetməz, neyləyim? [110, s.5]*

Qəbrəsiğmaz

*Dəryalar üstündə oynar gəmilər,
Dalğa vurur, inim-inim inilər,
Başkəndə də aslan gibi önülər,
Şul Qəbrəsiğmazın günüdür. [152, s.73]*

Tanrıtanımaz. "Koroğlu"nun dəlilərindən Bəlli Əhməd Rum paşasının Koroğlunun igidliyinə və qəhrəmanlığına aşiq olmuş, qızı Məhbub xanımı gətirmək üçün Ruma yola düşür. Bu səfərdə Koroğlu Düratı Bəlli Əhmədə verir.

Dəli Həsən

*Dəli Həsən bir cavab ver,
Hanı Eyvazım, görünmür.
Xar alıbdır güllərimi,
Baharım, yazım görünmür. [110, s.294]*

Xoca Əziz

*Bil əhvalım, xoca qardaş,
Aparırlar pünhan məni.
Ərənlərə qurban bu baş,
Aparırlar pünhan məni. [76, s.249]*

Dağıstanlı Həsən

*Gələ, Dağıstanlı Həsənim gələ,
İniyor meydana, dev kimi mələ.
Xuyğunun dadını acəb kim ala,
Qoymayın bu şəhri taş-taş üstünə. [152, s.4]*

Ərmənəkli seyidi, Ali Çavuş, Dərviş Çavuş, Süleyman Çavuş, Şərifoglu Nəbi, Bozqırhoğlu Mustafa Çavuş, Muslu Çavuşun əmisi Mahmud, Aslan Qazıoğlu Ali, Məhəmməd Çavuş, Sarı Məhəmməd, Alioğlu Dərviş, Kara Mürsəl, İv Qadı Qalası, Dizdarı Həsən, Məhəmməd, Qəssab İsavoglu, Dəmirçi Həsən, Çarik Hüseyn, İsmayıl Durmuş, Qara Kamal, Rəcəb, Ömər Çavuşoğlu Ali, Dəllək Dəli Həsən, Əcəliyaxın.

Bu adların bir neçəsini Heydər Avçının "Koroğlu ayaqlanması" adlı kitabından köçürmüşəm: "Canı cibində [Qanı ovcunda], Darı Dəyməz, Cidalı Kənan, Cəlalə Məhəmmədbəy, Məhəmməd Bəzirgan, Çin-Maçinli, Fərəngoğlu, Kəl Əhməd, Civan Səyis, Dərəcələn, Dəmirqıran, Kira Çikmaz, Qaytansökən, Səmiş Osman, Keçəl Məmməd, Yanıq Həsən, Sərsəm Bəkir, Təkəlibəyli, Haldanbilməz, Bəy Vəli, Kilimçioğlu, Tülək Tərhan, Xanlar xanı, Yolkəsən, Yelkəsən, Dağdevirən, Salamverməz, Zəncirqıran, Əcəlianan, Ağalar Ağası, Eşşəkgötürməz, Sivri Sinək, Gəyik Əhməd, Qaddüman, Ərəb Reyhan, Dəli Balta, İncə Ərəb, Baba Kənan, Ustad Arzuman, Kosa Səfər Cəlalə, Qara Hüseyn, Əbdülhəlim Qara Yazıcı, Qara Səid, Məhəmməd Qələndəroğlu, Kürd Heydər, Gürcüoğlu Məhəmməd, Zəncir Həmid, Dəli Zülfüqar, Altonçuoğlu, Aşçı Həsən, Duaçı Məhmət, Gürcü Əli, Gopçu Murad, Qayıqçı Mustafa, Cuvaşoğlu".

Kosa Səfər. Kosa Səfər 1598-ci ildə üsyan edibdir. Maraşlıların dediyinə görə, Kosa Səfər Koroğlunun yaxın yoldaşı və dörd yüz bozatlının başçısı olub.

*Giziroğlu Mustafabəy
 Bir atı var alapaça, pəh pəh, pəh,
 Macal verməz Qırat qaça, hey, hey, hey,
 Az qaldı ortamdan biçə,
 Ağam kim, paşam kim,
 Nigar kim, xanım kim,
 Giziroğlu Mustafa bəy!
 Bir bəyin oğlu,
 Zorbəyin oğlu .
 Siyah kəkillərin rökmuş,
 Qızıl güllərə, güllərə.
 Ala gözlərini dikmiş.
 İncə yollara, yollara.
 Gəl Eyvazım dolaşalım,
 Çənlibellərə, bellərə. [152, s.84]*

M.H.Təhmasibin xalqın dilindən eşitdiyi və Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi dövrünə aid olan bir əfsanəyə görə, Koroğlunun qəhrəmanlıqlarının heyranı olan rus zabitlərindən biri bu barədə araşdırmaya başlayır. Günlərin bir günündə o, Koroğlu yoldaşlarının sorağını eşidib onları axtardığı zaman, vaxtilə Koroğlunun vəfalı sirdaşı olan bir qoca kişi ilə (Eyvazla) tanış olur. Qoca kişi Koroğlunun mübarizələrindən, öz yoldaşlarının igidlik və döyüş qabiliyyətlərindən bir səhnə göstərmək üçün rus zabitindən ona bir qoç gətirməyi xahiş edir. Zabitin əmri ilə qoçu gətirirlər. Qoca kiçik bir xəndək qazıb qoçu torpağın altında elə basdırır ki, yalnız buynuzları çöldə qalır. Sonra da ata minib çapmağa başlayır. Atı çapa-çapa əyilib qoçun buynuzlarından tutaraq onu torpaq altından çəkib çıxarır, göyə tullayır. Göz qırpımında qılınıcı çəkib havada ikən qoçu iki şaqqaya bölür. Sonra tərəzi gətirib qoçun hər şaqqasını bir gözünə qoyur. Çəkilər cynı olur. Bütün bunlardan sonra qoca üzünü rus zabitinə tutub deyir: "Mən Koroğlunun ən gənc döyüşçüsü olan Eyvazım. Koroğlu lazım olmayan yerə getməz və əgər lazım olarsa, çağırılmadığı yerdə də olar".

Zəncir Əhməd. Eyvaz, Dəmirçioğlu və Zəncir Əhməd 7777 dəli ilə Çənlibeldə qalır, İsabalı ilə Dəli Həsən 70 dəli ilə Koroğlunun yardımına gedir.

Tanrıtanımaz. "Tanrıtanımaz qocalmışdı. Dəmirçioğlu elə bildi ki, onun qolunun gücü azalıb və o bir daha at üstündə oturub əlindəki yalın qılıncla düşməni üstünə gedib, dəstələr dağıdıb, alaylar poza bilməz. Tanrıtanımaz Dəmirçioğlunun sözündən bir az

tutuldu, aldı görək nə dedi... " [116].

Mehtər Yəqub. Koroğlunun dəlilərindən biridir. Günlərin bir günündə Yarbala adlı bir şəxs paşalar və bəylərin sözüə aldanaraq, çoxlu hiylə və kələklə Koroğlunun misri qılıncını oğurlayıb Muradbəyli adlı bir kənddə, vaxtilə Ali kişinin gözləri kor edilən yerdə Mehtər Yəqubun evində düşür. Mehtər Yəqub fürsəti itirmədən Misri qılıncı götürüb Koroğluya çatdırır [147, s.100-105].

Zəncir Həmid

*Qızıl güləm qan aqlaram,
Ah çəkib pünhan aqlaram,
Zəncir Həmid dara düşüb,
Canan deyib can aqlaram. [147, s.142]*

Cəlalə Bəy

*Ah edibən bu zövqümü artıran
Öz-özünə bir Hələbi batıran,
Beş dünya gözəlin seçib gətirən
Şimdi Cəlalə bəy yanımda gərək... [152, s.71]*

Bıqlı Yusif

*Gürcüstan əlindən amana qaldı,
Şam ilə Hələbdən bir şikar aldı,
Əsli Poladoğlu, Misirdən gəldi,
Bıqlı Yusufum yanımda gərək. [152, s.72].*

Aşıq Cünun

*Cünun Koroğluya bir şirin çəkər,
Düşmənin üstünə göydən od tökər,
Şığıyıb Qıratın tərkinə çökər,
Özünə mal qılar Koroğlu səni [116, s.43].*

Uruşan Ali

*Adımı sorarsan Uruşan Ali,
Döyüş görməyəli dəli oldum, dəli
Sağ yanı Eyvazdı, solu bəy Vəli,
Xocası da meydan əri Koroğlu.*

"KOROĞLU" NUN VARIANTLARI

Türk folklorşünası P.N.Boratava istinad edən prof. İ.Abbaslı "Koroğlu" eposunu məzmun və süjet fərqiə görə üç yerə bölmüşdür: "Koroğlu" dastanı 1) Türkmən, 2) Azərbaycan və 3) Kiçik Asiya variantları [26, s.60].

Biz burada qısaca olaraq "Koroğlu" nın ayrı-ayrı variantlarından bəhs edəcəyik.

"Koroğlu"nın ermənilər içərisində yayılmış Azərbaycan variantı bəzi erməni yazıçılarından, o cümlədən də Ağayanın 1924-cü ildə çap etdirdiyi kitabda onu erməni kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, bu barədə tədqiqat aparan alimlərin əksəriyyətinin fikrinə, tarix boyu dünya xalqları içərisində yayılaraq hər bir xalq üçün doğmalaşmış onun milli özəlliklərini mənimsəyən "Koroğlu" eposu, əslində türk xalqlarına mənsubdur.

Koroğlunun erməni olduğu iddia edilən dastandakı adı "Xor" dur. O, Xorani monarx ailəsinə mənsubdur. Xoroğlu sözü tarixi inkişaf prosesində Koroğlu sözünə çevrilmişdir [26, s.72].

1941-ci ildə çap edilən "Koroğlu" dastanına ön söz yazan professor H.Samuelyan "Koroğlu"nın ermənilər içərisində yayılmış rəvayətləri barədə yazır: "Zaqafqaziya xalqları, xüsusilə də azərbaycanlılar arasında böyük şöhrət və ehtirama malik olan "Koroğlu" dastanı, erməni xalqı üçün də tanış və sevimlidir. Bu cəzakar dastan, özünün dərin ictimai məna və məzmununa görə erməni zəhmətkeşlərinin də düşünmə və duyğusuna böyük təsir buraxmışdır. "Erməni şifahi xalq ədəbiyyatında da "Koroğlu" eposu keçmiş nəsilərin acı-şirin və əzab-əziyyət dolu enişli-yoxuşlu tarixinin inikasıdır. Elə buna görə də bu dastan, bizim xalq üçün də aziz və sevimlidir. Mövcud erməni rəvayətlərinin bir qismi erməni aşığıları tərəfindən Azərbaycan dilindən tərcümə edilmiş, nəzm və nəsr şəklində yazıya alınmışdır".

"Koroğlu"nın ermənicəyə təbdil-tərcümələri haqqında prof. İ.Abbaslı geniş tədqiqat aparmışdır [26, s.50-59].

"1897-1904-cü illərdə "Koroğlu" dastanının "Giziroğlu Mustafabəy" qolu Aşıq Cəmalı-Mkrtyç Talyants tərəfindən, 1900-cü ildə isə "Bolubəy" qolu Aşıq Xoyat tərəfindən erməni dilinə tərcümə edilmişdir.

Xatırladılan təbdil-tərcümədə [1897] deyilir ki, bir gün Şah Abbas öz vəziri və yaxın adamları ilə birgə şəhəri gəzərkən dəllək dükanına gedir və təsadüfən bir atın rəsmini görür, öz adamlarına tapşır ki, nəyin bahasına olursa olsun, həmin atı tapıb ona gətirsinlər. Bu iş şah sarayının ilxıcısı Ali kişi adlı bir şəxsə tapşırılır. Ali kişi bir neçə ölkəni gəzdikdən sonra Ərəbistana gedir. Orada rəsmdə gördüyü atı tapıb şah üçün satın alır. Lakin şah atı bəyənmir. Bu rəvayətdə yalnız Ali kişinin oğlu Rövşən igid və qorxmaz bir gənc kimi təqdim edilir.

Rövşən atasının məsləhətinə görə dayçanı böyüdüb onunla məşğul olur. Dayça böyüdükdən sonra ona rənginə görə Qırat adı verirlər. Şah Abbas ikinci dəfə atı görəndə öz səhvini başa düşüb onun vurğunu olur. Şah nəyin bahasına olursa olsun, atı əldə

etmək istəyir. Bundan sonra baş verən hadisələrdən sonra ata və oğul öz doğma yurdlarını tərk edib İsfahandan Ərzuruma, bir sözlə İrandan Türkiyəyə köçmək məcburiyyətində qalırlar. Rəvayətin bu hissəsində Rövşən atasını Ərzurumda qoyub özü Çənlibelə gəlir, orada yurd salıb Nigar xanım ilə evlənir.

Rövşən çeşidli hadisələrlə üz-üzə gəlir, nəhayət nurani bir qoca kişini yuxuda görüb onun göstərişlərindən faydalananaraq, dirilik suyunu içməyə nail olur. O, dirilik suyunu içdikdən sonra insan ilə cinin dilini anlamağa, düşmənlə qalib gəlməyin sirlərinə vafiq olur. Həm də elə güclü bir səbəbiyənlənir ki, nərəsindən düşmənlərin vücudu lərzəyə gəlir. Koroğlu neçə-neçə ərəb qulduru ilə döyüşüb onları diz çökdürür" [26, s.50-55].

Çox keçmədən basılmaz Çənlibel qalası oraya qadınların gəlişindən sonra yenidən canlanmağa başlayır. Döyüşçülərdən dörd nəfər Şikar kəndinə basqın edərək Xacə Qənbərin qızı Nigarı qaçırdıb Çənlibelə aparır və həmin qalada onunla Koroğlunun toyunu edirlər. Bu dastanda baş verən maraqlı hadisələrdən biri də Giziroğlu Mustafabəyin Çənlibelə gəlməsidir. Həmin epizodda Mehtər Murtuz Eyvazdan incidiyi üçün Qıratı oğurlayıb onu Ərəbistanda Giziroğlunun yanına aparır.

Giziroğlu Çənlibelə gəlib Koroğlunun sədaqətini və qadınlar yanında özünə qürrələnmədiyini gördükdən sonra onunla dostluq əhd-peymanı bağlayır [26, s.50-55].

Kitabın ikinci hissəsində Bolubəyin iştirakı ilə baş verən hadisələrdən söz açılır. Bu qol məzmun baxımından xeyli maraqlıdır. Qolda yeddinci dəfə olaraq var-dövləti əlindən alınmış erməni taciri Polis sultanının yanına gedib Koroğludan şikayət edir. Dastanın bu hissəsində Polis sultanı öz dövrünün hakim təbəqələrini, Koroğlu və dəliləri isə artıq ədalətsiz, təhqir, həyatdan bezib cana doymuş xalqın mütərəqqi qüvvələrini təmsil edirlər. Onlar dünyanı dəyişdirmək üçün heç bir fədakarlıqdan çəkinmədən xalq kütlələrinin önündə gedirlər. Koroğlunun gündən-günə artan şöhrətindən, gücündən qorxuya düşən Bolu sultanı bildirir ki, Koroğluya qalib gələcək hər kəsə, qızı Dona xanımı, həm də bəylik ləqəbi verəcək, hər bir ehtiyacını ödəyəcəkdir. Nəhayət, Bolubəy yeddi il Çənlibeldə yaşamış Qacar Alının göstərişi ilə Koroğlunu ələ keçirir, lakin Dəli Balta və İsa-balı kimi dəlilərin yardımı ilə Koroğlu düşmən əlindən qurtara bilir. Bu qolda Çənlibel Baba Kənan, Eyvaz, Bıqlı Yusif, İsa-balı, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Ərəb Reyhan, İncə Ərəb, Dəli Murtuz, Dəli Balta kimi ərənlərin basılmaz qalası, Nigar xanım isə bütün dəlilərin sirdaşı və vəfalı həmsəngəri kimi təqdim edilir. Çənlibel

dəlilərinin hücumu ilə Bolubəy qoşunu dağılır, Qacar Ali və Bolubəy tutulub Çənlibelə gətirilir. Lakin Nigar xanımın ürəyinin yumşaqlığı və böyük humanizmi sayəsində onlar ölümdən qurtarırlar. Bu qolda Koroğlunun insani səciyyəsi qabarıq şəkildə görünməkdədir. Koroğlu Bolubəyin qızı haqqında niyyətini öyrəndikdən sonra, Polisə gedib onunla üz-üzə döyüşmək qərarına gəlir. Lakin Nigar xanımla dəlilər Koroğlunun bu qərarı ilə razılaşmırlar. Buna baxmayaraq Koroğlu öz qərarını dəyişmir və Polisə çatarkən sultanın əmri ilə yaxalanıb Dona xanımın imarəti qarşısında qazılmış bir quyuya salınır. Dastanda Dona xanım vəfalı, igid, qorxmaz və mübariz bir qadın kimi təqdim edilir. Koroğlunu qurtarmaq onun fikrindən bir an belə çıxmır. Nəhayət, Dona xanımın bu müqəddəs arzusu İsabalinin başçılığı ilə Çənlibel dəlilərinin hücumu, Dona xanımın köməyi nəticəsində həyata keçirilir. Həmin qolun sonuncu hissəsində Dona xanım digər dəlilərlə birlikdə Çənlibelə gedib Nigar xanımın son dərəcə böyük hörmət və sayğısı ilə qarşılanır və orada İsabalı ilə evlənir [26, s.50-55].

"DƏMİRÇİOĞLU İLƏ HƏMZƏBƏY QOLU"nın ermənicəyə təbdil-tərcüməsinə görə, Çənbəli özü üçün mübarizə səngərinə çevirən Koroğlunun yanında Aşıq Cünun adı ilə şöhrət qazanan yerevanlı Movses adlı bir xanəndə yaşayırdı. Səsinin gücünə görə onunla rəqabətə girə biləcək adam yox idi. O, yeddi il idi ki, Koroğlunun yanında idi. Koroğlu onu oğul kimi sevir, hörmət edir, hər yerdə onu qoruyurdu. Bir gün xəbər gətirirlər ki, Aşıq Cünun doğma yurdundan, qohum-əqrabasından uzaq düşdüyü üçün kədərli dir. Koroğlu onu Eyvazla birlikdə xəzinə olan yərə göndərir. Aşıq Cünun lazım olan qədər pul, paltar və silah götürdükdən sonra İrəvana yola salınır. Cünun Çənlibelə qayıdarkən yolu Ərzuruma düşür. Təbdil-tərcümədə dastanın Azərbaycan variantındakı "Dəmirçioğlu" qolundakı süjet və hadisələr, kiçik dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, eyni ilə təkrar edilir. Burada həmçinin Telli xanımın Çənlibelə gəlməsinə səbəb olan hadisə və olaylara da toxunulur.

Ərzurumda baş verən sonrakı hadisələrdə Dəmirçioğlu, bir gön taciri rolunda Qəssabbaşı vasitəsilə Cəfərpəşə və Telli xanımla əlaqə yaradıb, bir müddətdən sonra da artıq öncədən yazdığı bir məktubunda Koroğluya və Çənlibelin digər dəlilərinə qarşı öz maraq və sevgisini bildirmiş Telli xanımla özü ilə Çənlibelə gətirir.

Həmin qolda Nigar xanım əsarətdən qurtarmış azad Çənlibelin hamıya sevinc bəxş edən siması, cəsarətli təşkilatçı rolunda çıxış edir. O, dəlilərin şənliyinə qatılaraq böyük sevincə Telli xanımla

Dəmirçiqlunu evləndirir.

Bu qolda hadisələr Donut (Tuna) çayının sahilində baş verir.

Aşıqların dilindən Qıratın vəsfini eşidən Həsən paşa söz verir ki, hər kəs gedib atı oğurlayıb gətirsə, qızı Cəvahiri ona verəcəkdir. Bu işi öz üzərinə götürən Həmzə, özünü Çənlibela pənah gətirmiş Muradbəyin (Muradbəy tarixi şəxsiyyətdir, Osmanlı padşahı üçüncü Sultan Murad nəzərdə tutulur) ilxıçısı kimi təqdim edir. Koroğlu Həmzəni öz köməkçisi kimi Mehtər Murtuza təqdim edir. Həmzə əlverişli fürsət düşən kimi, artıq çoxdan ünsiyyət qatdığı Dürata minib Silistraya qaçır. Burada baş berən hadisələr dastanın Azərbaycan variantında olduğu kimidir. Koroğlu Həmzənin izinə düşüb dəyirməndə onunla üz-üzə gəlir. Həmzə bu dəfə də fürsətdən istifadə edərək Qıratı oğurlayıb qaçır. Burada kiçik dəyişikliklərlə Koroğlunun Həsən paşa ilə döyüşü və yenidən Qırata qovuşması nəql edilir. Koroğlu Həsən paşaya qalib gəldikdən sonra onun qızı ilə birlikdə Çənlibela gəlir. Dastanın bu qolu Koroğlu ilə Pərizad xanımın evlənməsi ilə sona çatır.

Aşıq Cəməli "Koroğlu" dastanını nəşr etmək qərarına gəldiyi illərdə, "Həyat" təxəllüslü bir şair aşıq da dastanın tərcüməsi və toplanılması işi ilə məşğul olmuşdur. Bütün bu təbdil-tərcümə barədə ətraflı məlumat verən İ.Əbbaslı "Bolubəy" qolu üzərində də xüsusi dayanmışdır. Onun yazdığına görə, özünün bu tərcüməsini Arakel Satıryanın xatirəsinə ithaf edən tərcüməçi, kitabın müqəddiməsində dastan haqqında yazır: "Tarixi dastanlar kütlələrin məlumatını artırmaqda böyük əhəmiyyətə malikdir. Elə həmin səbəbə görə də, biz dünya xalqları arasında böyük şöhrət qazanmış "Koroğlu" dastanının türk dilindən erməni dilinə tərcümə edilməsini lazım saydıq. Tarixçilərin fikrinə, həm Koroğlu, həm də Mustafabəy Cəlalilərin ən igid döyüşçülərindəndirlər".

Tərcüməçi "Koroğlu" dastanının yeddi qolunun adını çəkərək yazır: "Üç yüz il öncə Çardaxlı Çənlibeldə sonralar Koroğlu ləqəbi ilə məşhurlaşacaq "Rövşən Ali" adlı bir ərən yaşayırdı. Onunla bərabər hər biri Koroğlunun özü kimi igid, döyüşkən və zəhmətkeşlərin dostu olan yeddi min döyüşçü də mübarizə aparırdı".

Dastanın bu hissəsində Eyvazın başçılığı ilə dəlilər tərəfindən Koroğlunun otuz beş il qəhrəmancasına apardığı mübarizə münasibəti ilə qurulmuş şənlik mərasimindən söhbət gedir. Qıratın Dəli Mehtər tərəfindən oğurlanması və onun Tehran Ərəb, Pulis sultanı və Giziroğlu Mustafabəyin yanına gətməsi ilə tanış oluruq. Burada həmçinin Sultan qarşısında qəhrəmancasına mübarizə aparmış Giziroğlu Mustafabəyin macəraları nəql edilir. Şübhə

yoxdur ki, dastanın bu hissəsində şifahi xalq ədəbiyyatında geniş əksini tapmış Cəlalilər hərəkətinin rəhbərlərinə və onların mübarizəsinə dərin rəğbət duyulur. Kitabın ikinci hissəsi məzmun baxımından fəm müstəqil bir qoldur. Bu qolda əsas mövzunu Koroğlunun Bolu bəyi ilə mübarizəsi təşkil edir [26, s.57-59].

OSMANLI TÜRKLƏRİNİN KOROĞLU RƏVAYƏTLƏRİ

Osmanlı variantına görə, Bolu şəhərinin bəyi at vurgunudur. O, atları yaxşı tanıyan Yusuf adlı bir mehtəri yaxşı at tapıb satın almaq üçün başqa-başqa ölkələrə göndərir. Yusuf axtarandan sonra, nəhayət, bir obada bəyə layiq dayça tapır. Atın əslı dəniz atlarına gedib çıxırdı. Belə ki, bu dayça Fırat çayı kənarında otlayan madyanla həmin çayın dərinliyindən çıxmış əsil bir atın cütləşməsindən törəmişdi. Burada bir şeyi xatırlatmalıyıq: o da bundan ibarətdir ki, əsatiri görüşlərə görə, su atlarının adı atlarla cütləşməsindən törəyən atlar qeyri-adi atlar sayıldıqları üçün daha böyük əhəmiyyətə malik idilər.

Buna görə Yusuf atı sahibindən satın alır. Dayçanın üzündən əsilliyi görünmürdü. Lakin ömrünü atlara baxmaqla keçirmiş Yusuf yaxşı bilirdi ki, satın alınmış at hansı keyfiyyətlərə malik atdır və gələcəkdə necə şöhrət qazanacaqdır. Yusuf sevinclə atı bəyin hüzuruna aparır. Bəy biçimsiz, yöndəmsiz dayçanı görən kimi qəzəblənir və elə hesab edir ki, Yusuf onu ələ salmaq, alçaltmaq üçün bu atı onun üçün alıb gətirib. Buna görə də, əmr edir Yusufun gözlərini çıxardırlar, sonra da dayçanı özünə qaytarıb onu yanından qovur.

Kor Yusuf öz yurduna qayıdıb başına gələnləri oğluna danışır və onun intiqamını almağı xahiş edir [152, s.13].

Ata və oğul dayçanın tərbiyəsi ilə məşğul olurlar. Neçə ildən sonra dayça öz əsilliyini göstərüb gözəl bir ata çevrilir. At ildırım sürəti ilə qaçır və döyüş meydanında özünün döyüşkənlik qabiliyyətini büruzə verir.

Türkiyə türkcəsindəki rəvayətdə Koroğlunun atası Yusuf bəy özünün Ali və ya Rövşən Ali adlı oğlundan danışaraq, Dədə Qorqud və türk xalqlarının digər ozanları kimi gələcəkdən xəbər verir. O deyir ki, kiçik oğlu Ali Qıratın belində, dağların zirvəsində düşmənlərə qarşı mübarizəyə qalxacaqdır.

Burada biz "Koroğlu, Dadaloğlu, Quloğlu" kitabından "Bir gün olar ki" adlı şerin iki bəndini veririk:

*Dinləyin ağalar, dinləyin bəylər,
Sorarım bunları bir gün olur ki,
Adam olub qoç Qırata binmişim
Qırarım belləri bir gün olur ki. . .
Bən Yusufbəy idim kəndi başıma,
Düşürdüm çox qoç yigidi peşimə,
Küçük Alım çıxar dağlar başına,
Ararım sizləri bir gün olur ki.*

Bir gecə Yusuf Xızırı yuxuda görür. Xızır görülmək işləri ona çatdırır. Onun göstərişi ilə ata-oğul yola düşürlər. Onlar oturub Araz çayı istiqamətində Mingöl dağlarından axan üç sehrli damlanın gəlişini gözləyirlər. Bu üç sehrli damla həm görmə qabiliyyətini Yusufa qaytaracaq, həm də onlara elə bir xarəqülədə gənclik gücü bağışlayacaq ki, Bolubəydən qisas ala bilsinlər. Rövşən damlaların sehrli gücündən xəbərdar olduğu üçün atasından əvvəl onları içməyə nail olur.

Bu əhvalatdan xəbər tutan Yusuf qüssələnsə də, o biri tərəfdən oğlunun bu üç damlanı içdikdən sonra tükənməz sehrli gücə malik olacağından, həm də adlı-sanlı qəhrəmana çevrilib onun qisasını alacağından sevinir. Üç damladan biri kor Yusufun oğluna əbədi həyat, ikincisi ecəzkar güc, üçüncüsü şairlik və çalğıçılıq istedadı bağışlayır. Burada bu üç damla dünya və kainat anasının siması deməkdir.

Qısa müddətdən sonra Rövşən Alının atası Yusuf dünyasını dəyişib səhnədən çıxır.

Kor Yusufun oğlu Rövşən Alı dağa sığınaraq tacirlərin karvanlarına hücum edir. Çox keçmir ki, onun ad-sanı hər yərə yayılır. Quldurların mənafeyini qoruyan qanunlardan bezib cana doyan adamlar onun ətrafında toplaşmağa başlayırlar. Elə həmin vaxtdan başlayaraq ona Koroğlu ləqəbi verilir.

Koroğlu Bolu şəhərinin yaxınlığında yerləşən Çənlibeldə özü üçün bir qala tikir. O, Çənlibeldən keçən karvanlardan bac alır və bac verməkdən boyun qaçıran karvanların mallarını müsadirə edir. Öz silahdaşları və yaraqlılarının köməyi ilə düşmənin Çənlibelə göndərdiyi qoşun dəstələrini dağıdır.

Günlərin bir günündə Rövşən Alı Üsküdərdə igidliyi ilə tanınan Qəssabbaşının oğlu Eyvazı Çənlibelə aparıb onu oğulluğa qəbul edir.

Koroğlu bir müddətdən sonra Bolubəyin bacısı Dona xanımı qayıdır onunla evlənir.

O, bir neçə il sonra Bolu şəhərinə hücum edərək atasının

intiqamını alır. Bu arada Bolubəy də sakit oturmur, əvvəlcə Koroğlunu, daha sonra isə Eyvazı həbs etdirir. Lakin Koroğlu dəlilərinin yardımını ilə zindandan xilas ola bilir.

Bu variantda Koroğlu bəzən uzaq ölkələrə, o cümlədən də Gürcüstan və Çinə səfər edərək macərə dolu həyəcanlı hadisələrlə qarşılaşır.

Sonralar "dəlikli dəmir" in ixtirasından [tufəng] sonra artıq igidliklə cəsarətin əvvəlki qədir-qiyəti qalır. Dəlillər üçün dünyanın ləzzəti aradan gedir. Günlərin birində Koroğlu dəlilərinə dağılmalarını istəyir və özü də atası Yusuf kimi gözəndən itib yoxa çıxır.

Həmin hadisədən çox-çox əvvəl, uzun illər Koroğlunun sırdaşı olub öz sehrli gücü ilə həmişə ona yardım edən Qırat gözəndən itir, qeyb olur.

Başqa bir rəvayətə görə, bəylər bir yəhudi tacirin gətirdiyi tufənglə bir-birini məhv edirlər. Koroğlu bunu gördükdən sonra qeyb olmuşlara qovuşur.

Başqa bir rəvayətdə deyilir ki, Koroğlu dağda görüşdüyü çobanın əlində ilk dəfə olaraq tufəng görür, çobandan onun haqqında məlumat istəyir. Lakin çobanın dediklərinə inanmır. Tufəngi yoxlamaq üçün əlinə alıb onu özünə tərəf çevirir, tətbiq edir. Açılan güllədən yaralanıb az sonra da həmin yara nəticəsində keçir, onun ölümündən sonra silahdaşları da Çənli-bəldən dağılırlar.

Bələliklə də, Koroğlunun ömrü qocaman bir ağacın ömrü kimi sona çatır. "Koroğlu" dastanının Türkiyə türkcəsindəki rəvayəti 24 şe'rə və nəsrə yazılmış bölmədən ibarətdir.

Türmən variantı. Koroğluşunasların fikrincə, "Koroğlu" dastanı Təkcə-türkmən tayfasına mənsubdur. A.Xodzkonun tərcüməsi ilə nəşr olunan [1842] bu dastana görə, Koroğlunun atası Mirzə Sərraf Türkcüstan padşahı Murad şahın ilxıcısı olub. Burada da atlar dəniz atları ilə cütləşmədən törəyirlər. "Koroğlu"nın bu variantında da su və ya dəniz atı Ceyhun çayından çıxaraq ilxının iki cinsdən törəməsinə səbəb olur.

Sərraf bu atları şahə bağışlayır, lakin atların zahiri görünüşü şahın xoşuna gəlmir və açıqlanıb onun gözələrinin çıxarılmasını əmr edir. Bələliklə də Koroğlu ədalətsizliyə qarşı uzun sürən mübarizəyə başlayır.

Şah sözü gedən atların qır rəngində olanını Koroğlunun xahişi ilə ona bağışlayır. Günlərin bir günündə şah Koroğlunun misilsiz atını görüb şübhələnir. Bununla da onların arasındakı ziddiyyət və qarşıdurma daha da kəskinləşir. Nəhayət, Koroğlu şah qoşunları-

na hücum edib onları qırır.

Daha sonra dastanda deyilir ki: "Koroğlu 40 atlısı olan Dəli Həsən adlı bir quldurbaşına rast gəlir. Dəli Həsən onun atını almaq istəyir. Döyüşlər, Koroğlu ona qalib gəlir. Koroğlu 77 nəfərdən ibarət dəstə yaradır. Bunlar dəli adlanırlar. Koroğlu Qaradağda, Göyçə çölündə məskən salır. Onun insansevərliyi və şücaəti sayəsində dəlilərin sayı getdikcə 777 nəfərə çatır.

Eposun Paris nüsxəsində deyilir ki, Mirzə Sərraf gələcəkdən xəbər verən bir kitab oxuduqdan sonra, oğlunu Köpüklü bulağa göndərmək qərarına gəlir. Burada Koroğlunun içdiyi su üç rəngdə təsvir edilməlidir. Bu isə ona qəhrəmanlıq və igidliyini bürüzə vermək üçün çeşidli qabiliyyətlər aşılamışdır".

Koroğlu sonra Çalibələ gedir. Dəlilərin sayı artıq 8 min nəfərə qədər artmışdır. On üç məclisdən-qoldan ibarət olan bu dastan Azərbaycan qəhrəmanlıq eposunun əsasını-kökünü təşkil edir.

İraq türkman variantı. Zəhmətkeş, şərəfli bir insan olan Ali kişi zalım və quldur bir bəyin əmri ilə iki gözdən məhrum edilir. Bəy Ali kişini kor etdikdən sonra onu yəhərsiz bir atın belinə bağlatdırıb çöllərə buraxır. Ali kişi minbir təhlükə ilə qarşılaşıb çoxlu xəsarət aldıqdan sonra, nəhayət, ölümdən qurtarır. Yazıq ata dərəcəsinin ona etdiyi zülmələri özünün 15 yaşlı oğluna danışdıqdan sonra ondan ömrünün sonuna qədər zəhmətkeş və mübariz kəndlilərin zülmə qarşı apardıqları mübarizənin bayrağı kimi ictimai ədalətin bərqərar olması uğrunda vuruşmasını istəyir" [49, s.106].

İraq türkmanlarının şifahi xalq ədəbiyyatının toplanılması və öyrənilməsi yolunda çalışmış İbrahim Dəquqi özünün "İraq türkmanları və onların dili" adlı əsərində yazır: "İraqda sakin olan Azərbaycanlılardan ibarət bir tayfada mövcud rəvayətə əsasən, Koroğlunu "Kələ oğlu" adlandırırlar [49, s.106].

"Kələ" sözünün lüğəvi mənası pul müqabilində alınan qul deməkdir. Beləliklə də Koroğlu quldan doğulmuş və yaxud qul oğlu, kələ oğlu deməkdir. Bu qul Spartak kimi haqqı tapdananlar ordusunun ön sıralarında hərəkət edərək yeri-göyü lərzəyə gətirib zalımları diz çökdürür.

İraq türkmanlarının yenidən tapılmış rəvayətlərindən birində Koroğlu "Qara oğlu" adlanır. Qara oğlu da "Kələ oğlu", "Qul oğlu" kimi yoxsul, zəhmətkeş oğlu mənasındadır. "Koroğlu" dastanının variantları arasında Koroğlu adının "Qara oğlu" kimi işləndiyi bir rəvayətə də qarşılaşıq" [147, s.9].

Koroğlunun özü də zəhmətkeşlər nəslindən olduğunu etiraf edir:

*Qul deyərlər, qulun boynun burarlar,
Qullar qabağında gedən tıram mən.*

Tacik rəvayətləri. "Qorqulu"- "Qorgülü" mənzum dastanının yazıya alınmasına 1930-cu illərdən başlanmışdır. Taciklərin özbəklər və türkmənlərlə yaxın iqtisadi münasibətləri və digər qarşılıqlı bağlılıqları ona gətirib çıxarır ki, "Koroğlu" dastanını burada bölgənin özünəməxsus şəraitinə görə, tacik, özbək, türkmən dillərində oxuyaraq milli qəhrəmanların və əsəti tanrıların xatirəsinin xalqın zehninə qorunmasına çalışan aşuqlar və xalq müğənniləri vasitəsi ilə dastan yayılmağa başlayır.

Dünya koroğluşünaslarının yazdığına görə, tacik variantında 50 qoldan ibarət "Qorgülü" dastanı yüz min beyt şeirlə ifadə edilmişdir(186).

Dastanın tacik variantı onun özbək variantından qaynaqlansa da, başqa-başqa xalqlarda olduğu kimi burada da bu dastan taciklərin milli xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır. Professor Braginski də türkmən variantının Azərbaycan variantının təsiri ilə formalaşdığını təsdiq edərək yazır: "Koroğlu" ilk öncə Azərbaycanda xalqı içərisində yaranmış, sonra Tacikistana yol tapmışdır".

Dastanın tacik variantındakı qəhrəmanı Qorqulu-Qorgülü özünün yüksək humanizmi, insani keyfiyyətləri ilə xalq arasında böyük şöhrətə malikdir.

O, həmişə zəhmətkeşlərin feodallar tərəfindən tapdalanmış haqlarını müdafiə edir və onları göz bəbəyi kimi qoruyur. O, həm də mübarizənin enişli-yoxuşlu yollarında müqəddəs azadlıq uğrunda vuruşan ərənlərin vəfali sirdaşı olaraq onlarla bir səngərdə düşmənlə qarşı döyüşür.

Əsasən iki dildə-tacik və özbək dillərində nəğmə qoşan tacik baxşıları, özlərinin antifeodal mübarizələrinin əsəti qəhrəmanına "Qorgülü", atas, atasın gülü adını vermişlər. Onlar həmçinin Qorgülünün zəhmətkeşlərin mənafeyi uğrunda mübarizə aparmaq üçün seçdiyi səngəri "Çambul" adlandırırlar. Dastanın tacik variantında Koroğlu, bir ilxıcının oğlu deyil, xanlarla paşaların zülm və quldurluğunu görüb, yoxsulluq və minbir əziyyətin acısını dadaraq kütlələrlə çiyin-çiyinə mübarizəyə qalxmış zəhmətkeş bir qəssabın oğludur.

Tobul Rəvayəti. İrtiş çayı ətrafında və Sibirin cənub-qərbində sakin olan tatarlar "Tobul" adlanırlar. Qeyd edək ki, qıpçaqlar qərbə keçməzdən öncə, Tobul bölgəsində yaşayırdılar.

İstanbul padşahının vəziri Korbatur əslən dəniz atlarına gedib çıxan Tulbar adlı boz bir dayçanı şahə hədiyyə edir. Ağlı gözündə

olan şah, atın zahirini bəyənmədiyi üçün vəzirin gözlərini kor etdirir. Şah Korbaturı kor etdirdikdən sonra, dəniz dayçasını başqa iki atla birlikdə ona verib yanından qovur. Ata və oğul dayçaya xüsusi qulluq edirlər. At doqquz yaşına çatan kimi, Korbatur üzünü oğluna tutub deyir: "Şahın yanına getməliyik".

Ata və oğul şahın sarayına gedirlər. Korbatur üzünü şahla tutub deyir: "Bir gün gələr ki, sən də iki gözdən məhrum olarsan".

Şahın quldurları göz açınca onlar şahın vilayətindən çıxıb dərhal uzaqlaşır. Onlar təhlükəli ormanlardan, tikanlıqdan, daşlıqlardan, yenicə şumlanmış tarlalardan keçib getdikdən sonra Şəmlibəl dağına çatırlar. Korbaturın oğlu atasından ayrılıb bir Dumran [saz] əldə etdikdən sonra aşığığa başlayır. Qısa müddətdən sonra onun ətrafına igidlər toplaşır. Günlərin bir günündə Korbaturın oğlu Ağaçaus adlı bir pəhləvanla döyüşməli olur. Korbaturın oğlu onun kürəyini yerə vurur və başını üzmək istədikdə birdən-birə Ağaçausun ağladığını görür, bunun səbəbini soruşur. Ağaçaus anasını xatırladığı üçün ağladığını bildirir. Korbaturın oğlu onu bağışlayır. Korbaturın oğlunda bu insanlığı gördükdən sonra Ağaçaus Şəmlibəl dəlilərinin cərgəsinə qoşulur.

Günlərin bir günündə Korbaturın oğlu dünyagörmüş, ağıllı və xeyrixah bir qocanın məsvəyəti ilə Nigar adlı qızı tapmaq üçün İstanbul qalasına yola düşür. O, İstanbula çatdıqdan sonra, o qədər yorğun olur ki, qala divarının altında onu yuxu basır. Şəhər hakimi Bolbəyxan onu tanıyıb tez əl-qolunu bağlatdırıb dama saldırır və şahın əmrini gözləyir. Korbaturın oğlu həbsdə ikən saz çalmağa başlayır. Nigar sazin sehirli səsinə eşidən kimi ona vurulur. Qız onu həbsdən qurtarmaq fikrinə düşür və şəhərdən birlikdə qaçmalarını təklif edir. Onlar birlikdə qaçırlar, xeyli yol getdikdən sonra yam-yaşıl bir bölgəyə çatırlar.

Korbaturın oğlu belə bir qaçışı özünə sığışdırmayıb, Nigarı bir yerdə gizlətdikdən sonra yenidən şəhərə qayıdır. Bolbəyxanın evinə hücum edib onun atını və silahlarını götürdükdən sonra Şəmlibələ doğru yola düşür. İstanbul padşahı bu macəradan xəbər tutduqdan sonra, söz verir ki, hər kəs gedib Korbaturın oğlunun Qıratını gətirsə, qızını ona verəcəkdir. Kezel adlı bir pəhləvan bu çətin və təhlükəli işi yerinə yetirməyə hazır olduğunu bildirir. Kezel bu iyrənc planı yerinə yetirmək üçün guya xanlar və şahların zülmündən bezmiş adam kimi Korbaturın oğlunun inamını qazandıqdan sonra Tulbarı oğurlayıb qaçır. Korbaturın oğlu bunu bilib bir dəyirməndə özünü ona çatdırır. Lakin Kezel yenə də onu aldaraq Dürati, Tulbarı, Qaraatı (Qırat) da götürüb qaçır. Korbaturın oğlu xahiş edir ki, heç olmazsa, atların birini buraxsın.

O isə Düratı buraxıb Korbatarın oğluna xitabən deyir: "Ardımca İstanbula gəl, şahın qızını aldıqdan sonra Qıratı sənə qaytararam".

Korbatarın oğlu izi itirmək üçün paltarını dəyişib tam başqa bir adam simasında özünü İstanbula çatdırıb Kezel ilə şahın qızının toyunda iştirak edir. Tulbar Korbatarın oğlunun gəlişini duyduqdan sonra uca səsle kişnəməyə başlayır. Korbatarın oğlu şahın kimi cəld atın belinə minib at üstündə özünün döyüşkənliyini nümayiş etdirdikdən sonra oradan çıxıb Şəmlibela yola düşür. Kezel isə şahın qızını aldıqdan sonra Şəmlibela gedib Korbatur oğlunun dəlilərinə qoşulur.

Özbək variantı. Özbək variantına əsasən, İsfahanın qanıçən şahı, türkmənlərin yurduna hücum edib kəndləri dağıdıb, alaçıqları yandırdıqdan sonra bir çox adamı əsir götürür.

Rövşən, Cığalıbəy və bacısı Bibihilal da əsirlər arasında idilər. Rövşəni qul kimi bir tacirə satırlar və o, həmin tacirin evində işləməyə başlayır. Günlərin bir günündə təsadüfi olaraq Bibihilalla tanış olur. Onlar bir-birlərinə qarşı sevgilərini etiraf edirlər və bu tanışlıq onların evlənmələrinə gətirib çıxarır. Bir gün Cığalıbəyin çobanı Rüstəm bəy dağda ikən Bibihilalın ölüsünü tapıb onu basdırır.

Qəbirdə Bibihilaldan uşaq doğulur. Ananın döşləri qəbirdə südlə dolu olur. Uşaq ana südündən içib bir neçə gün diri qalır. "Yunan mifologiyasında Zevsin oğlu Herakl da ölü qadın Alkamenadan doğulur. Bundan başqa, oğuzların qədim mərkəzi Xorasanda elə indi də hamılə qadının məzarda doğa biləcəyinə inanırlar".

Sonra uşaq dırnaqları ilə qəbri deşib çölə çıxır. Cığalı bəyin çobanı Rüstəm, hər gün baxıb görür ki, yenicə öz dayçasını itirmiş bir madyan gəlib Bibihilalın qəbri üzərində dayanır. Günlərin bir günündə Rüstəm inanılmaz bir səhnənin şahidi olur. Sən demə, madyan öz südünü qəbirdən çıxmış uşağa verirmiş. Bunu görən Rüstəm uşağı evə aparıb adını "Goroğlu" qoyur.

Əfsanələrdə qəhrəmanlar və xaqanlar çox vaxt müqəddəs sayılan heyvanların südündən içirlər. Məhz həmin inanca görədir ki, Həxəmənişilər sülaləsinin banisi Kir bir itin südünü içir.

"Goroğlu" qəbirdə doğulmuş uşaq deməkdir. O, artıq böyüyüb boylu-buxunlu gənc olduqdan sonra öz doğma ata-baba yurduna qayıdır. Xəlf onu özünə rəhbər seçir. Tacqoyma mərasimində onun atı sehrli pərilər tərəfindən oğurlanır. Goroğlu öz atının izinə düşür, çoxlu dağlar, dərələr keçdikdən sonra, nəhayət İrəm bağında onu tapır. (İrəm Şəddad tərəfindən tikilməsi iddia edilən, yer

üzərində cənnətə bənzər bir yerdir -ona Şəddad cənnəti də deyirlər -B.H.)

Dastanın Özbək variantında Koroğlu, qəhrəman olmaqla bərabər, həm də ecəzkar gücə malikdir [11].

Xalq dastanlarını araşdıran alimlərdən V.Jirmunski və H.Zərifov özbək xalq qəhrəmanlıq eposunda Koroğlunu ağıllı hökmdar, ideal başçı, öz ölkəsinin müdafiəçisi, qoçaqlıq və qəhrəmanlıq sifətlərinə malik bir şəxsiyyət kimi təqdim edir, onun yarı gerçək, yarı əfsanəvi şəxsiyyət olduğunu iddia edirlər. Koroğlu quşların və heyvanların dilini anlamaqdan başqa, həm də bir baxışla on yirtici heyvanları belə diz çökdürür. O, sehrli aləmdə ən qorxunc divlər və əjdahalarla savaşıır və istədiyi vaxt daşdan su çıxarır. Başqa sözlə desək, mümkün olmayan işləri mümkün edir. Öz cildini dəyişərək heyvan və quş şəklinə düşə bilər. Koroğlu özünün bu qeyri-adi xüsusiyyətlərindən başqa, həm də oxu ilə gəzdirdiyi sehrli bir daşın yardımı ilə öz düşmənlərini məhv edir. Başqa sözlə, Koroğlu özbək variantında təkcə fiziki gücə deyil, həm də sehrli qüvvəyə malikdir.

Koroğlu Ağalixan və Cığalixandan sonra, Çamlıbel bölgəsində səltənətə çatan üçüncü şəxsdir. Bu dastanda Koroğlu hər biri min türkmən ailəsinin başçısı sayılan və doxsan bəyi qul-luğunda saxlayan bir tərxdandır.

Özbək rəvayətinə görə, o, otuz yaşında ikən on iki imam və Həzrəti Xızır ilə görüşüb öz yurdunda məşhur olur. Koroğlu iyirmi yaşa çatanda Ərəb Reyhanın qızı ilə, əlli yaşa çatanda Qaf dağı padşahının qızı Ağeyunislə, əlli beş yaşında Hindistan əhlindən olan Misqalpəri ilə və nəhayət, altmış beş yaşına çatanda İrəm bağından gəlmiş Gülnar pəri ilə evlənilir.

Dastanın özbək variantında da Koroğlu övladdan məhrumdur. O, sonralar Xaldarın oğlu Həsənxanı qaçırdıb onu oğulluğa qəbul edir. O, yüz yaşına çatarkən həzrəti Xızırın göstərişi ilə Gürcüstan əhlindən olan Bulduruk qəssabın oğlu Avazı qaçırdıb özü ilə Çamlıbelə gətirir. Avaz orada bir qıza vurulur. Qız onun Koroğlunun ögey oğlu olduğunu öyrəndikdə narahat olur. Avaz həmin səbəbə görə də, Gürcüstana qaçır. Gürcüstan hakimi onun müsəlman olduğunu eşidəndə, Avazı qətlə yetirmək qərarına gəlir. Avaz ona verilən ağır işkəncələrə baxmayaraq, öz dinini atmır. Hakim ona qırx gün vaxt verir ki, ölümdən, ya da müsəlmanlıqdan birini seçsin. Elə həmin vaxt Koroğlu əhvalatdan xəbər tutub özünün qırx nəfər dälisi ilə Gürcüstana hücum edib hakimin qalasını yıxdıqdan sonra, Avazı Çamlıbelin sultanı edir.

Qeyd edək ki, "Koroğlu" dastanının bu variantı, digər variant-

larla müqayisədə islam təfəkkürü təsiri almışdır. Buna baxmayaraq onun mifoloji xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmışdır.

"Koroğlu"nun bolqar variantı. Macar alimi İ.Konuş tərəfindən qeydə alınmış rəvayətdə "Koroğlu" dastanı belədir: "Bolu şəhərində Bolubəy (Bolu şəhərinin əmiri və ya bəyi - B.H.) adlı bir feodal yaşayırdı. O, öz ərazilərindən keçən hər bir at ilxısından bac olaraq bir at alırdı. Günlərin bir günündə o, özünün təcrübəli ilxısından onun üçün yaxşı bir at seçməyi istəyir. Qoca ilxıçı təlatümlü çaydan üzə-üzə keçmiş arıq bir dayçanı ilxıdan ayırır bəyə hədiyyə edir. Bəy atın zahirinin yöndəmsiz olduğunu görən kimi qəzəblənib əmr edir ki, ilxıcının gözlərini çıxartsınlar. İlxıcının o vaxt on beş yaşı olan igid oğlu qəddar və qudurğan feodaldan atasının intiqamını almaq qərarına gəlir. O, atasının göstərişi ilə sözü gedən arıq, lakin əsil cinsdən olan ata qulluq edir, Çənlibeldə məskunlaşır. Koroğlu zalım düşmənlə mübarizə aparmaq üçün neçə-neçə igid gəncə, o cümlədən də İstanbul şəhərində Qəssabbaşının oğlu Eyvazla, sazçının oğlu Məhəmməd pəhləvanla, həm də Kənanla dostluq əlaqələri qurur. Koroğlu el-obanın sədaqətli oğullarının yardımı ilə kütlələrin təmənnəsini yardım və himayəsi ilə, nəhayət, misilsiz atının sayəsində Bolubəyi diz çökdürüb azadlıq və bərabərliyi öz doğma yurduna qaytarır. Dastanın bu variantı bir neçə müstəqil bölümdən, o cümlədən də aşağıdakı bölümlərdən ibarətdir:

1. Koroğlunun oğlu Həsənin alın yazısı.
2. Qıratın oğurlanıb Bolubəyin sarayına aparılması və onun ilxıçı paltarı geymiş Koroğlu tərəfindən qaytarılması.

"Koroğlu" dastanının bolqar türklərinə məxsus variantı 1957-ci ildə Rza Mollov tərəfindən toplanaraq Sofiya şəhərində çap edilmişdir.¹

¹ Etnoqraf alimlərin və tədqiqatçıların fikrinə, "Bolqar" sözü türkçə "bulaq" sözündən alınmışdır. Bolqar - çay qırağında yaşayan insan deməkdir. Suvarlar da bolqar qəbilələrinə mənsubdurlar. Burada suvar sözündəki "su" türkçədir. Alimlərin bəzisi isə bolqar sözünün "bulamaq" felindən yaranmasını iddia edirlər. İbrahim Qəfəsoğlunun fikrinə, bolqarlar, türk hunlarla Qara dənizin qüzeyində yaşayan oğuzların qarışığından meydana çıxmışdır. Bolqarlar eradan sonra 360-cı ildə hunlarla avarların imperatorluğundan çıxdıqdan sonra böyük xaqan Qurdun (ölümü 635) başçılığı altında Bolqar dövlətini yaratdılar. Bolqar dövləti, Xazarların qələbəindən sonra parçalanmış, bir hissəsi Danub səhillərində, digər

MİFOLOJİ ANLAMLAR TÜRK MİFOLOGİYASINDA DİRİLİK SUYU

*"Ey Zərdüşt! Öncə suya üz çevir və
öz muradını ondan istə!"*
"Ahura Məzda", "Yəsna" 65, Fəqərə 10

*O köç günündə ki, mən etdim vida Şirvana,
Təəssüf eylədi qəlbim, ciyər alovlandı.
Tutuldum atəşi-hicrə, Arazla dərdləşdim,
Araz bu dərdimi bildikdə od tutub yandı.*

Xaqani Şirvani

Əsatirləri oxuduqca bir tədqiqatçının (Sen Avqustin) söylədiyi "Cahan həyatın sirli toxumları ilə doludur. Bu görünməz toxum torpaqdan, havadan və sudan diri canlılar yaradır"-nəzəriyyəsinin düzgünlüyü bir daha özünü təsdiqləyir.

"Koroğlu" dastanına həsr edilmiş əsərin bu bölümündə su ünsürünün mifoloji baxımdan öyrənilməsi və onun ilk insanın həyatında oynadığı roldan bəhs edəcəyik.

Türk xalqlarının mifik qəhrəmanı Koroğlunun atası Ali kişi müqəddəs Çənlibelin sisli-dumanlı ətəklərinə çatdıqdan sonra, Rəvşən, yaxud da, Rəşəni yanına çağırır ona deyir: "Oğlum, bu dağlardan birində Qoşabulaq adlanan bir bulaq var. Hər yeddi ildən bir, cümə axşamı bir ulduz Şərqdən, bir ulduz isə Qərbdən doğur. Bu ulduzlar durduqları yerdən hərəkət edərək, göyün ortasında bir-biri ilə toqquşurlar. Elə bu vaxt bu iki ulduzun toqquşmasından Qoşabulaq nur içində qərq olur. Beləliklə də, Qoşabulaq aşır-daşır. Bu anda hər kəs onun suyunda çimə bilsə, elə bir gücə malik olur ki, dünyada heç kəs artıq onun qarşısında dayana bilməz. Hər kəs onun suyundan içsə, rəhbər, aşıq, xalqın xeyirxahı, gələcəkdən xəbər verən şəxs olur. Eyni zamanda elə bir güclü səsin sahibi olur ki, meşə aslanları o səsin xofundan hürkərlər, quşlar qanad salar, atlar və qatırlar dirnaq tökər. Oğlum, indi yeddi il qurtarmaq üzrədir, vaxt çatmışdır. Get, Qoşabulağı axtar tap, onun köpüklü suyundan mənim üçün də bir bardaq gətir".

"Rəvşən atasının göstərişi ilə yola düşüb çox axtardıqdan sonra, əzəmətli bir qayanın zirvəsində, sanki yetmiş iki rənglə boyanmış gözəl bir çəmənlikdə Qoşabulağı tapır. Qoşabulaq çəmənliyinin ortasındakı qocaman ağacın altında durna gözləri kimi

panldayı, gözyaşı, yaxud, yağış damlası kimi öz ətrafını süd gölünə oxşadırdı" [110, s.14].

Koroğlu qısa bir müddət gözlədikdən sonra, Qoşabulaq üzərində iki ülduzun bir-biri ilə toqquşduqları anı belə vəsf edir: "Ulduzların toqquşmasından Qoşabulaq coşub-daşib insan boyu qədər olan ağ köpüklər yuxarı qalxdı".

Bu anda Rövşən köpüklə dolu sudan bir qab başına töküb, bir qab da doldurub içdi.

"O, sudan bir qab da atası üçün doldurmaq istəyəndə heyrət içində baxıb gördü ki, köpükdən heç nə qalmayıb" [110, s.14].

"Koroğlu" mifinin bu hissəsində ulduzların folklorla və əsirlərdəki rolu açıq-aydın görünür. Türk xalqlarının dastanlarında mühüm yer tutan ulduzlar çox vaxt səmavi tanrılarla bərabərlik edirlər. Şamanların inamına əsasən, Astarta, (Venera, Zöhrə) Nebu, (Saturn), Nerqal (Mars), Adar (Yupiter) tanrılar cərgəsinə daxilirlər.

Şamanizmə görə, Saturn Arzutilk adlı bir tanrıdır. Türklər vaxtilə Şərq xalqları içərisində "Kitabül-əflak" adı ilə məşhurlaşmış Merkuri ulduzuna "Göylərin kitabı" deyirdilər. Şamanlar məhz həmin əqidəyə görə də, öz təbillerini günəş, ay və ulduzların şəkilləri ilə bəzəyirdilər. Oğuzxanın oğlu Ulduz ulduzların simvolu sayılırdı. Türklər inanırdılar ki, planetlər və ulduzlar ölümü ortadan qaldırmaq, şeytanı uzaqlaşdırmaq üçün tanrılar tərəfindən atılmış oxlardır. Yeddi qat göydə yeddi ulduz var. Türklərin yurdu isə Mars tərəfindən idarə edilir və üçüncü qatdadır. Bu ulduz qırmızı rəngdədir" [209, s.67-68].

"Koroğlu" dastanında Şərq və Qərb tərəfdən hərəkət edən bu ulduzlar Qoşabulağı [Dirilik suyunu-B. H] Əhrimən qüvvələrinin şərinə qurtaran və ölümə şəh qüvvələrin qarşısını alan tanrılardırlar. Bu isə ona görədir ki, Koroğlu ölümsüzləşsin, əbədləşsin.

"Qoşabulağın suyu o qədər dumduru və saflaşmışdı ki, sanki gözdən axan yaşa bənzəyirdi. Rövşən sehirli sudan bir bardaq doldurub atasına apara bilmədiyi üçün kədərli idi. Lakin başqa çarə də yox idi. Çarəsizlikdən boş bardağı götürüb atasının yanına qayıdıb baş verənləri ona danışdı. Alı kişi oğlu Koroğlunun sözlərini eşitdikdən sonra bir ah çəkib dedi: "Oğlum, gözlərimin çarəsi Qoşabulağın suyunda idi. Ancaq hayıf ki alınmadı" [110, s.14].

Alı kişi Rövşəni bir daha yanında oturdub dedi: "Oğlum, aylar, illər keçər, sənin adın Məgribdən Məşriqə dillər əzbəri olar. Qoşabulağın köpüklü suyundan qollarına qüvvət, özünə isə şair-

lik istedadı verilmişdir. Sənin elə güclü nədən olacaqdır ki, İsrafilin şeypuru onun yanında milçək vızıltısı kimi səslənəcəkdir. Bəylər, xanlar və paşalar sənin səsinə eşidəndə diz çökəcəklər. Nə qədər ki, belində Misri qılınc var, nə qədər ki, Qıratın belində Çənlibel sakinisən, heç bir qüvvə sənə qalib gələ bilməz. Bu tərəflərdə Dəli Həsən adlı bir igid var. Saqın, onunla üz-üzə gəlmə! Get, sənin adını Koroğlu qoydum" [123, s.13].

Bu, Alı kişinin son sözləri idi. O, bu sözləri dedikdən sonra gözlərini əbədi yumdu. Koroğlu onu sehrli Qoşabulağın kənarında basdırdı. Həmin gündən başlayaraq, Koroğlu Çənlibeldə səngər tutaraq əsatiri baxımdan Əhrimən qüvvələri, tarixi nöqteyi-nəzərdən isə məhvə doğru gedən qüvvələr, mədəniyyət düşmənləri, istismarçılar, xanlar və paşalar tərəfindən bədbəxtliyə düşər edilmiş kütlələrin hüququnun müdafiəçisinə çevrilir.

"Avesta"dakı əsatiri inanclara qısaca nəzər salınsa, bu "Koroğlu" mifinin görünməyən qatlarının açılmasına yardım edə bilər. "Yəstlər"də belə deyilir: "Qələbə tanrısı [Bəhrəm] özünü on müxtəlif formada cəlvələndirdi. Özünü Zərdüşta bənzədir, beləliklə də birinci dəfə külək, ikinci dəfə öküz bədənində, üçüncü dəfə dəvə, dördüncü dəfə at, beşinci dəfə qaban, altıncı dəfə 15 yaşlı gənc bir oğlan, yeddinci dəfə ov quşu, səkkizinci dəfə diş qoyun, doqquzuncu dəfə erkək keçi, onuncu dəfə isə igid bir kişi şəklində" [162, s.117].

Bu o deməkdir ki, əsatiri görüşlərdə tanrıların sabit cismi olmamışdır və onlar müxtəlif şəraitlərdə ayrı-ayrı şəkillərdə cəlvələnirlər. Türk xalqlarının qədim inancında su həyat və kainatı təşkil edən maddənin əsası sayılır. Həmin görüşə əsasən, "Tanrı öncə yaşıl rəngli bir dəniz yaratdı. Bu dəniz tanrının bir baxışı ilə təlatümə gəlib onun içindən bir gövhər çıxmağa başladı" [41, s.13]. Suyun əhəmiyyəti haqqında Azərbaycan əfsanələrində də bir çox faktlarla qarşılaşıq. Bir əfsanədə bu barədə oxuyuruq: "Xan zadəganları və öz yaxın adamlarını saraya dəvət edib onlara cəvahiratla bəzədilmiş taxtına qiymət qoymağı tapşırırdı. Xanın adamları və digər zadəganların hərəsi bir qiymət dedilər. Onlardan birisi taxta min qoyun, ikincisi min at, başqası isə min dəvə dəyərində qiymət qoydular. Onların dedikləri xanı razı sala bilmədi. Xanın əmri ilə gedib bir çobanı saraya gətirdilər. Xan başqalarına verdiyi sualı çobana da verdi. Çoban dedi: "Xan sağ olsun, sizin cəvahiratla bəzədilmiş taxtınızın qiyməti Qumquma yağışının yağmasından sonra əmələ gələn məhsulun qiymətinə bərabərdir".

Qumquma yağışının qədir -qiyməti, İran əsətirində bir gözəl

qız şəklində təsvir edilmiş su mələyi (Nahid) haqqındakı əsətiri görüşü xatırladır. Onlar babililərin mələyi İstar kimi döyüş vaxtı ondan yardım istəyərmişlər.

Onlar Anahitinin min dəniz və min çayın sahibi sayır. Gücünü isə yer üzərində axmaqda olan bütün suların gücü ilə bərabər hesab edirdilər" [93, s.143].

Bu əfsanədə suyun həyat bəxşedici rolu, onun əhəmiyyəti barədə görüşləri daha yaxşı dərk etmək mümkündür. Başqa sözlə desək, sözü gedən xanın cəlal və şən-şövkəti, həm də gücü, su ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Belə ki, su olmayan yerdə həyatdan danışmağın heç bir mənası olmayacaqdır. Türk xalqlarının əsəti və əfsanələrindəki pərilər və onların şahı, həmişə su ilə əlaqədardır. Onlar mifoloji təfəkkür və inanclara əsasən ya sudan çıxırlar, ya da ki, hovuzlar və göllərin kənarında bir göyərçin və ya gözəl qız [pəri] şəklində zühur edib insanlara yardım edirlər. Onlar hətta insanların dilində danışır, məzlum, əməlisaleh insanlara kömək göstərmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirlər.

Həyatın təkamül prosesində insanın təbiət və onun qanunlarını öyrənmək işində epos və pəhrəmanlıqların rolu qismən azalmışdır. Lakin axtarışların davam etməsi insanın bütün sahələrdə qələbələr qazanmasına zəmin yaratmışdır.

"Mələk Düçar" adlı Azərbaycan dastanında oxuyuruq: "Rəhmsiz cadugər qarı Mələk Düçarın gözlərini çıxardır. Bu səhnənin şahidi olan bir tula, dərhal Mələk Düçarın gözlərini yerdən götürüb ağzına qoyur. Mələk Düçar gözlərini itirdikdən sonra bir neçə gün yerində qalır. Onun ağrısını görən tula yeməyə bir şey tapmaq üçün çölə çıxır. Tula su içmək üçün bulağa enmiş iki göyərçin görür. Mələk Düçarı görən kimi onlardan biri deyir:

Bacı, bu oğlanı tanıyırsan?

O birisi cavab verir:

-Yox, tanımıram.

Böyük göyərçin deyir:

--Bu Mələk Düçardır. Atasının əmri ilə gözlərini çıxarıblar.

-Bəs yazıq bu acınacaqlı vəziyyəti ilə burada neyləyəcək?

Göyərçin Mələk Düçarı bu durumdan qurtarmaq üçün deyir:

-Ey Mələk Düçar! Əgər yatıbsansa, oyan və əgər oyaqsansa, eşit! Biz buradan qalxanda ayaqlarımız altından bir yarpaq düşəcək. O yarpağı götür, saxla! Əgər öz gözlərini tapmasan, bir cüt qoyun gözünü gözlərinin yerinə qoyarsan. Sonra həmin yarpağı döyüb suyunu gözlərinə qoyarsan. Gözlərinin görmə qabiliyyəti sənə qayıdacaq. "Quşlar bunu deyib qanadlanıb oradan uzaqlaşdılar" [177, s. 81-82].

Burada göyərçinlərin su içdikləri bulaq əslində dirilik suyudur. Bu qəhrəmanların həyatını əbədləşdirən, onları hər cür təhlükədən qoruyan səhrli sudur. Qədim İran, eləcə də Azərbaycan nağıllarında göyərçin, xüsusilə də Simürğ qurtarıcı rolu oynayır. "Məlikməmməd" nağılında Simürğ nağılın qəhrəmanını qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxarır-onu xilas edir.

Bu həm də bitkilərin toxumunu dəniz suyuna qovuşduran quşdur.

"Koroğlu" dastanında Qoşabulaq dirilik çeşməsi, dirilik suyu ifadələri ilə tanınan Xızır suyunun simvoludur. Qədimdə elə gümən edirdilər ki, dirilik suyu qaranlıqda olur. Qaranlıq isə həmin şimal qütbüdür. İnsanlar şimal qütbündəki gecələrin uzunluğunun səbəbindən xəbərsiz qaldıqları üçün bu yer zülmət, yaxud da ki, Qaranlıq diyarı adı ilə məşhur olmuşdur. Qeyd edək ki, qədim inama görə, burada gecə altı ay davam edir.

"Mələk Düçar" nağılında görmə qabiliyyətini onun gözlərinə qaytaran yarpaq, dirilik ağacının simvoludur. Nizaminin "Yeddi gözəl" əsərindəki "Xeyir və Şər" nağılında gözləri Şər tərəfindən kor edilmiş Xeyir də bir ağacın yarpağından düzəldilmiş məlhəmlə yenidən dünya işığına qovuşur.

Suya, bitkilərə tapınmaq türk xalqlarının ən qədim inanclarından sayılır. Bu ünsürlər qədim türklərin inam və təfəkküründə elə mühüm yer tuturdu ki, onları ilkin maddə, və ya həyatı təşkil edən əsas maddə sayırdılar. Türklər hətta bu ünsürləri insan kimi sayıb, həyatın onlardan yarandığını təsəvvür edirdilər. Məhz bu səbəbə görədir ki, qədim dövrün insanları suyu və bitkiləri əbədi həyatın qaynağı hesab edirdilər. "Maaday-Qara" dastanında Qayın ağacı, qədim "Bilqamıs" dastanında ölümsüzlük gülü, "Koroğlu" dastanında suyun rolu, "İskəndər" əfsanəsi və "Kitabi-Dədə Qorqud"da, "Ural Batır" dastanında Xızır əfsanəsi bu kimi nümunələrdən sayılırlar.

Suyun əbədi həyat bəxş etməsi yalnız əsətlərdə deyil, dastanlar və əfsanələrdə də öz əksini tapır. Qədim insan müxtəlif səbəblərdən asanlıqla əldən verdiyi şeyləri təbiətdə-suda, bitkilərdə, gül ağacında axtarırdı, o, yalnız düşüncənin təkamül prosesində düzgün və məntiqi baxışa çata bilər. Utnapiştimin (Utnapiştım əfsanəsi Nuh əfsanəsinə bənzəyir-B.H.) Bilqamısa dediyi: "İnsanın həyatı yalnız müqəddəs hədəf və gözəl əməllərlə əbədləşə bilər"- sözləri bu təkamülün zirvəsidir. Əslində isə tarixi təkamülün ağırlı-acılı prosesi insan xəyallarının uçurulması üzərində salınan elə körpüyə bənzəyir ki, insana həyatın acı-şirin gerçəkliklərinin sahilinə yaxınlaşmaq üçün imkan verir. Tarixin

bu mərhələsində Azərbaycan mütəfəkkiri Hümam Təbrizinin aşağıdakı fikri zehinlərdə həkk olunur: "İnsan, öz-özlüyündə bir dirilik suyudur".

Bu nəzəriyyə Həllacın "İnsan tanrıdır" məşhur fəlsəfi görüşünü, həmçinin Fəzlullah Nəimini gözə görünən tanrı sayan hürufilik hərəkatı tərəfdarlarının düşüncəsi ilə üst-üstə düşür, onu təsdiq edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu böyük rəhbər, cəmiyyətə hakim olan zamanə quldurlarının zəhmətkeş insanları öz ayaqları altında əzib istismar etdikləri bir dövrdə hər hansı fəvqəltəbii qüvvələri rədd edərək, insanın elə həmin dünyada öz cənnətini qura bilməsi və həqiqi bərabərliyi şəraitində gerçək insani münasibətləri bərqərar edə bilməsinə dair güc və bacarığına arxalanırdı.

Bir türk məsəlində deyilir: "Su aydınlıqdır". "Kitabi-Dədə Qorqud"-da suya, ağaca müqəddəs varlıqlar kimi yanaşmanın izləri aydın qorunub saxlanmışdır. Türklərin təsəvvürünə görə, su işığa malikdir. Təbiidir ki, özlüyündə işığa malik olan şey kor gözlərə işıq bağışlaya bilər. Bu işıq bizim atəşpərəst əcdadlarımızın inamında Ahuramazdanın xüsusiyyətlərindən biri idi. "Şahnamə" dastanında Rüstəm ağ divi öldürdükdən sonra onun qanını Kavusun gözlərinə sürtməklə görmə qabiliyyətini onun gözlərinə qaytarır.

"Qədim Çin təsəvvürünə əsasən, ağ divin ciyərinə işıq var. Belə olduğu halda da onun qanını Kavus və yoldaşlarının gözlərinə sürtməklə işığı onların gözlərinə qaytarıb görmə qabiliyyətlərini bərpa etmək mümkün olur [123, s.13].

İran əsətirində peyğəmbər Zərdüşt "Şahnamə"-nin epik qəhrəmanı İsfəndiyarı ölümsüzləşdirmək üçün müqəddəs suda çimizdirir. Lakin İsfəndiyar müqəddəs suya batarkən gözlərini yumduğu üçün bu iki nöqtə ölümsüzləşmədiyinə görə onun ölümünə gətirib çıxarır.

Əsəti dövründə bütün dünya xalqları əbədi həyat sirrini öyrənib ölümə həmişəlik qələbə çalmaq üçün öz ibtidai təfəkkür və düşüncələri ilə əbədi həyat haqqında düşünürdülər.

Erməni tarixçisi Movses Xorenasi¹ "Erməni tarixi" əsərində yazır: "Ermənistan padşahı Abqar öz oğlu Nerseyə xeyir-dua məktubu göndərir: "Məktubunu aldım. Piruzu həbsdən buraxıb günahından keçdim. İstərsən onu Neynəvənin valiliyinə təyin edə

¹ M. Xorenasi yeganə şəxsdir ki, Zəhhakın ictimai-siyasi görüşlərini farsdilli mənbələrdə onun haqqında qeydə alındığından fərqli şəkildə ifadə etmişdir. O yazır: "O (Zəhhak-B.H.) həmin barəhar şəraitdə yaşamaq hüququna malik ola bilməsi barədəki istəyini gizlətmirdi. O deyirdi: heç kəsə şəxsi mülkiyyət haqqı verilməməli, hər şey yalnız cəmiyyətə məxsus olmalıdır (Ermənistan tarixi, s.306, farsca)

bilərsən. Necə istəyirsən, elə də elə. Lakin məktubunda həm də yazmışdın ki, möcüzələr edərək su və oddan daha üstün bir tanrını təbliğ edən məşhur həkimi sənənin yanına göndərim" [85, s.129]

Məktubun mətnindən görünür ki, onun yazıldığı dövrdə od və suya sitayiş bir çox dünya xalqlarında olduğu kimi erməni xalqında da mövcud olmuşdur.

Misirin əsəti tanrılarında biri olan Sarapis Bətalimə dövründə misirli tanrılar içərisində böyük və əhəmiyyətli rolə malik idi. O, suların, o cümlədən də Nil çayının hökəmranı, yer allahı və nəhayət cəhənnəm tanrısı idi.

Marağın ən gözəl şəkildə cəlvəsi sayılan aşağıdakı fəlsəfi sorğuda Zərdüşət öz inam və elminə kifayətlənmədən kainatın sirrini öyrənməyə çalışır.

O, istəyir ki, əgər özü də bu sirri kəşf edə bilməsə, maraq toxumunu yamyaşıl dünya tarlasına səpməklə gələcək nəsilərə yardım etsin ki, tələyə təslim olmadan qazandıqları təcrübə və biliyin yardımı ilə bütün çətinliklərə qalib gəlsinlər.

"Ahura, sənə göstərdiyim qulluq müqabilində sorğuma düzgün cavab ver.

Öz məhrəban və sədiq dostun olan mənə sirlərini açacaqsanmı?

İnsana layiq həyat necə formalaşacaq?

Ahura! Sorğularıma düzgün cavab ver.

Artanın birinci atası kim idi?

Ulduzlara və günəşə yolu kim göstərdi?

Ayı gətirən kimdir ki, onu hərdən aparır?

Mən bunları və yaranışın çox sirrini bilmək istəyirəm.

Ahura, səndən soruşuram, düzgün cavab ver!

Bu qaranlıq ilə işığı yaranan hansı ustadın əlləridir?

Yuxu və ayıqlığı kim belə yaratdı?

Bunları ayıq insanlara öyrətmək və onlara yardım etmək, dərdlərinə şərik çıxmaq istəyirəm.

Ahura, sorğuma düzgün cavab ver!

Mənim insanların müəllimi olmağım doğrudurmu?

Dörd ayaqlılar kimlər üçün yaranmışlar?

Uşaqlara atalarına sayğı göstərməyi kim öyrətdi?

Səadət və xoşbəxtlik üçün deyilən nəsihətləri, söylənilən sözləri necə ayırd etmək olar? [182, s.5].

Təbiidir ki, bu maraq, hər şeyi bilmək həvəsi ona görədir ki, insanlar gələcəklərini özlərinə layiq şəkildə yenidən qura bilsinlər. Başqa-başqa xalqların su haqqında əsəti görüşü sonralar müəyyən dəyişikliklərlə islami inanclarda öz inikasını tapmışdır. "Dəniz əsas həyat qaynağıdır. Canlıların bir qismi oradan çıxaraq

sürünənlərə çevrilmişlər. Sonra quşlar yarandılar, daha sonra isə sürünənlər və dörd ayaqlılar".

Yeddi böyük "Yəşt"də oxuyuruq: "Biz suyun qaynaqlandığı bulaqlara və keçdiyi yollara alqış göndəririk" [162, s.129].

M.H.Şəhriyar da İran türklərinin ilin axır çərşənbəsində suyun ağırılma mərasimində oxuduqları mahnını xatırladır:

Qızlar deyər atıl-batıl çərşənbə,

Ayna təki baxtım açıl, çərşənbə.

Qədim zamanlarda su türklərin inamında o qədər müqəddəs sayılırdı ki, qadınlar və kişilər bulaqların axar suyunun üstündən atılıb mahnılar oxumaqla yeni ilin xoşbəxtlik və fəravanlıq ilə olması üçün su tanrısından yardım istəyirdilər.

Bizcə, Novruz bayrımında süfrənin səməni, yumurta, qoz, püstə, kişmiş, fındıq və bu kimi şeylərlə bəzədilməsi, uşaqlarla böyüklərin qoz-fındıq dolu ciblərlə bulaqların başına gedib su tanrısından bollu yağış, nemət və fəravanlıq tələbi ilə həyata keçirilirdi. Yağmur çağırma nəğmələri qədim insanın məhsulun tez cücərməsi, boy atıb böyüməsi üçün yağışın yağması istəyi ilə ayınlar, mərasimlər keçirməsindən, hətta qurban kəsməsindən xəbər verir:

Yağmur, yağmur nə istər

Yağmur bollu yağ istər.

Qasıq-qasıq bal istər,

Qonurgöz qurban istər.

Çörəkli xırman istər...

Həmin mərasimlərin kiçik bir qismi, hazırda da milli adət-ənənənin bir hissəsi olaraq davam etməkdədir.

Öncəki səhifələrdə "Koroğlu" dastanının Türkiyə variantında qeyd edildiyi kimi, Koroğlu Xızırın göstərişi ilə Türkiyənin Bingöl dağlarından qaynaqlanan dirilik suyundan (Araz suyundan) içdikdən sonra ölməzliyə çatır.

Bu gün üçüncü minilliyin başlanğıcında Araz keçmişdə olduğu kimi hələ də müqəddəs sayılır. Belə ki, minlərlə bilici insan, xüsusilə də xalq şairləri və ürəyi sadə kəndlilər, ədalətsizlik və istibdaddan cana doydurları anda Arazla sırdaş, səmimi bir dost kimi dərdləşir, ondan yardım istəyir, ona sitayiş edirlər. Araz türk xalqlarının müqəddəs çaylarından biridir. Bu çayın adı yunan və Avropa qaynaqlarında Araks, Araksis şəkillərində qeydə alınmışdır.

Son vaxtlara qədər Azərbaycan türkləri inanırdılar ki, Arazdan keçmiş bir kişinin ayaqqabısının altı ilə uşaqların şişmiş boğazına

astaca vurmaqla onların bu xəstəliyini müalicə etmək olar. Araz çayından başqa, həmin çaydan ayrılmış, onun qollarından biri olan Zünuz çayının suyu da xalq içərisində müqəddəs sayılır. Xalq arasında yayılmış başqa bir inama görə, ərlik yaşına çatmış hər bir qız, Zünuz çayının suyunda çimərsə, ər evinə gedə bilər. Elə həmin səbəbə görə də, bir-birini sevən qızlar və oğlanlar bir-birinə qovuşub ailə qurmaq üçün gizlicə bu çaya gedib onun üstündən addayırlar.

Həmdullah Müstəvfî Araz suyunun müalicəvi xüsusiyyəti barədə yazır: "Qurdu olan xəstənin (xəstənin dərisi altında olan bu qurd çox nazikdir. Lakin onun uzunluğu bəzən neçə metrə də çatır. Mən özüm 1973-cü ildə Bəndərabbas zindanında bu xəstəliyi yaxından görmüşəm. Yerli dildə ona "Piv" deyirlər. -B.H.) bədəni üzərinə Araz suyu tökülərsə, bu su onun ayaqlarına çatarsa, həmin adam xəstəlikdən qurtarar [79, s.212].

Mifoloji baxımdan maraqlı xüsusiyyətlərə malik olan su, qəhrəmanlara yüksək insani keyfiyyətlər bağışlayıb onları ölüm-süzləşdirməkdən başqa, onlara elə atlar hədiyyə edir ki, həyatın dolanbac yollarında insanların yardımçısı və sirdaşı olsun. Maraqlıdır ki, bu atlar birbaşa sudan, yaxud da ki, su ruhundan yaranırlar. Altaylılar inanırdılar ki, onların əsətiri qəhrəmanı Maaday-qaranın atını su ruhu yaratmışdır. "Onun qıvrıq atı su ruhundan yaranmışdır və Maaday-qaranın özü isə dağ ilahəsindən yaranmışdır" [178, s.16].

Baxmayaraq ki, "Koroğlu" dastanında əsətiri görüşün zəifləməsi nəticəsində yaxşılıq ilə pislilik arasındakı döyüş, Rəşadın həsən-xanlar, bolubəylərlə döyüşü şəklində təzahür edərək, savaş ata edilən hörmətsizlik üzündən baş verir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bizim şifahi xalq ədəbiyyatımızda və digər xalqlardakı bir çox əfsanələrdə savaşlar suya göstərilən hörmətsizlik ucbatından və ya insanları onlardan məhrum etmək nəticəsində başlanır.

"Avesta"-da suyun doğum və yaranış mənbəyi olması barədə inam açıq-aydın ifadə edilir. "Hürmüz yer üzərindəki bütün yaranmışları sudan yaratdı. Bircə cövhləri oddan olan öküz və Kəyumərsdən (ilkin insan-B.H.) başqa".

Baxmayaraq ki, Zərdüşstə ayini ərəblərin vəhşi hücumu və törədikləri kütləvi qırğın nəticəsində sınıtıya məruz qaldı, lakin suyun müqəddəs sayılması barədəki inam, müxtəlif şəkillərdə xalq tərəfindən qorunub saxlandı. Müasir dövrdə "axır çərşənbə" və Novruz mərasimləri şəklində cəlvələnib icra edilən su və yaşıllıq ilahələrinin ağırlanması, həyatın əsas ünsürlərindən biri sayılan suyun müqəddəs sayıldığı dövrün yadigarıdır. "Kitabi-Dədə

Qorqud"da da suyu müqəddəs saymanın izlərinə rast gəlirik. Azərbaycan əfsanələrində suyun mifik rolunu açıq-aydın görmək olar. "Siman" adlı Azərbaycan əfsanəsinin qəhrəmanı doğularkən bir tikə ət şəklində idi. Uşağın kipriyində, qaşında, başında heç bir tük görünmürdü. Uşaq Simürg tərəfindən çayda çimizzdirildikdən sonra dirçəlib sağlamlığını əldə edir. Sonra da Qaradağ daşının əzilməsinə onun başına, qaşına, kipriklərinə sürtdükdən sonra uşaq təbii şəkildə tük çıxartmağa başlayır. Burada sudan başqa, Qaradağın ovulmuş daşı şəkilində ifadə edilən dağın əsətiri rolunu qabarıq şəkildə özünü göstərir. Suyun rolu və onun mifoloji xüsusiyyətlərinin aydınlaşması üçün burada ən qədim şumer xalq ədəbiyyatına qısaca nəzər salmağımız lazımdır. 19-cu əsrin ikinci yarısında Fərat və Dəclə çaylarının yaxınlığında tapılmış lövhələr, Nuh tufanından qalmış yeganə insan Utnapiştimin danışığına aiddir. Son illərdə alimlər türk və şumer dillərində ortaq cəhətlər tapdıqdan sonra, şumer dilinin türk dillərinə mənsub olması qənaətinə gəlmişlər. Qəhrəmanın adı tapılmış gil lövhələrində çeşidli şəkillərdə, yəni Gilgamiş, Bilqamis, Qılqaməs formalarında həkk olunsada, onların hamısının mənası eynidir. Bu ad dünyadan ağah kişi, hər şeyi görən şəxs mənasını verir.

Eradan öncə 4 və 5-ci minillikdə şumerlər ilk dəfə olaraq, insanın ölməzlik düşüncəsini dünya ədəbiyyatına ərməğan etmişlər. Bunlar Zaqros dağlarından tutmuş Xəzər dənizinə qədər əraziləri, dağları və çayları yaxşı tanıyırdılar. Onlar Azərbaycana müqəddəs gözü ilə baxır, Xəzər dənizini əbədlilik simvolu sayırdılar. Xəzər sözü isə vaxtı ilə türk xalqlarının ən güclü qövmələrinin birinin adından alınmışdır. Onlar dörd tərəfi türk tayfaları ilə əhatə olunan Xəzəri dirilik suyunun simvolu olmaqdan başqa, həm də qocaları cavanlaşdırən əfsanəvi bir tikəni bitkinin olduğu yer kimi də təsəvvür edirdilər. "Başqa sözlə desək, şumerlər Xəzərin hər tərəfini türk dünyası bilmiş, oranı türklərin həyat, ilham qaynağı, yaşayış mənbəyi, sönməz ocağı hesab etmişlər. Bu o deməkdir ki, şumerlərin öz əsl-kökləri də elə həmin Xəzər dənizi ətrafında yaşamış xalqlardan olmuşlar. Bu şumerlərdə müxtəlif adlarda su allahları olmuşdur. Su onların nəzərində həyat mənbəyi, bir növ müqəddəs bir şey olmuşdur [217].

"Qılqaməs", və ya əslində olduğu kimi "Bilqamis" dastanı, dilləri iltisafı dillərdən olan şumerlərin ilk hakimiyyəti dövründə, onların Beynəlməhreyndə yaşayıb hökm sürdükləri dövrdə həmin xalq tərəfindən yaradılmışdır.

Qılqamış Enkədu ilə dost, tanış olduqdan sonra, birlikdə görəcəkləri işlərdən biri Humbabani öldürməkdir. Torpaq və

ölkələr tanrısı Enlil Humbabani Sidr ormanlarına gözetçi qoymuşdur ki, xalqı oradan qovsun. O, meşədən çöllərə gələrək, xalqa zülm edir, onları öldürür, Qılqəməş dostu Enküdu ilə Humbabani öldürmək üçün Sidr ormanlarına gedir və Humbabani birlikdə öldürürlər. Uruk dövlətinin başçısı Qılqəmiş ən yaxın dostu, çox sevdiyi yoldaşı Enküdunun ölümündən sonra öz ölümü haqqında düşünür, ölməzlik, cavidanlıq fikrinə düşür. O, hər yeri gəzib axtardıqdan sonra, kahinlərin məsləhəti ilə ölməzliyə çatmış, Xəzər dənizi yaxınlığında yaşayan Utnapiştim adlı şəxsi tapıb ondan bu işin sirrini öyrənmək üçün Beynül-nəhrəynin cənubunda yerləşən Urukdan Azərbaycan yolu ilə Xəzərə gəlir.

Qılqəmiş yolu üstündə Ərəttənin şərqində yerləşən Mişo [Maşo-Maşo] dağından keçir və nəhayət, Xəzər dənizinin içində yaşayan, ölməzliyə çatmış Utnapiştimi tapır və öz istəyini ona deyir.

Mövzunun önəmli olduğunu nəzərə alaraq, burada "Bilqamis" mifinin bir başqa variantına da işarə edirik. Bilqamis ilə Enküdu xalqa divan tutub onları öldürən Humbabani öldürməklə böyük uğur qazanırlar. Lakin Humbabanın ölüm xəbərini eşidən torpaq və ölkələr tanrısı, eləcə də digər tanrılar qəzəblənib onun qətlinə fərman verirlər. Ən yaxın dostu Enküdunun ölümünün şahidi olmuş Bilqamis Allahların bu hökmünə qarşı çıxıb ölümdən qutarmaq üçün çarə axtarmağa başlayır. O, bu məqsədlə uzun-uzadı bir səfərə çıxır. Dan yeri qızarana qədər yol gedir. Nəhayət, dünyanın o biri başında əbədi həyata çatmış Utnapiştim ilə görüşür. Utnapiştim onun səfərinin məqsədini öyrəndikdə təəssüflənərək ona başa salır ki, insan həyatı əbədi ola bilməz və necə olursa olsun bir gün başa çatmalıdır. Elə buna görə də, bu qısa müddət ərzində insan yalnız şüurlu bir həyat sürərək, başqa insanları sevib onların əlindən tutmalı, insanlıq şərafətinin müdafiəçisi olmağa çalışmalıdır. Bilqamis özü də insan olan Utnapiştimdən əbədi həyata çatmağın yollarını ona öyrətməyi istəyir. Utnapiştim öz taleyini ona danışır. Bilqamis onun taleyi ilə tanışlıqdan sonra görür ki, dünyanı su basanda tanrılar Utnapiştimi müqəddəs hədəflərinə görə, yəni xeyirxahlıq və insan-sevərliyinə görə tufanın baş verəcəyindən xəbərdar edib ona yol göstərirlər. O isə bir gəmi qayırıb öz ailəsini, ayrı-ayrı heyvanları oraya mindirərək tufandan sağlam çıxarmağa müvəffəq olur. Utnapiştim Bilqamisın ölməzliyin sirrini bilmək barədəki ısrarını gördükdə üzünü ona tutub deyir: "Bilqamis! Çox əzab-əziyyətli yollardan keçib gəlibsən. Mümkün olmayan şeyləri mümkün edibsən. Çoxlu azablara və dərdlərə dözübsən. Axı sənə layiq

olsun deyə hansı hədiyyəni bağışlayım ki, yoluna azuqə olsun? Bilqamı, qulaq as, sənə bir sirri danışım.

Sənə ölməzlik gülünün sirlərindən danışacağam. Dənizin dərinliyində Quyem¹ kimi qol-budaq açan bir güldən. Tikəni ürəyi cızır, lakin gülün özünü əldə edərsən, bil ki, o cavanlıq gülüdür. Çünki insanlar onunla əbədi həyata çatırlar" [39, s.96].

Bu cavanlıq gülü yunan əsərinə Heraklın axtardığı qızıl almaları xatırladır.

Bilqamı bütün çətinliklərə qatlaşıaraq dənizlərin dərinliyindən cavanlıq gülünü əldə edir. Lakin onu aparıb öz şəhərinin sakinlərinə etməyən etmək arzusunda olduğu üçün onu yeməkdən imtina edir. Dolanbac uzun yollardan keçib qayıdarkən ilan fürsətdən istifadə edərək cavanlıq gülünü oğurlayır. İlan dərisindən çıxdıqdan sonra əbədi həyata çatır. Dastanın bu hissəsində Bilqamının taleyi türk xalqlarının ən qədim şifahi dastanlarından birinin mifik qəhrəmanı Dədə Qorqudun taleyi ilə eyni olur-əbədi həyata çatmış Dədə Qorqud da sonunda bir ilamın qurbanı olur.

Hazırkı dövrdə də türk xalqlarının əksəriyyəti, o cümlədən də, azərbaycanlılar suyun bulandırılmasını günah sayırlar. Bəzi çaylar və bulaqlar müqəddəs sayılır. Güney Azərbaycanda Xoy şəhərinin 15 kilometrliyində Çilləxana adlı bir dağ var. Həmin dağın ətraf kəndlərinin sakinləri inanırlar ki, Azərbaycan xalqının mifik qəhrəmanı Koroğlu, döyüşlərin birində geri oturmağa məcbur olarkən üç gün-üç gecə Çilləxana dağındakı mağaraya sığınır. Susuzluq Koroğluya qalib gəlir. Qəhrəman at onun susuzluğunu duyduqdan sonra ayağı ilə böyük bir daşa zərbə vurur, nəticədə yerdən dumduru bulaq çıxır və Koroğlu ölümündən qurtarır. Məhz həmin inama görə bu gün orada yaşayan əhali həmin mağaradan axan suyu müqəddəs sayır [77].

Qədim zamanlarda su ilahəsinə minnətdarlıq üçün bulaqlar başında torpaq və su ilahəsinin heykəlini ucaldaraq dünyanın sudan yarandığına inanırdılar.

Qədim İran dastanlarında su elə önəmli rola malikdir ki, dünyada hər şeyin ondan yarandığı qənaətinə gəliрсən. Həmin səbəbdən tanrılar tanrısı Ahura Məzda başqa tanrılar üçün hazırladığı hədiyyələrini suyun çeşidli formalarında qayırır.

"Ahura Məzda tanrılar üçün küləkdən, yağışdan, buluddan, doludan üç at qayırdı. Zərdüşt Spəntman həmişə mənim üçün yağış, qar, dolu və şəh yağdırır" [162].

¹ Quyem üç-dörd metr uzunluğunda olan qollu-budaqlı bir ağacdır. Turş meyvəsi olur. Meyvəsindən mürəbbə bişirirlər. (ASE. c.III, s.191)

Tanınmış türk yazıçısı Yaşar Kamalın "Koroğlu" mövzusunda yazdığı işdə Qırat dəniz sahilinə çatarkən təlatümlü dəniz birdən-birə sakitləşir. Əfsanəvi at dənizdə gözlərdən itərək öz əsl-nəsəbinə qovuşur.

Qoşabulaq iki ulduzun toqquşması nəticəsində saçan nurun təsirindən ağ süd rənginə dönəndən sonra sanki mifoloji səciyyəyə malik olur. Türk xalqlarının inancında rənglər, ünsürlərin Ahurayı və ya Əhriməni səciyyələrinin ifadəçisi olmuşdur. "Dədə Qorqud" dastanlarında ağ rəng xoşbəxtlik və uralıq rəmzidir. El-oba xeyirxahları, cəmərdlik, igidlik, şərəfət qoruyucuları olan qəhrəmanları: "Ağ, boz atınız heç vaxt yorulmasın!"-cümlesi ilə qarşıladılar.

"Şahnamə"də Simürğ öz canını verməklə başqasını özdəndə doğuş səciyyəsi ilə silahlandırır, başqa sözlə desək, başqasını yaradıcıya çevirir. "Koroğlu" dastanında şərq və qərbdən çıxaraq gələn sehrlərli Qoşabulaq üzərində dayanan ulduzlar, türk xalqlarının ilkin təfəkkürünə əsasən, Ana sayılırlar və ya kainatın kökü, əsas mayasıdırlar. Bunların toqquşmasından nur əmələ gəlir. Bu nurun saçılmasından Koroğlunun özü də nur sahibi olur. Dirilik suyunda çimizdirilən hər kəsin canı Koroğlu kimi hər cür xətərdən uzaq olur, ölməz olur. Dünyada insan üçün ölümdən böyük bir təhlükə, xətər yoxdur. Elə buna görədir ki, dirilik suyuna çatan insanların canından ölüm nişanələri silinib büsbütün yox olur. Ağ və boz rənglər Olgən tanrısına məxsusdur. Bu yaxşılıq rəmzi və nişanəsidir [178, s.75].

Ulduzların toqquşması nəticəsində meydana çıxan nur animizm düşüncə tərzinə görə, nur və işıq tanrısının su ilahəsi ilə yaxınlığı [cütləşməsi] deməkdir. Bu inanca aydınlıq gətirmək üçün qədim Çin mənbələrində qeydə alınmış əski bir türk əfsanəsinə müraciət edirik. "Qumlanqu" adı ilə məşhur olan Tuğa və Səlanqa adlı iki çayın qovşağında (bu iki çay türklərin əsatiri görüşündə cədd, əsl-nəsəb sayılan Qaraqum, Qəraqum silsilə dağlarından qaynaqlanır) Qayın və Fındıq adında iki ağac var idi. Ağaclar böyüyüb qol-budaq atarkən onların səsinə musiqi tərənnüm edilir, üstlərinə nur şüası düşürdü. "Koroğlu" dastanında da biz həmin nuru Qoşabulaq üzərində iki ulduzun toqquşması vaxtı görürük.

Keçmiş Sovet respublikalarında və Finlandiyada yaşayan Məşən qəbiləsi də suyu böyük nemət sayır, onlar balıq tutmağa başlamazdan öncə, aşağıdakı duanı oxumaqla suyun razılığını almağa çalışırdılar. : "Ey su bəyi, su xanımı!Bizim səadətimiz üçün çalışın. Bizi istər ovda ikən, istərsə də boğulma təhlükəsi olanda

hər cür zərər, ziyan və xətərdən qoruyub bizə çoxlu məhsul, bol nemət verin" [74, s.155].

Suyun müqəddəs sayılmasına ərəblərin hücumu və atasparastları vəhşicəsinə darmadağın etməsindən sonra islami döndürülməsini nəzərə alaraq bu barədə bir rəvayətə işarə edirik: Rəvayətə görə, "Kərbəla çölündə suyu İmam Hüseynin qoşunundan əsirgəyən Şimr, o dünyada dörd gözlü bir itə çevrilmiş, yağdan ləhləyən-ləhləyən daim su axtarır, lakin gördüyü hər su ilğımə çevrilir. Bu dini rəvayətdə savaş su üstündə başlanır. Bu məşhur savaş aşura günündə özünün ən tragik nöqtəsinə çatır. Suyun müqəddəs sayılması inamı bu gün başqa formada öz həyatını davam etdirir. Azərbaycan xalqı arasında mövcud olan inama əsasən, suyu murdarlamaq çirkin bir iş sayılmaqdadır. İnama görə, bu hərəkət dəliliyə gətirib çıxara bilər. İnsan ilkin dövrlərdə digər fenomenləri diri təsəvvür etdiyi kimi suya da animistik gözlə baxırdı. Keçmişlərdə kuzə kimi ağzı dar bir qabdan suyun boşalması nəticəsində yaranan səsə suyun salam verməsi deyirdilər. Onlar su və havanın toqquşmasından yaranan bu səsi yaxşı mənada qarşılayıb, bunu uğur sayar, hər şeyin yaxşı olacağına inanırdılar. "Koroğlu" dastanında Qoşabulaq, onun hər yeddi ildən bir keyfiyyətə dəyişərək süd gölübə bənzəməsi, südə bənzər suyunun bir insan boyu qədər qalxması heç də təsadüfi deyildir. Bizim əski əsatirimizdə süd gölü mövzusunun qədim ənənəsi var. Qədim Qam-şaman düşüncəsinə görə, göydə bir süd gölü var və gözəllik ilahəsi Ayzit həmin göldən bir damla süd və ya su gətirib uşağın ağzına damızdırır. Həmin damla körpənin canına, ruhuna çevrilir [203].

İndi bir türk əfsanəsinə diqqət yetirək. Haymana bölgəsinin İlcan kəndinin yaxınlığında Cincimə sultan adlı bir ziyarətgah var idi. Cincimə sultan öz analığı tərəfindən əzab-əziyyətə məruz qalan kiçik qız idi. Atasını evdən qovaraq aparıb çölün ortasına buraxır. Qızgın günəş şüaları altında uşağın bədənini yanib yaralarla dolur. Uşaq çarəsizlikdən bir qurtum su tapmaq üçün yeri qazmağa başlayır. Birdən-birə yer altından su çıxmağa başlayır. Qızcağız suda çimdikdən sonra yenidən sağalır, yaralar isə toxtayır. "Cincimə sultan" əfsanəsi "İsmayıl" əfsanəsinə bənzəyir. Həmin əfsanədə də İsmayıl öz dəbani ilə yerə zərbə vurduqdan sonra yerdən Zərzəm suyu çıxmağa başlayır [41, s.50].

"Koroğlu" mifində də "Məzdisna ayinində olduğu kimi dörd ünsür, yəni od, [günəş, işıq] torpaq, su və ağac müqəddəs sayılırlar.

Türk xalqları arasında su oddan sonra ən müqəddəs ünsür

sayırdı.

Qədim dövrlərdə bütün İranda, eləcə də qonşu ölkələrdə su ilahəsi Nahidə sətayiş geniş yayılmışdı. Bu məsələyə Pəhləvi kitablarında da dəfələrlə işarə edilmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsində su və onun insan həyatı ilə dialektik əlaqəsi ən gözəl şəkildə ifadə edilmişdir [162, s.158].

Su olan yerdə abadlıq olar.

Susuz yerdə ördək olmaz, qaz olmaz.

Sularız axar-baxarlı olsun.

Su harada, dirilik orada.

Su suya qarışanda güclü olar.

Su sənin dalınca gəlməsə, sən suyun dalınca get.

Çingizxanla bağlı bir əfsanədə deyilir: "Şahlar sülaləsindən olan Alanquva adlı dul qadın gecə yatarkən birdən-birə kişi simasında bir nurun çadırı daxil olmasını görür. Alanquvanın dili tutulur. Həmin adam onunla yatır və Alanquva hamilə olur. Həmin yaxınlıq nəticəsində Çingizxan doğulur [209].

Nur istər "Koroğlu" dastanında, istərsə də ayrı-ayrı əfsanələrdə göylər tanrısı tərəfindən qəhrəmanlara hədiyyə edilən ən böyük nemət olmuşdur.

Türk qəhrəmanı Əfrasiyab (Alp ər Tonqa) ərəb pəhləvanını öldürməklə İram ərəb əsarətindən qurtarır, sonra da qızılı şüalar saçan nura yiyələnir.

Çingizxanla bağlı digər bir əfsanədə deyilir: "Çingizxanın anası (Alanquva) gecə öz çadırında yatdığı vaxt ay işığına bənzər bir nurun çadırı daxil olduğunu görür. Həmin nur az sonra aslan, qurd şəklində çadırdan çıxır". Əfsanədən görünür ki, nurun çadırı saçması, ata simvoludur. Burada Aslanın işığı, günəşin rəmzi, nişanəsidir. Kökü əcdadlarımızın inam və təfəkkürünə gedib çıxan bu qədim əfsanədə Alanquva Çingizxanın anası, nur isə onun atasıdır.

Türk xalqlarının inamına görə, su əməlisaleh insanları ölümsüzləşdirməyə qadir olmaqdan başqa, günəşin nuru, suya düşməsi şəraitində insanların cinsiyyətini dəyişdirə də bilər.

"Günlərin bir günündə Ömər arvadı xəmir yoğurarkən ərindən gedib bir neçə çəllək su gətirməyi xahiş edir. Ömər bulaq başına gedir, baxıb görür ki, günəşin bulağa saçması suyun duruluğunu təsəvvürə gəlməz dərəcədə gözəlləşdirmişdi. O, çimmək üçün bulağa girir. Çimdikdən sonra sudan çıxır. Görür ki, cinsiyyəti dəyişmiş və qadına çevrilmişdir. Ömər bu hadisədən sonra iki uşaq doğur. Günlərin bir günündə Ömər yenidən bulağa girir və yenə də cinsiyyəti dəyişir. Əvvəllərdə olduğu kimi dönüb kişiyə

çevrilir. O, baxıb görür ki, neçə il öncəki paltarları çəlləklərlə birlikdə bulaq kənarında düşüb qalıb. Su dolu vedrələri evə çatdırdıqdan sonra namaz qılmaq üçün məscidə gəlir. Az sonra onun qadın olduğu dövrdə doğduğu iki uşağı məscidə gəlir. Ömər xalq arasında biabırçılıqdan qurtarmaq üçün Həzrəti Əlinin ələyagına düşüb ondan yardım istəyir. Əli uşaqlara acıqlanıb deyir: "Ey çöl dovşanları, çıxın gedin buradan!" Bəlləliklə də bu iki uşaq dovşana çevrilib dağ-daşa gedirlər" [77].

Yuxarıdakı əfsanəni 1964-cü ildə Azərbaycan kəndlərində müəllim işlədiyim vaxt kənd axundunun dilindən eşitmışəm. Bu əfsanədə əsətiəri səciyyələr qorunub saxlanılsa da, islamın hakim olduğuna görə məzhəbi don geyərək şiə-sünni arasındakı ixtilafı göstərməkdədir.

Burada kütlələrin əqida və inamının möhtərəm sayılmasının zərurətinə təkid edərək bildirməliyik ki, yuxarıdakı əfsanəyə işarə etməyimiz yalnız suyun mifoloji rolunun aydınlaşdırılması üçündür. Bir çox dünya xalqlarının inancına əsasən, birbaşa günəş nurunun şüaları altında olan hovuz və çaylara gedib orada çimən qızlar dərhal hamilə olurlar. Bu analar el-oba içində müqəddəs şəxslər kimi qəbul olunur, dərin hörmət, ehtiramla qarşılanırdılar.

Şifahi xalq ədəbiyyatı üzrə tədqiqat aparan alimlərin, o cümlədən də Əbülqadir İnanın fikrincə, bu gün şamanizm ayini ilə alimlərin diqqətini özünə çəkən adət-ənənə və düşüncə tərz, əslində ərəblərin hücumu və islamıyyətin qələbə çalmasından öncəki dövrdə türkdilli Azərbaycan xalqına məxsusdur. Bu ayinə tapınanlar, günəşə, aya, ulduzlara və suya sitayiş etməkdən başqa, günəşi gözəlliyin, işığın, bərəkətin və bütün varlıqların simvolu kimi müqəddəs sayırdılar. Son vaxtlara qədər Azərbaycan elatları içərisində aya, günəşə and içmək, adi hal hesab olunurdu. Həmçinin çıraq günəşin yer üzərindəki simvolu sayıldığına görə hətta Təbriz kimi qocaman şəhərdə analarımız öz yuxularını hər hansı bir pis yozumdan qorumaq üçün yalnız çırağa danışırıdılar. Bunun üçün öncə "Ey şah çıraqım, sənə deyirəm"- ifadəsindən istifadə edərildilər.

Həmin ayinə sitayiş edənlərin təsəvvürünə görə, günəş və ay yaxşılığı və paklığı qorumaq üçün həmişə xəbis ruhlarla savaşırdırlar.

Şamanizm ayininə sitayiş edənlərin inamına əsasən, ay və günəşin tutulması o zaman baş verir ki, onlar xəbis ruhların əsarətinə düşürlər. Elə buna görə də, şamanlar günəş və ayın tutulması zamanı fəryadla təbil çalıb dua oxumaqla günəşi onların cəngindən qurtarmağa çalışırdılar. Şübhəsiz ki, ay və günəşin

tutulma mərasimi şamanizm təfəkküründən qaynaqlanmış, uzun əsrlər boyunca türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycan xalqının həyatında öz rolunu ifadə etmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan kəndliləri ay və günəşin tutulması zamanı ağacla mis qabları döyərək ayı, günəşi xəbis ruhların əlindən qurtarmağa çalışırdılar. Bu mərasimin keçirilməsi 1966-cı ildə Tikan Təpənin 20 kilometrliyində yerləşən Yolqun Ağac kəndində müşahidə edilmişdir [77].

M.F.Köprülüzadə Şərq tarixçiləri ilə Qərb səyyahlarının yazdıqlarına istinad edərək yazır: "Qamlar böyük nüfuza malik olub müxtəlif vəzifələri yerinə yetirirdilər. Qamlar ulduzların yardımı ilə cadu edərək gələcəkdən xəbər verirdilər [121, s.12].

Şeyx Əfəndi Buxarinin nöqtəyi-nəzərinə görə, "Qam" sözü tabib, həkim, alim, filosof deməkdir [43, s.222].

Mirəli Seyidov suyun "Koroğlu" dastanında mifoloji səciyyəyə malik olması ilə bağlı yazır: "Su həmin xalqlarda müqəddəsdir. İlkən başlanğıcdır. Məhz buna görə də insanların və heyvanların başlanğıcı su ilə əlaqələndirilmişdir" [178, s.52]. Əsatirdə nəinki qəhrəmanların özü, hətta onların atları da dirilik suyu içməklə ölməzliyə çatırlar. Həzrət Xızırın atı Bozat, Həzrət Əlinin atı Döldül, Şah İsmayılın atı Qəmərday da dirilik suyunu içib ölməzliyə çatmış atlardandır [41, s.59].

"Avesta"da Bəhram qələbə Allahıdır. Əsatiri baxışa görə, Bəhram da dəniz suyundan doğulmuşdur. Qeyd edək ki, ən qədim dövrdən onu ağırlamaq üçün onun heykəlinə sitayiş edərmişlər. Qədim dinlərdə su həyat bəxş edən bir ünsür, həmçinin ölməzlik simvolu kimi tanınmışdır. "İncil"də də başqa dini kitablarda olduğu kimi əsatiri görüşlər xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. "İsa təmid qüslündən sonra sudan çıxdı. Sonra göylər açıldı və İsa baxıb gördü ki, bir göyərçin kimi nazil olan tanrı ruhları ona doğru gəlirlər. Göydən bir səs eşidildi. Səs deyirdi: Bu mənim əziz oğlumdur və mən ondan çox razıyam" [91, s.8].

İnsan öz gündəlik məişətində də gözlərini açıb özünü fəaliyyətə, yaradıcılığa hazırlayarkən öncə sudan istifadə edir, yuyunur, təmizlənir.

Dünyanın hər yerinə səpələnmiş türklər də həmişə öz əziz dost və tanışlarını yola salarkən arxasınca bir bardaq pak su səpirlər. "Ahura məzda Zərdüşdə deyir: Mən Təştəri (yağış mələyi-B.H.) də özüm kimi sitayişə və duaya layiq yaratdım. Ona görə ki, Təştər yağış mələyidir və bütün Aran məmləkətlərinin asayiş və yaşıllığı da onandır [162, s.331].

Qədim dastanlarda deyilir: "Ahura məzda dünyanı yaratdıqdan sonra Təştər ulduzuna tapşırırdı ki, yağış buludundan yağsın

torpağın atəşini söndürərək bitkilərə fərəh və yaşillıq bağışlasın. Gülləri çiçəkləndirib çayları sudan doyuzdursun və bulaqların suyunu axıdaraq yaşillığı hər yərə yaysın.

Yaxşılıq və sevincin düşməni olan Əhrimən Hürmüzd dünyasının çiçəklənməsini gördükdə paxılıqdan qəzəblənib quraqlıq divi Eposdan isti külək əsdirməklə torpağı qurudub gülləri və digər bitkiləri soldurmasını istəyir. İstəyir ki, o bütün çaylarla bulaqları qurutsun. Belə olduqda Təstər ulduzu Hürmüzdün yardımına qalxır. O, öncə özünü boylu-buxunlu, üzündən nur saçan 15 yaşlı bir gəncin şəklinə salıb on gün on gecə göydə uçaraq buludlardan yağış gətirir. Sonra özünü qızıl buynuzlu güclü öküz şəklinə salıb yenə on gecə gündüz səmada uçaraq buludlardan yağış yağdırır. Təstər üçüncü dəfə özünü qızılı qulaqları və dabanları olan ağ ata çevirib on gecə gündüz göydə uçaraq buludlardan yağış yağdırır" [212].

Qədim dövrlərdə təbiətə və ümumiyyətlə kainatdakı xeyir bərəkət amili olan hər şeyə, o cümlədən də suya, dağa, torpağa günəşə hörmətlə yanaşır, ona sitayiş edərmişlər. İnsan təbiətə qalib gəldikdən sonralar yenə də həmişə olduğu kimi bu həyat bəxş edən ünsürə möhtac qalmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatında biz təbiətin əcdadlarımızın şüurunda, dünyagörüşündəki təzahürünü açıq-aydın görürük. Su və onun əsəri səciyyəsi istər İskəndərlə bağlı rəvayətlərdə, istərsə də Nizaminin "Şərəfnamə"sində əsas mövzunu təşkil edir. Bir rəvayətə görə, Andranc qaranlıqlar diyarında bir dızlu balığı yuyarkən birdən-birə balıq dirilir. O, balığı tutmaq üçün suya düşür və həmin suya düşmə nəticəsində əbədi həyata-ölməzliyə çatır [97, s.258].

İskəndər qılinc gücü ilə Şərq və Qərbi aldıqdan sonra bütün alimləri bir yərə toplayaraq onlardan əbədi həyatın sirrini soruşur. Ona deyirlər ki, Qaf dağındakı qaranlıqlar mağarasında bir bulaq var. Həmin bulağın suyundan içən şəxs ölməzliyə çatır. Qaf dağına gedib çatmaq üçün otuz il yol getmək lazımdır. İskəndər öz dəstəsi ilə yola düşür. Dəstədəkilərdən biri öz qoca atasını da yol azuqəsi ilə bərabər sandığa qoyub özü ilə götürmüşdü. Qaranlıqlar mağarasına çatanda atlar hərəkət edə bilmədilər. Qoca ata sandıq içindən astaca oğluna dedi: "Sizlərdən bir nəfər qabaqda gedib dalınca yərə saman səpməlidir ki, atlar samanın ağığını görüb hərəkətə gəlsinlər. Belə də edirlər və karvan bulaq başına çatır. Lakin indi daha böyük çətinlik meydana gəlmişdi. Orada iki bulaq var idi. Biri dirilik suyu bulağı, digəri isə ölüm bulağı. İkisi də bir-birinə o qədər bənzəyirdilər ki, onları bir-

birindən ayırd etmək mümkün deyildi. Hamı bu çətinliyi necə aradan qaldırmaq haqqında düşünürdü. Elə həmin anda yenə qoca ata sandıq içindən yavaşca oğluna dedi: "Yol azuqəsi olaraq götürdüyünüz duzlanmış balıqlardan birini götürüb bulağa atın, bulaq dirilik bulağı olarsa, balıq diriləcək. Belə də etdilər".

İskəndərin fərmanı ilə tuluqları hazırladılar. Lakin birinci tuluğu dirilik suyundan doldurduqdan dərhal sonra bulaq yox oldu.

Çarəsiz qalıb sudan doldurduqları yeganə tuluqla geri qayıtdılar. Qaranlıqlar mağarasından çıxan kimi tanrının hökmü ilə mağaranın girəcəyi də bağlandı. İskəndər ağacın altında oturub su tuluğunu da sərv ağacının budağından asdı. Birdən-birə qarğa göydən su tuluğuna şığıyıb öz dimdiyi ilə onu döldi. İskəndər və ətrafındakı adamlar tərpənincə, su sərv ağacının ayağına axdı. (Burada qeyd edək ki, sərv ağacının həmişəyaşıl olmasının səbəbini, həm də avam adamların fikrincə təbii ölümə ölməyən qarğanın ölməzliyinin də səbəbini dirilik suyu ilə əlaqələndirirlər-B.H.) İskəndərin Fərəcək adlı bir qulluqçusu var idi. Su tuluqdan yerə tökülən kimi qaçıb ağzını yerə dayayıb azca sudan içdi. İskəndər qəzəblənib əlindəki qılıncı onun üstünə tulladı. Qılınc Fərəcəyin burnuna toxunub onu qopartdı. İçdiyi bir qurtum sudan ölməzliyə çatmış Fərəcək gildən özü üçün bir burun düzəldib üzünə qoydu". Bu işə qara camaatın əqidəsinə görə, həmin gilli burundur ki, onun görünməsi qarabasmaya səbəb olar.

Əbubəkr Ətiq Surabadinin təfsirinə əsasən, İskəndəri dirilik suyundan xəbərdar edən mələk Pəfəil idi. İskəndərin qaranlıqlar dünyasına səfərində Xızır onun müşaviri və məsləhətçisi kimi yanında idi. İskəndər yeraltı dünyada Xızıra bir mirvari verdi. Bu mirvari dirilik suyuna yaxınlaşdıqda parıldamalı idi. Bunlar qaranlıqda bir-birini itirdilər. Birdən-birə qaranlıqda mirvari işildamağa başladı: "Xızır bulağa əyilib əl-üzünü yuduqdan sonra dumdurur sudan içib atına da içirdi. Lakin Xızırı itirən İskəndər dirilik suyuna çata bilmədi [94, s.54].

Görkəmli Azərbaycan şairi Üstübinli Seyid Əbülqasim Nəbatı Xızır ilə bağlı mövcud əsəti belə nəzmə çəkmişdir:

*Yenə İskəndər tək düşdüm züləmətə,
Qabağımı kəsib yüz min bəhrü-bər.
İgidliyin, mürüvvətin çağıdır
Yetiş imdadıma, ey Xızır rəhbər!*

"Avesta" Azərbaycan folklorunun əsas qaynaqlarından biri

sayıldığından "Xeyir Allahı" və "Şər Allahı" kimi dualizm inamı əksər Azərbaycan folkloru örnəklərində qabarıq şəkildə görünməkdədir. Ərəblərin Azərbaycanın zəngin torpaqlarına vəhşi hücumundan sonra Zərdüşt dininin tərəfdarlarının kütləvi qırğını və didərginliyi başladı. Belə bir şəraitdə xalqın mütəfəkkir xeyirxahları "Avesta" dünyagörüşünü özündə ehtiva edən yüzrlərlə dastan, əfsanə, zərb-məsəl yaratmaqla xalqın müqəddəs arzularının əksəriyyətini təcavüzkar və mühafizəkar qüvvələrin qarşısında qoruyub saxlaya bildilər. "Koroğlu" dastanında özünü soyuqluq və istilik, qış və bahar mübarizəsi şəklində göstərən xeyir və şər arasındakı mübarizə həmçinin suyun müqəddəs sayılması, ağac və meşəyə sitayiş, dörd ayaqlı heyvanlara ehtiram, təbiətin digər bəreket gətirən ünsürlərinə sayğı, hörmət dualizm təfəkküründən qaynaqlanmışdır.

"Zərvan" mifində (Zərvan zaman və baxt allahıdır-B.H.) deyilir: "Zərvan olan zamanlarda nə torpaq var idi, nə səma. Heç nə yox idi. Zərvan minillər boyu qurbanlıqlar verir ki, bəlkə Hürmüzd ona baxt versin. Yalnız o torpağı, göyü, yer üzərindəki hər şeyi yaradacaqdır. Bundan uzun müddət keçir. Hürmüzd və Əhrimən eyni vaxtda yaranırlar. Mifdə deyilir ki, Zərvan təbii olaraq həm Hürmüzdü, həm də Əhriməni yaratdı. Hürmüzd ilə Əhrimən Zərvanın bətnində olanda o əhd edir ki, uşaqlarının hər birisi birinci dünyaya gələrsə, öz işıqlı dünyasını, həm də hökmranlığını ona versin. Hürmüzd Zərvanın ürəyindən keçənləri duyur və sadəliyindən bu sirri qardaşına danışır. Əhrimən paxıllığından elə qəzəblənir ki, Zərvanın qarnını yarıb çölə çıxır və Zərvanın əhdini yerinə yetirməyi tələb edir. Zərvan onu görəndə qorxuya düşür, çünki onun sir-sifətindən cəlladlıq, nifrət, kin yağır. Həmin anda dəhşətli bir ağrı Zərvanın vücudunu bürüyür. Hürmüzd ağlaya-ağlaya dünyaya gəlir. Hürmüzdün dünyaya gəlməsi ilə aləmi qırmızı şafəq bürüyür, bütün kainat gözəllik içində cəllələnməyə başlayır. Həmin vaxtda Əhrimən Zərvan qarşısında diz çöküb ondan hökmranlığı tələb edir. Zərvan qəzəbli baxışlarla onun istəklərinə rədd cavabı verib deyir: "Kəs səsinə, çirkinin biri çirkin! Mən hökmranlığı sənə yalnız 9 min il müddətinə verirəm və səndən sonra Hürmüzd əbədi hökmran olacaqdır. Sən isə ona təbə olmalısən. Əhrimən 9 min il hökmranlıqdan sonra işıqlı dünyaya qayıdır, Hürmüzdün qorxusundan bir iş görə bilmədiyi üçün qaranlıq dünyaya qayıdır, zahiri insana bənzəyən divlər yaratmaqla pisliliyi məxluqlar arasında yaymağa çalışır. Beləliklə də, o pisliliyi yaymaqla adamları Hürmüzdün qanunlarına qarşı yönəltməyə və mövcud əmin-amanlığı məhv

etməyə can atır [210, s.44].

"Avesta" "Bilqamus" və "Koroğlu" kimi abidlərdə, həmçinin türk xalqlarının digər əsəri dastanlarında suyu qorumaq və onu bulandırmamaq, həm də onu əsas dörd ünsürdən biri saymaq düşüncəsi vaxtilə müəyyən dövrün hakim baxışı olmuşdur. Dirilik suyu ilə bağlı başqa bir rəvayətdə deyilir: "İlyas ilə Xızır bərabər idilər. Bulaq başına çatanda oturub çay-çörək yemək istədilər, birdən -birə onların birinin əlində olan bişmiş balıq suya düşüb dərhal dirildi. Onlar baxıb gördülər ki, o bulağın suyu dirilik suyudur. Tez o sudan içib ölməzliyə çatdılar. Xızır çölə, düzənliyə, İlyas isə dənizə doğru yola düşdülər. Birincisi yol azanlara hidayət etmək üçün, ikincisi isə qorqulanları boğulmaqdan xilas edənlərə yol göstərmək üçün getdilər. İskəndərlə də əlaqədar digər rəvayətlər mövcuddur. Həmin rəvayətlərin birində deyilir: "Qaranlıqdan çıxdıqdan sonra İsrafil gördü. İsrafil əlindəki şey-purla durub gözləyirdi ki, şeypur çalmaq əmrı gəlib çıtsın [97, s.55].

Suyun xalqın inancındakı rolu o qədər qabardılmışdır ki, bir çoxlarının əqidəsinə görə, suyun üstündən hoppanmaq xəstələri sağaldır. Xalq içində belə bir inam var ki: "ağzında yarası olan hər kəs üç dəfə axar suyun üstündən hoppanarsa, şəfa tapar".

"İran və Turanda çayların və göllərin sahilində, həm də dağların zirvəsində Anahitaya hədiyyə aparmaq ayinləri keçirilirdi. Çin pəhləvanları da çayların qırağında və ya dağların başında su ilahəsinə sitayiş etmə ayinlərini icra edərdilər [123, s.110].

Suyun elə xarüquladə gücü var ki, yardım istəmək məqsədi ilə ona üz çevirən şəxslərin öz düşmənlərinə qalib gəlməsində su onlara kömək edir. Ərdəşir səltənətə çatmaq üçün dəniz qırağına getdikdən sonra, artıq Ərdəvan heç vaxt ona qalib gələ bilmir.

Türklərin tarixən yaşadıkları, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olduqları coğrafi ərazilərdə suyun elə mühüm rolu olmuşdur ki, buna görə su həmişə şifahi xalq ədəbiyyatımızda əsas mövzulardan birini təşkil etmişdir. Eynalı dağının ətəyində yerləşən, əhalisi daha çox günümüzdə fəhləliklə məşğul olan Surxab məhəlləsinin yuxarı tərəfində son vaxtlara qədər Məsəllə adlanan bir yer var idi. Keçmişdə həmin məhəllənin əhalisi quraqlıq zamanı sözü gedən yeri gedərək Allahdan (yəqin ki, öncəki dövrlərdə su tanrısı Nahiddən-B.H.) quraqlıqdan qurtarmaq üçün onlara yağış göndərməyi xahiş edirdilər. Azərbaycanın bəzi kəndlərində əhali bir neçə ağ və quru daşı islatdıqdan sonra aparıb başqa daşların yanına qoyardılar. Onlar bu hərəkətlə sanki yağışı çağırırdılar. Xalq əqidə və inamına əsasən, bir dul qadının oğlu ocaq daşını

oğurlayıb suya atmaqla, yaxud tısbağanı ayaqlarından asmaqla, yaxud baltanı baş ucundan yerə qoymaqla yağışı ovsunlayıb onu tarlalara və əkin zəmilərinə çəkib gətirə bilər. Bunlardan başqa adamlar quraqlıq zamanı köhnə xalını birinin başına ataraq üstünə su səpərdilər. Başqa türk xalqları kimi Azərbaycan türkləri də su və dağı öz qəhrəmanlarının dayağı və doğma yurdun qoruyucusu sayırdılar. Həmin inanların izini və onun qalıqlarını şifahi xalq ədəbiyyatı xəzinəsində, həmçinin arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən qədim mədəniyyət abidələrində müşahidə etmək olar. Kütülər içərisində dağın müqəddəs sayılması inamı elə güclü idi ki, hətta ilk insanın doğulduğu yerin də dağlıqda olduğunu təsəvvür edirdilər. Qədim təfəkkürə əsasən, ilk insan yağışın yağmasından əmələ gələn su və palçıqdan yaranır. İnsan quraqlığa qalib gəlmək üçün dağ və suyun gücünü nəzərə alaraq onlara sitayiş edir, özünü xəstəliklərdən qorumaq üçün qurbanlar kəsirdi.

Qıpçaq tayfasından olan Abdulla Aybəy Dəvadarinin oğlu Əbubəkr doqquzuncu əsrdə türk dilində yazılmış "Ulu Ayata bütü" adlı bir kitaba əsaslanaraq yazır: "Çin sərhəddində Qaradağ adında bir mağara var idi. Bu mağarada insan bədənini şəklində bir çuxur vardı. Çuxur yağış yağan vaxt bulanıq, palçıqlı su ilə dolardı. Bu palçıq günəşin hərarəti nəticəsində 9 ildən sonra canlanmağa başlayır. İlk insan belə yaranır. Bu insan Ayatam adlanır. (Adəm - B.H.) Ayatam 40 il tək yaşayır. Bir gün yağıntı nəticəsində həmin çuxur yenidən dolur. Bu dəfə günəş hərarətinin zəifliyi nəticəsində qalib içərisindəki palçıq tamamilən bişmədiyi üçün palçıq naqis qalır. Bu palçıqdan da dünyanın birinci qadını yaranır. Ayatamla bu qadının (Ayva-Həvva) evlənməsindən 40 övlad dünyaya gəlir. Ayatam 120 il yaşadıqdan sonra ölür. Ayva isə ondan 40 il sonra dünyasını dəyişir. Böyük övladları Ono onları yenidən həyata qaytarmaq üçün mağaradakı sözü gedən qalibin içinə qoyur. Lakin onun bu arzusu yerinə yetmir. Türklərin ilk xanı olan Ono onların cəsədini qızıl qalibə tutaraq mağara içinə qoyur. Məhz həmin səbəbə görə də bu mağara türklərin tapındığı yerə çevrilir" [41, s.13-14].

Tarixçilər də təsdiq edirlər ki, türk xalqları maldarlıqla, xüsusən atçılıqla məşğul olaraq təbiətlə vuruşan və əkin-biçin işində müvəffəq sayılan ilk xalqlardan olmuşlar. Həmin səbəbə görə də onların suyu qoruyaraq su ilahəsinə ehtiram etmələri də təbiiidir. Təstər bir yerdə Ahuramazdaya deyir: "Əgər adamlar başqa tanrılara sitayiş etdikləri kimi mənə də sitayiş edib qarşımda boyun əysələr, ilin müəyyən bir vaxtında, bir gecə, iki gecə,

yaxud əlli gecə müddətində zühur edib özümü pak və təmiz insanlara göstərəcəyəm".

Ram Yəştdə su ilə Allahın adı həmişə bir yerdə çəkilir və insanlar dağın zirvəsində ona sitayiş mərasimini yerinə yetirirlər: "Mən suya və tanrıya sitayiş edirəm".

"Heray-Əlbürz dağının zirvəsində Huşəng Pişdadi sitayiş edir".

"Yüksək Heker qülləsində gözəl mal-qara sahibi Cəmşid ona sitayiş edir".

"Qızıl çarpayı, qızılı balınc, qızılı xalı üzərində bakirə qızlar ona sitayiş etdilər və dedilər ki, bizə bu səadət ver ki, ucaboy gənc kişiyyə ərə gedək" [162, s.149-150].

Allahın əmri ilə Nahid göydən yerə yağış, dolu, qar yağdırır və möminlərin naləsinin təsirindən göylərin yeddinci qatından, yaxud ən yüksək Heker zirvəsindən yerə enir. Kişilərin nutfəsini və qadınların daxili təbiətini paklığa çıxardır. Qadınların doğmasını asanlaşdırır, başdan-başa bütün ölkə onun bəxş etdiyi sevinc, nemət, sərvət içində qərq olur" [162, s.187].

Suyun Zərdüştilər, Babəkilər, məzdəkilərin oxuduqları dualarda xüsusi yeri olmuşdur.

Dirilik sularının xüsusiyyətlərindən biri də onların intəhasız olmasıdır. Ölməzlik gülünü, yaxud cavanlıq gülünü öz ağuşunda yetişdirən də elə həmin sulardır.

Ümumiyyətlə, türk xalqları arasında əsətiəri səciyyəyə malik olan bir neçə hovuz mövcuddur. Bunlar dəniz atlarının anası sayılırlar. Məsələn, Tavus gölü və At gölü intəhasız hovuzlardan sayılırlar. Tavus gölü Xiyav şəhərindən bir az kənarda olan Eşşək meydanında yerləşir. Şahsevən elatlarının, həm də Savalan ətkələrində yaşayan sakinlərin fikrincə, Tavus gölü şəhri, əsətiəri bir hovuzdur. Onların əqidəsinə görə, hər il bahar ərəfəsində Azərbaycanın milli qəhrəmanı Babəkin özü ilə eyni vaxtda qeyb olan ağ atı hovuzdan çıxaraq kişneyə-kışneyə vəfalı dostu Babəki səsləyir [77].

Su son dərəcə müqəddəs sayıldığından, bir inama görə Zərdüştün nutfəsi suda saxlanırdı. "Yəstlər"də belə yazılmışdır: "Həmin Kosoy dənizindədir ki, Zərdüştilərin rəvayətinə görə, Zərdüştün nutfəsi saxlanır. 99999 mürid onu qoruyurlar ki, axır zamanda zərdüştilərə vəd edilmişlər ondan yaransınlar".

Bizim folklorumuzda da sudan yardım istəməyin, ürək sözünü ona danışmağın xüsusi əhəmiyyəti var. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının bir boyunda xan Qazan düşməne əsir düşür və yol üstündə bir çaya rast gəlir. Qazan suyu görən kimi öz-özünə deyir: "Su tanrının üzünü görmüşdür. Mən su ilə soraqlaşım". Görək

xanım necə soraqlaşdı. Qazan dedi:

*Çağlayaraq qayalardan çıxan su!
Ağac gəmiləri atıb-tutan su!
Bağ ilə bostanın ziynəti su!
Şahbaz atların içdiyi su!
Qızıl dəvalərin gəlib keçdiyi su!
Çevrəsində ağ qoyunların yatdığı su!
Ordumdan bir xəbər bilirsənsə, de mənə!
Dərdli başım qurban olsun, suyum sənə!*

[106, s.140-141].

Təbiət qüvvələrinin tanrı kimi təcəssümü Sultan Sualan-Savalan, Xan Arazla bərabər, Azərbaycanın məşhur çaylarından olan Kürə münasibətdə də aydın ifadəsini tapmışdır. Mənbələr göstərir ki, Şərqi bir çox xalqlarında içməli su tanrısının adı Kür olmuşdur. Kür canlı, insan şəklində dərk edildiyi üçün türk xalqları tərəfindən də el-oba himayədarı, hamisi kimi tanınmışdır.

Əhməd Cavadın sovetləşmənin ilk onilliyində yazdığı:

*Əyil, Kürüm, əyil, keç,
Dövrən sənə deyil, keç!*

misralarında da biz Kürlə bağlı həmin mifik təfəkkürün izlərini görürük.

Suyun müqəddəs sayılması, suya tapınma təkcə türk xalqlarının mifik təfəkküründə mövcud deyildir. Əski tarixə nəzər saldıqda, təkcə bu günkü Azərbaycan torpaqlarında deyil, iltisqi dilli şumerlərin və babillilərin, ilamların yaşadığı yerlərdə də Kür adı ilə, yaxud da bu adın şəklini dəyişmiş formaları ilə rastlaşırıq. Saman türkləri sahilində məskunlaşdıqları çaylardan birini Karun adlandırırdılar.

Yunan mifində əkinçilik və bar-bərəkət ilahəsi Demetranın qızının adı Koredir. Bizim fikrimizcə, Kore adı Azərbaycanın məşhur Kür çayının adından götürülmüşdür və Kürün müqəddəs sayılmasından xəbər verir.

Həyat bəxş edən su ünsürü yaranışın başlanğıcından ta günümüzdə qədər insan həyatında oynadığı rola görə keçmiş dövrlərdən bizə yadigar qalmış ədəbi əsərlərimizdə önəmli yer tutmaqdadır. Su ilahəsi bəzi əsərlərdə özü ilə dağlara yaşıllıq, bağ-bostana isə bolluq ərməğan gətirir. İnsan həmçinin əql və düşüncənin ilkin dövrlərində təbiət qanunlarını bilmədiyi üçün hər şeyi birdən-birə fəlakət və məhvə aparan bəzi təbii hadisələrin baş

verməsinə müşahidə etdikdən sonra, suyun qəhrəmanlara ölməzlik bəxş edə bilməsi fikrini qəbul edərək, ümid gücü ilə hər cür qorxunu özündən uzaqlaşdırmaqla ölüm qarşısında dayanaraq onu diz çökdürməyə çalışır. "Koroğlu" dastanındakı Qoşabulaq tükənməz ümid mənbəyidir. Belə ki, o mifik qəhrəmana ölməzlik bəxş edərək, el-obaı düşmənlərdən qoruyur.

Burada türklərin qədim inam və təfəkkürünün əsəri baxımdan özündə əks etdirən əski başqırd əfsanəsini xatırlatmağı vacib sayırıq. Bu əfsanənin qəhrəmanı Ural Batırdır. O, atasının göstərişi ilə bəşəriyyəti ölüm və fəlakətdən qurtarmaq üçün gedib divlər diyarında olan Yenişməni (dirilik suyunu-B.H.) tapmaq qərarına gəlir. Bu qədim dastan qəhrəmanının yeganə arzusu insan oğlu insanın xoşbəxtliyə qovuşmasıdır. Əfsanə elə bir dövrə aiddir ki, insan ölüm həqiqəti qarşısında onunla necə qarşılaşmağı sınaqdan çıxarır. Ural Batır bu barədə deyir:

Mən ona görə yurdumdan çıxmışam ki,

Görünməz ölümə vuruşum.

Qan hərisi padşahdan,

İnsan yeyən divlərdən,

Bütün insanları azad eləyim.

Dirilik bulağından su alıb, ölümləri dirildim.

Bax buna görə mən Batır (pəhləvan) doğuldum.

Ural Batır çoxlu çətinliklərə dözdükdən sonra özünü dirilik suyuna çatdırır. O, insanın xoşbəxtliyinin gerçəkləşməsinə başqa insanları sevib onların mənafeyi uğrunda vuruşmaqda görür. O, deyir: "İndi bu dirilik suyunu bütün yurdumuza axıtmalıyıq. Onu insanlara içirtməklə onları hər cür dərd, ağrı, gücsüzlük, xəstəlik və ölümdən qutarmalıyıq. Sevinc və şadlığı hamıya ərməğan gətirməliyik".

Həmin vaxt ölməzliyə çatmış, dünya görmüş bir qoca Ural Batırın yanına gedib ona deyir: "Mən insan səadətinin şahidi olmaq üçün dirilik suyundan içib ruhumu ölümə təslim etmədim. Mən insanların sevinc və səadətini gördüm. Mən insanlar içərisində xalqın xoşbəxtliyindən başqa heç nəyi düşünməyən qəhrəmanlar gördüm. Fikirləşdim ki, əgər mən də bir iş görə bilməsəm, el-oba içində elə bir qəhrəman doğulacaq ki, adameyən vəhşi divləri öldürəcəkdir. O gün bəşər övladının sevinc günü olacaq, gözlərindən qan yaş axıdınların dodaqlarına təbəssüm qonacaqdır. Azad insan yer üzündə yeni həyat quracaqdır. Mən insan övladının səadətinin intizarında olub ölüm qarşısında təslim olmadığım üçün dirilik suyunu içməyə nail oldum!"

Qocaman kişi sonra ona deyir:
İndi mən o toyu (bayramı) gördüm.
Ona görə sizin yanınıza gəldim ki,
Sizi təbrik edim mən.
İnsanların gülər üzünü
Öz gözlərimlə gördüm.
İnsan deyilən insanlarda
Bətirlıq gördüm mən.

İndi ölsəm də qayğım yox [32, s.147-148].

Qocaman kişi Ural Batıra xitabən sözüne belə davam edir:
"Sən yurdumuza sevinc, şadlıq gətirdin. İnsanlara xoşbəxtlik,
yaxşı gün-güzararı bağışladın. Mən çox zəif və gücsüzəm. Mən
yaşamaq gücünə malik deyiləm. Ölümü çağırdım. Lakin ölüm
dirilik suyundan içdiyim üçün canımı almaqdan boyun qaçırıb
dedi: "Sən gücsüz olsan da, yaşamağın ağrı-acısına dözməlisən.
"Mən də arzulayırdım ki, dünya kimi əbədiləşim, ölməz həyatım
olsun. Ancaq indi təcrübələrimdən çıxış edib sənə deyirəm ki, diri-
lik suyundan içmə! Ona görə ki:

Dünyada o şey əbədi qalır ki,
Dünyanı gözəlləşdirir.
Bizim bağımızı-dünyanı bəzəyir.
Onun adı yaxşılıqdır.
Göydə buxarlanmaz yaxşılıq!
Suda batmaz yaxşılıq!

Odda yanmaz yaxşılıq! [32, s.150-151].

İnsan övladının səadəti uğrunda mübarizə aparmaq həm sənə,
həm də bütün insanlara dirilik suyu kimi əbədilik və ölməzlik
bağışlaya bilər.

Ural Batır dünyagörmüş ağıllı qocanın sözlərini eşitdikdən
sonra dirilik bulağına gəldi:

Deyirlər dirilik bulağına gəldi,
Deyirlər ağzını su ilə doldurdu,
Divlərdən törəmiş dağa çatdı.
Orada suyu püflədi:
Qoy dağ və meşə yaşllaşsın!
Qoy əbədi çiçəklənsin!
Qoy quşlar ötsün!

İndi Ural Batırın dirilik suyunu səpdiyi ərazilərdə həmişəyaşıl
kükna ağacı, həm də barlı-bərəkətli digər ağaclarla bərabər gül ilə
sünbül bitir" [32, s.150-151].

Təbiətin yaşllaşması ilə insan və həyat əbədiləşir. Bəli, həyat
ölməzliyinin sirri insanın canında, öz daxili dünyasında. Çünki

onun yaxşı əməli ölməzliyin əsas əsəridir. İnsan ölməzliyinin ən gözəl fəlsəfi ifadəsini Azərbaycan şairi Şükuhi Marağalı belə canlandırmışdır.

Bir əvvəl var, bir axır var deyərlər,

Yalan sözdür nə əvvəl var, nə axır.

Bir özbək dastanında deyilir: "Keçmiş zamanlarda İskəndər Zülqərneyn bütün dünyanı fəth etmişdi. Hücumların birində ağır yaralanıb ölümün yaxın olduğunu hiss edir. İskəndər ən bilici həkimləri yanına çağırıb onlara deyir ki, mənim ölümüm yaxınlaşıb, ancaq mən ölmək istəmirəm. İstəyirəm ki, əldə etdiyim ərazilərdə həmişəlik olaraq padşahlıq edim. Həkimlər çoxlu məsləhətdən sonra İskəndərə təklif edirlər ki, uzaq bir ölkədə olan bulağın suyundan içsin. İskəndər həkimlərin bu göstərişindən sonra özünün ən igid, qorxmaz əskərləri ilə məqsədə doğru yola düşür. Həmin sehrli bulaq meşədə yerləşirdi. Qollu-budaqlı ağacların yarpaqları bulağı günəş nurunun şüalarından, həm də güclü küləklərdən qoruyurdu. Əskərlər İskəndəri bulaq başına çatdırdıqdan sonra özləri oradan uzaqlaşdılar. İskəndər ayıldıqdan sonra qızıl bardağı bulaq suyundan doldurub içmək istəyəndə birdən-birə qarşısında arıq, qozbel qoca kişi peyda olur. O, astaca İskəndərə deyir: "Tələsmə, oğlum! Qulaq as, gör nə deyirəm. Mən üç min il bundan öncə yer üzündəki bütün ölkələri fəth etmişdim. Bütün dünya ayaqlarımın altında idi. Heç kimin cəsarəti çatmırdı ki, başını qaldırıb mənə baxsın. O vaxt mən əbədi hökmranlıq etmək üçün bu sudan içdim. Lakin yüz il hökmranlıq etdikdən sonra üsyan edib məni taxtdan endirdilər. Qaçmağa məcbur oldum. İndi adamlarla üz-üzə gələndə üzümə tüpürüb məni qarətçi və qatil adlandırırlar. Çünki mən sənə kimi diktatorlar və qəddarlar yetişdirmişəm".

Qoca bunları deyib bir göz qırpımında qeyb oldu. İskəndər dərin fikrə getdi. Sonra da dirilik bulağının suyundan bir bardaq doldurub sinəsində gizlətdi. Ölüm yolda ikən İskəndəri haqladı. Sinəsində gizlətdiyi suyu içməyə onun cəsarəti çatmadı. Suyu Narvən ağacının altına tökdü. O vaxtdan indiyə əsrlər keçsə də, bu ağaclar qocalmırlar. Narvənlərlə bəzənmiş yamyaşıl yerlər yoldan keçənlərin istirahətgahıdır"[151].

Ölüb-dirilən Koroğlunu digər qəhrəmanlardan ayıran əsas amil, onunla təbiətin və həyatın yenidən dirilməsi arasındakı bağlılıqdır. Əgər Qorqudlar, Dəli Domrullar, bir cəmərdin ölümündən qəzəblənərək Əzrayilla döyüşə başlayırlarsa, əgər bilqamuslar və ziqfreydlər, nəhayət ölümə təslim olurlarsa, bu bir tərəfdən ölüm həqiqəti ilə üz-üzə gəlməkdirsə, digər tərəfdən bədi

İlla desək, insan həyatının o dövrdəki hakim təfəkkürünün tərənnümüdür. Əsəir aləmində Koroğlu və bəzi qəhrəmanlar (allahlar və ilahələr) ona görə ölməzliyə qovuşurlar ki, onlar insan şərafətini müdafiə edərək təbiəti və onun həyatının davam etməsini də qoruyurlar. Onlar dirilik suyunu öz qoynunda saxlayan yeraltı dünya ilə əlaqədədirlər. Bu isə həmişə ilahələrin və mələklərin yardımı ilə mümkün olur. Rəfail adlı mələk İskəndəri dirilik suyundan agahdır, qaranlıqlar dünyasına səfərə çıxanda Xızır onun məsləhətçisi olur.

Dastanın özbək variantında Koroğlu Bibihilal adlı anadan doğulur. Ana döşlərinin südlə dolması da türklərin əsəiri təfəkkürünün ifadəsidir. Belə ki, həmin əsasa görə ana həyatın məsisi, əsl və kökü hesab olunur.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, "Koroğlu" adındakı kor sözü türkcə "çə-keş" və "kur-qan" tərkibindən alınmışdır. Bu isə torpaqdan doğulan qəhrəmanların məzarı deməkdir. Hazırda "kurqan" sözü Orta Asiyanın bəzi bölgələrində, həmçinin Qafqazda tanınmış milli qəhrəmanlar və şəxsiyyətlərin qəbri ilə əlaqədar işlənir.

AT ƏSƏİRDƏ

"Gəl, ey mənim dəlisov atım, gəl görülməsi lazım olan şeyi mənə göstər".

Şaman dualarından

Çamlıbelə sürəyim yolunu,

Altınlardan nalladayım nalını,

Üç gözələ dəyişməyəm çulunu,

Alma gözlü, qız birçəkli Qıratım!

"Koroğlu" dastanında konflikt soyları dəniz atlarından olan Qırat və Dürata qarşı edilən hörmətsizliyə görə başlayır. Alı kişi sözü gedən atların əsilliyini müdafiə etdiyinə görə gözlərini itirdikdən sonra üzünü Rövşənə tutub deyir: "İndi mənə yaxşı qulaq as, gör nə deyirəm. Mənim iki gözümü bu dayçaların üstündə çıxardılar. Elə buna görə də həmin atların yardımı ilə intiqamımızı almalıyıq, bil ki, bu atların əsl dəniz atlarındandır. Böyük bir tövlə tik, elə elə ki, ora heç yerdən içi düşməsin. Atlar 40 gün işıq üzü görmədən orada qalmalıdırlar. Onların 40 günlük yemini 40 gözlü axura tökərsən. Hər axurun böyründə isə kiçik bir hovuz tikib suyunu da kəndin yuxarı başındakı Zümrüd bulağından götürərsən. Muğayət ol ki, 40 gün içində heç bir insan gözü onlara dəyməsin".

Rövşən atasının tövsiyyələrini yerinə yetirdi, lakin otuz

doqquzuncu gün dözməyib divarda balaca bir deşik açaraq tövlənin içinə baxdı. O, gözlərinə inanmadı. Sağ tərəfdəki atın çiyinlərində iki qanad var idi. Qanadlar alov kimi yanır, qızıl kimi parıldayırdı. Rəvşən gözlərini çevirib sol tərəfə baxanda gördü ki, bu at qanadsızdır, yenidən sağdakı ata baxanda gördü ki, bu atın qanadlarının alovu yavaş-yavaş sönməyə başlayır. O öz işindən peşiman oldu. Deşiyi tələm-tələsik tutmağa çalışarkən qanadların tamamilə əriyib yoxa çıxmasının şahidi oldu. Sabahısı gün bu barədə atasına heç nə demədən onunla birlikdə atların yanına getdi. Alı kişi onları görən kimi oğluna dedi: "Oğlum, məndən gizlətmə, əminəm ki, bu atlara insan gözü dəyib. Bu atlar qanadlı olmalı idilər. Artıq təəssüflənməyin heç bir faydası yoxdur" [110, s.8].

Qıratın odlı qanadlarının yoxa çıxmasına gətirib çıxaran hadisələr bu mifin yenidən bərpa olunduğu dövrün xüsusiyyətləri baxımından zəruri sayılırdı. Çünki 16-17-ci əsrlərdə türk xalqlarının ictimai, mədəni, iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərə əsasən, atın qanadlı olması inamı hakim görüş olmamışdır. Tarixin ilk dövrlərində atın totem sayılması birbaşa insanların gündəlik məişəti ilə əlaqədar idi. Atçılıq eradan neçə əsr öncə, indiki Monqolustanda Sələnqa Orxun çayının sahilində yaradılmış Hun dövlətinin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edirdi.

Türk xalqları, tarixi faktlara əsasən vəhşi atların əhliləşdirilməsi ilə məşğul olan, savaşıqlarda, gündəlik məişətdə ondan istifadə edən ilk xalqlardan olmuşlar. Bertlonun fikrincə, vəhşi atların əhliləşdirilməsi Şərqi Türküstanda qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur.

"Koroğlu" dastanında Qırat totemdir. Qədim dövr insanının inancında totem, tayfa və qəbilənin qoruyucusu olmuş, müxtəlif şəkillərdə insanların yardımına qalxmışdır. Hazırda bu inanc çeşidli formalarda özünü gündəlik həyatda göstərməkdədir. Zapata döyüşlərin birində güllələnir. At mühasirədən çıxıb qaçır. Sonra belə bir şeyə gəzməyə başlayır ki, Zapata ölməmişdir. Onun ruhu atla birlikdə dağlarda yaşayır.

At həyat təkamülünün enişli-yoxuşlu prosesində bəşəriyyətə böyük xidmətlər göstərmişdir. Yay və oxun ixtirası, insan qidasının təminində əhəmiyyətli rol oynadıqı kimi, vəhşi atların əhliləşdirilməsi, həmçinin atların ət və südündən faydalanmaq da ailənin, qəbilənin məişətində, iqtisadiyyatında həm də savaşların taleyinin həll olunmasında rol oynamışdır. Keçmişdə türklər at ətindən hazırladıqları konservləri Çinə ixrac etməklə böyük gəlir əldə edirdilər. Bu iş iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə, xalqın yaşayış

səviyyəsinin yüksəlməsinə yardım edirdi.

Alı kişi Qıratı Koroğluya tapşırarkən deyir: "Dünyada bu güclülükdə və bu qabiliyyətdə at tapmaq mümkün deyil. Bu atın adını Qırat, o birisinin də adını Dürat qoyuram" [110, s.10].

Təhlükəli hücumlarda, qəddar düşməne qarşı hücumda, düşmənin qalasını, sursatını ələ keçirmək üçün Qıratdan istifadə edərsən. Qırat səni ölümdən və çətinliklərdən qurtaracaqdır. Qıratın qədrini bil və onu öz canın kimi qoru" [110, s.10].

Koroğlu Alı kişinin dediklərini həyata keçirir. Qıratı ələ əzizləyir ki, qəzəb və pərişanlıq anlarında belə saz çalmaqla onu sakitləşdirməyə çalışır.

Dastanda ələ bir hadisə yoxdur ki, Qıratın onda rolu olmasın. Qırat uçur, qəzəblənir, gözyaşı tökür, Koroğlu və dəlilərlə birlikdə düşməni diz çökdürür. Məhz həmin səbəbə görədir ki, Qırat adı haqqında bir çox alimlər, koroğluşünaslar tədqiqatlara başlamışlar. Araşdırmalar çox maraqlı mülahizələr üzə çıxarmışdır. Məsələn üçün, təbiətdə olan hər bir şey kimi işığı da müqəddəs və bədxahlara bölürlər. Uyğunluğun törəniş əfsanələrində Səlonqa və Orxun çayları arasındakı ağaca qonan müqəddəs bir işıq ağacın gövdəsini qadın kimi şişirdək onu hamilə edir ki, doqquz ay on gündən sonra beş uşaq doğsun. "Koroğlu" əsətirində Qırat və Düratın saxlandığı yere düşən işıq qeyri-müqəddəs işıq olduğuna görə, onların alov kimi yanan və altın kimi parıldayan qanadlarını əridib söndürür. Atlara ad qoymaqda əsətiri inanclara əsasən, müxtəlif mövzular, o cümlədən də rəng, soy, quruluş və bədən üzvlərinin forması nəzərdə tutulduğuna görə maraqlı dəyişikliklər müşahidə edirik.

1. Rəngə görə verilən adlar-Al at, Boz at, Ağ at
2. Bəzi xüsusi üzvlər üçün verilən adlar-Ağquyruq, Sarı qulaq
3. Xasiyyətə görə verilən adlar-Şıllaq atan, Avara at, Dişləyən at
4. Soy və əsilliyyəti göstərən adlar-Qarabağ atı, Dəniz atı, Türkmən atı
5. İnsana, quşlara, digər heyvanlara aid olan adlar-Maral, Pəhləvan, Sona
6. Müəyyən xəstəliklərlə bağlı verilən adlar-Kor at, Keçəl at, Qorxulu at
7. Əsətiri inanc və ənənəyə görə verilən adlar-Qırat, Döldül, Dürat

İ. Əzizov Qırat sözünün etimologiyasını belə izah edir: "Qırat adı at deyil. Onun boz rəngi dəmir rənginə bənzəyir. Onun qara rəngi atın təbiətlə bağlılığını göstərir".

Mitraizm ayinində yeddi rəng müqəddəs sayılırdı. Hər rəng yeddi planetdən birinə aid edilirdi. Belə ki hər rəng bir planeti təmsil edirdi. Mitraizm inancına əsasən, Saturn qara, Yupiter boz, Mars qırmızı, Günəş sarı, Venera ağ, Merkuri göy, Ay isə yaşıl rəngdədir. Ən yüksəkdə olan Saturn planetinin rəngi qara birinci rəng sayılır.

XIV əsrin ən dəyərli əsərlərindən biri olan "Əltöhə" əsərində "Qır" sözü göy mənasında işlənmişdi. Həmin Qırat isə öz soy və əslinə görə, su, torpaq, səma ilə əlaqədə olan bir atdır. Əzizov Dürat haqqında da belə fikir irəli sürür: "Dürat əslində mifoloji görüşə görə, Kiçik ayı bürcündə Bozat adı ilə tanınan iki ulduzdan biridir".

Qırat sözünü ilk dəfə olaraq türk alimi Mahmud Kaşğarlı Qır rəngində olan at mənasında qeyd almışdır.

Türk xalqlarının bəziləri inanırdılar ki, atlar Apasti adlı Allaha malikdirlər. Hətta atın mövqeyi o dərəcədə mühüm sayılırdı ki, onun məskəninin Qaf dağının aşağı hissəsindəki süd gölü olduğuna inanırdılar. Bu isə həmin süd gölüdür ki, rəvayətə görə Həzrət Xızır əfsanəvi atları əldə etmək üçün oraya şərab tökür.

Əsatirdə həmişə yaxşılıq və ədaləti qoruyub xeyirxah qüvvələrə və qəhrəmanları müdafiə edən tanrılar, yarım tanrılar mübarək sehrli atlara malikdirlər. Maraqlıdır ki, bütün bu əsatiri atlar ya su ilahəsinin hədiyyəsi, ya da dəniz atları soyundandırılar.

"Koroğlu" dastanında da su ilahəsi Qırat və Dürat kimi sehrli atları qəhrəmana hədiyyə edir. "Atların su cinsindən törəməsi motivinə "Min bir gecə" nağıllarında da təsadüf edilir. "Sindibadın birinci səyahəti"ndə aygırın deryadan çıxıb madyanın üstünə atılması, sonra da onu özü ilə aparmaq istəməsi təsvir olunur. Lakin mehtər yoldaşlarının köməyi ilə aygırı qovur. At özünü deryaya vurub suda çimir [140, s.238].

"Türklərin gündəlik həyatlarında, həmçinin türk dövlətlərinin apardıqları taleyüklü savaşlarda atın rolu o qədər böyük, önəmli olmuşdur ki, qələbə ilə nəticələnən hər müharibədən sonra, ləyaqətli və igid qəhrəmanlar kimi atlara da fəxri adlar verilirdi. Müharibələrdə ölənlərə isə döyüşçülər kimi xüsusi təntənəli dəfn mərasimi keçirilirdi. Ata hörmət bu günə qədər də türklər arasında davam etməkdədir. Hazırda Anadoluda bir neçə at məzarı bütün atsevərləri cəlb etməkdədir. Onlar məzar üstünə gedərək atlara öz hörmət və ehtiramlarını bildirirlər".

Bir islami əfsanəyə görə, Allah ilk insanı cənnətdən qaytarmaq üçün qanadlı ata mindirir. Adəm bu atın onu bir daha cənnətə qaytarmayacağından qorxub onun qanadlarını qırır. Nəticədə

atın qanadlarındakı güc onun ayaqlarında toplaşır. Cənnətdən çıxarkən atın dörd gözü var idi. Qanadlarını itirdiyinə görə qüssələnib o qədər ağlayır ki, iki gözü kor olur.

"Koroğlu" dastanında dəfələrlə Qıratın qanadlı olmasına, onun uçuşuna işarə edilmişdir. Bu təfəkkürün kökü isə türk xalqlarının, o cümlədən də azərbaycanlıların mifologiyasındadır.

Türk qəbilə və tayfalarının birliyindən yaranmış, türk adı daşıyan ilk dövlətlərdən biri Göytürklər dövləti olmuşdur. Göytürklər əsəti inancılara görə, özlərini göyə mənsub sayırdılar. Həmin görüşə görə də türklərin inamına görə göy [səma] ölməz sayılırdı. Onun peyğəmbəri də ölməz olmalı idi. Qıratı digər atlardan ayıran cəhət onun su ilahəsinə mənsub olması, ikinci isə odlualovlu qanadlara malik olmasıdır. Zaman keçdikcə atın qanadlı olması inamı zəiflədiyinə görə, bu məsələ dastanda o qədər qabardılmaz. Lakin qədim qoşma və bayatılarda Qıratın bu keyfiyyəti nəzərə alınmışdır.

Canım Qırat, gözüm Qırat,

Səni minən alar murad.

Hər yanında ciftər qanad,

İraq yollar ərməğandır [178, s.57].

Türkiyə türkcəsindəki rəvayətdə isə Qıratdan belə söz gedir:

Nəslin Döldül, əslin Qırat,

Üstündə alınır murad.

Dal boynunda ciftər qanad,

Başındakı tel olaydı [152, s.100].

"Nə qədər ki, Misri qılınc sənin belindədir, sən də Qıratın belindəsən sənə heç kəs toxuna bilməyəcək " [110, s. 33].

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəlində erməni əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış "Koroğlu" dastanında deyilir: "Alı adlı kor ilxıçı iki ayğırdan ala-boz olanına Qırat, zil qara olanına isə Qara at adını verir".

Güman edilir ki, Qırat "Koroğlu" mifinin ilk yarandığı dövrdə "Qorat" şəklində olmuşdur. "Çünki türk xalqlarında, o cümlədən də Altaylılarda mövcud olan inama görə, atlar göydən, ya da günəşdən gəlmişlər [203].

Professor M.H. Təhməsinib də Qıratın həmin Qorat olması fikrini təsdiq edir. "Qırat od at deməkdir. Qır sözü qədim əsatirdə od, hətta od allahı kimi təqdim edilmiş, bizdə isə qor şəklində indi də qılgıncım mənasında işlədilməkdədir" [27, s.200].

Yuxarıdakı müləhizələri nəzərə alaraq demək olar ki, Koroğlunun atı da qılınc kimi od ünsüründəndir.

İnsanın həyatı cürbəcür dərdlər, acı hadisələrlə nə qədər dolu

olsa da, yenə də ölümə müqayisədə şirindir. Mifin qəhrəmanı xeyirxah qüvvələri müdafiə etmək üçün öz atına minib belinə bağladığı oddan düzəldilmiş qılıncı ilə əslində başçarıyyətin ölüm-süzləşmə arzusunu tərənnüm edərək bir an belə bu hədəfə nail olmaq üçün mübarizədən dayanmır.

Günlərin bir günündə Koroğlu Araz çayının yanındakı Mingöl dağlarında dirilik suyu içir. Bu arada Qırat da dirilik suyundan içməklə ölməzliyə qovuşur. Qırat tufəngin ixtira olunmasına qədər Koroğlunun sirdaşı, yardımçısı olur. Bəzi rəvayətlərə görə, Qırat ölməmiş, sadəcə olaraq qeyb olmuşdur. O, ildə bir dəfə şəhərin Qır bazarına gəlib satılır və yenidən qeyb olmuşlara qovuşur [152, s.96].

Türk xalqlarının bütün əfsanə və dastanlarında həmişə bir atın kölgə kimi qəhrəmanları müşayiət etməsi gerçəyi nəzərə alınarsa, güman etmək olar ki, bu atlar qədim təfəkkür və inanclara görə, qəhrəmanların şəx qüvvələrdən qoruyucusu sayılırlar. Bu atlar adi atların bacara bilmədiyi fəvqəltəbii qüvvələrə məxsus işlər görür-lər.

Əsəti atların əksəriyyəti qanadlı olmuş, öz göstərişləri ilə qəhrəmanlara məqsədlərinə çatmaq üçün yardım edirlər. Onlar hətta lazım olan vaxtlarda ürək sözlərini də sahiblərinə, yoldaşlarına danışirlar.

Türk əfsanələrindəki atlar, ümumiyyətlə öz qəhrəmanları əsir düşdükdə mehriban bir ana, dost kimi onun qayğısına qalır və onun saxlandığı yerdən uzaqlaşmırlar. Koroğlunun ən böyük dostu Qıratdır. O, qəhrəmanın yardımçısı, qardaşıdır. "Koroğlu-nun Bayazid səfəri" qolunda onun bir neçə silahdaşı, Xəlil paşa tərəfindən əsir edilir. Koroğlu bu xəbəri eşidən kimi qəzəblənib dəlilərlərini əsarətdən qurtarmaq üçün oraya yola düşür. Möhkəm zərbə ilə məhbəsin qapısını açır, əsir yoldaşlarının bağlanmış əl-qolunu açıqdan sonra, Xəlil paşaya doğru cumaraq göz qır-pımında onun başının üstünü alır, lakin onu öldürməyə nail olmur. Xəlil paşa qılıncını qından çıxartmaq istədikdə Qırat onu boynunu sıxaraq öldürür. Onun qoşunu isə qaçmağa başlayır. Koroğlu əmr edir ki, düşmənin təqibindən vaz keçsinlər. Bir Türkiyə rəvayətinə əsasən, Qıratın atası Fərat çayından çıxmış əsil bir atdır. O, gözə görünməyən qanadlara malikdir. Həmin qanad-lar Qıratı dağlardan aşmağa qadir edir" [152, s.95].

Dastanda Qırat və saz elə möcüzələr göstərir ki, mahiyyətə dastanın qəhrəmanından fərqlənmirlər. Qırat bəzən igidlik və müdrikliyinə görə Koroğludan da yüksək səviyyəyə qalxır.

Keçmişdə tayfa və qəbilənin şamanları atı totem kimi müqədd-

də sayırdılar. Həmçinin tayfa və qəbiləyə hər hansı bədbəxtlik üz verdikdə atdan bu bədbəxtliyə qalib gəlib şəər qüvvələri uzaqlaşdırmağı istəyirdilər. Şamanlar əslində türk xalqlarının atasıgahı qoruyan büt-pərəst rahibləri idilər. Xaqanın hüzuruna çatmaq istəyən hər kəs öncə şamanların yardımı ilə atasıgah qarşısından keçməli idi. Bu isə ona görə idi ki, onların vücudunda bədbəxtlik və xəstəliyə gətirib çıxaran pis niyyətləri, həm də xəbis ruhları yansın, Xaqana xəsarət dəyməsin. Şamanlar cadugər olmaqla bərabər həm də qəbilənin sağlamlığını qorumağı üzərlərinə götürmüşdülər".¹

Burada şaman dualarından birini xatırlatmağı lazım bilirik: "Gəl ey mənim dəlisov atım, gəl görülməyi lazım olan şeyləri mənə göstər". Bu duada at tanrı kimi təcəssüm edir, hətta ondan el-oba işlərini qaydaya salmaq üçün yol göstərmək istənilir.

XIV-XV əsrlərin müəllifi Əbdülrəşid əl Bakui yazır ki, toqquzilər ata sitayiş edirdilər.

"Ququdi mergən" dastanının qəhrəmanı Maaday-qara dəfələrlə atı ilə məsləhət edərək onun göstərişlərini həyata keçirir.

Türk xalqlarının bəzisinin inancına görə, atlar tanrısı yüksək dağların zirvəsində yaşayırdı. Həmin inama görə də, onlar Sayan silsilə dağlarından biri sayılan qarlı örtülü Abaqan dağında şaman ayın və mərasimləri keçirirdilər. Onların əqidəsinə görə dağ tanrısı atları qoruyur və himayə edir [175].

Totemə pərəstiş mərhələsindən keçmiş qədim xalqlar insana-bənzər tanrıların ortaya çıxmasından öncə, heyvanları, bitkiləri, səmavi cisimləri də öz allahları sayırdılar [11, s.115-116].

Qədim dövrlərdə düşmən hücumuna məruz qalan, yaxud da ki, mal-heyvanlarının yemini təmin etmək üçün müharibələrə girməyə məcbur olan qəbilələr atların güc və qabiliyyətini tayfa və qəbilənin qələbə çalması üçün mühüm amil sayırdılar. Buna görə atlarla fəxr edirdilər. Azərbaycan atalar sözündə də atdan səmimi bir dost və qardaş kimi söhbət gedir: "Atı döysən, dostunu itirərsən!"

Qırat Həmzə tərəfindən oğurlananda Koroğlu deyir:

Həmzə atı yaxşı qoru,

At igitin qardaşıdır.

Hər gün muğayat ol, yoxla,

At igitin qardaşıdır [110, s.124].

Totemizm düşüncəsinə görə, at, su və torpaq, qan baxımından

¹ Monqollar şamanlara "baxşı" və "qam" deyirdilər. "Baxşı" seyr və cadunu üzə çıxarıb uzaqlaşdırır. "Qam" isə seyr əhli sayılırdı.

insanla əlaqədə olmaqdan başqa həm də bir əsl-ana kökdəndirlər. Qəbilə totem olaraq bir bitki və ya heyvanın adını öz üzərinə qoymaqla onunla qan baxımından qohum olduğunu düşünür [142].

"Avesta"dən başqa assuri, babil, yunan və qədim türk abidələrində, bir çox əsatiri qəhrəmanların, həm də şahların adı bir növ atla əlaqədardır. Məsələn, Çingizxanın atasının adı Dayseçəndir. Bu isə at seçən deməkdir. Həmçinin "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlarından birinin adı Basatdır.

At tanrılar, ilahilər və digər fəvqəlbəşər qüvvələr kimi əbədi, ölməz sayıldığı üçün qəhrəmanlar da özlərini atla bağlamaqla onun kimi ölməzliyə çatmaq istəyirdilər". Yakutlar ilkin insanın yarı at, yarı insan şəklində göydən gəldiyinə inanırdılar" [209, s.19].

Monqol və şaman rəhbərlərinin əksəriyyəti Allahla razü-niyaz etmək üçün atlara minib göylərə gedirdilər. Altaylılar bu ata Pura, yaxud Arqamak deyirdilər.

"Nə qorxuludur tükələri biz-biz edən atın kişməsi! Ayaqlarını torpağa çırpır, öz gücünə əmin və şadıdır. Heç bir döyüşçü ilə qarşılaşmadan çəkinmir. Qorxuya gülür, heç nədən qorxmur, qılıncdan üz çevirmir. Parıltılı niza da ona dəysə, yenə qəzəblə çaparaq yolundan qalır. Şeypurun əzəmətli səsinə cavab verib döyüş meydanına qayıdır" [198].

Xalqlar tənasüxə inandıqları dövrlərdə elə güman edirdilər ki, tanrıların, Əhriməni qüvvələrin ruhu heyvanlarda da qərar tuta bilər və onlar yaxşı, ya da pis xasiyyət və təbiətlərinə görə insanın qalib, məğlub olmasına səbəb ola bilər. Əslində isə bu o dövrdə hakim təfəkkürün totemizm olduğunu sübut edir.

"Avesta"də də at böyük hörmət və ehtirama malikdir. Bu kitabdan aydın olur ki, Zərdüşti peyğəmbərin əcdadlarından dörd nəfərin adında at sözündən istifadə edilmişdir. Zərdüştin atasının adı Purvəşəsbdir. Bu isə qocaman at sahibi mənasını verir. Mürəvvəcülzəhəbdə peyğəmbərin ikinci cəddi sayılan Pitrasb, onun üçüncü cəddi Orduəsb (qıvraq çapan atın sahibi) və dördüncü cəddi olan Hecdəsb (paklanmış at) adlarında at sözündən istifadə edilmişdir.

Altaylılara məxsus bir dastanın da qəhrəmanının adı Qara Atlı xandır.

Turanın ən böyük qəhrəmanlarından sayılan Əfrasiyabın qardaşı oğlunun adı Ərcasbdir. (dəyərli at sahibi-B.H.) O, Əfrasiyabın ölümündən sonra Turan ölkəsinin taxt-tacını əldə edir. Purdavud bu barədə yazır: "'Avesta"də "Yadigarı zərılan"da qeyd olunduğu kimi Ərcasb Turanın Xivən qəbiləsindəndir.

Qəhrəmanlar və qəbilə başçılarından başqa, qadın adlarında da at sözündən faydalanmaq adi hal sayılırdı. Monqol xaqanı Çingiz-xanın axırıncı arvadının adı Qulan xatun idi".

L.B.Putayev yazır: "Türk xalqlarında olan əqidəyə görə, hər kəs yuxuda dağ tanrısından aygır hədiyyə alarsa, onun işıqlı gələcəyi olacaq, həm də ovda həmişə uğur qazanacaqdır".

Sibirdə Altay dağlarının qərbində yerləşən Minusinsk məntəqəsində qədim Bozqır mədəniyyətindən əldə edilmiş əsərlərdən də aydın olur ki, həmin dövrdə atın böyük və mühüm rolu olmuşdur.

Tanınmış tədqiqatçı Kiselevin fikrinə, lik atlı döyüş Andronov insan tərəfindən baş vermişdir. Bu insan həyatında yeni bir dövrün başlanması deməkdir. Avstriya tədqiqatçıları, o cümlədən də D.Şmidt, F.Flor və Koperin fikrinə, at ilk dəfə olaraq türklərin əcdadları tərəfindən əhliləşdirilmiş, müharibələrdə, səfərdə ondan istifadə edilmişdir. Çinlilər isə ata minməyi, at üstündə vuruşmağı türklərdən öyrənmişlər. Türklər döyüşdə öz düşmənlərinə qalib gəlmək üçün Tuğ adlanan müqəddəs bayraqlarının ucuna at tükü, ya da vəhşi öküzün tükünü bağlayırdılar [72, s.60].

"Avesta"-da elə mələklər var ki, onlardan yeyin çapan atların sahibi kimi söhbət gedir. Əkinçilik dövründə dünya xalqlarının əksəriyyətinin sitayiş etdiyi su ilahəsi o sıradan sayılır. Su simasında təzahür edən anadan doğulmaq, təkcə tarixin əfsanəvi atlarına aid deyildir. Keçmişdə su o qədər müqəddəs sayılmışdır ki, bir çox dünya xalqlarının əqidəsinə görə, müqəddəslərin nütfəsi suda saxlanırdı.

Mövcud türk rəvayətlərinin birində Koroğlunun atası Alı kişi atların sultanı olaraq tanınır, hətta onun anasının at olduğu iddia edilir. Elə buna görə də o atların dilini bilir, öz sirrini onlara danışır, onlardan yardım istəyir. Alı kişi ömrünün son anlarında Koroğludan xahiş edir ki, vəfalı atını vidalaşmaq üçün onun yanına gətirsin.

Qədim türk tayfaları içərisində animizm geniş yayılmışdı. Animizm fəlsəfəsinə əsasən, türk xalqları, o cümlədən də azərbaycanlılar dağları, meşəni, hovuz və çayları, Savalanı, Səhəndi, Alaşı, Altayı, Uçqardaşları, Hərəmdağı, Sualan, Urmıya, Çiştə, Tovuz gölünü, Azərbaycanın güneyində yerləşən Cığatay çayını insan kimi nəzərdə tutur, onlara sitayiş edirdilər. Türklər həmçinin onların yardım və himayəsini qazanmaq üçün müəyyən mərasimlər keçirir, onları sevindirmək üçün qurban kəsirdilər. Bizcə, Cığatay çayının gecə vaxtı öz qurbanını adı ilə səsləməsi

kimi animistik təfəkkür artıq türk qəbilələrinin təbiət qanunlarını kifayət qədər mənimsədikdən sonra su ilahəsinə qurbanlıq verməkdən əl çəkdikləri dövrün yadigarıdır. Cığatay çayının sahillərində yaşayan insanların əqidəsinə görə, çay bir gecə öncə öz qurbanlarının adını səsləyir. Bu inam hazırda dövrün dəyişməsi, mədəniyyətin inkişafı nəticəsində əhəmiyyətini itirsə də, əslində vaxtilə insanların su tanrısına qurban verdikləri dövrü xatırladır. İnsanlar sevdikləri hər şeyi su tanrısı ilə bağlı nəzərdə tuturdular. Müqəddəslər və qəhrəmanların isə əsatiri atlarının ölümündən sonra qeyb olub yenidən dirilmələri təfəkkürünün kökü suyun əsl və cədd sayılması inamına gedib çıxır. "Həzrət Həməzin, Battal Qazinin, Sarı Saltukun atları hamısı eyni atlardır. Bu atlar sahibləri öluncə qeyb olurlar və uzun illərdən sonra hansısa mağarada yenidən peyda olurlar" [102, s.29].

Türklərin Sarı Arqa, Arqın, Niman ellərində od tanrısına müraciətlə deyilən sözlər bu baxımdan maraqlıdır. "Çayların və dənizlərin hakimi olan ruhun olduğu yerdə Ağ, Bozat üzərində gəzirsən" [167, s.12-48].

Orxon abidələrində dirilik suyunu içməklə ölməzliyə çatmış atların adlarına rast gəlirik. Padiqinçur, İşbarayamatur, Gedimlik, Bayırkən, Başku, Alısaycı və s. Maaday-qaranın atı "Dəniz gəlini Boz aygır", Bamsı Beyrəyin atı "Dəniz qulunu Boz aygır", Həzrət Əlinin əfsanəvi atı Döldül, Şah İsmayılın atı Qəmərday, "Manas" dastanı qəhrəmanının atı "Ağ kula-ağ boz" dirilik suyunu içib ölməzliyə çatmış atlar zümərəsindəndirlər.

Oğuzlar atı səmavi bir canlı saydıqları üçün inanırdılar ki, at ölümündən sonra göylərə uçub orada həyatını davam etdirir. Bu inam azərbaycanlılar içində də mövcud olmuşdur. Rəvayətə görə, Koroğlunun atı da onun qeyb olmasından sonra göylərə uçmuşdur. Başqa bir rəvayətə görə, Koroğlunun atı hər 15 gündən bir Şam bazarında satılır. Başqa rəvayətə görə, hər ay İstanbulda kəsib bir səqqanın [suçu, su satan] qapısına gedib bir ay ona yardım etdikdən sonra yenidən qeyb olur. Belə ki, at da öz mifik qəhrəmanının yüksək bəşəri amallarına sadıq qalaraq ölməzliyə çatır.

Türk xalqlarının folklorunda at ölümü tayfa və qəbilə qəhrəmanının ölümü qədər ağır idi. "At ölümü, ər ölümü olmasın", "şahin öz qanadı, kişi isə öz atı ilə tanınar." -deyərdilər.

"Dədə Qorqud" dastanlarında Uruz qocanın qəhrəmanlıq və igidliyindən söz gedəndə ona hörmət əlaməti kimi "At ağızlı" ləqəbini verirlər. Qədim inanclara görə, atın nəfəsi bəzi xəstəlikləri sağaldırdı. Günəşin çıxmasından öncə yeddi dəfə dərədən keçən

atlıya sehr və cadu təsir etmər. At olan evə cin, şeytan girmər.

Savalan dağının zirvəsində üzü Xiyava olan At gölü xalqın inamına görə, nəhayətsiz, əfsanəvi göllərdən biridir.

Azərbaycanın qəhrəman oğlu Babəkin təcavüzkar ərəblərə qarşı apardığı mübarizələrdə yaranmış əfsanələrin birində Babəkin Ağ atı qabarıq şəkildə canlandırılır.

Savalan ətəklərində məskunlaşan elatların inamına görə, hər il At gölünün dərinliyindən bir ağ at suyun üzünə çıxaraq qanadlarını bir-birinə çırpdıqdan sonra kişnəyə-kişnəyə At gölünün dərinliyinə cumur. Bu Babəkin məşhur ağ atıdır. Öz sahibini axtarır. Bu rəvayət Babəkin atının qanadlı olduğunu təsdiq edir.

Qədim türklər atları rənginə görə xoşxasiyyət və bədxişliyə bölünərək iki yerə bölürdülər. "Ən mübarək və ən xoş atlar ağ atlar sayılır" [209, s.20].

Beləliklə, Babəkin atı ağ olduğu üçün uşur və qələbəni ona ərmağan gətirən at idi.

"Çin və Bizans müəlliflərinin yazdığına görə, Hun türkləri (Hunlar sonralar üç hissəyə: Asiya hunları, Avropa hunları və Ağ hunlara bölündülər. -B.H.) at üstündə yaşayırdılar. Sanki onların həyatı at üstündə qurulmuşdu. At üstündə doğulur və at üstündə də ölümü qarşılayırdılar. Onlar buna görə də atı müqəddəs sayırdılar" [209, s.20].

"Şahnamə"də oxuyuruq: "Divlər qorxudan şəhər qapılarını bağlayırlar. Rüstəm şəhər darvazasına qədər divləri izləyir. Bir çəmənliyə çatır və yəhəri Rəxşin üstündən götürür ki, rahat gedib otlasın. Divlər məsləhətləşdikdən sonra od-alov yandırır hər yeri tütüldürlər. Daha sonra hay-küy salaraq Rüstəmi axtarmağa başlayırlar. Rəxş divlərin hiyləsindən xəbərdar olub özünü Rüstəmə çatdırır və onu divlərin hiyləsindən xəbərdar edir", Koroğlu da Qıratın onu himayə etməsinə belə işarə edir:

"Uca dağ başında yel kimi əsər,

Dar günümdə mənə ürək Qıratım!" [110, s.33].

Başqa bir yerdə Qıratın fəvqəladə güc və qabiliyyətinə belə işarə edilir: "Koroğlu tam heyrət içində inanılmaz bir olayın şahidi idi. Qırat ayağını yerə döyərək Çənlibelin bünövrəsini sökürdü. O, Çənlibel dəlilərinə deyir: "İnanılmazdır, Qırat bir gecədə qalanın bünövrəsi olan bir qayanı sökmüşdür" [153, s.211].

"Çil madyan" adlı bir Azərbaycan dastanında oxuyuruq: "Yer üzərində bir şahzadə varmış. Onun bir yaşıl rəngli atı varmış. O, hər gün bütün atlıları meydanda toplayır, onlarla at çapmaq yarışı keçirərdi. Şahzadənin atı bütün yarışlardan qalib çıxardı. O, əhd etmişdi ki, atını keçən atlıya bacısını ərə versin. Bu şəhərdə gün-

güzəranı çətinliklə keçən İlyas adlı bir gənc də var idi. Onun ağıl və gözəlliyinə görə şahzadənin bacısından qat-qat yüksək olan bir bacısı da var idi. İlyas da şahzadənin şərtini eşitmişdi. Lakin bilmirdi neyləsin. İlyasın bacısı qardaşının arzusunu anladığından sonra soruşur: "Qardaş, sənə qurban olum, de görüm niyə bu qədər fikirlisən? -Bacı sən özün bilirənsən ki, şahın oğlu bacısını ələ vermək üçün necə şərt qoyub. Bu məsələ yaman fikrimi qatıb. Fikirləşirəm ki, dünyada şahzadənin yaşıl rəngli atına qalib gələ bilən at tapılsın, yoxsa ki, bütün yaxşı şeylər şahlara verilib?"

- Qardaş, o qədər böyük məsələ deyil ki, ona görə bu qədər özünü sıxasan. Get bir at yəhəri, iki tuluq da şərab al gətir, sonra mən sənə elə yerə göndərim ki, oradan şahzadənin atına qalibə çala bilən at gətirənsən. İlyas bacısının bütün tapşırıqlarını yerinə yetirdi. Bacı dedi: "Bu tərəfdən gedib meşəyə çatarsan. Meşədə qarşına üç yol çıxacaq. Nə sağdakı yolla gedərsən, nə soldakı. Yalnız orta yolu tutub gedərsən. Bir müddət getdikdən sonra dənizə çatarsan. Dəniz kənarında suyu kiçik hovuzla axan bulaq var. O dənizdə bir çil madyan var. O hər gün dənizdən çıxıb kiçik hovuzdan su içdikdən sonra yenidən dənizə qayıdır. Sən iki tuluq şərabı hovuzla töküüb yaxında gizlənməlisən. At gəlib hovuz suyunu içdikdən sonra kəflənər. Belə olduqda sən də tez gizləndiyin yerdən çıxıb yəhəri atın belinə qoyub cəld ona minərsən. Atı evə gətirərkən gözlə ki, kefli halda səni yerə cırpmasın. Bunu bil ki, şahzadənin atı çil madyanın dırnağına da dəyməz.

İlyas bacısının tapşırıqlarını yerinə yetirdikdən sonra çil madyanı əldə edir. Müəyyən edilmiş gündə İlyas ilə şahın oğlu atları yarış üçün hazırlayırlar. Çil at quyuğunu qaldırıb ildırım kimi qaçmağa başlayır. Şahzadənin atı nə qədər çalışsa da çil ata çata bilmir. Bunu görən şahzadə cıgallıq edərək başqa bir şərt ortaya atır. İlyas hər dəfə öz ağıllı və gözəl bacısının yardımı ilə şahzadənin bütün şərtlərini yerinə yetirərək şahzadəni məcbur edir ki, bacısını ona ələ versin. Toy gecəsi şahzadə başa düşür ki, bütün oyunlar İlyasın bacısındanadır. Qız deyir: "Biz ona görə qalib gəldik ki, sən bilmədiyən şeyləri bilirdik. Bundan başqa, biz öz arzu-
muza çatmaq üçün iradəli idik. Dünyada ağıl və sarsılmaz iradə hər şeyə qalib gələr" [213, s.30-34].

Yuxarıdakı dastanda İlyas onun şahzadəyə qalib gəlməsinə yardım edən çil atı tutmaq üçün işlətdiyi üsul ilk bahar və həyat bəxş edən istilik müjdəçisi olan Xızırın ölümsüz atı tutmaqda işlətdiyi üsulla eynidir. Türklərin və şamanizmi qəbul edən monqolların inamına əsasən, at səmavi bir canlı sayılırdı və daim odla

günəşlə əlaqədə idi. Yakutların əqidəsinə görə, qəhrəmanların atı günəşdən gəlir. Zəruri vaxtlarda uçaraq və ya üzərək qəhrəmanı təhlükədən qurtarıb onu Əhrimən qüvvələrinə qalib edən qanadlı atlar isə Süd gölü ətrafında və Qaf dağının ətəklərində yaşayırlar. Xızır ölümə çarə axtararkən həmin atlarla qarşılaşmış, lakin onları əhliləşdirə bilmədiyi üçün Süd gölünü şərabla doldurub atları kefləndirdikdən sonra onların bir cütünü əldə etmişdir. Xızır yer üzərində atların nəslini artırmaq məqsədi ilə atların qanadlarını kəsmişdi.

Türk xalqlarının, eləcə də İran türklərinin əsəti inamlarına görə, "Xızırın bəzi əfsanələrdə Qırat adlandırılmış Boz atı qanadlı və ölümsüz atlar cərgəsindədir" [209, s.18].

Türk xalqları arasında Xızır türk tayfalarından olan hunların qığılcım tanrısı Quarın əsəti səciyyəsinə malikdir. Xızır isti həyat bəxş edən ilk baharın, həmçinin qış soyuqluğuna ziddiyyətin təmsilçisidir. "Xızır" türk dilində isti deməkdir. Azərbaycan xalqı onun şərafinə yaratdığı mahnılarda öz əsəti inamlarına görə ondan istilik, bahar tələb edir: "Xızır, Xızır xız gətir!" Bu mahnıda məqsəd yazın qışa qələbə çalmasıdır.

Başqırdlar arasında atın su ruhundan yaranması haqqında bir inam mövcud olmuşdur. Biz həmin inam və etiqadı "Ağxan Kola" yaxud, "Axsaq at" dastanında müşahidə edirik: "Deyilənlərə görə, əsl və mənşəyi Şölgən gölündən çıxmış atlara gedib çatan bir madyan var idi. Bu at doğmaq istəyəndə qeyb olurdu. Günlərin bir günü at sahibi onu izləmək qərarına gəlir. Bir az keçdikdən sonra baxıb görür ki, yanında dayçası olan madyan sudan çıxır" [32, s.499]

Xalqımızın ən qədim dastanı sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir nəfər tacir, Bayburanın oğlu Bamsı Beyrəyə əsil bir at tapmaq üçün Rum elinə gedib orada onun üçün Dəniz qulunu Boz aygırı tapır. M. Seyidov bu məsələdən bəhs edərək yazır: "Görünür ki, bu daycanın atası ya Şölgən gölüdür, ya da ki, su ilə əlaqədə olan, heç vaxt sudan çıxmayan bir canlıdır" [178].

Totemizm görüşünə əsasən, heyvanlar öz cildlərini dəyişməklə insan şəklinə düşüb adam kimi danışa bilir, qəhrəmanların çətinliklərinin həlli üçün onlara yardım edə bilirlər. "Məlik Məhəmməd" dastanında onun atı Qara Qeytaz, "Fatma" dastanında isə öküz, müxtəlif şəkillərdə qəhrəmanların çətinliklərinin həllində onlara yardım edirlər [77].

Bəzi rəvayətlərə görə, şər qüvvələrə qarşı vuruşanların tərəfində olan Bəhram, bəzən at şəklində meydana çıxaraq qəhrəmanları hər cür təhlükədən və ölümdən qurtarır. Azərbaycan mifologiya-

sında qəhrəmandan başqa onun atı da lazım olan vaxtlarda cildi-ni dəyişərək qəhrəmanın yardımına qalxır. Koroğlu Bolubəyin sarayına gedən zaman özünü dəvriş şəklinə salır. Yəhərsiz Qırat isə qarnını içəriyə doğru çəkib şümüklərini qabarıq göstərməklə yabı kimi hərəkət etməsi ilə Bolu bəyi və başqalarını aldadır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da Bamsı Beyrək boyunda atın müqəddəs sayılması qabarıq şəkildə görünməkdədir. Beyrək Banıçiçək adlı bir gözəlin həsrətində yanır. Lakin qızın qardaşı elçiləri ölüm-lə hədələdiyi üçün bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Elə buna görə də Dədə Qorqud elçilik vəzifəsini öz üzərinə götürür. Dədə Qorqud bu çətin və cəsarətli işdə qızın qardaşı Dəli Qacarın cəngindən qurtarmaq üçün özü ilə Keçi başlı aygır və Toğlu başlı Duru aygır adlı iki at aparır. Dədə Qorqud el-oba oğunlarını sayılan bu iki əfsanəvi ata minməklə Banıçiçəyin qardaşına qalib gələn qızla oğlanın toyunu yola salır [106, s.49].

Tanrılar belə dünya miqyaslı məsafələri başa vurmaq üçün ata minirdilər. S.E.Malov türkdilli xalqların yol allahı haqqında yazır: "Türk abidələrinin birində deyilir ki, yol tanrısı Boz ata minmişdir" [136, s.120].

Bəzilərini fikrincə, Qırat ilə Bozat eyni mənə daşıyırlar. "Qırat qovar, Bozat qaçar" deyiminin yaranması da onların eyni mənə daşımalarına sübutdur. İ. Əzizov özünün "Qırat " və "Dürat" sözlərinin etimologiyası" adlı yazısında XIV əsrdəki "Əltöhfa" əsərinin müəllifinin "Qır, göy və səma sözləri ilə eyni mənada işlədirdi. "nəzəriyyəsinə istinad edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Qırat həm tünd boz rənginə, həm də əsl və mənşəyinə görə su (Dəniz) torpaq, göyə bağlı olmuş, əsatiri səciyyəyə malikdir.

Müəllif Dürat haqqında yazır: "Dürat əslində mifoloji baxımdan Kiçik Ayı bürcündəki Bozat adlı iki ulduzdan biridir. Onlardan bir qədər zəif olanıdır".

Şifahi xalq ədəbiyyatı sahəsində aparılmış tədqiqatlar belə bir həqiqəti təsdiqləyir ki, at əsatiri hadisələrlə bağlı olmasından başqa, əsatiri şəxsiyyətlərlə də qırılmaz əlaqəyə malikdir. Koroğlu atının su ünsüründən yaranması XV-XVI əsr Koroğlu dövrünün təfəkküründən qaynaqlanmamışdır. Bu əslində əsatir dövründən ilham alaraq türk xalqlarının ilkin təfəkkürünün məhsuludur.

Qeyd etdik ki, Xızır yaz, yaşıllıq və sevincin əsatiri simvolu olmaqdan başqa həm də su yağış ünsürü ilə əlaqədərdir. Keçmişdə quraqlıq vaxtı, yağışın yağması üçün insanların gördükləri tədbirlərdən biri də bundan ibarət idi ki, onlar bir atı axar suyun yanına aparıb onun üstünə su səpə-səpə "Xızır baba, yağış gətir, yoxsa vermərəm atı" oxuyaraq təbiəti ovsunlayırdılar. Qədim inama

əsasən, At Xızıra malikdir və at yağış suyundan islanana qədər Xızır ona minə bilməz. Xızır yalnız yağış göndərüb atı təbii şəkildə islatdıqdan sonra öz atına minə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xızır da Koroğlu kimi dirilik suyunu içməyə müvəffəq olmuş, su və yağış ilə əlaqədardır. Dünya xalqlarının əksəriyyətində mövcud olan inam əsasən, at göydən enmişdir və qəhrəmanın qurtarıcısıdır. Manası da həbsdən Çapar adlı atı qurtarır.

Araşdırmalar göstərir ki, "Avesta"-da at insandan daha böyük ehtirama malikdir. Ona görə ki, bu heyvan şər qüvvələrin qarşısında insanların şərəf, mənlilik və ev-əşiyini qoruyaraq onlara başı uralıq, bacarıq, güc və ləyaqət bağışlayır. Elə buna görə də "Avesta"-da nur və işıq arabasını səmavi ot-ələflə qidalanan dörd ağ at çəkirdi.

Məlikməhəmmədin dayçası da Azərbaycan folklorunun heyramiz atlarından biridir. Bu at da digər əsatiri atlar kimi külək tək pərvazlanaraq qəhrəmanı əhriməni qüvvələr tərəfindən ona qarşı cızılmış acı və qara taledən uzaqlaşdırır. Nəhayətdə isə onun Əhrimən qüvvələrinə qalib gəlməsinə yardım edir. Məlikməhəmmədin atında ecazkarlıq özünün son zirvəsinə çatır. O, nəinki zəruri vaxtda yelə çevrilir, hətta dirilik suyunu gətirməklə ölünü dirildir ki, cənnətə bənzər bir otaq tikməklə Məlikməhəmmədin şər qüvvələrə qalib gəlməsinə yardım etsin. "Qədim zamanlarda bir padşahın üç oğlu var idi. Padşah ömrünün son anlarında uşaqlarına deyir: "Mənim üç vəsiyyətimə qulaq asın. Birincisi, ova gedərkən bərabər gedin. 2. Təkliddə səfərə çıxmayın. 3. Ağac altında, divar böyründə, meşənin ortasındakı çəmənlikdə yatmayın". Padşah vəsiyyətini edib ölür. Neçə ay sonra üç qardaş nizə, ox və yay götürüb ov üçün dağa gedirlər. Axşam bir çəmənliyə çatırlar. Burada yatmaq istəyəndə Məlikməhəmməd deyir: "Atamız vəsiyyət edib ki, meşə ortasındakı çəmənlikdə yatmayaq. "Lakin qardaşlar onun sözünə baxmayıb orada gecələməyi qərara aldılar. Onlar yatsa da, Məlikməhəmməd oyaq qaldı ki, nə baş verəcəyinin şahidi olsun. Gecəyarısı bir divin onlara yaxınlaşmasını gördü. Dərhal gizlənib divin yaxınlaşmasını gözlədi. Div yaxınlaşanda pusqudan çıxıb qılınç ilə divin başına elə bir zərbə endirdi ki, beyni xaş-xaş dənələri kimi yerə səpələndi. Sabahısı gün oradan hərəkət etdilər və xeyli yol getdikdən sonra yenə qaranlığa düşdülər. Yatmaq üçün münasib yer tapmadıqları üçün çarəsizlikdən bir divarın dibində yatdılar. Məlikməhəmməd yenə yata bilmədi. Gecə yarısına yaxın baxıb gördü ki, bir div dəyirmanının yeddi daşını bir ağacın başına keçirib onlara tərəf gəlir. Yenə

pusquda gizlənib gözləməyə başladı. Bu divi də bir zərbə ilə yerə sərdi. Bu təhlükədən də qurtardılar.

Üçüncü gün dağ-dərə aşdıqdan sonra bir meşəyə çatdılar. Qaranlıq düşdüyü üçün özlərini münasib bir yerə çatdırma bilmədilər. Məlikməhəmməd etiraz edəndə hər şeydən xəbərsiz qardaşlar dedilər: "Atamızın təhlükəli saydığı iki yerdə qaldıq, heç nə olmadı, yenə heç nə olmaz. Qardaşlar onun sözüne baxmayıb burada yatdılar. O, barmağını kəsib üstünə duz tökdü ki, yuxu onu basmasın. Gecə yarısı heyvərə, çirkin bir divin onlara doğru gəlməsini gördü. Div onu görcək dedi: "Sən mənim iki qardaşımı öldürübsən, səni doğram-doğram etməsəm ananın südü mənə haram olsun". Div tərpəninəcə Məlikməhəmməd qılınıc ilə onun başına elə bir zərbə endirdi ki, qılınıc iki qarış divin beyninə işlədi. Div qaça-qaça dedi: "Anadan içdiyin süd sənə halal olsun. Fılan dağın arxasında içi ləl cəvahirat dolu bir quyu var. Get, onları götür. "Şəhər oldu. Məlikməhəmməd o günə qədər baş vermiş olayları qardaşlarına danışdı. Həm də axırıncı yaralı divin tapşırığını da onlara bildirdi.

Qardaşlar sözü gedən dağa yola düşdülər. Divin dediyi yeri tapdıqdan sonra Məlikməhəmməd könüllü quyuya düşdü. O cəvahiratı quyudan çıxardı. Birdən-birə quyuda saçından asılmış üç gözəl qız gördü. Tez qızları qurtarıb kiçik qızla sevgi əhdi bağladı. Hamını quyudan çıxardıqdan sonra qardaşlar onu quyuda atıb getdilər. O, 40 gün, 40 gecə yol getdikdən sonra bir şəhərə çatdı. Şəhərdə bir tacir var idi. O, öz atına baxmağa mehtər axtarırdı. Tacir Məlikməhəmmədi öz atının mehtərləyinə təyin edir. O, ata elə yaxşı qulluq edir ki, tacir gözlərinə inanmır. Günlərin bir günündə o atı bulağa aparanda tacirin arvadı onu görür və görən kimi də vurulur. Məlikməhəmməddən onunla bir yatağa girməsini istəyir. O, razılıq vermədikdə arvad ondan intiqam almaq fikrinə düşür. Arvadın təklifini həyata keçirmək üçün tacir Məlikməhəmmədə deyir: "Bir usta tap, elə bir otaq tiksin ki, divarları minbir rəngdə olsun. Ora daxil olan hər kəs cən-nətə girdiyini düşünsün".

Məlikməhəmməd başa düşür ki, onu öldürmək üçün fitnə qurublar. Atın yanına getdikdə at onun solğun sifətini görüb insan kimi dilə gəldi. Niyə qəmgin olmasının səbəbini soruşdu. Hər şeyi danışdıqdan sonra at ona deyir ki, get tacirə de ki, bu işi görmək üçün atı mənim ixtiyarıma qoymalısan. Tacir razılıq verir. At Məlikməhəmmədi belinə mindirib göz qırpmında yelə çevrilib bir an içində onu köhnə bir məzarlığa gətirdi. Sonra yeddi qəbirdən keçib səkkizinzi qəbirin başı üzərində dayanıb ona dedi: "Bu

qəbirə bir qamçı vur". Məlikməhəmməd belə də etdi. Qəbir çağlayıb aralandı. Məlikməhəmməd atın öyrətdiyi kimi dedi:

-Məlik Cəmsid, Məlikməhəmməd deyir lazım olan şeyləri özünə götür, gəl bizim evi tik.

Qəbirdən səs gəldi ki, gəl vəsaitləri götür gedək.

At bu səsi eşitdikdən sonra Məlikməhəmmədə lazımı göstərir. Onun yardımı ilə Məlikməhəmməd qəbirdəki sümükləri çölə çıxardır, at gedib dirilik suyu gətirib sümüklərin üstünə tökür, Məlik Cəmsid dirilir və onlarla birlikdə yola düşürlər. Tacirin istədiyi evi tikib başa çatdırırlar. İkinci, üçüncü dəfə də at Məlikməhəmmədi tacirin və arvadının fitnəsindən qurtarır. Sonra at Məlikməhəmmədə deyir:

-Ey Məlikməhəmməd, bu ər-arvad səndən əl çəkən deyillər. Gəl tacirdən icazə al, de ki, öz yurduma qayıtmaq istəyirəm. Bu şərtlə ki, mənə də sənə versin.

Tacir razılıq verir. At Məlikməhəmmədi də belinə alıb qanad çıxarıb göylərə uçdu. 71 gün yol getdikdən sonra işıqlı dünyaya çatdılar. Məlikməhəmməd gecə-gündüz yol gedib məmləkətinə tutur. Onun gəlişindən xəbər tutan qardaşlar onu bir qonaqlıqda öldürmək üçün plan tökməyə başlayırlar. Bu qonaqlıqda Məlikməhəmməd tutuquşunun işarəsi ilə zəhərlənmiş yeməkləri yeməkdən imtina edir. Padşah sakit oturmayıb Məlikməhəmmədi məcbur edir ki, quşu ona versin. O, at və tutunun məsləhəti ilə quşu padşaha verir. Tutuquşu da oxuduğu bir ovsunla padşahı, vəzirini və şahın yaxın adamlarının hamısını bir-birinə yapışdırır.

Quş dərhal Məlikməhəmmədin evinə uçub atı və onu macəradan xəbərdar edir. Onlar birlikdə padşah qardaşın sarayına gedirlər. Tutu ilə at Məlikməhəmmədin qardaşlarını aparıb göyün yeddinci qatından yerə tullayırlar. O məmləkətin əhalisi Məlikməhəmmədi padşahlığa, at və tutuquşunu isə vəzir-vəkilliyə seçirlər. Məlikməhəmməd quyudan xilas etdiyi kiçik qızı gətirib 40 gün, 40 gecə toy məclisi qururlar".

Göründüyü kimi, Məlikməhəmmədin yelə çevrilən dayçası da Koroğlunun Qıratı, Babəkin Ağ atı kimi xalqın cürət, cəsarət və ölməzliyinin rəmzidir. Burada da bəşəriyyətin xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə və insan şəərəfinin qorunması üçün savaş gedir. Tarixin ən ağır günlərində sevinc, ümid toxumunu xalq içərisində səpib onları ədalətsizliyə qarşı yönəldən qəhrəmanların əsatiri atları da öz qəhrəmanlarına layiq rola malikdirlər. Koroğlunun əsatiri atları da onun özü kimi mifoloji baxımdan ölüb-dürlən tanrı sayılırlar. Onlar ölümü ələ salır, Koroğlu ilə çiyin-çiyinə mübarizənin ölməzliyindən xəbər verirlər. Bu dastanlarda qəhrə-

manların atlarının kişənəməsi ədalətin, qəddarlara qarşı etdiyi etiraz və qaldırdığı üsyanın simvoludur. Bu səbəbə görə Azərbaycan daстанlarının əksəriyyətində nə qəhrəman ölümə təslim olur, nə də ki, onun atı ağır bir yaradan ölür. "Məlikməhəmməd" nəğlində vəfalı at elə yüksək bir mərtəbəyə çatır ki, asanlıqla qaranlıq və işıqlı dünyaya səfər edir. Elə bir bulağa çatır ki, yüzlərlə qəhrəman onun suyunun bir qurtumunu əldə etmək üçün həlak olmuşlar. Vəfalı at hətta dirilik suyundan istifadə etməklə ölümləri dirildir. Həqiqi qəhrəman öz əməlləri ilə müqəddəs insani arzu və əməllərin himayə və qorunması uğrunda mübarizəyə qalxanda bütün kainat, daş, yel, ağac və atdan tutmuş atası qədər hamısı onun yardımına gəlirlər. "Məlikməhəmməd" nəğlində atdan başqa tutuquşu da qəhrəmanın yardımına qalxır.

Koroğlunun Qıratı, Məlikməhəmmədin isə vəfalı atı lazım olan vaxtda yelə çevrilirlər. Atın yelə dönməsi əsatiri dünyagörüşü baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yel və ya yelə dönmən at anadan, kökdən doğulandır. Külək qədim təfəkkürə əsasən, xeyir küləyi və şər küləyinə bölünür. Bu həmin küləkdir ki, Azərbaycan daстанlarında qəhrəmanların yarasını sağaldır. Ahuramazda isə ona qurbanlıq hədiyyə edir. Bizcə, küləyə dönmən at, əsas və kökdə olan gizli qüvvələrin simvoludur. Elə buna görə də, həm də təşkilatlandırıcıdır. Öz əziz balasını "qulunum oğul" adlandıran ana, atı hətta öz qardaşından üstün tutur. "At deməyəm, sənə qardaş deyərəm-qardaşımdan yey!" Bu isə ata sitayiş edildiyi dövrü xatırladır.

"Ey Ardivisor Anahita! Sən ey Anahita! Sən ey yaxşı! Sən ey güclü! Səndən iki igid istəyirəm : bir iki ayaqlı igid, (Uşaq) bir də dörd ayaqlı igid [at]".

Burada dua edən şəxs öz dövründə hakim olan inamları nəzərə alaraq Anahitadan istəyir ki, ona bir oğul və bir at bağışlasın. Beləliklə də burada oğul və at eyni dəyərə malikdirlər.

Dünya xalqlarının əksəriyyəti arasında, o cümlədən də türk xalqları içərisində at ayıldan əsatiri tanrıların simvoludur. Atın kişənəməsi də, qeyd olunduğu kimi şər qüvvələri uzaqlaşdıraraq Ahurayı qüvvələri çağıran və ayıldandır. Həmin əsatiri inamlara görə ki, eradan öncə yeddinci və səkkizinci əsrlərdə Azərbaycanda məskunlaşan Sakalar və Skitlər öz qəhrəmanlarının dəfn mərasimində qəhrəmanın atını və qurbanlıq üçün nəzərdə tutulmuş digər atları da onunla birlikdə basdırarmışlar. Tarixçilər bu ənənənin türklərə məxsus olduğunu vurğulayırlar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Həsənluda maraqlı bir qəbir aşkar edilmişdir. Bu məzarda ölüyə məxsus əşyalardan başqa üç atın sümükləri

də aşkar edilmişdir. Ölülərlə birlikdə atı basdırmaq ənənəsinin Sakalara məxsus olduğunu nəzərə alaraq aşkar edilmiş bu məzarın bir sakaya məxsus olduğunu güman edirlər. Üzərində ceyran başı həkk edilmiş, bürüncdən hazırlanmış lövhənin kəşf olunmasında, ölünün bir saka olduğunu qat-qat artıq sübutlarla təsdiq edir. Girtmə Həsənlü məzarındakı mövcud əşyaları nəzərə alaraq bir qrup alimin, Sakaların eradan öncə VIII və IX əsrlərdən etibarən Qafqaz yolu ilə Azərbaycana gəlməsi barədə nəzəriyyəsini düzgün hesab edir [139, s.26-27].

At türk xalqlarının gündəlik həyatında mühüm rol oynadığına görə, şifahi xalq ədəbiyyatının önəmli bir hissəsini özünə cəlb etmişdir.

Azərbaycan elatlarının inamına görə, alaçıq kənarında olan at, xoş niyyətli olub şəxsiyyətləri oradan uzaqlaşdırır. Atın gövşəməsini görən hər kəs, o anda nə arzu edərsə, öz istəyinə çatacaqdır. Hər kəs yuxuda at görərsə, muradına çatır. Hər kəs qapısını at nalı ilə döysə, arzusuna çatır. At ölür meydan boşalar, comərd ölür, adı qalar. Kişinin yaraşığı atına bağlıdır.

Herodotun yazdığına görə, muğlar, mübarizədə məğlub olanda öz törəmələrindən olan 7 nəfərdən birini İranın taxt-tacı üçün namizəd edirdilər. El-oba biliciləri bu mübahisə və münaqişənin doğma yurda ziyanı dəyməsin deyər atdan istifadə edərdilər. Mövcud adət və inamlara görə qərara alınır ki, bu 7 nəfər şəhər dan qızaran zaman ata minib şəhərdən kənara çıxmalı idilər. Günəşin ilk şüası ilə hansı at birinci kişnəsaydı, onun sahibi İranın taxt-tacının sahibi olardı. Elə buna görə də Daranın atı birinci kişnədiyi üçün ölkə hökmranlığını ona tapşırdılar. Türklərin əsəti inamlarında Xızır yaşıllıq və bitmə tanrısı, İlyas isə su tanrısı sayılırdılar. Bir türk əfsanəsində deyilir: "İlyas öz qəbiləsinin azğınlığından xəbərdar olub şəhərdən çıxıb getdi. O, Allahla razı-niyaz edir. Allah deyir: "Filan şəhərə get, filan gündə nə görsən, qorxma, belinə minərsən". İlyas təyin edilmiş yerə gedir, orada gördüyü odlı-alovlu bir ata minib qeyb olur. Allah onu müqəddəslər məqamına çatdırır. Allah İlyası ölümsüzləşdirdikdən sonra onu dənizlərin hakimi edir. Bu əfsanədə islami dünyagörüşün təsiri hiss olunmasına baxmayaraq, Xızır yaşıllıq Allahı, İlyas isə su Allahı kimi nəzərdə tutulmuşdur. Hətta son vaxtlara qədər Azərbaycan əhalisi hamıla qadın doğarkən sancı çəkəndə belə oxuyurdılar:

*Xızır Nəbi, Xızır İlyas,
Bəndə bəndədən xilas,*

Xızırın burada oynadığı rol yaşıllıq, gənclik, evlənmə ilahəsi Öləngin roluna çox yaxındır. Qırat və Dürat dastandakı ən təhlükəli olaylarda Koroğlunun yardımına qalxırlar. Koroğlunun özü də Qıratın xarüqulada rolunu dönə-dönə etiraf edir. Koroğlunun onu aparmaq məqsədi ilə İstambula gəlməsi zamanı Nigar xanım onun yalqız olduğundan nigarandır. O, Koroğluya deyir: "Sən atamın güclü ordusundan qorxmursan? Bir at ilə bir belə qoşunun qarşısında necə dayana bilərsən?" "Koroğlu cavab verir: "Nigar xanım, Qırata mindikdən sonra bizi artıq heç bir təhlükə hədələyə bilməz. "Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Asiya xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycanlıların mifologiyasında at ölümə qarşı xoşbəxtliyi ərməğan edən güc simvoludur. Türk xalqlarından başqa, digər xalqlar da atı müqəddəs sayırdılar. Qoqol özünün "Taras Bulba" əsərində yazır ki: "Qazaxlar, döyüşlərdə düşməni qalib gəlmək üçün öz bayraqlarının ucuna at tükü bağlayırdılar".

Zəki Vəlid Toğanın yazdığına görə isə türk xalqları inanırdılar ki, tanrı, dəniz, çay və dağ ayğırlarının nəslindən olan atları hədiyyə etməklə onları digər xalqlardan üstün tutmuşdur.

Uzun əsrlər boyunca atın ailənin gündəlik həyat və məişətində, həmçinin də elin, obanın, hökumətlərin iqtisadiyyatında elə böyük rol oynamışdır ki, onsuz yaşamaq qeyri-mümkün idi. Tayfa və qəbiləni də cürbəcür çətinliklərlə, ağır nəticələrlə üz-üzə qoyurdu. Başqa sözlə desək, cəmiyyətin iqtisadi cəhətdən təmin olunmasında, dövlətin siyasi güc strukturlarının möhkəmləndirilməsində, həmçinin də savaşlarda bir nömrəli əhəmiyyətə malik idi - buna görə də türk xalqları istər əsatiri dövrdə, istərsə də güc və qabiliyyətlərini nümayiş etdirdikləri dövrlərdə, həmçinin də tanrılıq gücünü tayfa və qəbilənin vəhdət və birliyində gördükləri vaxt ata sayğı, ehtiram gözü ilə baxırdılar. Həmin sayğı müxtəlif şəkillərdə xalqımızın şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də əfsanələrdə öz əksini tapmışdır.

Beynəlxəreyn, Türkmənistan, Orta Asiya, Qafqaz və Azərbaycanda (Urmıyyə gölünün sahilində, Uşnəviyyə, Həsənluda-B.H.) aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış əsərlər göstərir ki, at və ondan istifadə eradan neçə min il öncə bu bölgələrin sakinləri üçün səciyyəvi imiş. Üzərində qanadlı bir at cızılmış dairəvi əsərin tapılması türk xalqlarının iqtisadiyyatında atın əhəmiyyətini göstərməklə bərabər, həm də bizim əsatiri dünyagörüşümüzün ifadəçisidir. İrəc İskəndərinin göstər-

diyi kimi, əski elam əsərlərində elam şahlarının, yarımallahlarının və müqəddəslərinin adlarında dönə-dönə at sözü işlənmişdir. Bu adlarda at sözünün işlənməsi bir növ tarixi və əsəri şəxsiyyətlərin müqəddəs sayılmasının nişanəsidir.

Zahiri oxşarlıq, səs və məna yaxınlığı, tarixçiləri və arxeoloqları belə qənaətə gətirmişdir ki, elam və şumer tayfalarının Qafqazın dağlıq bölgələrindən Azərbaycandan və Orta Asiyadan mühacirət etməsinin səbəbləri barədə ehtimallar üzərində dayansınlar [95, s.320].

Özbəkistan respublikasının qədim Əfrasiyab şəhərindən tapılmış arxeoloji tapıntılar bizim əsəri görüşlərimizi qabarıq şəkildə göstərir. Professor Mirəli Seyidov həmin tapıntılardan bəhs edərkən yazır: "Burdakı qurdun qanadlı olması, şübhəsiz ki, onun göylə bağlılığını bildirir. Əski mifik əfsanələrdə qurd insanın anası, atası, bəzən də qoruyucusu kimi göstərilir"[178, s.46].

"Koroğlu" dastanında isə qəhrəmanın atı iki odlu qanada malikdir. Bu onun göylə bağlılığının rəmzidir.

Türk xalqları enişli-yoxuşlu tarixi prosesdə hər bir fenomenin, ünsür və canlının meyarını həyatla bağlı ölçərdilər- buna görə də onlar atı gündəlik həyatda və tarixi roluna görə Allahlıq dərəcəsinə çatdırır, xeyrixahlara xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri ona bağlayırdılar. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, insan təfəkkürün ilk dövründə tanrıların at cildinə girərək xeyrixahlar ilə zəhmətkeşlərin yardımına gəlməsinə inandığından təbiətin qəzəbi və həyatdakı yüzlərlə ağır hadisə qarşısında dayanaraq hər cür ümid-sizliyə qalib gəlirdi- buna görə də Koroğlunun atı, zəfər, əhdə vəfa Allahının simvolu olaraq "Koroğlu" dastanında türk xalqlarının xeyrixah qəhrəmanının imdadına çatacaq savaşın ən çətin anlarında ona düşməyə qalib gəlmək üçün hər cür yardım edir.

TÜRK MİFOLOGİYASINDA DİRİLİK AĞACI

"Mənim ağac xaqanı! Ey qutsal ruh! Ey ulu xatın! Mənim yur-dumun ruhu! Mən bir yetimdən başqa bir şey deyiləm. Sən aldın, məni böyütdün! Böyük bir insan etdin!

Gəl, de mənim nə olacağımı! Gələcəyimi də bildir! Mən nə edəcəyəm? Mən bundan sonra necə yaşayacağam? Ey ulu Ana!"

Yakutların yaradılış və törənisi əfsanələrindən

Animizmin ibtidai insanların təbiət qarşısında aciz qaldıqları dövrdə, dünyanı elmi baxımdan düzgün açıqlaya bilmədikləri dövrdə hakim təfəkkür sayılırdı - buna görə də insan təbiət və ondakı ünsürlərlə müəyyən saziş yaratmağa çalışırdı. O, dünyanın

fövqəltəbii sirli qüvvələrin cövləngahı olduğunu düşünərək dağdan, bitkilərdən, canlılardan özü üçün bir totem yaradaraq ona sitayiş edirdi. Türk xalqları, o sıradan azərbaycanlılar belə bir düşüncə ilə yağışın yağması, həmçinin də baharın gəlişi, günəşlə ayın tutulmasının qarşısını almaq üçün cürbəcür mərasimlər keçirirdilər. Bu mərasimlər həqiqətləri onların xeyrinə çevirməyə də, insana ürək-dirək verir, böyük ümidlə onu təbiətə qovuşdururdu..

"Məlumdur ki, cadunun real həyatda təsiri yoxdur və hadisələrin gedişatını dəyişmir. Amma xəyal ilə həqiqətin bir-birindən ayrı olduğunu qavraya bilməyən insan özünün bu əqidəsindən hansısa bir nəticə əldə edirdi. O, ovsunçuluq mərasimini başa çatdırdıqdan sonra öz nailiyyətinə daha çox inanır, özünə inam duyğusu ilə işə başlayırdı. Bu cəsarət və özünə inam, şübhəsiz ki, onun qələbəsinə təsir edirdi. Beləliklə də, cadunun birbaşa dünya işlərində təsiri olmadığı halda, dolayısı ilə öz təsirini göstərirdi. İnsanı daha cəsur və ümidvar edir, ona kömək edirdi" [13, s.18]. Yəni, insan bu təfəkkürlə özünün maddi məqsədlərini də həyata keçirirdi.

Dastanda oxuyuruq: "Koroğlu yola düşüb bütün dağları altüst elədi. Nəhayət, bir dağın zirvəsinə qalxdı. Dağın bir tərəfində hündür bir qaya gördü. Qayanın ortasında gözəl bir bağça, bağçanın ortasında qocaman bir ağac vardı. Koroğlu orada durna gözləri kimi parıldayan, həyat bəxş edən Qoşabulağın coşub-daşmasının sahidi oldu" [110, s.14]

Bir çox dünya xalqlarının yaradılış mifində ağacın özünəməxsus yeri var. Dirilik ağacı adı ilə məşhur olan bu ağaclar həmişə dirilik bulağının kənarında, və ya böyük dəniz sahilində bitirlər. Türk xalqlarının, o cümlədən də azərbaycanlıların bir çox əsətirində qəhrəmanların, məzlumların köməyinə çatan quşlar, ümumiyyətlə bulaq kənarında bitən ağacın zirvəsinə qonurlar. Əsətiri inamlara görə, dirilik ağacı sayılan bu ağaclar ana, günəş və nur kimi, yaxud da onların simvolu kimi təsəvvür edilirdilər - buna görə də ibtidai insan öz əslini ağacdən bilib, ona sitayiş edirdi. Bizcə, özünün yaşıl budaqları altında Qoşabulağın dirilik suyunu qoruyan bu qocaman ağac, ana ağacdır. Bu elə bir ağacdır ki, bütün bitkilərin, həm də bir çox canlıların toxumu ondan əmələ gəlmişdir. Qəhrəmanların yardımına gələn quşlar isə yuvalarını həmin ağacın zirvəsində qururdular. Ağacın ağırılanması ilə bağlı bir əlyazmada oxuyuruq: "Örən qaya və onun ətrafında yaşayan Azərbaycanlılar ağaca sitayiş edirdilər. Onlar Araz sahilində bir ağacın dövrəsində toplaşaraq ona sitayiş edirdilər. Onlar həmçinin

bu mərasimdə qurban kəsir, şənlik məclisləri qururdular" [138].

Bizcə, əsəri dövrə türk xalqları içərisində ağac və bitkilər daha çox mifik səciyyəyə malik olmuşdur. Bu "Koroğlu" dastanında xüsusən mühüm rol oynamışdır. Zaman keçdikcə istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə yanaşı insanın təbiəti, onun qanunlarını öyrənib ona hakim olması nəticəsində ağacın rolu da zəifləməyə başlamışdır. "Koroğlu" dastanındakı qocaman ağac, Qoşabulağın dirilik suyunu qoynuna alan, onu qoruyan ana kimi vəsf edilir. Həmin bulaq Koroğlunu ölümsüzləşdirərək ona mifik səciyyə bağışlayır. Qədim türk xalqları, o sıradan azərbaycanlılar həyatın elə ilk günlərindən ağaca sitayiş etmişlər. Bu da ona görədir ki, ağac bitkilər, yaşillıq, bir sözlə, ağacların meyvəsi, uzun müddət insanın əsas qidalanma mənbəyi olmuşdur. Bunlar insanların həyatında elə həlledici rol oynamışlar ki, fəvqəltəbii gücə malik kəramət və möcüzə sahibi ağaclar kimi saya gəlmişlər. Qədim Atropatenada doğum, məhsuldarlıq, daha sonralar bir çox digər əsəri keyfiyyətlər qazanmış gözəllik ilahəsi Anahida adətən ağac və insanlara şəfa verən meyvəsi ilə birlikdə təsəvvür edilmişdir.

Türk xalqları arasında ağacın mifik rolu və səciyyəsinə aydınlaşdırmaq üçün qədim Çin mənbələrində qeyd alınmış bir türk əfsanəsini xatırladıq: "Qumlanquda, Qaraqorum dağından qaynaqlanan Tuğa və Sələnqa çaylarının qovşağında iki fındıq və qayın ağacı var idi. Bu ağaclar böyüyüb çoxlu qol-budaq atmışdı. Bu ağaclardan musiqi səsi eşidilir, gecə vaxtı isə onların üzərinə işıq saçılırdı. Günlərin bir günündə ağacda bir yarıq (başqa bir rəvayətdə ağacın hamilə olmasından, qarnının şişməsindən söhbət gedir -B.H.) əmələ gəlir. Çadıra bənzər beş ev ortaya çıxır. Belə ki, evlərin hər birinin içində bir körpə uşaq da olur. Bu beş şahzadədən adı Boğu Təkin olan birisi xaqanlığa seçilir [178, s.25]. El rəhbəri sayılan bu şəxs göydən enmiş bir ilahə ilə birlikdə Ağ dağa doğru gedib, o sirr dolu dağda dünyanı insansevərlik və ədalətsevərliklə fəth etmək üçün ilahədən yeni bir ayin öyrənməyə başlayır" [209, s.43].

Xoşbəxtliyi əhrimən qüvvələrinə qarşı mübarizədə, düzgün əməl, düzgün düşüncə, düzgün danışqda görən Zərdüşt ən yüksək insani keyfiyyətlərə çatmaq üçün uzun müddət Azərbaycanın Savalan dağında məskən salır. O, orada yalnız müqəddəs bir bitki ilə qidalanan inəyin südündən istifadə edirdi. Burada ağac və bitki Zərdüştün şəxsiyyət və təfəkkürünün formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Çünki Zərdüştün acliqdan ölməyəcək qədər qidalandığı yeganə yemək, həmin o süddür. Ağac istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də qədim tarixi əsərlərdə həmişə gözəl insan-

ların, həm də elin xeyirxah rəhbərlərinin dostu və yardımçısı olmuşdur.

Əliyyül əla "Kürsünamə" əsərində yazır: "Zərdüş, bilici, göy-dən enmiş, qeybdən xəbər verən tanrının yardımı ilə Azərbaycan-da hündür bir dağı gördü. Allah ölməzlik ağacını orada əkdİ. Həmin ağacın meyvəsi, bi günə qədər də öz xasiyyət və gücünü saxlamaqdadır. Zərdüşün ruhu həmin ağacın budağından yaranmışdır" [105, s.41].

Tanrılar tanrısı Öləngin ağırılanması üçün müəyyən ayınlar həyatı keçirən qam şamanlar, üstündə Ölgənin yaşadığı ağacın yardımını ilə göylərə gedirdilər. Bu ağac o qədər hündür idi ki, göylə çiyin-çiyinə dayanırdı. Hətta qam şamanların təbilləri üzərində Qayın ağacının şəklini çəkirdilər. Türk xalqları, o sıradan azərbaycanlılar içərisində qara ağac, tut, alma, dağdağan, qayın, siyri quyuğu ağacları müqəddəs sayılaraq mifik səciyyə daşıyırlar. "Əsli və Kərəm" dastanında qəhrəman öz ürək sözünü Siyri quyuğu ağacına danışır, ondan erməni qızı olan sevgilisi Əslini tapmaqda yardım etməyi istəyir. Bizcə, azmışlara və aşıqlara yol göstərmə vəzifəsini öhdəsinə götürmüş Siyri quyuğu, əski zamanlarda türk xalqları tərəfindən sitayiş edilən tanrılardan birinə aiddir.

*Başına döndüyüm Siyri quyuğu kolları,
Nə çəkmisiz başınıza sarı-sarı şalları,
Mənə deyün Əslim gedən yolları. . .*

Rüstəm İsfəndiyarla döyüşdə yaralandıqda Simürğə pənah aparır. Simürğ isə birçə gecə içində onu Çin dənizinin sahilindəki qocaman və ecəzkar bir ağacın yanına aparır. O, həm də yulğun ağacından ox düzəltmək yollarını da ona öyrədir və Rüstəm həmin oxla İsfəndiyara qalib gəlir.

Türk xalqları dağ, su, quş və s. böyük karamət bağlamaqla (Azərbaycanlılar arasında hüd-hüd, qaranquş, durna və şahin müqəddəs sayılırdılar-B.H.) bitkilərdə və bəzi güllərdə də əsəti səciyyələrin olmasına inanırdılar.

Azərbaycanlıların əski inamına əsasən, Zərdüş Sərv ağacını cənnətdən yer üzünə gətirmişdir. Türk xalqlarından başqa, Toho və Maori qəbilələri İranlılar da ağacların möcüzəvi, xarüquladə gücə malik olduğuna inanırdılar. Hazırda da İran və Türkiyənin bəzi bölgələrində qadınlar hamilə olmaq üçün və ya ağır xəstəlikdən qurtarmaq üçün, yaxın adamlarının səfərdən sağ-salamat qayıtması üçün ağaca üz tutub arzularını ona söyləyirlər. Bəzi ağacların pira, ziyarətəgaha çevrilməsi də bu inamdan qaynaqlan-

müşdür. Məsələn, Şamaxıda Alçalı pir ümitsiz insanların üz tutduğu ziyarətgahlardandır. Şirvan və Bocuurd türkləri içində Öskürək ağacı adlandırılan ağac qara öskürək xəstəliyinə tutulan insanlar tərəfindən şafa verici, müqəddəs ağac kimi tanınır. Həmin ağacın ziyarətinə gedənlər yumurtanı yedikdən sonra qabığını dəlib ağacdən asırlar. Onlar hörmət və ehtiram nişanəsi olaraq rəngbərəng güllü, xüsusilə də qırmızı rəngli qumaş parça ilə onu bəzəyirlər [77]. "Avesta"da bütün dərdlərə dərman sayılan və mifik səciyyələrə malik olan Urukaşa adlı müqəddəs bir ağacın adı çəkilir. Küknar və fülus ağaclarının müqəddəs sayılması, ruh və simvolu durna olan bir ağaca sitayiş edilməsi, Çin xalqı içərisində sumank ağacının müqəddəs ağaclardan sayılması, ağaca tapınmanın geniş miqyasda yayılmasını göstərir. Dünya xalqlarının əksəriyyəti arasında ağac və bitkiyə sitayiş o qədər güclü olmuşdur ki, insan ilə bitki bir əsl və soydan gəlmiş, bəzən də bir-birinə çevrilmişlər. Adəm və Həvva uşqun kolundan doğulurlar. Bir finikiyə rəvayətinə görə, eşq və ehtiras ilahəsi Afroditanın sevgilisi Adonis vəhşi qaban ovunda qətlə yetirilir, qanının damlalarından şəqayiq gülü bitir. Yunan əsətinə görə də, çaylar və cavanlıq ilahəsi olan Narsisus dağ hurisi Oxonun eşqinə cavab vermədiyi üçün Allahların qəzəbinə tuş gəlir. Tanrılar tərəfindən qətlə yetirilən doğma bacısının hicrindən o qədər suya baxır ki, öz gözəlliyinə vurulur, sonunda isə zəiflədiyi üçün ölüb nərgiz gülünə çevrilir. Bizdə çoxlu mahnılarda, nərgiz gözəllik və incəlik simvolu sayılır.

Alman şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasında böyük rol oynayan Qrimm qardaşları döənə-döənə avropalıların ağaca sitayiş etməsindən danışmış, qeyd etmişlər ki, məsələrdən bəziləri almanlar üçün müqəddəs sayılmış. Hazırda Almanıyanın bəzi vilayətlərində oğlan sevdiyi qıza öz eşqini, onunla ailə qurmaq arzusunda olduğunu göstərmək üçün Berkə ağacının bir budağını güllü kağıza, yaxud da ki, qumaşa bükərək bəzəyib qızın qabağına qoyur. Berkə ağacına may ağacı da deyirlər. Bu mərasim may ayında keçirilirdi üçün may ayının şənliyi kimi məşhur olmuşdur.

"Qat"larda Zərdüşt kütlələri və öz müridlərini əkin-biçinlə məşğul olmağa təşviq edir. O, yaşıllıq, həyat və gözəlliyin tükənməz mənbəyi olduğunu xatırladır. Mirzə Şəfi Vəzeh Zərdüştün həmin təfəkkürü əsasında çöldə yaşayan cölün istisindən üz-gözü yənmiş, əynindəki cır-cındır geyimi ilə Zərdüştün yanma gedən bir zahidin Zərdüştə söhbətini bədii şəkildə, təsvir etmişdir. Qoca zahid Zərdüştə deyir: "Mənim yolum müqəddəs və çətindir. Götürdüyüm hər bir addım Allah üçündür. Lakin bəziləri müqəddəs gözlər qarşısında öz tikələrini haram edirlər. Mən 20 ildir ki,

insanlardan uzaq, sükuta bürünmüş səhralarda bitkilərin kökünü yeməklə yaşamışam. Yalnız Allaha dua etməklə ruhən dincələ bilmişəm. Həmişə müqəddəs nəğmələr oxumaqla məşğul olmuşam - buna görə də günahə batmaqdan uzaq qalmışam".

Zərdüşt çölçü zahidin sözlərini eşitdikdən sonra dərin fikrə dalıb deyir: "Qoy Allah günahımızdan keçsin. Sənin bu işinin Allaha nə xeyri var ki? İnsandan uzaq gəzib 20 il qupquru çöllərdə əzab çəkməkdənsə, həmin yaşadığın çöldə bir ağac əkmək qat-qat müqəddəs iş sayılır" [208, s.194].

Ağaca insanlar içindəki ehtiram o qədər böyük idi ki, onu sındırmağı və ya onun yıxılmasını hansısa fəlakətin baş verməsi ilə eyni hesab edirdilər. İran əsətirində Gəştəsb Kaşməş sərvinin ətrafında əzəmətli bir saray tikir. Zərdüşt isə divi tutub həmin sarayda qandallayır. Kaşməş sərvinin hər yarpağının üzərində bir öyüd, həm də Gəştəsb şahın adı yazılır. Misir əsətirində Amən (Misir tanrısı-B.H.) Misir şahlarının adını Helyupulis məbədində Persea ağacının üzərində həkk edir. Misir əsətirində divin qandallanmasının əvəzində deyilir ki, Apepi və Apofiz adlı əzəmətli bir ilan Persea ağacının altında qətlə yetirilir. Bu ilan günəş tanrısının böyük düşməni sayılırdı [123, s.25].

Animizmə yalnız su, dağ və qılınca tapınma çərçivəsində qalmamışdır. Həyatın digər sahələrinə də nüfuz etmişdir. Xalq arasında üzərliyə inam buna misaldır. Azərbaycanın əksər yerlərində adamlar üzərlik yandırmaqla bədnəzərdən qorunduqlarına inanırlar. Bəziləri isə inanırlar ki, hamilə qadının, onun yenicə doğulmuş körpəsinin alınına üzərliyin tüstüsünü verməklə onları hər cür təhlükədən qorumaq olar.

*Üzərlik, göy üzərlik,
Başında börk üzərlik,
Bizə yaman baxanın,
Gözlərin tək, üzərlik !*

*Adın dağdı üzərlik,
Donun ağıdı üzərlik,
Müşkül işə düşmüşəm,
Hovdu, hovdu üzərlik !*

Ağaca, yaşıllığa böyük inamı, üzərliyin ağırılanması üçün oxunan mahnılarda müşahidə edirik. Başqa-başqa bayatılarda əksini tapmış inama görə, üzərlik nəinki insanları bədnəzərdən qoruyur, hətta qəza-qədəri və onların taleyini dəyişir. Azərbaycanda ilin

axır çərşənbəsində süpürgə, gil qablar, üzərlik və bu kimi şeyləri satın almaq zəruri hal sayılırdı. Odun üstündən atılıb üzərlik yandırmaq mərasimi midiyaqlılar arasında da olmuşdur. Qədim inama əsasən, həm od, həm də üzərlik insanları şər qüvvələrdən qoruya bilər.

Yuxarıdakı mahnıda üzərlik hər bir çətinliyə qalib gələn fəvqəltəbii qüvvənin simvoludur. Bu qüvvə at, papaq və köynəyə malik olan bir insan kimi təsvir edilir. Suya, çinara "Xan" ləqəbinin verilməsi də (Xan Araz, Xan Çinar) onların müqəddəs sayılması ilə bağlıdır. "Ağacın və hətta kiçik meşələrin müqəddəsliyinə inam azərbaycanlılar içində geniş yayılmışdır. Onların ağır-lanması üçün qurban da kəsirdilər" [21, s.216].

Türk xalqları içərisində ağaca sitayiş Zərdüştdən çox əvvəlki dövrlərə aiddir. Türk xalqları əsas saydıqları ağaca "Ana" ləqəbi-ni verirdilər. Bu əsatiri görüş, türk xalqlarının ən qədim yazılı abudələrində də görünməkdədir. "Kitabi-Dədə Qorqud" das-tanının əfsanəvi qəhrəmanlarından olan Basat öz əsl-nəsəbini belə təqdim edir:

Anamın adını soruşsan, Qaba ağacdır.

Atamın adını soruşsan, Qoğan Aslandıdır.

Mənim adımlı soruşursan-Aruz oğlu Basatdır

[106, s.120].

Türk xalqlarının əski dünyagörüşündə Aslanın günəş simvolu olmasını nəzərə alsaq, demək olar ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" das-tanının yenilməz qəhrəmanının anası dünya ağacı, atası isə günəşdir.

Azərbaycanlılar içində sidr ağacı da əsatiri səciyyəyə malik bir ağacdır. Hazırda onun cənnət ağacı olduğuna inanırlar. Yeniyyətlik çağında anama sidr ağacı və onun yeri haqqında sual verəndə anam deyirdi: "Oğul, sidrin yarpağını mələklər göy-dən götürüb yer üzündə əməli saleh adamlara satarlar. Bu ağacdən yer üzündə tapılmaz" [77].

Sidr ağacı başqa türk xalqları arasında da müqəddəs sayılır. Qaşqaylar içində sidrə and içmək geniş yayılmışdır. Ərəblərin dini təəssübkeşliyi ilə qarşılaşan el-oba xeyrixahları, çarəsizlikdən öz inam və ayınlərini onlara zorla qəbul etdirilən əqidə ilə uyğun-laşdırarkən, sidr ağacını Həzrət Abbasa mənsub etmişlər.

Qara camaatın inamına görə, Həzrət Abbas onu əkməmiş, sonra da kiminsə yuxusuna gələrək ona sayğı bəslənilməsinin vacib olduğunu bildirmişdir. "Əsatirdə ağaclar da pəhləvanlar və

Allahlar kimi xarüquladə xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bəzən onların gümüşü, qızılı yarpaqları da olur. Çin əfsanələrində deyilir ki, şəfa verən, həyat bəxş edən bu ağacların bəzisin 3 min metrə qədər hündürlüyü olur. Durna isə həmin ağacların ruhu sayılır [123, s.10-11].

"Yüz budaqlı əbədi qovağın aya doğru yönəlmiş budaqlarından qızılı yarpaq, günəşə doğru yönəlmiş budaqlarından isə gümüşü yarpaq tökülür. Yalnız bir budağın altında bir ilxı yerləşir. Bu ağacın başında oturan boz Ququ quşlarının caynaqları almaz kimi itidir" [134, s.68-69].

Dünyanın ən qədim qəhrəmanlıq dastanı "Bilqamıs"da da ağac müqəddəs sayılmış, onu məhv etmək pislənilmişdir. Dastanda oxuyuruq: "Allahların yaşadığı meşədə bir Sidr ağacını belə məhv etməmişəm" [39, s.68-69].

Bizcə, insanın meşənin Allahlar məkanı olması barədəki əsəti təfəkkür və təsəvvürü, onun yüksək dağların zirvəsini tanrılar və xeyirxah ruhların məkanı sayması təfəkküründən daha qədimdir. "Dnepr çayının yaxınlığında yerləşən kiçik bir adada qocaman Palıd ağacı var idi. Səyahətçilər, tacirlər bu ağacın dövrəsində toplaşaraq xoruz, toyuq qurban kəsib ağaca itayiş edirdilər" [173, s.37].

Müasir dövrdə də ağac, dağ, daş və s. elatlar üçün böyük hörmətə malikdir. İran əsətiində Həramşəspəndi (müqəddəs ölməzlər) özünə mənsub özəl gül və bitkiyə malik idi. Həmin inama görə, dağçayı gülü Ordebeheştə mənsub idi və odlar qoruyucusu idi. Xordada mənsub zanbaq su qoruyucusu, mordada mənsub gül güllərin baxıcısı, bəhmən və isfəndə mənsub ətirli söyüd isə torpağın müvəkkili idi.

Çin əsətiində Qoqnus dum-duru fantan suyunda çimir. Quenlun dağının zirvəsindən ötüb keçir və səhər çağları qayalı Dan mağarasında yuxuya gedir. Yüksəklərdə uçan bu quş nadir halda yerə qonur. Belə etdikdə bütün quşlar onun qarşısında baş əyirlər. Qoqnus yalnız ağaclar qarşısında təvazökarlıq edir və onların üstünə enir" [123, s.42].

Qədimdə el ağsaqqalları bəzi ağacları, kolları tabu elan edərdilər. Bununla onları qorumaqla yanaşı, həm də onların müalicəvi keyfiyyətlərindən istifadə edirdilər. Türk xalqları uzun əsrlər dağ və suyun ağırlanması ilə yanaşı, ağacın da şərəfinə şənlik mərasimləri keçirərdilər. Hazırda da Azərbaycanın bəzi dağlıq bölgələrində müəyyən ağacları kəramət sahibi sayaraq onun budağına güllü parçalar bağlayır, həyat problemlərinin həlli üçün onlardan yardım istəyirlər.

Ağaclara parça bağlamaq türk xalqlarının ən gözəl ağacı bəzəyib ona sitayiş etdikləri dövrün yadigarıdır. Türk xalqlarının qədim əfsanəsində iki müxtəlif ağacın seçilməsi dualizm təfəkkürü əsasında olmuşdur. Çünki bu inamda əsl və köklə əlaqədar olan hər şey cüt və qoşadır. "Boğó təkín" əfsanəsindən bəhs edərkən qeyd etdiyimiz kimi, xalqların inamında əsl və kök hesab olunan totem təkdir. Lakin dualizmə görə, ağaclar müxtəlif növlərdən seçilmişlər. Bunlardan biri qayın, digəri fındıqdır. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu adlarının seçilib sülalə və tayfa ilə əlaqələndirilməsi də bu təfəkkürün izlərini daşıyır. Dünyanın müxtəlif yerlərində müqəddəs sayılan ağacların kəsilməsi günah, pis iş sayılırdı. Qayın və ya tuşğan kəramət sahibi, və ya xarüquladə gücə malik ağaclar- dır. Onları kəsmək eyib sayılır. Onun ağacından uşaqlar üçün nəzərlik düzəldib boyunlarından asırlar [41, s.53].

Türk xalqları arasında ağacın dağ və torpaq kimi müqəddəs sayılması inamı qədim tarixə malikdir. "Koroğlu" dastanında əsətiri ağac kifayət qədər aktiv nəzərə çarpmasa da, Qoşabulaq kənarındakı qocaman ağacla məsələyə işarə edilmişdir. Yaşılıq ruhu Qoşabulağı şərq qüvvələrindən qoruyaraq imkan verir ki, iki ulduzun (ulduz burada günəş və nur simvoludur-B.H.) toqquş- masından mifik səciyyəyə yiyələnsin. Altay əfsanəsində xalq qəhrəmanı dünya ağacından Ana deyərək bəhs edir. Əfsanəvi Altay qəhrəmanı Maaday-qara öz oğluna deyir:

"Bu qara dağ,

Qoy sənə ata olsun, balam!

Bu dörd qayın,

Qoy sənə ana olsun, balam! [175, s.187]

Ağacın müqəddəs sayılmasının qədimliyi türk xalqlarının ağacı anaları hesab etdikləri dövrə gedib çıxır. Əski bir dastanda türk xalqlarının cəddi sayılan Oğuzxan ova gedir. O, bir ağacın gövdəsindəki yarıqda gözəl bir qız görür və ona vurulur. Həmin qızıdan sonra Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu olur. İşıq içindən gəlmiş başqa bir qızıdan Günəş, Ay və Ulduz adlı 3 oğlu da olur. Sonra həmin oğlanlardan 24 oğuz qəbiləsi meydana çıxır.

"Xoy şəhərinin 15 kilometrliyində Çilləxana adlı mağara var. Həmin mağaranın içindən dağın ətəyinə axıb gələn sudan bitmiş qoz ağacları müqəddəs sayılır. Həmin dağın ətrafında yaşayan əhəlinin əqidəsinə görə, ağaclar fəvqəltəbii gücə malikdirlər və insanlara çətinliklərin həllində yardım edirlər. Tarix boyu haqqı tapdanan insanlar hələ də təbiətin iltifatına göz dikir, çətinliklərə qalib gəlmək üçün ağaclara üz tuturlar.

Ağacların budaqlarına rəngli lentlər bağlayıb nəzir verməklə, ağacların altında qurban kəsməklə onları razı salmağa çalışırlar [77]. "Türk xalqları içərisində ağaca sitayiş qədim tarixə malikdir. Onlar ağacı Allah və yarımallah sayırdılar" [209, s.30]

Türk xalqları, o sıradan azərbaycanlılar öz qəhrəmanlarının xatirəsini əzizləyib anmaq üçün onların məzarları başında bir qayın ağacı əkərmişlər. Qayın-şam müqəddəs sayılmış. Hazırda bu ağac tibbi, müalicəvi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şam ağacının qabığını sirkədə qaynatdıqdan sonra onun mayesindən diş ağrısı üçün dərman hazırlayırdılar. Bəlgəmin dəli üçün də ondan istifadə edirdilər. Yarpaqlarının əzilməsi isə yaranı sağaldır. Yarpaq və qabığını qaynatdıqda qara ciyərin ağrısını azaldır, qozaları qara öskürəyin dərmanıdır.

İnsan özünün hətta körpəlik dövründə də ibtidai, elementar məlumatı ilə fenomenlərlə üzləşmiş, onlar haqqında mühakimə yürütmüşdür. Alimlərin fikrincə, əsrlər boyu pərəstiş edilən ağacların çoxundan bu gün sənayedə, və ya müalicədə istifadə edilir.

Şamanlar həmişə özləri ilə qayın ağacının bir budağını gəzdirərək onunla xəstələri müalicə edərmişlər. Onların əqidəsinə görə, bu ağac tanrı Ölgən tərəfindən hədiyyə olaraq Umaya göndərilmişdir. XII əsrin tarixçisi Musa Kağanqatlı yazır: "Tanrı-lar tanrısı Tengri xan göy tanrıları və gözəl ağac yurdu müdafiə edirlər" [101, s.191].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında "Üç yetim qız" nağlında üç yetim bacı oturub söhbət edirlər. Kiçik bacı deyir: "Əgər şahın oğlu mənimlə evlənsə, iki uşaq doğaram: birinin saçı qızıldan, birinin saçı gümüşdən olsun". Şahın oğlu məsələdən xəbər tutub yeddi gün, yeddi gecə toy edib qızla evlənir. Qız vaxt tamam olanda uşaqları doğur. Xalaları paxılıqdan uşaqları oğurlayıb dağ daşında təkbaşına buraxır. Orda bir sürü var idi. Sürüdəki keçilərin biri uşaqları əmizdirməklə onları ölümdən qurtarır.

Bacı-qardaş ata-analarını tapmağa çalışırlar. Qardaş uzun götür-qoydan sonra sirrini qoca bir kişiye danışır. Qoca deyir: "Bu çox çətin işdir. Bir almalıq var. Orada çox nadir gözə görünən bir qadın yaşayır. Əgər sən onu səsləyib bayıra çıxara bilsən, o sənə alma verər. O almanın yardımı ilə arzularına çata bilsən". Qardaş qocanın məsləhətinə əməl edir. Lakin qadın sölə çıxmır və oğlan daşa dönür. Bacı qardaşının gəlmədiyini görüb qocanın yanına gedir. Qoca deyir: "Sən almaliğa get, lakin qadından istəmə ki, çölə çıxsın, onu səslə, de ki, sən ki, mənim qardaşımı daşa döndəribəsən, bax gör sən gözəlsən, yoxsa mən?" Qız onun dediyi

kimi edir. Əlində alma qadın çölə çıxır, orada daşa dönmüş bütün adamlar dirilir. Qızın qardaşı isə həmin qadına vurulur. Qız almanı əldə etdikdən sonra öyrənir ki, atası şahzadədir. Anası isə zəncirdə saxlanılır".

Altay xalqının inamına görə, yerin mərkəzində Ağtuşun Altay adlı dağ var. Dağın zirvəsində süd gölü mövcuddur. Dağın mərkəzində qızılı yarpaqlı qayın ağacı durur. Ovçuların, həm də tayfanın əcdadlarının ruhu həmin ağacın altındadır. Dağın zirvəsində torpaq və yerin ruhu yaşayır. "Dağın dünyanın mərkəzində yerləşməsinə dair inam dünya əsətilərində geniş yayılmış bir inamdır. Türk xalqları, o sıradan azərbaycanlıların şifahi xalq ədəbiyyatında ağac və gülün müqəddəs sayılması adi bir hal olmuşdur. Kökü əski dünyagörüşünə gedib çıxan xalq mahnılarımızda ağac, gül elə dərin hörmətə malikdir ki, ona and da içirlər. Ola bilsin ki, gül ilə ağaca and içməyin mötəbərliyi qılınca and içməkdən daha böyük olub.

*Qızılgülü biçmişəm,
Üstündə and içmişəm,
Gözlə qızlar içində,
Təkə səni seçmişəm.*

Ağac və meşə yurdun müdafiəçisi sayıldığından xalqlar möcüzəvi, bar-bərəkət verən ünsürləri meşədə saxlayırdılar. Bəzən "yava daşı" (yağışın yağmasına səbəb olan daş-B.H.) da meşədə saxlanılır. Bu daşı yağışın yağmasına səbəb olsun deyə odda qızdırır, sonra da bir ağacın ucuna bağlayıb dua, alqış oxuyaraq havada fırladırlar" [178, s.29].

"Bir çox xalqlar içərisində qədim Misirdə, şumerlərdə, bəzi türk xalqlarında müəyyən bitkilər və ağaclar müqəddəs sayılmışdır" [177, s.14].

"Üç yetim qız"nağılından əlavə, bir çox digər dastanlarda da ağacların, bitkilərin müqəddəs sayılması inamı açıq əks olunmuşdur. Həmin inama görə, ağacların meyvəsi, yarpağı şər qüvvələr tərəfindən kor edilmiş adamlara yenidən görmə qabiliyyəti bağışlayır. Ölüləri dirildir, məzlumların hüququnu müdafiə edən əməli saleh insanlara ölməz həyat bəxş edir.

"Çingizxanın ölümündən sonra monqolların inam və iradəsinə əsasən, onun cənazəsini Burxan dağında qocaman bir Sidr ağacının bitdiyi yerdə basdırdılar" [207, s.427].

M.Kaşğari qeyri-müsəlman türkdillilərin əqidələrindən misal göstərərək yazır: "Onlar qocaman ağacları tanrı sayaraq onlara

pərəstiş edirdilər" [177, s.92].

Bir çox alimlər və səyyahlar qeyd edirlər ki, türk xalqları XIX əsrə qədər çinar və ağcaqayın ağaclarına "Ana ağac" deyərək ona sitayiş edir, onlara qurban kəsirdilər.

Akademik D.K.Zelenin Sibirdə yaşayan türklərin totemləri və onların əsatiri inancları barədə yazır: "Bəzi türk xalqları arasında ağac totemdir, ona tapınırlar. Dualizm inamına əsasən ona "Uca ağac", "Qısa ağac" deyirlər"[218, s.9].

V.E.Qordlevski yazır: "Azərbaycanlılar cüt ağaclara, 40 ağaclığa, bəzən də meşəyə tapınırlar. Həç kəsin bu ağaclardan bir budaq sındırmağa cürəti çatmır. Onlar tapındıqları ağaclara and içir, ildə bir dəfə ona qurban kəsirlər. Maku azərbaycanlıları [Qaraqoyunlular, qızılbaşlar] ağaclara müqəddəs bir şey kimi baxırlar. Qaraqoyunlular bahar fəslində bu ağaclara gül bağlayıb onların şərəfinə qurban kəsirlər. Qurbanın sümüklərini ormanda basdırırdılar" [129, s.5-13]. "Azərbaycanlılar islam dininin təzyiqlərinə baxmayaraq öz əski əsatiri inanclarını qoruyub saxlamışdılar" [177, s.13].

Araz çayının kənarında yaşayan əhali ilin 12 ayını 12 şəhərdən birində küknar ağacının şərəfinə şənlək mərasımı qurub qurban kəsirdilər. Qurbanlıqlar od üzərinə atılır, qurbanlıq heyvandan tüstü göyə qalxan kimi torpağa düşərək küknar ağacına sitayiş edir, onlardan razı qalmasını diləyirdilər.

Əfsanədə deyildiyinə görə, küknar ağacı dilə gəlib deyirdi: "Ey mənim bəndələrim! Mən sizdən razı qaldım, ürəyiniz sad, gözləriniz işıqlı olsun!" [177, s.94].

Kuyacı yazır ki: "Özəl Kasiya mifləri, küknar və həyat bəxş edən ağaclar Çin mənbələrində xüsusi mövqeyə malikdirlər" [123, s.12] Ş.Cəmişidov da küknar ağacı üçün qurulan şənlək mərasimi barədə yazır: "Ağacın müqəddəs sayılması əfsanələrdə və rəvayətlərdə mövcuddur. Kəndlərdə ələm ağacı adı ilə məşhur olan uzun ağaclar müqəddəs sayılırlar. Elatlar yaylağa, arana köçərkən evin artıq əşyalarını onların yanında əmanət qoyub gedərdilər. Aylar keçsə də, bu şeylərə toxunmağa kimsənin cəsarəti çatmazdı. Bu ağacların altında qılınca and içmək "Qurana" and içməyə bərabər idi" [177, s.94].

Türk xalqları, o sıradan azərbaycanlılar arasında ağaca sitayişlə bağlı araşdırmalar onun əsatiri təfəkkürün ilkin dövründə geniş yayıldığını göstərir.

"Koroğlu" dastanında tək ağacın rolu özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Fransız alimi F. Qernard yazır: "Bir çox səyyah və alimlərin göstərdiyi kimi, XIX əsrdə Sibir türkləri tək çinar

ağaclarına qurban kəsərdilər, ona sitayiş edirdilər" [126, s.242].

Azərbaycanlılar bu gün də ağacı müqəddəs sayırlar. Culfə yaxınlığında Zirə adlı kənddə böyük ehtirama malik qocaman bir çinar ağacı da var. Əhali öz istək və arzularına çatmaq üçün ona güllü dəsmal, ya da parça bağlayır. Tufarqan yaxınlığında yerləşən Qədəmgah adlı kəndin əhalisi ağaca parça bağlamaqla ona sayğısını bildirir. Arzu edirlər ki, ağac onlara yardımçı olsun.

Yakutlarda belə bir əqidə var ki, yerin ruhu və sahibi sayılan Aan Duydu Qayın ağacında yaşayır.

Alma ağacı da həyat bəxş edən ağac sayılırdı. Toyda bəyin gəlinə atdığı alma gəlinə ölməz həyat bağışlamaq mənasındadır. "Suya və bitkiyə inam türk xalqlarının əski inanamları ilə bağlıdır. Su da, ağac da ilkindir. İnsan, həyat onlardan yasranmışdır. Su və dünya ağacı insanlara ruh, can verir. Bu mifoloji baxış ibtidai insanın həyat tərzindən, dünyanı dərk etməsindən doğmuşdur" [178].

"Koroğlu" dastanında Qoşabulağı qoynuna alan ağac ölməzlik simvoludur. Əcdadlarımız ağacların yarpaqlarının tökülməsini, yenidən baharda yaşıllaşmasını müşahidə etdikdə onların ölməz olduqlarını düşünürdü. İnsan həmin təfəkkürlə təbiətə qalib gəlmək, ölməz həyata çatmaq yolunda addımlayırdı. Dünya ağacı bəzi xalqlar arasında qoruyucu, mühafizəçi hesab olunurdu. Tuvinlərin inanclarına görə, ağac nəinki tayfanı, heyvanları, hətta ərzağı da şər qüvvələrdən qoruyurdu. Onlar müqəddəs ağacın altında, ağ bir xalının üstündə (xalının ağ olması tanrılar tanrısı Ölgənin rəngi və müqəddəslik nişanəsidir. **-B.H.**) dua etməklə ağacdən diləyirdilər ki, ərzağı şər, ziyan yetirən ruhlardan təmizləsin.

Altaylar və yakutlar arasında yaradılış əfsanəsinə görə, birinci can, ruh ağaclar içində yayılmışdır. Həmin əfsanəyə görə, Qaraxanın böyük oğlu iki insanın cismini yaradır, lakin bu iki cism ruhdan xali idilər - buna görə də quzğunu tanrılar tanrısı Qaraxanın yanına göndərir. Qaraxan canı quzğunun dimdiyində yerləşdirir. Yol çox uzun idi. Quzğun bir az uçduqdan sonra yerdə at leşi görünür. Çətin də olsa müqavimət göstərüb uçağa davam edir. Üçüncü dəfə yer üzündə bir camış leşi görünür, öz-özünə deyir: "Ah, nə yaxşı oldu!" Bunu deyən kimi, can dimdiyi arasından ağacların üstünə düşüb onların arasında yayılır" [209, s.11].

Bu əfsanədə insan canı ilə ağacın biri-birinə hopması açıq ifadə edilir. Yakutlar qurbanlıq mərasimində Allah adına 3 ağac əkərmişlər. Onlardan birini açıq mavi rəng lentlə bəzəyirdilər.

"Ərsüqutuh danışanda göylər guruldayır, nəfəs alanda külək

əsir, səsi tufan qoparır, baxışı ildırım çaxmasına səbəb olurdu. O, gümüş kimi parıldaıyrdı. Meşələrində isə şirlər və pələnglər cövlan edirdilər. 19 yaşına çatanda gördü ki, hamının dostu, arvadı var, o kimsəsizdir. Dedi yox, belə olmaz! Mən də tayımı tapmalıyam. Evə gedib yatdı. Səhər yuxudan ayıldıqdan sonra Xaqan ağacına doğru yo la düşdü. Ağacın qarşısında diz çöküb dedi: "Ey mənim şah ağacım! Ey müqəddəs ruh! Ey şahlar şahı! Ey yurdumun ruhu! Mən bir yetim olmuşam. Sən məni böyütdün! Mən kiçik bir uşaq idim, sən məni böyük bir kişi etdin. Gəl, gələcəyimi, taleyimi mənə danışı! Ey ulu Ana! Mənə layiqli işlər görmək üçün yol göstər!"

Sözü hələ sona çatmamışdı, birdən-birə göyü bulud bürüdü. Göy dəhşətlə guruldamağa, yağış yağmağa başladı. Buluddan yerə qılcım saçıldı. Dənizlər dalğalandı. Az keçmədən Ana tanrı ağacın gövdəsindən çölə çıxıb Ərsüqutuh qarşısında dayandı: "Ey uşaq! Sənin atan Ərtuyin, anan isə Kübey xatundur. Səni onlar dünyaya gətiriblər. Göyün üçüncü qatından gələn fərmana görə, sən böyüyüb insanların atası olmalısən. Buna görə də mən səni böyütdüm. İndi atına min və Şərqə doğru yola düş!" Ana tanrı bu sözləri deyib ölməzlik suyundan oğlana bir az içirdi. Oğlan sudan içib atına minib yola düşdü" [209, s.33].

Qoşa bulağı bir ana kimi öz budaqları altında qoruyub saxlayan ağac qədim dövrdə, XV - XVI əsrdən öncə, həyatın əsas mayası, bir sözlə kökü sayılırdı. Bir çox dünya xalqlarının, o cümlədən də türk xalqlarının yaradılış mifində bunu açıq müşahidə edirik. Əgər ağac "Koroğlu" dastanında Alı kişi və Koroğlunun səngəri olan Çənlibəldə bir qaya üzərində bitibsə, "Şahnamə"də Əlbürz dağının qülləsində bitmişdir. Azərbaycan dastan və əfsanələrində göydən enib ağacın bir budağına qonan quşlar əslində özləri də bu ananın əslindəndirlər. Şam, qayın və ardıc ağacı türk xalqları içində, o cümlədən də altaylar, yakutlar, abakanlılar, qırğızlarda müqəddəs sayılırdı. Türk xalqlarının inamına görə, ağaclar müxtəlif səciyyələrə malikdirlər. Onların bəzisi insan kimi danışır, bəziləri eli qoruyurlar. Şettan ağacları, evlənmə ağacları, ölüm-doğum ağacları və s. Farsların yaradılış mifində Kəyumərsin yerə tökülən toxumundan iki budaqlı bir rivas bitir və sonralar yer üzünün ilk insanları sayılan Məşi və Məşiyənəyə dönür. Azərbaycan türklərinin yaradılış mifində də ağacdən doğulan uşaqlar elin əcdadları sayılırlar.

Əski Çin əfsanələrində Sian adlı bir ağac haqqında mülahizələr qeydə alınmışdır. Bu ağac Çin dənizi və onun adalarının sahillərində bitir. Mömin və zahid kişilər ölməzlik iksirini ondan düzəldirlər. Bəzi Sian ağaclarının budaqlarında durnanın yuvası

olur. Durna bu ağacların ruhu (və bəzən əsrlərlə İran türkləri tərəfindən pərəstiş edilən küknarların ruhu -B.H.) sayılmışdır. "Türk xalqları, o sıradan azərbaycanlılar içində böyük mifoloji əhəmiyyətə malik olan küknar ağacı şumerlər içində də müqəddəs sayılırdı. İraq dağlarında sakin olan şumerlər küknar ağacını Əştar və Təmmuza (Əştar tanrılar tanrısı, Təmmuz isə əkinçilik tanrısıdır-B.H.) simvol olaraq seçdilər. Bu ağac həm erkək, həm də dişidir. Şumerlər əfsanələrinin bir çoxunda küknar ağacının da adını qeyd etmişlər" [84, s.26].

Çənlibelin zirvəsində ağacın bitməsi şənlik, dirçəlmə mənasındadır. Belə ki, Koroğlunun ölməzliyi su işığından idi. Su ilə qay-nayıb qarışmaq, ana ilə bir olmaq deməkdir. "Koroğlu" dastanında ağac kişilik və insanlıq simvoludur. Türklər arasında dünya ağacına ehtiram sitayiş qədər yüksək olmuşdur ki, onlar özlərinin ən böyük mərasimində (Ars) dirilik ağacının simvolu olan qaranlığa qarşı savaş tanrısını əmudi şəkildə qoyub sonra da savaş tanrısının simvolu olan Qartal ilə paslanmış qılıncı dirəyin ortasına qoyurdular.

Bir çox çin və yapon əfsanələrində əbədi həyat bağışlayan sehrli ağaclar mövcuddur. Yapon pəhləvanı Sentaro ölüm təhlükəsi ilə üzləşdikdə ölməzlərin birindən yardım istəyir. Bu ölməz isə bir durnanı çaşdırır ki, pəhləvanı bir gecə içində okeandan keçirib həyat bəxş edən ağaclara çatdırsın" [123, s.10].

Çinlilər də durnanı həyat bəxş edən ağaclarla bağlı sayırdılar. Onlara görə, dağda ağaclar içərisində danışa bilən ağaclar da mövcuddur. Yunyank adlı ağacların ruhu danışa bilir" [123, s.10].

Hunlar içində ildırım tanrısı Quvara sitayişdən əlavə, Tanrıxana sitayiş də mövcud olmuşdur. Ona sitayiş mərasimi qılinc tanrısı və ckitlər savaşı mərasimlərinə çox bənzəyir. "Tanrıxana aid böyük çətirli Palıd ağacına qurban verilən atın qanını üstünə səpir, başını və dərisini budaqlarından asırlar" [4, s.31].

Ağac, su və dağ ruh, can və kökün, yaxud da ki, kainatın əsas mayasının müxtəlif şəkilləri sayıldığına görə, Koroğluya ölməzlik bağışlayırlar. Qoşabulaq kənarında bir çətir kimi təsəvvür edilən ağac, kökü həyat suyunda olduğu üçün ana dünya ağacı kimidir, yəni əsas və kökdür. Bu həm də dumanlı Çənlibeli özünə məkan seçən tanrılardan biridir. Çənlibel burada Olimp dağının özəlliklərinə malikdir.

TÜRK MİFOLOGİYASINDA RƏQƏM VƏ ƏDƏD

*"Dünyanı ədədlər idarə edir. Bu
eyni zamanda dünyanın necə idarə
olunduğunu da göstərir".*

Gete

İnsan ibtidai təfəkkür dövründə təbiət qanunlarını dərk etmədiyi üçün ətrafında gördüyü hər şeydə hansısa bir sirr, fəvqəltəbii güc olduğunu təsəvvür edirdi. O, ədədləri və müşahidə etdiyi hər şeyi iki qrupa-xeyir gətirən və ziyan gətirən iki qrupa bölür, çeşidli mərasimlər vasitəsilə xeyir, bərəkət gətirən qüvvələrin razılığını əldə etməyə, şəx qüvvələri isə özündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı.

Ədədlərə inam ümumiyyətlə, dünya xalqları arasında mövcud olmuşdur. Bəzi xalqlarda ədədlər o qədər qiymətli və müqəddəs sayılmışdır ki, tanrıları da özlərinə məxsus ədədlərlə göstərirdilər. Hətta bəzi mütəfəkkirlərin fikrinə, xilqət ədədlər və hərflər əsasında qurulmuşdur. Türk xalqlarının əsətirində də ədədlər yəhudilərin və yunanların əsətirində olduğu kimi sehrli gücə malik idilər.

Keçmiş zamanlarda türk xaqanları sifariş və fərmanlarını dünyanın ən ucqar yerlərinə çatdırmaq üçün çaparı məcbur edirdilər ki, mahnı şəklinə salınmış sifariş 9 dəfə təkrar etsin [207, s.319]. Çünki 9 rəqəmi monqollar içində müqəddəs sayılırdı. 9, 90, 9000 ədədləri türklər və monqollar içində müqəddəs sayılmışdır. Qərb türklərində bu müqəddəs 9 rəqəmi Qərbin təsiri nəticəsində yeddiyə çevrilmişdir. Həm 7, həm də 9 rəqəmi türklərin kosmos haqqında düşüncələrini, həm də onların hansı yerdə Qərb, Şərq, Günəy, Quzeydə olduqlarını bildirir. Altay türkləri bu mifoloji inama əsasən müqəddəs Şahaltay dağını 9 bucaqlı təsəvvür edirdilər. "Sən ey Şah Altay! Yandan baxanda 9 bucaqlısan" [194, s.79].

Bələ bir inam sonralar da türklər arasında davam etmişdir.

Cığataylarda olan bir adətə görə, əgər bir nəfər başqasına hədiyyə verərsə, ondan 9 ədəd hazırlayıb nəzərdə tutduğu şəxsə verir. Bununla da hədiyyəni alan şəxsin yüksək ehtirama layiq olduğunu, böyüklüyünü ifadə etmiş olur.

F.Qruber ədədlərin müqəddəsliyi barədə yazır: "Bizə gəlib çatan sənədlərə istinadən demək olar ki, misirlilərə nisbətən Vaviloniyada musiqi fəlsəfəsi və musiqi nəzəriyyəsi daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Musiqinin mənimsənilməsi və

qiymətləndirilməsi astro-kosmik simvollarla götürülürdü. Bu da müqəddəs 5 və 7 rəqəmləri ilə -5 insanın hiss orqanlarını, Saturn, Mars, Merkuri, Venera planetlərini, 7 isə müqəddəs rəqəm kimi həftənin 7 gününü, həmçinin göstərilən planetlərə Günəş və Ayı əlavə etməklə əlaqələndirilirdi" [88, s.66].

"Avesta"da Ahuramazda, tanrılardan olan əbədi işıq Allahı Mitra, bərkdən-boşdan çıxmış, boylu-buxunlu bir pəhləvandır. Onun eşitmədiyi və görmədiyi heç nə yoxdur. Öz qıvrıqlıqları ilə hər bir savaştan başı uca, qalib çıxır. O, ölməz günəşin doğmasından öncə Hera dağının zirvəsinə qalxan birinci Allahdır. Qədim mitraizm dinində ədədlərə pərəstiş mühüm rol oynayırdı. Mitraizmə görə, Mehr bir növ vəfadarlığın, dostluq əhd-peymanının və birlik dərəcəsinin vahididir. O dövrün hakim görüşünə görə, ər-arvad arasındakı mehrin dərəcəsi 20, iki əməkdaş arasındakı 30, iki qohum arasında 40, bir evdə yaşayan iki şəxs arasında 50, iki rəhbər arasında 60, şagird ilə müəllim arasında 90, ata ilə oğul arasında 100, iki xalq arasında isə on mindir [28, s.126].

"Koroğlu" mifində adları çəkilən ədədlər ilə zaman vahidlərinin hər biri, Türk xalqlarının əski fəlsəfə və dünyagörüşünün özündə əks etdirir. Burada oxucuların diqqətini "Koroğlu" mifində mühüm bir hissəyə cəlb edirik: "Ali kişi: "Oğlum, bu dağlarda Qoşabulaq adlı iki məşhur bulaq var. Hər yeddi ildən bir cümə axşamı günü bir ulduz şərqdən, bir ulduz qərbdən doğar. Hər kəs həmin vaxtda Qoşabulaqın qabarcıqlı suyunda çimərsə, xərüqülədə gücə malik olar, dünyada heç kəs onun qarşısında dayana bilməz" [110, s.13].

Ən qədim dövrlərdən ədədlərə insanların dünyanın əsas cövhər və mayası kimi baxdıqlarını, həmçinin də bütün kainatın ədədlərdən təşkil olduğunu nəzərə alaraq "Koroğlu" mifini araşdırılmasından bəlli olur ki, hər hansı bir söz və ədədin işlənməsi Türk xalqlarının inam, adət-ənənə və dünyagörüşünün əksidir. "Koroğlu" dastanının başqa bir yerində oxuyuruq: "Ali kişi faciəni özünün 15 yaşlı oğluna danışdı ondan istəyir ki, ömrünün sonuna qədər Həsənخانlara qarşı mübarizə aparsın".

15 ədədi Türk xalqları arasında mifoloji səciyyəyə malik olmaqla başqa, suyası-ictimai kultür baxımından sosial görüş və münasibətlərin ifadəçisidir. Türk xalqlarının ayrı-ayrı yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrinə baxdıqda məlum olur ki, o dövrdə cəmiyyətdə bu yaşa çatmış oğlanlar bilici və yetkin bir şəxsiyyət sayılırdılar.

İnsani keyfiyyət və məzmun, həm də tragiklik baxımından "Romeo və Cülyetta", "Fərhad və Şirin", "Vamıq və Əzra" dastan-

ları ilə yanaşı qoyula bilən "Əsli və Kərəm" dastanının baş qəhrəmanı 15 yaşında ikən bədə içib məst olur. Lakin nəhayətdə məzhəb təəssübkeşliyinin, dar düşüncə və görüşün qalib gəlməsi nəticəsində müsəlman və xristian ailələrindən olan bu aşıq və məşuq vüsəl həsrətində yanib külə dönürlər" [18, s.11, 193, 197].

Bunlardan əlavə, ictimai şəxsiyyətin formaslaşma dövrünü Azərbaycanın Savalan dağında keçirən və "Avesta"-nı burada yazan Zərdüşt ictimai mübarizənin çətin və enişli, yoxuşlu yoluna qədəm qoyur. Ali kişi iki gözündən məhrum olduğunu oğlunun müəyyən bir yaşında ona danışmasından belə məlum olur ki, Türk xalqları üçün qızlar ilə oğlanların 15 yaşına çatması yetkinlik yaşı sayılmışdır.

9-cu Yəsna, Fəqərə 5-də oxuyuruq ki, Cəmşid səltənəti dövründə ata ilə oğul, hər ikisi 15 yaşında görünürlər. Zərdüşt dünyagörüşündə yağış mələyi Təstər 15 yaşlı bir cavan şəklində işıqda uçur. Qələbə tanrısı Bəhrəm isə 15 yaşlı bir gənc şəklində özünü Zərdüştə göstərir. "Koroğlu" mifinin qəhrəmanlarından biri olan Eyvaz döyüş və qəhrəmanlıq meydanında bu yaşda məşhur olur. "Koroğlu" mifində oxuyuruq:

*Eyvazım 15 yaşında,
İgiddi ər savaşında,
Uca dağların başında,
Yel təki əsdiyin varmı? [110, s.167]*

"Yaştlar"də deyilir: "Birinci on gecədə Təstər boylu buxunlu və parlaq gözlü 15 yaşlı bir gənc oğlan şəklində işıqda uçur. Başqa on gecədə qızılı buynuzlu bir öküz şəklində cəlvələnməyə başlayır. Sonuncu on gecədə isə gözəl bir ağ at görkəmində qızılı qulaqlar və ağızlıqla Pəhləvi dilində Fəraxkərt adlanan Vavrukaşa okeanına gedib oradan su içir. Eposdakı quraqlıq divi tüksüz qulaq, tüksüz yal və tüksüz quyruqlu qorxulu at şəklində onun qarısına çıxır" [162, s.332].

Türk gəncləri 15 yaşına çatarkən cavanlıq, döyüş və qəhrəmanlıq nişanəsi olan Qurşaq adlı bir qayıışı bellərinə bağlamaq haqqını qazanırdılar. Zərdüşt də belə təlim edir ki, hər bir insan 15 yaşına çatdıqda öz milli və ictimai mənsubiyyətini əldə etməklə yanaşı, nə üçün yaşadığı, həyatın mənası barədə düşünməlidir.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Qafar Kəndli də Zərdüşt haqqında yazanda onun 15 yaşına çatdıqda ağır bir məsuliyyəti çiyinə götürdüyünü göstərir: "Zərdüşt 15 yaşına çatdıqda qəlbində insanlara bəslədiyi sevgi və məhəbbətlə, nəyin bahasına olursa

olsun, məzlum və məhrumların hüququnu müdafiə etməyə ayağa qalxmaq istəyirdi" [105, s.17].

"Avesta"-nın 30-cu bölməsində deyilir: "Qiyamət günündə uşaqlar 15 yaşında cavan şəkildə, kişilər isə 40 yaşında kamil insan şəkildə diriləcəkdir".

Əski türk abidəsi "Kitabi- Dədə Qorquq"-da deyilir: "Xanlar xanı Bayandır xan ildə bir dəfə şənlik mərasımı qurdurub oğuz bəylərini qonaq çağırırdı. Əmr edərdi ki, atdan aygır, dəvədən buğa, qoyundan qoç kəssinlər, bir yerdə ağ alaçıq, bir yerdə qırmızı alaçıq, bir yerdə isə qara alaçıq tiksinsinlər. Bayandır xanın adamları onun göstərişinə görə, övladı olmayanları içi qara keçə döşənmiş qara alaçığa aparardılar.

Dirse xanın nə oğlu, nə də qızı vardı. O, 40 igidlə birlikdə Bayandır xanın qonaqlığına getdi. Bayandır xanın adamları onu qara alaçığa aparıb altına da qara keçə döşədilər. Dirse xan xanların bu hərəkətindən inciyib evinə qayıtdı. Arvadının göstərişi ilə böyük bir şənlik məclisi qurdurub Allahdan öz istəyini dilədi. Ac gördüsə doyurdu, çıpaq gördüsə, geyindirdi, borçluların borcunu ödədi. Tanrı ona bir oğul bəxş etdi.

Bayandır xanın bir buğası var idi. Bərk daşa buynuz vursaydı, un kimi üyüdərdi. Günlərin bir günündə buğa ilə buğranı döyüşdürmək istəyirdilər. Buğanı dəmir zəncirlərlə meydanın ortasına gətirdilər. Dirse xanın oğlundan başqa bütün uşaqlar oradan uzaqlaşdılar. Buğa Dirse xanın oğlunu görən kimi ona hücum etdi. Oğlan buğanın alnından bir yumruq zərbəsi ilə vurub onu yerə sərdi. Sonra da bıçağına əl atıb buğanın başını bədənindən ayırdı. Oğuz bəyləri Dirse xanın oğlunu belə gördükdə onu alqışladılar. Dədə Qorqud üzünü onun atasına tutub dedi: "Bu oğlan Bayandır xanın uca meydanında buğa öldürmüşdür. Qoy oğlunun adı Buğac olsun! Adını mən verdim, yaşını Allah versin!" [62, s.23-27].

"Kitabi-Dədə Qorqud"-da Türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatı, adət ənənəsi, düşüncə tərzı və dünyagörüşü çox açıq və şəffaf şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Tayfa və qəbilələr öz mal-qara sürüləri ilə bütün çölləri, səhraları dolaşib, el-obanın varlığını qorumaq üçün atlar üstündə düşməyə hücum etdikləri zaman hər bir şəxsin dəyəri, ictimai mövqeyi cəmərdliyi, igidliyi ilə ölçülürdü. O qəbilə xoşbəxt sayılırdı ki, onun igid döyüşçüləri hər cür çətinliyə sinə gərərək tam sədaqət və düzgünlüklə qəbilə mənafeyini öz şəxsi mənafeələrindən üstün tuturdular.

Buğacın şöhrəti ona görə deyil ki, atası oğuz bəylərindəndir. Onun üstünlüyü mübarizə meydanında qəhrəmanlıq göstər-

məsində və 15 yaşında ikən Oğuz elinin bəylərini onu alqışlamağa vadar etməsindədir. Buğac öz ləyaqətinə görə şöhrət qazandıqdan sonra Koroğlu kimi tayfa və qəbilənin mənafə və şərəfini qorumağa başlayır, özünün 40 igid döyüşçüsü ilə düşməyə qalib gəlir. "Avesta"-da isə 15 yaşına çatan cavanlar ayaqları üstündə durur, talelərini özləri təyin etməyə başlayırlar.

Məzdisnanın ən böyük Allahlarından olan Bəhram adının mənası fəth və zəfər deməkdir. Döyüş zamanı bütün döyüşçülər qalib gəlmək üçün ondan yardım diləməlidirlər. Bəhramın qəhrəmanlıq ənənələri, pak niyyəti və insansevərliyi "Koroğlu" qəhrəmanlarını andırmaqdadır. "Belə görünür ki, 15 yaşına dolduqda Pürşəsbın oğlanları ondan pay istədilər və Pürşəsb onlara pay verdi" [195, s.66].

Tanrı Bəhram hər ayın 20-ci günündə 15 yaşlı bir cavana dönürdü. Yağış mələyi Təştər quraqlıq divinə qarşı savaşa 15 yaşlı cavan, bir buğa və ağ at şəklində zühur edir" [162, s.118].

Zərdüştiliyin meydana çıxmasından da öncə, 15 yaşına çatmış oğlan və qızların belinə kəmər bağlamaq dünyanın müxtəlif xalqları arasında yayılmış ənənə idi.

"15 yaşına çatmış cavanların yetkinlik və həddi-buluğa çatdığını göstərmək üçün kişilik nişanəsi olaraq oğlanların belinə bir kəmər, qızların belinə isə xüsusi bir qayış bağlayırdılar" [168, s.64].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyatında-"Məlikməhəmməd" nağılında div bir alma oğurlayır. Bu həmin almadır ki, ilkin inam və təfəkkürə əsasən insanı 15 yaşlı bir cavana çevirir, ona fəvqəladə güc və qüdrət verir. Bu isə həmin yaşıdır ki, Ali kişi ilkin təfəkkürə görə, Koroğlunu öz sirri ilə məhz bu yaşda tanış edir, onunla sirdaş olur. Türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycanlıların xalq mahnılarında da 15 yaş gözəllik və məlahət zirvəsi sayılmaqdadır.

*Uca dağlar, qarlı dağlar başında,
Bir yar sevdim on dörd, on beş yaşında,
Eybi yoxdur kipriyində, qaşında...*

"Koroğlu" mifində 15 ədədindən sonra daha çox mifoloji səciyyəyə malik olan ədəd 40-dır. Ali kişi Çənlibeli özünə səngər seçdikdən sonra oğluna deyir: "Mən nəslə dəniz atlarından olan bu dayçaları sənə tapşırıram. Sən indi elə bir tövlə tikməlisən ki, atlar 40 gün orada qalsın. Bu 40 günün içində heç bir insan gözü onlara düşməməlidir. Tövlədə bu dayçalar üçün 40 hissədən ibarət bir axur tikib onların 40 günlük yemini də axurlara tökməlisən" [110,

s.7].

"Koroğlu" mifində ədədlər elə mühüm rol oynayırlar ki, onların miqdarında baş verən ən kiçik dəyişikliklər belə hadisələrin nəticəsinə təsirini göstərir. Sehrli Qırat və Dürat Koroğlunun 40 gün əvəzinə 39-cu gün qapını açdığına görə qanaddan məhrum olur.

Türk xalqlarının qədim əsətilərində cavanların ictimai şəxsiyyətinin formalaşmasını və onların müstəqilliyini müxtəlif şəkillərdə müşahidə edirik. Əgər "Koroğlu" mifində Rövşən 15 yaşında müstəqil şəxsiyyət qazanırsa, -Buğac 15 yaşında ikən vəhşi buğanı öldürsə, "Oğuznamə"də Uyğur xaqanın oğlu yay və oxu tapmağa nail olduqdan sonra atasından bu yaşda pay alır. Türk xalqlarının, xüsusilə oğuzların əski mifoloji görüşlərini bu günə qədər qoruyaraq dəyərli bir xəzinə kimi dünya etnoqrafiyasına ərməğan edən "Oğuznamə"nin uyğur variantında deyilir: "Oğuz xaqanın yanında Uluğ Türük deyilən dünya görmüş ağ saçlı, bilici bir qoca kişi var idi. Günlərin bir günündə xaqan yuxuda qızılı bir yay ilə gümüşdən olan bir ox gördü. Bu qızıl yayın böyüklüyü Şərqdən Qərbə qədər idi. Bu yaydan Qərbə doğru üç gümüşü ox atılmışdı. Yuxudan ayıldıqdan sonra gördüyü yuxunu Uluğ Türükə danışdı. Uluğ Türük yuxunu belə yozdu: "Xaqanım, ömrün uzun olsun! Sənin yuxuna göy tanrısı gəlmiş və məsləhət görmüşdür ki, fəth etdiyin ərazilər sənin nəslinə qismət olmalıdır" [189, s.57-58].

Oğuz xaqan qəbilənin bu xeyirxah və bilici ağsaqqalının sözünü eşitdikdən sonra oğullarını yanına çağırırdı. O, böyük oğlanları Gün, Ay və Ulduzu Şərqə, Göy, Dəniz və Dağı isə ov ovlamaq üçün Qərbə göndərirdi.

Oğuz xaqanın böyük oğulları çoxlu ceyran ovladıqdan sonra yolda bir qızıl yay tapıb atalarının yanına apardılar. Ata sevinib yayı üç yerə bölərək dedi: "Ey mənim balalarım, qoyun yay sizə məxsus olsun və yay kimi oxlarınızı göyə qədər atasınız. Bundan sonra sizlər Bozox adlanırsınız, sizin nəsliniz dünya varkən duracaqdır".

Bu olaydan sonra üç kiçik qardaş- Göy, Dəniz və Dağ bir neçə ceyran ovladıqdan sonra üç gümüşü ox tapıb atalarının yanına aparırlar. Oğuz xaqan çox sevindi. Üç gümüşü oxu kiçik oğulları arasında bölüb dedi: "Ey mənim kiçik balalarım! Qoy bu oxlar sizin olsun! Yay oxları atır. Sizlər hərbdə ox kimi olun. Bundan sonra sizlər Uçox adlanırsınız, bu oxlar Allah tərəfindən göndərilmişdir".

Həmin mifin davamında oxuyuruq: "Oğuz xaqan böyük qurul-

tay keçirirdi. Qulluqçular əhalini məşvərət üçün oraya topladılar. Oğuz xaqan bir tərəfdə 40 Qulac ağacı əkib onun başına qızılqış qoyub ağacın ayağına isə bir ağ qoyun bağladı. Sol tərəfdə bir ağac əkib başına gümüşü bir quş qoyub ayağına isə qara bir qoyun bağladı. Boz oxlar sağda, üç oxlar isə solda oturdular" [189, s.59-63].

Tədqiqatçıların fikrincə, "Oğuznamə"nin bu bölümü islamdan öncəki dövrə aiddir. Bu dastanda da "Koroğlu" mifində olduğu kimi, şəxsiyyətin formalaşması, yetkinlik, həddi-buluğ məsələsi ortaya qoyulur. Oğuz xaqan nə zaman hakimiyyətini oğulları arasında böləcəkdir? Burada iki məsələ ortaya çıxır: biri Oğuz xaqanın hakimiyyəti altında olan ərazilərin genişliyi, digəri isə Oğuz xaqanın oğlanlarının həddi-buluğa çatmasıdır. Oğuz xaqan hakimiyyəti altında olan əraziləri yalnız o zaman oğlanları arasında bölüşdürür ki, onlar müstəqil şəxsiyyətə malik olsunlar. Oğlanların müstəqil şəxsiyyətə nail olmaları onların ox və yay tapmasında ifadə olunur. Yay və oxun Türk xalqları arasında hakimiyyət rəmzi olduğunu nəzərə alaraq demək olar ki, o dövrdə müqəddəs sayılan yay və ox tapılmasını yaxşı əlamət hesab edərək Oğuz xaqan hakimiyyəti oğlanlarına tapşırır. Türk xalqları arasında igidlərin yara alması da xüsusi ədədlə təyin edilir. "İgid 15 yerindən yaralanmışdır" [152, s.59-63].

Qədim İran dastanında deyilir: "Hörmüz dedi: "Ey xoşsifət Cəmşid! Yaranmışların tərbiyəsini sənə tapşırıram. Sən mənim dünyama padşahlıq et!" Cəmşid qəbul edib dedi: "Ey Ahura Mazda! Ey paklıq Allahu! Mən sənin dünyanın gözətçisi olacağam. Sənin yaratdıqlarının sayını artırıb gücləndirəcəyəm. Mən onları hər cür xətər və ziyandan qoruyacağam. Mənim hökmrənliq etdiyim ərazilərdə heç kəs qocalmayacaq. Ata ilə oğulun hər ikisi 15 yaşlı cavan kimi görünəcək " [127].

Türk xalqlarının mifik qəhrəmanı Koroğlu da, Çənlibel igidi Eyvaz, yağış mələyi Təstər, Dirsəxanın oğlu Buğac, qələbə, dostluq, vəfadarlıq Allahu Bəhram kimi on beş yaşında ikən böyük məsuliyyəti üzərinə götürür. Ali kişi "Koroğlu" dastanının bir yerində oğluna deyir: "Oğul, burdakı dağların birində cüt bulaq var. Adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən bir cümə axşamı Məşriq tərəfdən bir ulduz, Məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar..."

Ali kişi ulduzların doğmasından danışarkən bildirir ki, hər kəs Qoşabulağın köpüklü suyunda çimərsə aşiq, çalğıçı, xeyirxah, tayfa və qəbilənin bilicisi olacaqdır. Bu tale yüklü fürsətin rəmzi yeddidir. Dastanda Eyvaz, Dəmirçioğlu, Zəncir Əhməd 7700 dəli ilə Çənlibeldə qalır, Dəli Həsən və İsabalı 70 döyüşçü ilə Koroğlu-

nun dalınca gedirlər. 7 ədədinin vaxtilə dünya xalqları içərisində fürsət nişanəsi olduğunu nəzərə alsaq, onda görünər ki, Koroğlu" mifindəki 7 ədədinin seçilməsi təsadüfi deyildir. Görünür ki, bu əsərin ilk yaradıcısı öz xalqının əsəri təfəkkürünə diqqət yetirərək Pifaqor inamından təsirlənərək ulduzların toqquşması zamanını və Qoşabulağın hər yeddi ildən bir keyfiyyət dəyişməsi-ni nəzərə almışdır. Alı kişinin özü də tam ayıqlıqla bu fürsətdən istifadə edilməsində təkid edir. Bir neçə inama da burada işarə edirik. İnama görə, böv sancan bir şəxsi boş qəbirdə yatırıb üstündən 7 qoyun sürüsünü keçirsələr, xəstə şəfa tapar. Yaxud, hər kəs at üstündə 7 dəfə bir dərədən keçərsə, artıq ona sehr və cadu təsir etməz.

Altaylıların bir əfsanəsinə görə, tufanın baş verəcəyini də ilk dəfə olaraq keçi 7 yol üzərində gəzməklə xəbər verdi. Keçi dedi: "7 gün zəlzələ oldu. 7 gün yer yanar dağa çevrildi. 7 gün tufan olub qar və dolu yağdı və 7 qardaş tufanın baş verməsindən öncə gəmi qayımağa başladılar" [209, s.194].

"Bilqamıs" dastanı məzmununa görə də Azərbaycan dastanları, nəğilləri ilə yaxındır. Aşağıda gil lövhə üzərində yazılmış şerdən verilən nümunədən aydın olur ki, Ürükün tikilişi dövründə yüksək elmi əsaslar üzrə memarlıq sənəti inkişaf etmişdir.

*Heç gələcək şahlar da bilə bilməz bu sayaq,
Çıx Ürük qalasının divarı üstə yeri.
Divar bişmiş kərpicdən, bərk hörülüb başa-baş
Yeddi müdrikmi qoyub qalanın himinə daş?*

Nizami "İskəndərnamə"də də yeddi müdrik, 7 müdrik filosof haqqında məlumat verir.

Bizim əlimizə gəlib çatan "Koroğlu" dastanında da mifoloji inanclar özünü göstərir. 10, 7, 9, 1, 2, hamısı əsəri dünyanı gözlərimiz önündə canlandırır.

Qədim türklər haqqında geniş məlumat verən Rəşidəddin oğuzların törənş əfsanələrində belə yazır: "Oğuzun 6 oğlu vardı. Onlardan da hər birinin 4 oğlu olur. Tayfa iki qola, sağ və sola ayrılır. Altı oğlanın adını yuxarıda qeyd etmişdik. 6 oğul ilə ata birlikdə 7 edir. Türkdilli sayılan şumerlərin törənş əfsanələrində də bir çox xalqlarda olduğu kimi tufan baş verir. "Bilqamıs" əfsanəsində tufan davam edir, qayıq 5-6 gün içində Nimus dağına çatır və dağ gəminin hərəkətinə mane olur. 7-ci gün tufan sona çatır. Yeddinci gün faciə sona çatır və yeni bir dövr başlayır.

Məşrutə hərəkətində, irtica qüvvələrinin qanlar axıtdığı zaman rus konsulu Sərdari- milli Səttarxanın səngərinə gedib ona təklif

edir ki, amanda qalmaq istəyirsə, evinin qapısına Rusiyanın bayrağını assın. Paytaxt fitnəkarlığının qurbanı olan sərdar deyir: "Mən istərəm ki, 7 məmləkət İran bayrağı altında olsun. Mən əcnəbi bayrağı altına girmərəm".

Xalq arasında aşağıdakı zərb-məsəllərdə 7 rəqəmindən istifadə edilmişdir. "7 dəyimanda bir ovuc unum yoxdur", "Yeddi göydə bir ulduzum yoxdur".

Bir xalq mahnısında deyilir:

*Sel gələr axar, gedər,
Dər-divar yıxar gedər,
7 qardaş bir olsa,
Bəy evin yıxar gedər.*

"Bilqamus" əfsanəsindəki Ətrəxis mifində Allahlar 3600 il çətin işləri görürlər. Sonra Əlili hədələyirlər, o Allahların toplantısında iştirak edir. Onlar qərara gəlirlər ki, balalıq ilahəsi ölənləri yenidən diriltsin. Ondan sonra ölənlər ən çətin işləri görsünlər. Balalıq ilahəsi 7 kişi və 7 qadın yaradır. Onlardan çoxlu insan törəyir və getdikcə onların sayı o qədər çoxalır ki, 7 gün tufan baş verir. "Koroğlu" dastanında deyilir: "...Yeddi qazan aşı birdən yedi".

"Yaştlar"da da 7 rəqəmi öz əhəmiyyətini göstərir. "Biz müqəddəs sayılan güclü və qutsal yeddilərə sitayiş edirik" [162, s.107].

Başqa bir rəvayətə görə, Koroğlu özünün 7777 dəlisi ilə savaşı meydanına yollanarkən Çənlibel qalasının zirvəsində 7 ocaq yandırır. Hər bir döyüşçü əlindəki yanar məşəllə düşməyə qarşı hücumə keçir. "Koroğlu" qalası adlanan bu qala Azərbaycanın Qoçulu kəndində yerləşir" [153, s.212].

Şumer əsətilərində də 7 rəqəmi mifoloji səciyyəyə malikdir. Qədim şumer dünyagörüşünə görə, torpaq tanrısı hər bir kəsə görüşməzdən öncə onları 7 otaqdan keçirərmiş. Bu şəxs 7 otağın hər birindən keçərkən ona bir qolbaq bağlanırdı. Qədim İran adət-ənənəsinə görə şərab qədəhlərinin üstündə 7 cızıq olarmış. Hər kəs ictimai mövqeyinə görə şərabdan istifadə edərmiş. "Koroğlu" dastanının bir yerində Rövşən dirilik suyunu tapmaq üçün bir qayanın zirvəsinə qalxdıqda, orada şəqaiq və lələ ilə dolu bir çəmənlik görünür. "Bu hündür qayanın zirvəsində sanki gözəl bir bağça 72 qələmlə, 72 rəngdə bəzənmişdi".

Türk xalqlarının yaradılış mifində birinci qadından- Həvvadan 72 il ərzində hər dəfə əkiz uşaqlar dünyaya gəlir. Bu əkizlər həmişəyaşıl bir ağacda məskunlaşırlar. Onlar sonralar yerin dar-

lğına görə Gülşən bağından xaric edirlər. Bu oğullar Gülşən bağından çıxdıqdan sonra 7 ayrı yol seçib hər biri öz arvadı ilə 7777 gecə gündüz yol getdikdən sonra yaşamaq üçün yer seçib orada Gülşən bağı yaradırlar. Onlar 7777 il nəsil artıraraq ölümün nə olduğunu bilmədilər. Sonralar göy guruldadı, tufan oldu. Onlar 300 il ərzində 72 diyarda Adəm və Həvva törəmələrini axtarıb bir hadisədən sonra öldürməyi öyrəndilər.

Dağların başında yel kimi əsər,

Bir qılınca 77 baş kəsər.

7 fələk düşüncəsi Mövləvinin də şerlərində öz əksini tapmışdır.

"Avesta"da Ahura Məzdanın 7 əmşaspəndi var. Hörmüz, Bəhmən, Ordibeheşt, Şəhrivər, Sefəndərmaz, Xordad və Mordad.

Əttar da öz şerində döənə-döənə 7 rəqəminə müraciət edir.

"Qiyasüllüğət"da dünyanın 7 ölkədən "(Çin, Türkünstan, Hindistan, Turan, İran, Rum, Şam) ibarət olduğuna işarə edilir. Koroğlu aşağıda verilən şerdə öz gənclik çağını belə xatırlayır:

Gözəllə bədə içərdim,

Xəsmi meydandan qaçırdım,

7 naldan ox keçirdim,

Qocaldım, Eyvaz, pır oldum [152, s.46].

İsmaililər isə dünyanı 7 adaya bölürdülər və hər ada üçün bir höcət nəzərdə tuturdular.

İstər Azərbaycanda, istərsə də digər yerlərdə insanların ədədlə bağlı inamını müşahidə edirik. Tək asqırma cüt asqırma ilə müqayisədə bədə yozulur.

Bir türk rəvayətinə görə, dünya sarı bir buğanın buynuzları üzərində dayanan kürədir. Bu buğanın 70 min ayağı var. Hər ayağının arasındakı məsafə minlərlə il yoldur. Bu buğa özünün yaquti buynuzları ilə bir qaya üzərində durmuşdur.

"Koroğlu" mifində hər bir ədəddən çox 7 rəqəmi ilə və 7 rəqəminin vurulmasından, təkrarlanmasından yaranan ədədlər nəzəri cəlb edir.

Düşər hər dəm paşalarla davası,

Kəsilməz savaşı, cəngi, qovğası,

Cünun deyər, Çənlibəlin ağası

Yeddi min dəliyə sərkər Koroğlu!

Cünun, əyləşibdir ərlər qarşında,

Alaylar başlanar tər savaşında,

Yeddi yüz yetmiş yeddi dəli başında,

Şahlar üstə varan qoç Koroğludur [114, s.39].

"Yaş"lərin bir hissəsində deyilir: "Torpaq Təştərin yağıntısından öncə bir parça idi və yer üzərindəki yağışlar onun nəticəsində əmələ gəlib yeri bir-birindən ayrı 7 ölkəyə böldü" [162, s.330].

Xançobanı adı ilə məşhur olan Seyid Əbülqasim Nəbati də 7 rəqəmini öz şerlərində işlədir:

Yeddi iqlimə eylə su kimi ehkamı rəvan,

Sən behəq sərvərisən, ey şah, bəh-bəh!

"Avesta"da 7 diyarın mövcudluğuna işarə olunur. "Qatlar"ın 7 diyarı 7 iqlimə çevrilmişdir. Mitraizm ayini üçün 7 müqəddəs dərəcə və məqam nəzərdə tutulur. Bu dərəcələrin hər birinə daxil olmaq müəyyən təmizlənmə tələb edirdi. Xristianların təmid qüs-lünün kökü də elə buradandır.

Herodotun yazdığına görə, Midiya padşahlarının paytaxtı olan Həmədan qalası 7 divarla əhatə olunmuşdu. Həmin divarlar üstündəki bürclər isə 7 rənglə (ağ, qara, qırmızı, tünd qırmızı, mavi, sarı, narıncı-B.H.) rəsm edilmişdir. Nağıllarda əjdaha bir qayda olaraq yeddibaşlı təsvir edilir.

Ermənilərin əqidə və inamına görə, kilsə binasının tikintisi zamanı vurulan ilk külüngdən binanın tam tikilməsinə qədər 7 il davam etməlidir.

Bir Azərbaycan əfsanəsinə görə, günlərin bir günündə Koroğlu yuxuda Qırata minir və qərara gəlir ki, Qırat harada kişnəse, orada bərabərlik və azadlıq müdafiəçiləri üçün səngər tiksin. "Bu qalanın tikilməsi üçün Koroğlu silahdaşlarının hər biri 77 ədəd daşı çaydan dağın zirvəsinə qədər aparır. 77 gün keçdikdən sonra orada çox möhkəm bir qala tikilir" [153, s.211].

"Koroğlu" dastanında bir ulduzun Şərqdən, bir ulduzun Qərbdən çıxması vəhdət və birliyin göstəricisidir. Bu dualizm təfəkkürünün izlərini daşıyır. Türklərin hökmranlığı altında olan ərazilərin genişliyini, həm də Koroğlunun mənəvi, əsatiri nüfuzu-nu göstərməkdədir.

"Tövrət"da da dönə-dönə 7 rəqəmindən istifadə edilir. Xəşayarşah öncə 127 əraziyə parşahlıq edir. Padşahın verdiyi qonaqlıq 7 gün davam edir. 7 saray xacəsi padşaha qulluq edir.

Firdövi "Şahnamə" əsərində mifik qəhrəman Zöhhakın qəddarlıq və zülmünü təsvir edərkən onu 7 ölkənin padşahı kimi təqdim edir. Kava xalq himayəsinə arxalanaraq Zöhhak qarşısında dayanır və ona qalib gəlir. "Qışqırıb şahə üz tutaraq dedi ki, ey şah, bu mənəm, ədalətpərvər Kavəyəm. Niyə mənə zülm edib balama toxunursan? Mənim dünyada 18 oğlum var idi. Onlardan indi biri qalıb. Nə üçün sən 7 ölkənin padşahı ola-ola bütün ağrı və dərd, çətinliklər bizə qismət olub?"

Samilər bir ayı hazırda 4 hissəyə bölünməsinin xilafına olaraq 7 hissəyə bölürlər.

Hindular içərisində də 7 rəqəmi bu günə qədər müqəddəs sayılır. "Riğ Veda"-da deyilir ki, günəşin cərxı 7 at vasitəsilə çəkilir, hinduların əqidəsinə görə, insan 7 dəfə ölüb 2 dəfə də dünyaya gəlir.

Toy mərasimində bəylə gəlin birlikdə 7 addım irəli atmalıdırlar.

"Hörmüz yaradılışı fərvərdinin birinci günündən başladı. Göyü 40 gün içində yaratdı, suları isə 55 gündə xəlq etdi, yeri 70 gündə, bitkini 35 gündə, heyvanı 75 gündə, insanı isə 70 gün içində yaratdı. Əmşəspəndən 7 fələyin yaranışından sonra bu dünyaya aid olan varlıqları suyu, küləyi, odu, torpağı, bitkini, heyvanı və insanı yaratdı" [212].

Abaqan tatarlarının¹ əqidəsinə görə, Dəmir dağı qülləsində 7 budaqlı Qayın ağacı mövcud idi. Onlar həmin ağaca sitayiş edirdilər. Avropa məbədlərində 7 şaxəli şamdanların mövcudluğunun kökü də həmin xalqların folklorunda ədədlərin müqəddəs sayılması ilə əlaqədardır. Həmin saylar içərisində 7 xüsusi səciyyəyə malikdir.

Pifaqor eradan öncə, V əsrdə yazırdı: "Allah ədədin özüdür". Həmin nəzəriyyə tərəfdarlarının düşüncəsinə görə dünyanı tanımaq, hadisələrin səbəb və nəticəsini anlamaq ədədlərin dərinədən öyrənilməsi yolu ilə mümkün ola bilər".

Dərvişlərin bir qolu içərisində cəmərdlik ilə qeyrətə 7 xislət və nişanə nəzərdə tuturlar: kişilik, yetkinlik, əql, din, sağlamlıq, mürüvvət, həya.

İsmaililər inanırdılar ki, 7 göyün, 7 planetin, 7 xilqət gününün, 7 bədən üzvünün, insan sifətində 7 dəyiyin (iki göz, iki qulaq, iki burun dəyiyi, ağız) mövcudluğunun özü 7 rəqəminin özəl əhəmiyyətini göstərir" [159, s.4].

Əgər "Koroğlu" mifində Qoşabulaq suyu hər 7 ildən bir mifoloji səciyyəyə malik olursa, yəqin ki, bunun yaranmasında 7 rəqəminin səciyyəsi, xüsusiyyəti və rolu nəzərdə tutulmuşdur. Qədim dövrlərdə insan 7 rəqəmini elə yüksək rütbəyə çatdırır ki, hətta kainatın da 7 əsldən formalaşmasını nəzərdə tuturdu. İslam və dini düşüncələr, milyonlarla insanın mühacirəti, müharibələr nəticəsində digər xalqların inam və dünyagörüşündən təsir aldığ-

¹ *Kırım tatar türkləri türk dillərinin qıpçaq qrupuna mənsubdurlar. Kırım yarımadasının sahilə yaxın bölgələrində yaşayan tatarlar Türkiyə türkcəsinin cənub şivəsində danışırırlar. Kırım tatar türkcəsi qıpçaq dil qrupunun xüsusiyyətlərinə malikdir. Ərəb qrafikasından istifadə edən yəhudi karaim türklərinin dili də qıpçaq dilinə yaxındır.*

dan sonra 7 rəqəmi o qədər müqəddəsləşməyə başlayır ki, peyğəmbərlər belə 7 rəqəmi ilə göstərilməyə, tanınmağa başlayır. Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Məhəmməd, Məhəmməd ibn İsmail. Səssiz və danışmayan imamların da sayı 7 ilə göstərilir: Əli, Həsən, Hüseyin, Zeynalabdin, Sadiq, Baqir, İsmail [99, s.288].

"Avesta"-nın ən qədim bölməsi də 7 rəqəminin müqəddəsliyi əsasında yeddiildən təşkil olunmuşdur. Allahdan xəbər gətirən mələk altı əmşaspendin cərgəsinə daxil olaraq 7 ədədinin ortaya çıxmasını təmin edir. 1. Ahura Məzda 2. Bəhmən 3. Ordebeheşt 4. Şəhrivər 5. Sepəndərmaz 6. Xordad 7. Mordad

Kəçmiş nəsilər bir çox üsul, qanun və ölçüləri könül açıqlığı ilə həmin say ilə təbiiq edirdilər. "7 planet, 7 eşq şəhəri, 7 ölkə, yerin 7 qatı, göyün 7 qatı, mitraizmdə təkamülün 7 mərhələsi, Mənavi ayinində 7 tanrı, 7 sin, həftə, həftəxan, Həmədanın 7 hasarı" [168, s.123].

Türkiyə türkcəsindəki rəvayətə görə, Koroğlunun atasının adı Yusifdir. Bir gecə o Xızırı yuxuda görür. Xızır ona göstərişlər verir. Xızırın göstərişinə görə də ata ilə oğul yola düşürlər. Onlar Mingöl dağlarında Araz çayında üç qabarcığın intizarında oturlar.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının birində Dirsə xanın oğlu Buğac 40 düşmənin ona qarşı hazırladıqları xəyanət nəticəsində yaralanır. Ana balasını qana bulanmış gördükdə şivən qoparır, oğul deyir: "Ana, ağlama, bu yaradan ölməyəcəyəm, qorxma! Bozətli Xızır köməyimə gəldi, dedi ki, qorxma, bu yaradan ölməyəcəksən, ana südü ilə dağ çiçəyi sənə məlhəmdir" [62, s.33].

"Koroğlu" dastanında Çənlibel dəliləri Bolu şəhərinin əmirinə qarşı qələbə çaldıqdan sonra Çənlibeldə üç gün-üç gecə şənlik məclisi qururlar.

İlk dövrlərdə 9 rəqəmi də müqəddəs sayılırdı. Zərdüşt nütfəsini qoruyan fərvərtilərin sayı 99999 qeyd edilmişdir. "Xalqımızın deyimləri və duyumları" kitabındakı "Dünyanın yaradılış mifi"ndə elə sehrli ədədlərə işarə edilmişdir ki, biz onları "Koroğlu" dastanında da müşahidə edirik. Həmin mifə əsasən, nə göy, nə yer olmayanda yer ilə göy göbəkləri bir-birinə bağlanmış bir cüt kimi bir-birinə yapışmışdılar. Bunlar birdən kərə yağı tuluqları kimi silkələnməyə başlayır. Bağlı dünyanın göbəyi qırılır. Dəhşətli bir odun alovları qalxmağa başlayır və bağlı dünya iki hissəyə bölünür. Dünyanın göbəyindən ayrılmış yuxarı hissə 7 777 777 mənzil bir məsafə ilə aşağı hissədən yuxarıya tullanır və orada özü üçün həmişə qızmar bir məskən qurur. Dünyanın aşağı hissəsi əriyib özünün ilkin yerində dayanır. Bu bağlı dünyanı gəzənlərin

dediyinə görə doğum tarixləri hələ heç kimə bəllənməyən bu əkilər lap birinci gündən bir-birinə qarşı kin bəsləməyə başlayırlar. Qocalar və qəhrəmanların dediyinə görə, əkilərin bu kin-küdurəti nə az nə çox düz 7 777 777 il davam edir. Nəhayət, su odun qızmar alovları qarşısında tab gətirməyib buxar olur. Qara, buluda çevrilərkən böyük bir duman odun hərərətini qarşısını alır. Ağsaqqalların dediyinə görə, bulud günəşin aya vurulmasından sevinir. Görüş günü Ayın üz-gözü Günəşin hərərətindən yanır. Ay günəşdən hamilə olur. Ay ilə günəşin bir-birinə qovuşmasından biri qız, biri oğlan olan Dan və Dən adlı əkilər dünyaya gəlir. Onlar böyüdükdən sonra bir-birinə aşiq olurlar. Onların evlənməsindən Ay ilə Günəş 4 nəvəyə, 12 nəticəyə, 24 nəbirəyə, 30 nədidəyə sahib olurlar" [76, s.194-196].

"Koroğlu" dastanında 7 rəqəmi, və ya onun vurulmasından, təkrarlanmasından əmələ gələn saylardan tez-tez istifadə olunur.

"Pişteriya"-nın yağış yağdırması belə ifadə edilir: "Pişteriya quraqlıq və qəhətlik divlərinə qarşı mübarizədə üç dəfə öz cildini dəyişir. Birinci dəfə bir gənc şəklində, ikinci dəfə qızılı buynuzlu buğa, üçüncü dəfə boz qulaqları olan ağ bir at cildində görünür. O, axırncı dəfə quraqlıq və qəhətlik müdafiəçisi Epuş ilə savaşa girir. Bu savaşda məğlub olub Varukaşa gölündən qovulur (Bəzi alimlərin fikrincə, Varukaşa Xəzər gölüdür-B.H.).

"Təştər qələbə və səadət üçün Ahuramazdadən yardım istədi. Allah ona güc verdi. Dərhal on cavan atın, on cavan buğanın, on cavan buğanın, on dağın və nəhayət, on çayın gücü Təştərin canına hopdu. Bundan sonra Təştər qalib gəlib Varukaşa gölünü Epuşun cəngindən qurtarır" [162, s.239-330].

Türk xalqları, o cümlədən də Azərbaycanlılar, qədim zamanlarda ədədləri həyatın əsas ünsürü sayaraq varlığın təzahürünü ziddiyyətlərin vəhdəti şəklində nəzərdə tuturdular. Hazırkı dövrdə ədədlərin cütə və təkə bölünməsi həmin inamın inikasıdır.

"Koroğlu" mifində də, "İskəndər" əfsanəsində də iki bulaq, Qoşa bulaq əfsanəsi mövcuddur. Lakin hər əsərdə onlar fərqli səciyyəyə malikdir. "İskəndər" əfsanəsində bulaqlardan biri dirilik bulağı, o biri isə ölüm bulağıdır. Bizcə, bulaqların cüt olması türkdilli xalqların dualist təfəkküründən doğmuşdur. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu, Boz ox və Üçox və s. Burada qoyunlar və oxlar vəhdət və birliyin ifadəçisi olduğu halda ağ, qara, boz ayrılığın və fərqlənmənin üç halını göstərir.

"İskəndər" əfsanəsində su birlik nişanəsidir. Lakin onların həyat bəxş etməsi və ya ölüm gətirməsi fərqləri göstərir.

Bir türk rəvayətinə görə, Ay və Günəş zalım bir ananın uşaqları

idi. Elə buna görə də evdən qaçırlar. Onlar bir qadının göstərişi ilə bir dağın arxasındakı iki göldən su içirlər. Soldakı gölün suyundan içən uşaq Ay, sağdakı göldən içən isə Günəş olur. Bundan sonra onların hər ikisi göyə gedirlər" [41, s.15].

Dünya xalqlarının tarixi abidələri belə xalq inamlarını nəzərə alaraq tikilmişdir. Təbrizin tarixi Göy məscid kompleksi dörd bucaqlı bir zala və 9 otağa malikdir ki, mərkəzi zal ətrafında tikilmişdir. Dörd bucaqlı zal dünyanın dörd bucağının simvolu sayıldığı halda 9 otaq isə 9 rəqəminin müqəddəsliyinin göstəricisidir. 9 sayının müqəddəs sayılması istər mifdə, istərsə də dünya xalqlarının ədədlərə pərəstiş düşüncəsində olsun-tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir.

Türkilli xalqların əsətirində Şah və Sultan sözləri də bağlayıcı və ünsiyyət qatma mənasındadır. Belə ki, bu sözlər bütün canlılarla kainatın bağlayıcı gücü və sevgi qüvvəsidir. Şah bir şəxs deyil, tayfa və qəbiləni bir-birinə qovuşduran ana gücüdür, əsl və nəsilidir.

"Koroğlu bəzən Gürcüstan və Çin kimi uzaq ölkələrə səfər edir. Sonralar tufəngin ixtirasından sonra pəhləvanlığa qarşı olan ehtiram və hörmət də itir, dünya öz ləzzətini itirir. Günlərin bir günü Koroğlu öz silahdaşları və dəstə başçılarının dağlara öz yollarına getdikləri barədə danışdıqdan sonra nəzərlərdən qeyb olur" [152, s.14].

40 ədədi nəinki "Koroğlu" dastanında, hətta türkdilli xalqların ən qədim yazılı abidəsi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da da döndönlə işlənmişdir. "Sən gözləyirsən Burla xatunu 40 incə belli qız ilə gətirsinlər sənə əsir olsun? Sən gözləyirsən ki, oğlum Uruzu 40 igid ilə gətirsinlər qulun olsun?"

Türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycanlıların dastan və əfsanələrində el başçıların arvadlarını 40 incəbel qız müşayiət edir. 40 vəfalı igidin himayəsinə malik olan pəhləvanlar isə 40 hərəminin paxıllığı və düşmənçiliyi ilə qarşılaşır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında Dirsə xanın oğlu Buğac göstərdiyi şücaət və igidliyə görə atası tərəfindən bəylik qazandıqdan sonra atasının igidlərindən 40 nəfər paxıllıq edib onu öldürməyə qərar verir. "Ov ovladılar, quş quşladılar, ol 40 nəmərdin bir nəçəsi oğlanın yanına gəldi" [106, s.25-28].

Başqa bir boyda Qanlı Qoca oğlu Qanturalıya layiq qız tapa bilmir. Nəhayət, üzünü oğluna tutub deyir: "Qızı görüb bəyənmək səndən, var-dövlət və ruzi vermək məndən".

Oğlan atasının sözünü eşitdikdən sonra 40 igidlə birlikdə düşmən vilayətinə doğru hərəkət edir. Onlar 7 gün, 7 gecə yol get-

dikdən sonra düşmən sərhəddində çadır qururlar [106, s.128-129].

40 ədədi bu gün bir çox bulaq, ağac, yer adlarında da işlənilməkdədir. Qırx qız bulağı, Qırxqız yaylağı, Qırx qız gölü, Qırx Hərami və s. Mərənd ilə Xoy arasında bir bölgənin adı da Qırxlardır.

Türkilli xalqların adət-ənənəsinə görə, hamilə qadını 40 gün evdə tək buraxmazdılar. El arasında deyilir: "Sarımsağı gəlin etdilər, 40 gün qoxumadı".

"Koroğlu" dastanında Rum paşasının qızı Məhbub xanım həmişə 40 gözəl qız tərəfindən qorunur.

*Dəli könül tələşində,
Can qovrular atəşində,
40 incə qız var başında,
Məhbub xanım, Məhbub xanım!*

Türk xalqlarının əski dastanlarından birində Ayqaxan bir uşaq doğub adını Oğuz qoyur. Bu uşaq doğumunun 40-cı günündə böyüyüb yola düşür, hamının canına vələlə salan bir heyvanı meşədə tutub öldürür. Oğuz at çapmaqda və igidlikdə qəhrəmanlıq zirvəsinə yüksəlir. Günlərin bir günündə göydən yerə bir işıq düşür. -Oğuz nurun içində bir qız görüb onunla evlənin. Həmin qızdan Gün, Ay, Ulduz adlı 3 oğlan sahibi olur.

Miflərdə qəhrəmanların yarası 40 gün içində sağalır. 40 gecə, 40 gün şənlik məclisləri qurulur. "Koroğlu"nın türkmən variantında Koroğlu 40 igidlə əhd-peyman bağladıqdan sonra düşmənlə qarşı üsyan qaldırır. Qorxunc əjdəha 40 günlük yuxuya gedir. Onu öldürmək üçün bədənindən 40 tük çəkib odda yandırmaq məsləhət görülür.

4 rəqəmi Göytürklərdə 4 cəhətin təmsilçisi sayılırdı, elə buna görə də, onlar 4 cəhəti təmsil edən 4 tanrıya da malik idilər. Şamanların geydikləri xırqənin sol qolunda 4 zıncırov var idi. Abaqa türkləri dini mərasimlərini 4 qayın ağacı altında keçirirdilər. 4 və 40 ədədləri bu günə qədər də müqəddəs sayılmaqdadır. Türklər islamı qəbul etdikdən sonra şamanizmə olan inanclarını, habelə də adət və mərasimlərini unutmaq məcburiyyətində qalsalar da, həmin inancların müəyyən qisminə islami don geydirməklə onları qoruyub saxlaya bildilər. Günəy Azərbaycanda axır çərşənbə günü evin 4 bucağına kişmiş səpmək mərasimini Göytürklər dövründəki inamın qalığı saymaq olar. "Axır çərşənbə gecəsinin səhəri səbh obaşdan durub su üstünə getmək, suya salam verib üstündən 3 dəfə atlanmaq, həmin sudan bir qab

gətirib həyat-bacaya, evin 4 bucağına səpmək gərəkdir. Deyirlər ki, belə etdikdə il xoş gələr, ağrı-acı görməzsən" [124, s.43].

Bayram günlərində evin 4 bucağına kişmiş atmaq və ya axar sudan gətirib evin 4 bucağına səpmək türklərin əski inanclarındandır.

Türklər 4 cəhəti tanıdıqdan sonra onları ağırlamaq üçün 4 tanrı yaratdılar. Bu əski milli inam getdikcə unudulmuş, onun yalnız kiçik bir hissəsi bizə gəlib çatmış, gündəlik həyatımızda davam etməkdədir. Çox ehtimal ki, qədim zamanlarda bəşəriyyətin ən mühüm nailiyyəti sayılan və 4 cəhət üçün yaranmış tanrıların heykəlini ümumi sitayişgahlardan başqa, həm də yaşayış yerinin 4 bucağında da dikəltmişlər.

Ədədlər də kəmiyyət kateqoriyası kimi həyat zərurətləri əsasında ortaya çıxmışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, ədədlər bir tərəfdən kəmiyyət göstəricisi, sayma vahidi sayıldıqları halda, digər tərəfdən də hər bir şəxsin, yaxud da ki, hər bir xalqın inam və dünyagörüşündə mifoloji səciyyə daşımaqdadırlar.

Türklər içərisində də başqa xalqlarda olduğu kimi, 3, 4, 7, 9, 13, 40 mifoloji səciyyəyə, yüksək hörmətə malik idilər.

Roma imperatoru IV Karl 4 rəqəminə xüsusi hörmət bəsləyirmiş: onun 4 paytaxtı var idi, özü də 4 şahlıq sarayında yaşayırdı, hər sarayın 4 otağı, hər otağın 4 qapısı, 4 pəncərəsi var idi. Hər otağa 4 stul, 4 çıraq qoyulmuşdu. İmperatorun tacı 4 metaldan hazırlanmışdı. Başına 4 bucaqlı tac qoyardı. Öz imperiyasını 4 hissəyə bölmüş, 4 sərkərdə arasında qoşununu bölüşdürmüşdü"[100].

Şah İsmayıl Xətai ədədlərin müqəddəs sayılması inamını belə ifadə etmişdir:

*Çıxdım Qırxlar yaylağına,
Çağırdım Allah eşqinə,
Özümü yerlərə sürtdüm,
Yeddilər, üçlər eşqinə.*

Mifoloji baxımdan tarixin ilk məzlumu Həbil qardaşı Qabilin əlilə öldükdən sonra Həzrət Adəm oğlunun şəhid olmasına görə 40 gün, 40 gecə ağlayır. Qövmü Musa peyğəmbərin sözündən üz çevirdiyi üçün Allah onları 40 il çöllərdə didərgin edir.

Bir samii rəvayətə görə, Qiyamət günündə insanlar yenidən dirilərək 40 il müddətində ayağa qalxacaqlar. Qövmü Nuh peyğəmbərin sözünə qulaq asmadığına görə, Allahdan istəyir ki, onlara ağır bir azab versin. Birdən birə göyün qapıları açılır, 40

gün, 40 gecə yağış yağır. Dünyanı su basır, yer üzü pis adamların şərindən təmizlənir.

Cənubi Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının rəhbəri Seyid Cəfər Pişəverinin bu gün 90 yaşında olan bacısı Suğra Azəri ədədlər haqqında el arasındakı inamı belə ifadə edir: "Seyid Cəfər ailədə beş uşaqdan ikincisi idi. Səfər ayının 13-ündə doğulmuşdu. Kəndin baş biləni atama demişdi ki, bu uşaq çıx ağır gündə dünyaya gəlib. Uşağı qada-baladan qorumaq üçün 7 il özü ağır-lığında sədəqə paylanmalıdır, gələcəkdə onun başına nələr gələcəyini təkcə Allah bilər..." [174, s.4].

Ədədlər istər əsastir dövründə, istərsə də insanın öz səy və bacarığı, axtarışı sayəsində təbiət və cəmiyyət qanunlarını anladıqları zaman xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. "Koroğlu" dastanında fürsət nişanəsi, və ya Çənlibel dəlilərinin sayının göstəricisi olan ədədlər öz dövründə elə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur ki, kəmiyyətdə baş verən ən kiçik dəyişiklik belə olay-ların keyfiyyətinə və dastandakı macəraların nəticəsinə həlledici təsir göstərmişdir.

TÜRK MİFOLOGİYASINDA QILINC (MİSRİ QILINC)

Türk xalqları animistik təfəkkürün ilk dövrlərində dağın, mağaranın, dənizin, çayın, bulağın, meşənin və qılincin ruha malik olmasına inanırdılar. Məhz həmin inama görə, onlar günəşi, ayı, ulduzu, ildırımı və göy gurultusunu ilahi ruhlar hesab edir, yaxud da ki, onların tanrılar cərgəsində olduğunu düşünürdülər.

Koroğlunun qılinci xeyir, bərəkət ruhuna malik olduğuna görə, qəhrəmanların müdafiəçisi sayılaraq döyüşün çətin anlarında daşı qayaları şaqqalayıb hamının təəcübünə səbəb olurdu.

Türklər yenə həmin inama görə, ölüləri yaraq və atla birlikdə basdırardılar. Qılincin, atın və nizənin ruhu həm qəhrəmanı xəbis ruhlardan qoruyur, həm də, qəhrəman dirilərkən onlardan yarar-lana bilirdi. Türklər şəhid olunmuş tanrıların baharda dirilməsinə inandıqları üçün, ilin ilk gününü hörmət və ehtiramla qeyd edirdilər. Onlar ilin axır çərşənbəsində od yandırır məzarlıqlarda yemək süfrəsi açaraq özlərini bahar şənliyinə hazırlayırdılar.

Türklərə görə, Novruz bayramının qeyd edilməsi təbiətin istiləşməsi qarşısında soyuğun istiyə məğlub olması üçün deyildi. Çünki onlar əslində təbiətin yenidən dirilməsi ilə yanaşı bütün ölülərin də diriləcəyinə inanırdılar. Başqa sözlə desək, onlar özləri ilə təbiətin o dərəcədə vahid, bütöv varlıq olduğunu düşünürdülər

ki, özləri ilə təbiət arasında heç bir fərq qoymurdular.

Tunc dövrünün sonunda, ilk dəmir dövründə Araz çayının hər iki tayında ibtidai icma quruluşu yerini sinifli cəmiyyətə verir. Belə bir prosesdə dəmirin kəşf olunması Azərbaycanda əkin sahələrinin genişlənməsinə, istehsalın təkmilləşdirilməsinə, məhsuldarlığın artmasına, qonşu qəbilələrin yürüşlərinə qarşı müdafiə sisteminin qüvvətlənməsinə, bunlardan daha önəmli Manna dövlətinin qurulmasına səbəb oldu.

Məhz həmin dəyişiklikləri nəzərə alaraq F.Engels dəmirin inqilabi roluna toxunaraq, bunun bəşəriyyətin həyatının dəyişilməsində çox mühüm rol oynadığını qeyd etmişdir.

Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan ata-babalarımız, daş dövrünün sonlarından mənimsəmə təsərrüfat formasına keçmişlər. Eradan əvvəl VIII minillikdə matriarxat öz yerini patriarxata, ata hakimiyyətinə verir. Azərbaycan ərazisində metal dövrünə keçid, təxminən IV-V minillikdə baş verir.

Bu proses mifoloji don geyərək "Koroğlu" dastanında Rövşənin çöldə bir dəmir daş - ildırım daşı tapıb onu buzova atmağı kimi öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanda ildırım daşından düzələn ilkin silah- qılınc türklər arasında böyük sayğı və hörmətə malik olmuşdur.

Dünya xalqları real həyatda mövcud olan çətinliklər qarşısındakı arzularının gerçəkləşməsi üçün həmçinin də, şəhər qüvvələrinə qalib gələrək sabaha ümid duyğularını sürdürmək üçün öz qəhrəmanlarını elə bir silahla silahlandırırdılar ki, hər hansı çətinliyə asanlıqla qalib gəlsin.

Əslində isə qəhrəmanlar şərəfli bir həyat sürmək üçün kütlələrin tükənməz gücünə arxalanıb ondan bəhrələnərək qeyri-mümkün görünən bir işi mümkün edirdilər.

Burada Misri qılıncın rolunu aydınlaşdırmaq üçün dastana müraciət edirik. "Hələ uşaqlıqda Rövşən çöldə oynadığı vaxt yerdən bir daş tapmışdı. Daş balaca idi. Amma çox ağır, çox da sanballı idi. Özü də işim-işim ışıldayırdı. Rövşən daşı yerdən götürüb ölüşdə otlayan bir buzova atdı, daş buzova döymədi, amma elə yeli buzovu vurub öldürdü. Rövşən qayıtdı, əhvalatı atasına danışdı. Alı kişi Rövşənin sözlərinə qulaq asıb dedi: "Oğul, Rövşən, get buzov yiyəsini tap, buzovun cəriməsini ver. Razi sal. Sonra də həmin daşı tap, mənim yanıma gətir".

Rövşən getdi. Əvvəl buzov yiyəsini razi elədi. Sonra da daşı tapıb gətirdi. Alı kişi daşı o üzünə, bu üzünə çevirib yoxladı. Baxdı ki, daş göydən düşmüş ildırım parçasıdır. Sabahısı gün Alı kişi Rövşəndən xəlvət ildırım parçasını götürüb bir ustanın yanına

getdi. Salam əleykdən sonra daşın bir balaca tikəsini ustaya verib dedi: "Usta, bu daşdan mənə bir biz qayır".

Usta bir daşa baxdı, bir də dönüb Alı kişiylə baxdı. Daşı qaytarıb dedi: -

-Alı kişi, sən bir dünyagörmüş kişisən, heç daşdan da biz olar?

Çox çənə-boğazdan sonra axır Alı kişi ustanı razı elədi ki, daşı bir zindanın üstünə qoyub döysün, görsün döyülür, ya yox. Usta baxdı, döğrudən də bu daş mum kimi bir şeydir. Daşdan bir biz qayırıb ona qaytardı. Alı kişi ustanın haqqını verdi, bizi cibində gizlətdi. Daşın qalanını bir Misri qılnc qayıranın yanına aparıb dedi:

-Usta, bundan mənə bir qılnc çək!

Bu usta əvvəlkindən də uzunçu idi. Qərək, uzun çək-çevirdən sonra Alı kişi bu ustanı da razı elədi.

Usta yeddi günə daşdan bir qılnc qayırdı. Elə ki, qılnc hazır oldu, usta baxdı, gördü ki, qılnc.. nə qılnc.. Gün kimi yanır, ay kimi işıq sahr. Ustanın qılncə gözü düşdü.

Elə ki, vədə tamamında Alı kişi qılnc üçün gəldi, usta ona öz qılncını verməyib əvəzində başqa bir qılnc verdi. Ancaq Alı kişi əvvəldən işini möhkəm tutmuşdu. Biz qılncı dəlib, o biri tərəfinə keçdi.

Usta baxdı ki, Alı kişini aldada bilməyəcək, naçar qalıb onun öz qılncını özünə verdi. Alı kişi Rövşənə heç bir söz demədi. Elə ki, Rövşən Qıratı, Düratı ifçin yəhərleyib atasının bərabərinə çəkdi, Alı kişi hər şeyi hazır görəndə evə girdi, həmin qılncı götürüb oğlu Rövşənə verib dedi: Rövşən, al, bu qılncı belinə bağla, bu qılnc sənəin gördüyün qılncılardan deyil. Bu qılnc ildırım qılncı deyirlər. Bu elə bir qılncdır ki, qabağında daş da dayanmaz. Bu qılnc ilə sən qalalar fəth edəcəksən, sədlər dağıdacaqsan. Ancaq bunun ildırım qılnc olduğunu heç kəsə bildirmə. Bundan sonra bunun adına Misri qılnc deyərsən. Nə qədər ki, bu qılnc sənəin belindədir, sən də Qıratın belindəsən, heç bir düşməni sənə bata bilməyəcək" [110, s.10-11].

"Koroğlu" dastanının başlanğıc bölümündə Rövşən məzarlıqda, yaxud da başqa sözlə desək, qaranlıq və soyuq aləmində dünyaya gəlir. İlk baharın qışa və soyuqluğa qalib gəlib təbiətin yenidən canlanmağa başladığı vaxtda doğulur. Rövşən qar çiçəyi kimi torpaqdan-anadan doğulur.

Azərbaycan mifologiyası üzrə araşdırıcıların, o cümlədən M.Hatəmi Tantəkinin fikrincə, türk xalqlarının mifik qəhrəmanının qılncı da yerdən doğulur. Belə ki, bu hədiyyə də torpaq, ana və nənəni tərəfindən bəşəriyyətə verilir. Koroğlu da ildırım

övladı olduğu üçün torpaqdan doğulmuşdur [69].

Bizcə, Rövşən tərəfindən tapılan daş, özəndən doğuş gücünə malikdir və bir sözle, güc bulağıdır. "Koroğlu" dastanında daş da bitmənin yüksək zirvəsinə çatmışdır. Bitmə, yalnız ağac və bitkiyə aid deyildir. Daş da bitmə gücünə və zirvəyə yüksəlmək qabiliyyətinə malikdirlər. Daş gövhərinə malik olan metal da bitmə və dirçəlmə gücünə malikdir.

Mifik qəhrəmanın qılıncının çəkilməsi üçün istifadə edilən daş işığa və nur özəlliyinə malikdir. Onun parlaq və ışıtlı olmasının səbəbi də məhz bundadır. Güzəllik, parlaqlıq və ışıtlı olmaq nurun xüsusiyyətlərindəndir.

Koroğlunun qılıncı parlaqlıq baxımından dönə-dönə Günəşlə müqayisə edilir. Koroğlunun qılıncındakı işıq onu əbədləşdirir. Nə kütəli, nə də ki, sınır. Bu qılıncın elə xarüquladə gücü var ki, dəmir qapıları belə bir zərbə ilə yarıb keçir.

Misri qılıncın yerdən tapılması və ya yer Allahı tərəfindən Koroğluya hədiyyə edilməsi, türk folklorunda bir mifoloji motivdir.

Dastandakı yay ilə oxun torpağa gömülərək ucları çöldə qalması həmçinin skitlərdə Arsin qılıncının torpağa gömülməsi, habelə Atilla çobanlarından birinin gözü dişi bir dəvənin ayaqlarından süzülən qana düşməsi və ətrafa baxarkən yerə sapından gömülü qılıncı tapması və s. bu motivin çeşidli şəkillərdə ifadəsindən başqa bir şey deyildir.

Mifə görə, bu yaraqlar müqəddəs olduqları üçün sahiblərini yer üzünün hökəmranı edirlər.

Bu silahların gücü o qədərdir ki, onların yeli və ışıltısı hər bir canlıyı öldürür. "Koroğlu" dastanında da belədir ki, Rövşən uşaqlığında tapdığı daşı bir buzova atmışdı. Daş buzova dəymədi. Amma ışıltısı və atəşi buzovu öldürdü [34, s.72].

Qeyd etməliyik ki, "Koroğlu" dastanında qılıncın ildırım daşından düzəlməsi və ya onun ışıltısından buzovun ölmesi əsəti baxımdan çox önəmlidir. Koroğlunun ölümsüzləşməsində də qılıncın rolu çox böyükdür. Çünki qılıncdakı özəlliklər onun ölümsüzləşdirmək gücünü göstərir. Budda alov saçan bir qılıncı başı üstündə tutmaqla özünün başqa yaranmışlardan fərqləndiyini göstərirdi.

Mif həmişə özündə bir törəniş rəvayətini daşıyır. Yəni, "Koroğlu" dastanında olduğu kimi, hər şeyin necə yaranmasından, öz varlığına necə başlamasından danışır.

Bu mifdə Koroğlunun doğulmasından başqa, həm də qılıncın nədən düzəlməsindən, yaxud necə yaranmasından da söhbət gedir.

Koroğlunun qılınıcı tarix boyu Azərbaycan şair və yazıçıları üçün o qədər müqəddəs sayılmışdır ki, onu öz ana yurdlarının müdafiəçisi olan qəhrəmanlara hədiyyə etmişlər.

Səməd Vurğunun məşhur "Vaqif" pyesində Koroğlunun qılınıcı dünya görmüş bir ağsaqqal xalq qəhrəmanı Eldara verərək deyir: Al, buna Misri qılınıc deyərlər. Bu böyük Koroğludan yadigar qalmışdır".

Misri sözü Azərbaycanın şair və yazıçılarının dilində dönə-dönə işlənmişdir.

"Ağ üzdə xalların misri nəbatdı" (Abbas Tufarqanlı)

"Elim, gülüm, obam, Misri Züleyxam" (Vaqif)

"Yazırsan bu naxoşluq misri naxoşluq kimi şeydir" (C. Məmmədquluzadə)

Misri qılınıc sözünə həm də İmadəddin Nəsiminin əsərlərində, "Əsrarnamə"də [59, s.104], "Novruz" adlı bir Azərbaycan dastanında rast gəlirik. Bu sözü həm də Xəstə Qasımın [16, s.59] "bir cəmərđ istəyirəm ki, atı türkən atından, qılınıcı isə Misri qılınıc olsun!" cümləsində müşahidə edirik.

Türk xalqlarının dastan və hekayələrində, o cümlədən də Azərbaycan dastanlarında qılınıc və yaraq, ruha malik olduqlarından başqa, həm də qəhrəmanın həmzadə şəklində təəcəssüm edir. Burada bir Azərbaycan nağılının məzmununu ixtisarla veririk. "Paslı qılınıc" adlı bu nağılda padşah ömrünün son anlarında böyük oğlu Əhmədə xitabən deyir: "Oğlum, həyatımın sonu çatmışdır. Sizə bir vəsiyyətim var, saqın unutmayın! Sarayımın qırxıncı otağında bir sandıq var. Sandıq içində isə köhnə və paslanmış bir qılınıc var. Hara səfər etsəniz, onu belinizə bağlayın. Bunu etsəniz, heç kəs sizə bata bilməyəcək" [23, s.5-1].

Padşahın Əhməd və Məmməd adlı iki oğlu qılınıcın o qədər də xoşa gəlməyən zahirini görünce atanın tapşırığını yerinə yetirmir və döyüşdə bir pəhləvanın əli ilə öldürürlər. Böyük qardaşlardan daha ağıllı, igidlikdə və gücdə isə misilsiz olan Həsən adlı kiçik qardaş özündən böyük qardaşlarının qeyb olmasından nigaran olub onları tapmaq üçün səfərə hazırlıq görür.

Oğlunun bu qərarından xəbər tutan ana oğlu Həsənə deyir: - Oğlum, səfərə çıxırsansa, xeyr olsun, ancaq ki, mənim sözlərimə qulaq as. Birincisi paslı qılınıcı belinə bağla. Nə qədər bu qılınıc belindədir, sənə kimsə bata bilməyəcək. İkincisi, yolda çətinliyə düşər olan hər kəsi görsən, ona yardım et!"

Ana bunları dedikdən sonra paslı qılınıcı sandıqdan çıxardıb oğluna verdi. Həsən anasından qalmış yadigarı öpüb belinə bağladı. Və o andaca qollarına qüvvət gəldi.

O, xeyli yol getdikdən sonra qardaşlarını öldürən pəhləvanın qalasına çatdı. Baxıb gördü ki, hər yer insan sümükləri ilə doludur.

Birdən göy guruldayıb ildırım çaxdı. Meşə üzərindən qara bir bulud qalaya doğru hərəkət etdi. Buludun içindən atlı bir pəhləvan yerə endi, nəre çəkərək dərhal Həsənin üstünə cumdu. Onlar 40 gün- 40 gecə vuruşdular. Heç biri qalib gələ bilmədi. Həsən qəhrəmanın papağının yerə düşməsindən sonra onun qız olduğunu başa düşdü və huşunu itirdi. Ayılanda yanında bir kağız gördü. Kağızda belə yazılmışdı: Ey cavan! Mən firəng padşahının qızıyam. Əgər mənimlə evlənmək istəyirsənsə, Firəngistana gəl!

O biri tərəfdən də Firəng padşahının qızı ilə evlənmək istəyən şəxslər Həsəni aradan götürmək üçün plan tökməyə başlayırlar. Həmin fitnə və xəyanət planlarının qarşısında Həsənin qələbəsinə təmin edən paslı qılinc hiyləgər bir qarı tərəfindən oğurlanır. Qılinc Həsənin belindən açılan kimi o, dərin yuxuya gedir və düşmən Həsən ilə nişanlısını qolları bağlı şəkildə əsir götürür. Həsən bir müddətdən sonra keçmişdə ölümdən qurtardığı bir divin yardımı ilə düşmən əlindən qurtarır. Lakin nə edirlərsə, Həsən özünə gəlmir. Qız divlərin başçısına deyir: Onun şəhrlı qılıncını oğurlayıblar. Qılinc düşməndən geri alınmayınca, ayılmayacaq.

Divlər padşahının əmri ilə onun düşmənləri qılincə geri qaytarırlar. Qılinc Həsənin belinə bağlanan kimi o, asqırıb ayılır" [23, s.17].

"Paslı qılinc" nağılında qılinc nəinki qəhrəmanın qələbəsinə təmin edir, hətta onun ruhu və varlığı ilə qırılmaz əlaqədədir. Əslində o, qəhrəmanın ruhu və varlığını da təcəssüm edir. Qılinc bir qrup quldur tərəfindən oğurlandıqdan sonra o hər cür hərəkət və fəaliyyətdən qalır. Başqa sözlə desək, ruhsuz bir cismə çevrilir.

Bizcə, qılincin köhnəliyi və onun paslı olması səbəbsiz deyil. Çünki türk xalqlarının mifoloji inanclarına görə, qəhrəmanların qılincə ya su, ya da dəniz ilahəsi tərəfindən, ya da yer tanrısı tərəfindən onlara hədiyyə edilir. Burada qılincin paslı olması, onun bir növ torpaq tanrısı ilə əlaqəsini ifadə edir. Həsənin anasının dediyi kimi, paslı qılinc də Koroğlunun qılincə kimi ölümsüzləşdirəndir. Yoxsulların haqlarını qoruyan bir qılincdir. Bu isə Azərbaycan dastanlarındakı qəhrəmanların şəhrlı gücə malik silahlarının ən böyük xüsusiyyətidir.

Bizcə, Koroğlunun qılincə nə Misir ölkəsindən gətirilmiş, nə Misir poladından düzəldilmiş, nə də ki onu qayıran Azərbaycanda yaşayan hansısa bir usta tərəfindən düzəldilmişdir. Əksinə, Misri

termini qədim zamanlardan bəri Azərbaycanda gözəl, yenilməz mənalarda işlənmişdir. Dastanın bəzi rəvayətlərində, o cümlədən Aşıq Əsədın rəvayətində Misri sözü yalnız bir növ qılıncın qayırılma tərzı və şıvəsi ilə əlaqədardır.

Rövşən-Koroğlu qılınc qayırın ustanın ona verdiyi: "Necə bir qılınc istəyirsən?" sualına cavab olaraq deyir: "Ey mahir usta, sözün qıtası, elə bir qılınc istəyirəm ki, uzunluq baxımından əlverişli və xoşagəlimli olsun. Dəstəsi möhkəm, qırağı enli, kəsici, yarısı poladdan, yarısı isə nal cinsindən, suyu zəhərdən, rəngi qara olsun".

"Koroğlunun Dərbənd səfəri" qolunda Koroğlunun özü Misri qılıncın nişanələrini Ustaya belə izah edir. "Əziz usta, mənim üçün elə bir qılınc qayır ki, nə uzun olsun, nə qısa, qəbzəsi fil sümüyündən olsun. Özü qoşanov olsun. Xalis Xorasan poladından seçərsən. Poladdan olarsa, ancaq yaxşısından olsun. Qırağı heç bir vaxt əyilməsin, iti və kəsərli olsun. Bu isə həmin qılıncdır ki, sonralar Misri qılınc adlanır. P.Anusov yazır: "Polad iki növdür. Əsl polad, süni polad. Bunların da hər biri neçə növə bölünürlər". Müəllif Asiyada istehsal edilən poladların adını belə təqdim edir. Taban, Qarataban, Xorasan, Qara Xorasan, Qındı, Qum qındı, Neyris, Şam.

Anusov Koroğlunun qılıncının haqqında belə bir fikir irəli sürür: "Misri qılınclar dəmir və poladdan hazırlanırdılar. Kəsərliklik, qara rəngində olma, gözəllik və s. qılıncların xüsusiyyətlərindən sayılırdı. Gürcülərin qayırdıqları qılınclar da üzərlərində qazılmış iki cızığa malik idilər" [12, s.112].

Misri qılınc elə xarəqulada gücə malik idi ki, iki gözünü itirmiş qəhrəmanı bütün döyüşlərdə düşməmə qalib edir.

A.Xodzkonun çap etdirdiyi variantda qılınc qayırın usta ildırımın qayırılmış qılıncı Mirzə Sərrafa təhvil verdikdən sonra peşiman olub yenidən onu əldə etməyə çalışır. Lakin nə qılınc qayırın usta, nə də ki, onun neçə yüz nəfərlik qoşun dəstəsi Misri qılıncı əldə etmək üçün, artıq onu belinə bağlamış və iki gözündən məhrum olmuş Mirzə Sərrafa qalib gələ bilmirlər.

Ərəblərin ən məşhur qəhrəmanı olan Əntərə ibn Şəddadüləbəsi də tarixi və əsatiri şəxsiyyətə malikdir. Əntərə comərdlikdə, igidlikdə və yumşaqılıqda, əliaçılıqda, insani və əsatiri xüsusiyyətlərə malik olmaqla (düşmənləri lərzəyə gətirib onları bayıldıan nərsəsi ilə) Koroğlu kimidir. Cahiliyyət dövrünün ən böyük şairlərindən biri sayılan Əntərə 525-615-ci illərdə Nəcəddə yaşamışdır. Günlərin bir günü, Əntərə çöldə düşmən hücumuna məruz qalan bir cavanın mdafiasinə qalxır. Əntərə bir nizə ilə onu yerə sərir.

Ölümündən qurtaran cavan, Əntərəyə öz təşəkkürünü bildirib taleyi haqqında belə deyir: "Bütün ərəb qəbilələri başçılarının sərvəri olan babam Hesanın həddindən artıq sevdiyi gözəl bir dəvəsi var idi. Günlərin bir günü dəvə otaran qulam sürüdən ayrılmış dəvəni sürüyə qaytarmaq üçün ona bir daş atır. Daş dəvəyə dəyən kimi dəvə ölür. Dəvə otaran qulam bu işin aqibətindən qorxduğu üçün macəranı Hesana danışır. Dünyagörmüş bir qoca olan babam dərhal özünü hadisə yerinə çatdırır. Dəvənin deşilmiş böyrünü görərək təəccüblənib sözü gedən daşı tapmaq qərarına gəlir. Daş tapılır. Daşı görən kimi başa düşür ki, bu səmavi daşdır. Həmin daşdan ustalar misli görünməmiş bir qılinc qayırırlar. Bu qılinc babamdan atama, atamdan isə mənə gəlib çatır. Sanki gələcəkdən xəbəri olan şəxs kimi, atam mənə demişdi ki, qardaşım nəyin bahasına olursa olsun, bu qiymətli və bərabəri olmayan qılinci mənim əlimdən çıxartmağa çalışacaqdır. Mən isə onu burada torpaq altında gizlətmişdim. Sənin öldürdüyün şəxs mənim naxələf qardaşım idi. Təəssüf olsun ki, mən qılinci tapa bilmədim. Cavan başından keçən əhvalatları danışdıqdan sonra bir daha Əntərəyə öz təşəkkürünü bildirib ondan ayrılır. Əntərə yorğunluğunu almaq üçün orada dincəlməyə başlayır. O dincələrkən əli ilə torpağı qurdalayır və təsadüfən qılinci tapır. Əntərənin dostu Malik bu macəradan xəbərdar olduqdan sonra ona deyir: " Bu misilsiz hədiyyə göylərin hökmranı olan tanrı tərəfindən sənin üçün göndərilmişdir".

Göründüyü kimi, Koroğlu və Əntərəyə aid olan qılınclar hər cəhətdən biri-biri ilə bərabərlik edirlər. Çünki həm ildırım parçasından düzəlmişlər, həm də ki, göylər tanrısı tərəfindən hədiyyə edilmişlər fəvqəladə gücə malikdirlər.

*Misri qılinc dəmir qapı,
Endirib gəzdiyin varmı?*

Və ya

*Dağların başında yel kimi əsər,
Bir qılınca yetmiş iki baş kəsər.*

Qalaları bir zərbəsi ilə iki yerə bölən, və ya bir zərbəsi ilə 77 düşmənin başını bədənindən ayıran qılinc Türk xalqlarının əsatri dünyagörüşündən, inamlarından qaynaqlanmışdır.

Türk xalqlarının inamına görə, görə ildırımın düzəlmiş qılınclar, belə bir kəsərliliyə malik olmalıdırlar, çünki bu qılınclar tanrılar tanrısı Olgənin güc və qüdrətini təmsil edirdilər [54, s.29-30]

Qeyd etmək lazımdır ki, mifoloji inamların hakim olduğu bir

dövrdə bütün güclü canlılarla əşyaların əsl və kökü, hətta el-tayfa qəhrəmanlarının kökü belə göyə, digər onqonlara gedib çıxırdı. Başqa sözlə desək, onlarla əlaqədar idi.

"Azərbaycan türklərinin mənşəyini, kökünü təşkil edən tayfalarından biri də sakalardır. Yunanların skit adlandırdığı saka qəbilə birləşmələri miladdan əvvəl VII əsrdən üzü bəri müxtəlif mənbələrdə Sak və skit şəklində xatırlanmışlar. Həmin çağlarda sakalar İranda, Azərbaycanda, Orta Asiyada, Azaq (Azov) üstü düzənliklərdə yaşamışlar. Müxtəlif dövlətləri də olmuşdur. Miladdan əvvəl XI əsrdə yaranmış skit padşahlığı daha məşhur olduğundan antik dövrün tarixçiləri onun barəsində çox yazmışlar. Daha əvvəllər Azərbaycanın şimal qərbində yaranmış saka padşahlığı barədə tarixi mənbələr çox deyil. Sonrakı əsrlər boyu Sakaşen adı ilə xatırlanan həmin vilayətin ərazisindən tapılan arxeoloji tapıntılar onların etnoqrafiyası, mifologiyası barədə məlumat əldə etməyə imkan yaratdı. Bəzi müəlliflər saka padşahlığını Kür Araz qırağındakı Mül düzündə lokallaşdırır, lakin Mingəçevirdə də tapılmış abidələr də göstərilir ki, bu mədəniyyət birbaşa sakalarla bağlıdır. Həm də Qərbə tərəf getdikcə onun izləri artır. Çoxsaylı köçəri tayfa birliklərinin adı kimi skit etnonimi altında türklərlə yanaşı başqa dilli etnosların da olması təbii haldır. Lakin nədənsə skitşünaslıqda onların etnik mənsubiyyətinin İrandillilərlə bağlanması bir ənənəyə çevrilmişdir. Etnoqrafik, mifoloji faktlar onların türk olduğunu aydın göstərir. Belə mühüm faktlardan biri də sakaların tapınağı olan qılinc kultudur" [73, s.169].

Dyakonov və Riçard, Fray saka padşahlığının hüduqlarını Kür çayının kənarı, Gəncənin şimalı, Urmiyə gölünün güney tərəfləri, Qaradağ, Savalan və Azərbaycanın Muğan düzü olduğunu qeyd etmişlər. Herodot yazır: "Türklər miladdan öncə VII və VIII yüzilliklərdə Doğudan Batıya köçüb və Batıda sakin olan sakalarla qaynayıb qarışıblar. Əfrasiyab da onların xaqanları olmuşdur" [128].

Zəki Vəlid Toğan yazır: "Sakaların həyat tərzı, adət, ənənə, əxlaq, ölümləri torpağa basdırmaq, sifət və zahiri görünüşləri hunlar, göytürklər və altaylılar kimi olmuşdur. Onlar da türklər kimi qımız içir, qatığı qurudaraq ondan qurud düzəldirdilər. Herodot yazır ki, türklərdə ayrıca qılinc tanrısı olmuşdur və onun rəmzi əski qılıncdır. Müasir skitşünaslar skitləri çeşidli səbəblərə görə, o cümlədən də türklərin dünyanın çox böyük tayfalarından biri olduğuna görə, tarix boyu başqalarına boyun əyməməsinə görə, qondarma adla, "İrandilli" adlandırmaqla "qılinc kultunun

mənşəyinin öyrənilməsinə maneə törədirlər". Ona görə ki, nə Hind, nə də farslarda qılinc tanrısına tapınmaq xarakterik olmamışdır.

Qədim yunan dilində qılinc sözünün sinonimlərindən biri də Ars ifadəsi idi. Ars müharibə tanrısı olsa da, əvvəllər özündə tufan kimi qüvvələri də birləşdirmişdir. Ona Afnada və Lemosda çoxlu qurbanlar verilmişdir. Ars barədə Herodotdan başqa Lukiyən, Qay Yuli Sulin, Pemponi Melenin və başqalarının əsərlərində məlumat vardır.

Trakya da savaşı tanrısına tapınmışlar. Burada hər qəbilənin öz hərbi tanrısı olmasına baxmayaraq, onların ümumi adı Ars olmuşdur. Hər il bu qılinc tanrısına digər tanrılardan çox at və sürü, heyvan, keçi qurban gətirir, savaşda aldığıları yüz əsirdən birini seçib ona qurban verirlər.

Skit filosofu Anaxarsin öz yerlisi Toksara dediyi sözləri belə qeydə almışdır: "Səni and verirəm elimizin qılinc və Zalmoska tanrılarının". O, daha sonra qeyd edir ki: "skitlər qılınca, trakyalıları isə Zalmoskaya qurbanlar verirdilər" [4].

Yunanlarda Ars adlanan qılinc tanrısı, romalıların savaş tanrısı Marsdır. Rumıniya müəllifi Mirça Elyade özünün "Əsəti perspektivləri" adlı əsərində Zalmoska haqqında belə yazır: "Qədim Avropanın cənub şərqində yaşayan sakaların tanrısı Zalmoska haqqında bəzi şeyləri bilirik. Çünki Herodot yunanların Hellespont bölgəsindən əldə etdiyi məlumatları nəql etmişdir".

Tarix boyu savaş tanrısına tapınmaq türklər arasında çeşidli formalarda davam etmişdir. Əsasən, Sibir türkləri xüsusi tapınqlar qururdular. Adətən belə tapınqların bəzisi dördbucaq şəklində yığılan çırpı topası olur və onun üstündə dünya ağacının rəmzi kimi dirək ucaldılır. Bu dirəyin də başında qılinc və ya hərbi rəmzi olan qartal bərkidilir.

XX əsrin əvvəllərində Parbaqata dağlarının ətəklərində yaşayan türklərin şaman ayinlərində qeydə alınmış yazılara görə, şaman göyə yüksəlmə və müqəddəs körpü üzərindən keçmə mərasimində öz ayaqlarını qılincdən qayrılmış pilləkənlər üstünə qoyur.

Digər dünya xalqının əsətində də ildırım və tufan savaş tanrısı kimi tanınır. Bu tanrı da başqa tanrılar kimi dağda yaşayır.

Yəhudilər içərisində də ildırım və tufan tanrısı kimi tanınan Yəhve də dağda yaşayırdı. Sonralar yəhudilərin dini rəhbərləri bu vulkandan savaş tanrısı yaratdılar.

Bizans tarixçisi Prikosun yazdığına görə, savaş tanrısı Arsın

itmış qılıncını bir çoban tapır və onu Atillaya verir, bundan sonra Atillanın qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməzdi [72, s.13].

Biz həmin ildırımın qayrılmış əfsanəvi qılıncın bənzərini nəinki əsəirdə, hətta yurdumuzun tarixi qəhrəmanları ilə əlaqədar yaranmış dastanlarda da müşahidə edirik. Həmin tarixi qəhrəmanlardan biri də Qaçaq Nəbidir. Hazırda yurdumuzun keçirdiyi ən qaranlıq günlərdə belə bu obraz bir çox milli qəhrəmanlar kimi, ümid məşəlini ürəklərdə alovlandırmaqdadır. Qaçaq Nəbi və onun qılıncı sonralar əsatri şəxsiyyətə çevrilərək əbədləşmişlər. Elə buna görə də xalq tarixin müəyyən bir dövründə kütlələrin mənafeyi və səadəti uğrunda fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərmiş özünün bu igid oğluna xarüquladə və misilsiz bir qılınc hədiyyə edir.

Alar qüvvət gücü elindən Nəbi!

El-obanı salmaz dilindən, Nəbi!

Ay yarağı torpaqdan, gözü günəşdən,

Qılıncı şimşəkdən güc alan Nəbi!

Cəldlik və atlı savaş taktikaları baxımından öz çinli qoşunları-na üstünlük edən hunlar, ildırım tanrısına Quar deyirdilər. Türk xalqlarının, o cümlədən də hunların qədim inamını nəzərə alaraq, cəsarətlə demək olar ki, Koroğlu qılıncının əsl və kökü ildırım tanrısına gedib çıxır. Bu tanrı qüdrət, qıvrıqlıq və kəsərliliyi təmsil edən bir tanrıdır [54, s.29].

Prometeyi Qafqaz dağlarında çarmıxa çəkən Yupiter də Koroğlu kimi savaşlarda ildırım qılıncından istifadə edirdi. Həmin mitoloji inama görə, titanlar göyə qarşı hücumə keçərkən Yupiter onları ildırım gücü ilə məhv edir. Koroğlunun qılıncı da Yupiter kimi ildırımın qayrılmışdır.

Miflərdəki qəhrəmanlara aid qılıncın tanrılar, səmavi qüvvələr, yaxud da ki, su ilahəsi tərəfindən hədiyyə edilməsi Türk xalqlarının müxtəlif əfsanə və dastanlarında öz əksini tapmışdır. Burada bir Azərbaycan əfsanəsini xatırlatmağı vacib sayırıq.

Əfsanəvi Savalan dağının ətəklərində yaşayan sakinlərin təsəvvürünə görə, At gölü uzun və sehrli qılıncı qayırır. Suyun dalğaları onları sahilə tərəf gətirir. Lakin Babək Xüreməddin nəslindən olmayanlar bu qılıncı dağdan aşağı gətirə bilmirlər. Çünki bu qılıncı yalnız soyu, kökü Azərbaycan xalqının ölməz qəhrəmanı Babəkə gedib çıxan və onun kimi xalq arzularını təcəssüm etdirən şəxsiyyətlərin əlində olarkən xarüquladə güc və kəsərliliyə malikdirlər. Bu isə o deməkdir ki, əsatri tanrılar tərəfindən himayə olunan qəhrəmanlar, öz silahlarını su ilahəsindən və ya

digər tanrılardan hədiyyə aldılar.

Sikloplar¹ qaranlıq dünyada əsərdə olub işkəncə çəkdikləri günlərdə odlu oxları və dəhşət içən ildırım silahlarını Zevsə verib bununla da əsərdən qurtarıb azadlığa qovuşduqları üçün minnətdarlıqlarını bildirirdilər" [137, s.12].

Türk xalqları inanırdılar ki, Nil rəngində olan səma ölməz olduğu üçün onun göndərdiyi elçi də ölməz və əbədi olmalıdır. Həmin inama görə, Türk xalqları öz qəhrəmanlarını, böyüklərini səmavi cisimlərə, tanrılara mənsub edirdilər. Biz həmin müfif çeşidli bölmələrində bir növ su, su ilahəsi, günəş və nur ilə əlaqədə olan insan, bitki və ya heyvanın ölməzliyini müşahidə edirik.

Gültəkin abidəsində göyün ölməzliyi və uralığı açıq nəzərə çarpmaqdadır. Kiçik Gültəkin yazılı abidəsinin doqquzuncu sətrində oxuyuruq: "Göyün mərhəməti sayəsində özümün xoşbəxtliyimdən xaqan oldum".

Bu inam hazırkı dövrdə də çeşidli şəkillərdə yaşamaqdadır. Mömin müsəlmanlar tərəfindən ziyarət edilən səmavi Həcərül-əsvəd qara daşı dünya müsəlmanlarının nəzərində ecəzkar gücə malikdir. Koroğlunun qılıncının qayrıldığı daş kimi Göy tanrısının və ildırım tanrısının hədiyyəsi sayılır. Yarı tanrılarla pəhləvanların qılıncın möcüzəvi gücünə yiyələnməsi və ondan yararlanması Çin rəvayətlərində də mövcuddur. "Şahnamə"də Rüstəm Allah qarşısında duaya başlayarkən ondan daha böyük bir gücü ona verməsini arzu edir, lakin çin rəvayətində Licəng sehrli qılıncı olan Daoist bir dini rəhbərin müdaxiləsi nəticəsində ölumdən qurtarır [123, s.5].

Bu təfəkkür birliyi ayrı-ayrı xalqların əsəti qəhrəmanlarını və tanrıları odlu ildırım yarağından yaraqlandıran bir dövrün məhsuludur və bu adi bir hal sayılmalıdır. Od tanrısı göyün simvolu və tanrılar tanrısı Zevs-in odlu ildırım silahından faydalandığına görə Zevs (ildırım çaxdıran) ləqəbinə malik olmuşdur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Zevs ilə Koroğlunun silahlarının oxşarlığı bu iki qəhrəmanın eyni rolunu oynadıqları mənasında deyil. Əgər Zevs odlu ildırım silahdan faydalanmaqla Prometeyləri sükuta, onu dinləməyə vadar etməklə həyatın əsas ünsürlərindən biri olan od və istiliyi insanlardan əsirgəmək istəyirsə, Koroğlu isə soyuq və qaranlıqdan qurtarmaq üçün tanrılar sarayındakı oddan kiçik bir alovu oğurlamaq məcburiyyətində qalan Prometey kimi

¹ Siklop Ura və Keya oğlanları olan üç böyük tanrıya deyirdilər. Mənası heyvərə, div deməkdir. Tədqiqatçıların fikrincə, türk əsətlərindən ilham almış yunan əsətirində isə bir gözli divə işarədir.

bu yolda əzab-əziyyətdə dözürlü və ölməz həyat və bahar simvolu olaraq insanlara xidmət etmək üçün Əhrimən qüvvələrinə qarşı apardığı mübarizəyə görə ölməzləşir. Tarixi Koroğlu üçün qılınc çalmaq hədəf sayılır. Dəlilərin yardımı ilə yüksək insani amallar uğrunda zalımlar və fırıldaqçılara qarşı mübarizə aparmaq üçün qılınc bir vəsilədir.

*Düşməna qılınc çəkməyə,
Başları biçib tökməyə,
Paşalar qəddi bükməyə,
Gəldi, dəlilərim gəldi!*

Bizcə, "Koroğlu" mifinin yaranması və burada ildırım qılıncından söz getməsi ilkin patriarxat dövrünün mifik təfəkkür və dünyagörüşünün əksidir. Dəmirin kəşf olunması istehsal vasitələrinin təkamülü, əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olduğu üçün istehsalın qadınlardan kişilərin əlinə keçməsinə səbəb oldu. Patriarxat dövründə əkin işinin yalnız ev mühitində və qadınların tərəfindən görülməsini nəzərə alaraq əkin zəmilərinin genişlənməsi kişilərin iqtisadi və ictimai sahədəki rolunun artmasına, həm də etibarının çoxalmasına səbəb oldu. Sözsüz ki, qılınc da digər vasitələr kimi, təbiətlə mübarizə şəraitində iş və həyat ehtiyacları ilə əlaqədar icad edilmişdir. Arxeoloji tapıntılar göstərir ki, qədim insan vəhşi və yırtıcı heyvanlardan qorunmaq üçün müxtəlif şəkildə mübarizəyə qalxmışdır. Ov üçün kollektiv həyat tərzinə başlamış, özünü heyvanlar arasında ünsiyyət yaratmaq üçün daş və sümükdən istehsal vasitələri düzəltməkdən çəkinməmişdir.

Ov dövrü çeşidli silahların ixtira olunmasına yardım etməkdən başqa insanların fiziki hazırlığını artırmaq üçün həm də epik və döyüş rəqslərinin rəngarəngliyinə səbəb oldu.

Cəsarətlə demək olar ki, türk xalqlarının cəldlik və qıvrıqlıqla dolu bir çox rəqsləri əcdadlarımızın ov ovlamaq və təbiətin müxtəlif müxtəlif təhlükələrinə qarşı mübarizə aparmaq üçün bədən qabiliyyətlərini artırmağa başladıkları bir dövrün yadigarıdır. Təbii ki, təbiətə qarşı qələbə prosesində insanın estetik duyğusu və zövqü qabarıq şəkildə inkişaf etmiş, istehsal vəsaitinə, gözəl və ritmik hərəkətlərə öz damgasını vurmuşdur.

Azərbaycanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar bu diyarın qədim zamanlardan bəri mədəniyyət ocağı olduğunu və əski insanların burada məskunlaşmasını sübut edir.

Quba rayonu, Urmiyə gölünün həndəvəri, gözəl və əfsanəvi Səhənd və Savalanın ətəkləri, Qafqaz, Mişov, Ağrı, Araz və Kür

sahilləri, Xəzər dənizi və Qızılözən çayı insanların yaşadığı ən qədim yerlərdən olmuşlar.

1960-cı ildə Təbriz şəhərinin cənubunda yerləşən Üskünün Təzəkəndindən tapılmış xəncər, həmçinin Həsənli təpəsindən tapılmış qılınc və niza Azərbaycanda silah istehsalının yüksək səviyyədə inkişaf etməsini, burada inkişaf etmiş bir mədəniyyətin mövcudluğunu göstərməkdədir.

Yunan tarixçisi Herodotun yazdığına görə, Assuriya ərzilərinin şərqində Midiya tayfaları yaşayırdılar. Onlar eradan öncə, 6-7-ci əsrdə Assuriyalıların hücumunun qarşısını almaq üçün Midiya dövlətini qurdular. Midiya padşahı Keyoksar Manna üzərində qələbə çaldıqdan sonra həyata keçirdiyi islahat sayəsində kütlələrin himayəsini qazanaraq Assuriya və Urartu ərazilərinin böyük bir hissəsini ələ keçirir. O dövrdə Azərbaycan ərazisində bir tərəfdən neft, habelə dəmir, gil, mis və qızıl mədənlərinin mövcud olmasına görə, digər tərəfdən də özünün özəl coğrafi şəraitinə görə, Şərq-Qərb ticarət yolu üstündə yerləşdiyi üçün qumaş, kilim və xalça toxuma, habelə də silah qayırma sənayesi inkişaf etməyə başlayır. Həmin səbəbə görə də Midiya dövlətinin bir çox şəhərləri, böyük sənaye, ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilir.

Tarixi baxımdan pashı qılınc adı ilə bir dövrün yadigarıdır ki, silahların düzəldilməsi bu şivə və tərzini dünyanın digər xalqlarında, o cümlədən yaponlarda da müşahidə edirik. Qədim yaponlar ən keyfiyyətli qılınc qayırmaq üçün bir parça dəmiri götürüb döyüb əzdikdən sonra səkkiz il müddətinə torpaq altında saxlayar, həmin dəmirdən qılınc düzəldirmişlər.

Azərbaycanlı sənətçilərinin dəmir və poladdan qılınc düzəltmə sahəsində dəyərli təcrübələri "Koroğlu"da da öz əksini tapmışdır.

*Koroğlunun atı gərək,
Dəmir polad qatı gərək*

* * *

*Müxənnəsin olmaz zəti,
Mərdin polad olar qatı.*

Bilkinonun verdiyi məlumatlara görə, qədim zamanlarda Dəməşq şəhəri burada ən kəsərli və möhkəm qılıncların qayırıldığı yer kimi, bütün dünyada məşhur olmuşdur. XV əsrin əvvəllərində Əmir Teymur Suriyanı fəth etdikdən sonra buradakı bütün qılınc qayıran sənətkarları İrana göndərir. Beləliklə də, bu sənət Dəməşqdə get-gedə unudulmağa başlayır.

Əmir Teymurun çağdaşı olan Nəsimi öz əsərlərində Misri qılınc

ifadəsini döənə-döənə işlətmişdir.

Araşdırıcıların bəziləri, Misri qılıncın Günəş tanrısı ilə əlaqədar olduğunu iddia edirlər. "Mehryəşt"də Mitra haqqından agah olan və geniş çöllərin, cəld və yeyin atların sahibi kimi təqdim edilir.

Fars dilində Mehr yanlış olaraq Günəş Allahı adlandırılmışdır. Mifoloqların əksəriyyəti, onu nur və işıq təmsilçisi, işıq Allahının övladı kimi tanıyırlar.

Belçikalı tədqiqatçı Kanmontun fikrincə, Mehr ilk dəfə bu mağaradakı qayadan işıqlı bir sifətlə bir qrup çoban qarşısında peyda olmuşdur. Mehrin mağarada zühur etməsi əfsanəsi türk əfsanəsi olan ilk insanın, yəni Ayatanın peyda olması ilə birdir. "Koroğlu"nın özü də Mehr kimi ölüb dirilən tanrılar ilə bağlı əfsanələr silsiləsindəndir.

Mifoloji düşüncənin zəifləməsi ilə, xüsusilə də XVI-XVII əsrdə milyon-milyon kütlənin həqiqi qılınclarla bütün Azərbaycanda hazırlı Türkiyədə və Ermənistanda tale yüklü bir mübarizəni başlaması ilə artıq dastanda olduğu kimi qəhrəman ildırım qılıncına silahlana bilməzdi. Elə buna görə də, antifeodal mübarizələrin qəhrəmanı sayılan Koroğlu tarixi bir şəxsiyyət kimi Misri qılıncı ilə silahlanırdı. Koroğlunun qılıncına verilən səciyyələri- ikiyə bölmə və ya dəmir qapıları yarmağı ildırım gücündən başqa, heç bir qüvvə doğrulda bilməz. Burada həm də qeyd edək ki, müxtəlif miflətlərdə olan tanrıların əksəriyyəti ildırım qılıncına malikdirlər. Mifoloji baxımdan ildırım qılıncı bir çox araşdırıcıların diqqətini özünə çəkmişdir. Təxminən yüz il öncə, 1893-cü ildə "Koroğlunun qılıncı" adlı məqalənin nəşr olunması, bu mifin beynəlxalq səciyyəyə malik olmasını təsdiqləyir.

Görkəmli koroğluşünas Mirəli Seyidov yazır: "XVI-XVII əsrdə Misri qılınc böyük şöhrət qazandığına görə, aşiq, bu bilici nəğməkar əsatri təfəkkürün zəifləməsini həm də dövrün duyumlu gerçəkliklərini nəzərə alaraq, Koroğlunu Misri qılıncı ilə silahlandırmışdır".

Biz Azərbaycanda Misri sözünün möhkəm və dayanıqlı mənalarında işlədilməsi ilə tez-tez rastlaşırıq. Bahar bayramı mərasimləri başlayanda, həmin günlərin geniş yayılmış oyunlardan biri yumurta döyüşdürməkdir. Digər yumurtaları sındıra bilən yumurtaya Misri yumurta adı verilir. Ayrı-ayrı bərk şeylərə toxunduqda ağrı hissi duymayan başa Misri baş deyirlər.

Alı kişi də qılıncı Koroğluya verən zaman ildırımından düzəldilməsini gizli saxlamaq üçün ona Misri qılınc adını verir, bu adı rəmzi ad kimi işlədir.

Pensilvaniya Universiteti və Britaniya muzeyi tərəfindən Ur

şəhəri qazıntılar heyətinin sədri kimi göndərilən məşhur qədim tarix mütəxəssisi prof. Vulley "Hüquq tarixi" adlı kitabında qəti şəkildə sübut etmişdir ki, şumer xalqı Beynəlməhlərdə iki min il misirlilərdən öncə, şöhrətin zirvəsinə çatmış və Misir mədəniyyətinin daha qədim olması nəzəriyyəsini tamamilə rədd etmişdir. Şumerlər miladdan 3500 il öncə mədəniyyətin ən yüksək mərhələlərini keçmiş və Misir, Assuriya, Kiçik Asiya, Kert və Yunanıstana yol göstərmişdir.

Doktor Zehtabi həmin araşdırmaları nəzərə alaraq yazır: "Təkcə Misir və Yunan mədəniyyəti deyil, hətta son illərə qədər tarixdə ilk qanunverici kimi tanınan "Hammurapi" qanunları şumer qanunlarının seçilmiş, xülasəsi və qisaldılmışından başqa bir şey deyildir. Demək, Misir, Yunanıstan, Yaxın və Orta Şərqlə ilgili olan bütün qədim mədəniyyətlər qədim şumer ilam mədəniyyətindən meydana gəlmiş, onların törəməsidir" [217, s.42].

Ötən yüzilliklərdə Azərbaycana səfər etmiş səyyahların əksəriyyəti Azərbaycanda düzəldilən qılıncların möhkəmlik və kəsərlilik baxımından dünya şöhrəti qazandığı qənaətinə gəlmişlər. Məşhur fransız səyyahı Düma bu barədə yazır: "Dağlılar Azərbaycanda düzəldilmiş, dəstəyi isə qızıl, gümüş və fil sümüyündən olan iti və kəsərli qılıncları dörd ata və iki qadına dəyişirdilər".

Qılınc xalqlar arasında elə böyük sayğı və hörmətə malik olmuşdur ki, qəhrəmanlar zəruru olanda hər şeydən öncə, qılınca and içərmişlər. Bu adət Azərbaycan xalqının qədim yazılı abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da öz əksini tapmışdır.

"Qara polad üz qılıncın kütəlməsin!"

"Qılıncıma doğranayım!"

"Oxuma sancılalım!"

Burada tarixi bir hadisəyə işarə etməklə qılıncın türk xalqları arasında malik olduğu rola aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

3 sentyabr 1618-ci ildə Şah Abbas Osmanlı dövlətinin elçisini Ərdəbildə qəbul edir. Səfir deyir: "Əgər şah öz oğlunu vermək istəmirsə, öz oğlunun yerinə başqa bir sərkərdənin oğlunu verə bilər ki, mən İstanbulla aparım".

Şah Abbas səfirin bu sözlərindən bərk qəzəblənib qılıncını qınından çıxarıb deyir: "Bu mənim oğlumdur. Bundan başqa bir kəsım yoxdur ki, sizə təslim edim".

"Koroğlu" dastanında aşağıdakı silahların adları çəkilmişdir:

Zirəh

*Bir igid cidasın almış əlinə,
Başını qoymuş da igid yoluna.*

*Qalxan paralana, zireh dəlinə,
Qanlı köynək qoç igidə don olur.*

Nizə

*Koroğlu deyərlər bizə,
And içmişəm əhdimizə,
Həm qılını, həm də nizə,
Əlində gərək igidin.*

Toxmaq

Koroğlu qəzəblənib qılını qınından çəkdi. Koroğlu dəliləri qoşunun üstünə sığdılar. Toxmaq vuran at quyruğuna bağlanmış dəlilərin əl-qolunu açmağa başladı.

"Həsən paşanın Çənlibelə gəlməsi" qolunda Koroğlu vəfalı sir-daşı Dəmirçioğlu ilə birlikdə düşməyə qarşı vuruşur. Döyüş şəraiti belə imiş ki, zəncirdən başqa silah kara gəlməzmiş. Dəmirçioğlu dərhal qılını çıxarıb kənara qoyur, belindəki zənciri açıb onunla soldan- sağdan üstünə hücum çəkən düşməni yerə sərir. Koroğlu bunu görüb deyir: "belə ki, görürəm əgər zəncir fırlatmasam səndən geri qalacağam".

Ox

*Mən gəlmişəm çoxları ilə,
İşim yox qorxaqları ilə,
Cənnətin allam oxları ilə
Mehri yarı ver qayıdım.*

Əmud

*Laçın tək bərədə yatan,
Əmud vuran, şəspər atan,
Yağılar qol-qola çatan
Düşgün Koroğlu mənəm, mən!*

Həzəran

*Koroğlu zindanda sıxıldı canı,
Eyvazı görməsəm olurum dəli,
Çiyini həzəranlı, dəsti cadalı,
Gözəl İsabalım yanımda gərək.*

Cida

*Qoç yarandım əzəl başdan,
Vursam cida keçər daşdan!
Hələ qovğadan, savaştan
Qalmamış qollarım mənim!
Kürz. kupal. toppuz*

*Gürzüm işləyəndə dağları qırar,
Qorxusundan tapmaz düşmənlər qərar,*

*Paşanın, xotkarın bəgrini yarar,
Ac aslan yerişim, heybətım mənim!*

Şəspər

*Hanı Əhməd şəspər ata,
Dəmirçioğlu küştü tuta.
Bu günümdə gəlib çata,
Tərən dəlilərim mənim!*

Xəncər və qılnc

*Misri qılnc əldə təng olanların,
Qoç igidlərim yanımda gərək!
Kəsilə kəllələr, boş qala leşlər,
Dal xəncərlər düşmənin qınında gərək!*

Qəmə

*Misri qılnc ləzgi qəmə,
Mən səni tər saxlamışam.
Dolaşma cəbbə cövşənə,
Düşmənin var saxlamışam*

Qalxan

*Qoç igid bığın buranda,
Çəkib yay-oxun quranda,
Şəspər qalxana vuranda,
Qalxan gumbur gumburlansın!*

Top

*Top açılar qalasından,
Haqq saxlasın balasından.
Koroğlunun nələsindən,
Hər yan gumbur gumburlandı!*

*Mən bir Koroğluyam, dağda gəzəram,
Əsən ruzgarlardan hilə sezəram.
Dəmir külüng ilə başın əzəram,
Karvanı görüncə qızar, tozarım*

Koroğlunun qılınının hər cür xətdən uzaq qalması, toxunulmazlığı Koroğlunun ölməzliyi, toxunulmazlığı anlamındadır.

"Həşən" bəndində deyilir ki, Kəyumərsin bədəni yeddi növ metaldan yaradılmışdır və bütün orqanları özünəməxsus metala malikdir. Bütün orqanları daşdan olduğu üçün, yaradıcılıq gücünə malikdir.

Kəyumərsin başından qurğuşun çölə çıxır, qanından gil, onurğa beynindən dəmir, sümüyündən mis, piyindən şüşə, qollarından polad, canından isə qızıl.

Mirxond "Rövzətüs-səfa" əsərində yazır: "Kəyumərs Soryani sözüdür, mənası danışan diri deməkdir" 26-cı "Yəsna"-nın 10-cu fəqərəsində Kəyumərsin adı ilk insan kimi çəkilir. "Avesta"-da döna-döna sitayiş edilən Kəyumərs yaxşılıq gücünə malikdir.

Kəyumərs də Koroğlu kimi dağda böyüyüb başa çatır. "Koroğlu" dastanında saçmaq sözü dəfələrlə işlədilmişdir. Biri Şərqdən, biri Qərbdən iki ulduzun Qoşabulaq üzərində toqquşmasından əmələ gələn işıq Qoşabulaq suyunu qəhrəmanın ölüm-süzləşdirilməsi üçün hazırlayır. Bu hadisədən sonra Qoşabulağın suyu adam boyu qalxmağa başlayır.

Türk xalqları arasında, xüsusilə də türkmənlər, Türkiyə türkləri və Azərbaycanlılar arasında qılinc arfa, tar və ney parlaqlıq və işıq gücünə malikdir, buna görə də ruhi xəstələrin sağlmasına yardım edirlər. Türkmənlərin ənənəvi adət və mərasimlərindən biri də qılinc rəqsidir. Burada qılinc şəxslərə qarşı çıxır.

Bəzi tədqiqatçılar türkmənlərin qılinc rəqsini Bəlucistanda Quat, İran körfəzində isə Zar ayınlarına bənzədərək ruhi xəstəliklərin əlaci hesab edirlər [60, s.21]. Qılinc rəqsi Türkiyə türkləri arasında da məşhurdur. Anadoluda Koroğlu rəqsi adı altında qılinc rəqsi nümayiş etdirilir.

İran əsatinin ən qədim tanrısı Zərvandır. Bu tanrı Hörmüz və Əhrimən adlı iki uşaq dünyaya gətirir. Zərvan qələbə simvolu olan ildirimi Hörmüzün əlinə tapşırır.

Qədim zamanda Asiya və Avropanın ən ucqar yerlərində belə böyük nüfuza malik olan Mitra bir ildirim kimi iki çaxmaq daşının toqquşmasından yaranmışdır. İlk öncə qaranlıq mağaranın içini, sonra isə bütün dünyanı işıqlandırmışdır. Mehr işıq tanrısı, Mitranın doğulduğu yer isə Dəməvənd dağının zirvəsidir [35, s.186-187].

Mitra ilə Koroğlu silahlarının və gücünün oxşarlığı o qədər çoxdur ki, insanı təəccübləndirir. "Gürzlər, nizələr, oxatanlar, və oxlar nə qədər əlverişli və yaxşı olsalar belə, ona təsir edə bilmirlər. Onun cəbbəxanası xəyal sürəti ilə düşmən üstünə sıgıyan, onu məhv edən silahlarla doludur. O, yeganə tanrıdır ki, ölümsüz Günəşin doğmasından öncə, ildirim sürəti ilə çapan bir at üstündə Hər dağının zirvəsinə çatır" [195, s.73].

Bu mifdə işıq tanrısının özü ildirimlə müqayisə edilir. Bu elə ildirimdir ki, "Koroğlu" dastanında Koroğlunun qılincinə çevrilərək düşmənləri göz qırpımında yox edir.

"Kəyumərs" mifində də onun canında filizli saçaqılıqla birlik və harmoniya varsa, Əhrimən ona heç bir xəsarət yetirə bilmir. Koroğlunun qılincində də həmin saçaqılıq yüksək əhəmiyyətə

malikdir. Yalnız saçan, parıldayan filiz, ağ və şəffaf su kimi ölməzlik gücünün simvoludur. Parlaqlıq su aydınlığı ilə bərabər olan filizə malikdir ki, yenə daşdan və Əlbürz dağının zirvəsindən doğur. Aydınlıq ilə suyun hər ikisi bir mənbədən-Əlbürz dağının zirvəsindən qaynaqlanır. Alı kişi Misri qılıncı Koroğlunun belinə bağlayanda deyir: nə qədər ki, bu qılınc sənin belindədir, heç kəs sənə bata bilməyəcək". Bu isə o deməkdir ki, Koroğlu həm Qoşabulaq suyuna görə, həm də ildırımın qayrılmış qılıncı görə ölməzlik məqamına çatır. Yəni su ilə qılınc Koroğlunu ölümsüzləşdirir. Hətta onu yüksək keyfiyyətə çatdırırlar ki, özəndə doğuş gücünə yiyələnir. Koroğlu Çənlibel dağının əlçatmaz zirvəsinə gedib dirilik suyu ilə bərabər Xeyir qüvvələrinin arzu və amallarını həyata keçirmək üçün hazırlıq dərəcəsinə çatır, bu iki ünsür- su və qılınc ölüm və təhlükəni zərərsizləşdirirlər. Azərbaycan dilində məşhur bir atalar sözü var: "Su aydınlıqdır." Buradakı aydınlıq sözü işıq yer, xoşbəxtlik, səadət deməkdir. Həmçinin mifdə Koroğlunun qılıncının parlaqlığı o deməkdir ki, əsatiri inama görə, qəhrəmanın qılıncı gövhərdəndir. Yəni həyatın mayası, çətinliklərə, çatışmamazlıqlara qarşı mübarizənin rəmzi deməkdir.

TÜRK MİFOLOGİYASINDA OZAN (AŞIQ)

*Aşıq insanlara səadət verər,
Xalqı sevindirər, özü də gülər,
Məzlumun, mərhumun ürəyin bilər,
Sədəfli sazıyla sözün qandırar,
Xalqa həqiqəti, haqqı andırar.*

Azərbaycan Orta Şərqi varlı ölkələrindən biridir. Qutti və lulibəyli tayfaları vasitəsilə Azərbaycanda yaranan ilk mədəniyyət Manna mədəniyyəti olmuşdur.

Qutti və lulibəyli tayfaları isə miladdan təqribən 4 min, 4500 il əvvəl türklüyün əsas, daimi yurdu Orta Asiyadan, Qafqaz və Azərbaycan yolu ilə İraq və Xuzistan torpaqlarına getmiş, oralar da bəşəriyyətin ilk parlaq mədəniyyətini qurmuş, Şumer və ilam xalqlarından Azərbaycan ərazisində meydana gəlmişlər. Bu dövrlərdən qalan məişət əşyaları üstlərindəki saza bənzər musiqi aləti ən qədim dövrlərdən hələ türk adlanmamış lakin türklərin ulu babaları olmuş tayfaların musiqi aləti imiş. Bu mədəniyyət eləcə də musiqi mədəniyyəti və alətləri Azərbaycanda neçə min il ənənə kimi, nəsilən nəslə keçərək Manna, Atropatlar nəslə və Əşkanilər dövründə islama qədər davam etmişdir. Bu inkişaf etmiş

mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan folklor- ağız ədəbiyyatı musiqi ilə əlaqədar olan əfsanə, tapmaca, bilməcə, bayatı və atalar sözlərini dəyərli bir miras kimi qoruyub bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə təqdim etmişdir.

Bakı Dövlət Musiqi Akademiyasının professoru Rafiq İmrani yazır: "Azərbaycanın qədim dövr musiqi tarixinin araşdırılması, onun musiqi mədəniyyətinin zəngin ənənə üzərində qurulmasını, qədimliyini bir fakt olaraq ortaya çıxarmaqla, Azərbaycanın Şərqdə ilk sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmasını təsdiq edir. Eyni zamanda onun Türk xalqları arasında ən qədim musiqi, rəqs və teatr sənətlərinə sahib olmasını göstərdi" [89, s.4].

Dünya ədəbiyyatının ilk şah əsəri kimi tanınan "Bilqamıs" داستانında verilən şerlə şumerlərin yüksək mədəniyyəti ilə yanaşı inkişaf etmiş musiqisinin olması da müəyyən edilmişdir.

*Sən igid yaranmışsan, oxşa bir qızmış kələ,
Döyüşdə silahının yox tayı-bərabəri.
Təbil səslənən kimi oyandır igidləri,
Sıçrayır yatağından Urukun arənləri.*

"Ordunun hücumu keçməsi üçün təbillərin səslənməsinin qeyd olunması faktı göstərir ki, döyüşçülərin ruh yüksəkliyini qaldırmaq üçün zərb və nəfəsli alətlər qrupundan istifadə edilirdi" [89, s.4].

R. Truver və başqa alimlərin göstərdiyi faktlara görə, şumer zadəganları saraylarında yüz əllidən artıq musiqiçi saxlayırdılar.

"Şumerlərdə saray musiqi ənənələri, mahnı və muğam, rəng və dirəngəni ifa edən zəngin instrumental ansambl, qadınlardan ibarət rəqs qrupu özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır".

Əgər Azərbaycan musiqisinin kökünü, qaynar nöqtəsini şumer xalqının musiqisində axtarsaq, onda görürük ki, hazırkı çeşidli musiqi janrlarımızın rəngarəngliyi olduğu kimi qədim əcdadlarımızın ənənəsində də mövcud olmuşdur.

Aşıqların toy düyündə çalıb oxumaları və onların saz tutma üsulları, habelə ağı ənənəsi, həmçinin ağıçı qadınların mövcud olması mağaralarda və daşlar üzərində həkk olunmuşdur. "Bilqamıs" mifində ağı janrının nümunələrinə rast gəlirik. Bilqamıs çətin və yaman günlərinin dostu Enküdunun ölümü haqda ağı söyləyir:

*Ey hasarlı Urukun qocaları, eşidin,
Dostum Enküdu üçün mən göz yaşı tökürəm.
Ağıçı arvadlar tək hay salıb hönkürürəm,
Ağır, güclü baltamı, dayağımı, arxamı.*

Tarix səhifələrində xalqımızı saz və sözlə əbədləşdirən aşqlar bu sənətin inkişafında və onun qorunaraq günümüzə qədər gəlib çatmasında böyük rol oynamışlar. F.Köprülü yazır: "Ümumiyyətlə, saz çalan şairlərə aşiq deyilir. O, həm də bədahətən şer qoşan güclü və qabiliyyətli bir şairdir. Ədədlərimizin fikrincə, tanrılarla fəvqəltəbii qüvvələrin mərhəməti, yardımı nəticəsində ritmik və mənalı bir kəlam insanın vücuduna hoparaq onu aşiq məqamına çatdırır".

Mirzə İbrahimov aşiq haqqında yazır: "Uzun əsrlər boyunca şer, xüsusilə də aşiq sənəti xalq sənətinin güclü tribunası olaraq, xalqın estetik zövqünün tərbiyəsində ən böyük rolu oynamaqla özünün həm də ictimai, siyasi, əxlaqi və fəlsəfi borcunu yerinə yetirmişdir" [56, s.168].

Aşqlar xalq kütlələri ilə sıx əlaqədə olduqları üçün, kütlələrin psixologiyasını bilməkdə böyük məharətə malik idilər. Aşqların bu özəlliyi atalar sözlərində də ifadəsini tapmışdır: "Aşiq gözü səraf olar".

S.Ağamalıoğlu Azərbaycan aşqlarının birinci qurultayında demişdir: "Siz aşiq mahnılarında xalqın səsi ilə qaynayıb qarışmış coşqun bulaqların səsinə, habelə dağlardakı insan səsinin əks olunmasını eşidəcəksiniz".

Demək, aşiq sənəti xarüqulada təbiət mənbəyindən, şələlərin gözəlliyindən, dəniz dalgalarından, dağın sonsuz əzəmətindən, geniş əkin yerlərindən, ucu -bucağı görünməyən çəmənliklərdən, çöl güllərinin ətrindən, quşların cəh-cəhindən, bir sözlə, xalqın qəm və sevincindən ilham alır.

Aşqlar yalnız çalğıcı, lirik və qəhrəmanlıq mahnılarının ifaçısı, gəraylı və Qarabağ şikəstəsi ifaçısı deyillər, həm də vətənsəvrlik və humanizmin təbliğatçısı, xalqın dostu sayılırlar.

Klassik aşiq şerində yüksək insani keyfiyyətlər, xeyirxahlıq, vəfəlilik, insansevrlik, məhəbbət mühüm yer tutmaqdadır. Mübariz, vətənpərvər aşiq Abbas Tufarqanlının fikrincə, xalq aşığı həmişə xalq səadətinin nəğməkarı, zülmkarların ifşaçısı olmalıdır.

Aşiq sənətinin böyük ustadı Aşiq Ələsgər aşığın xüsusiyyətlərini belə sadalayır:

*Aşiq olub tərki-vətən olanın,
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdir.
Oturub durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində halı gərəkdir.*

*Xalqa həqiqətdən mətləb qandırır,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandırır.
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdir.*

Aşıq sənəti də tarixdə hər hansı başqa fenomen kimi inkişaf etmişdir. Lakin bu onun özünün keçmişi ilə əlaqələrinin qırılması demək deyildir. Bu günkü aşıq sənətində keçmiş yüzilliklərdən qalan bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur. Həmin xüsusiyyətlərdən biri də sinkretizmdir.

İbtidai insanın səs və hərəkət formasında özünü göstərən ritmik işin nişanələri, izləri bu gün də Azərbaycan aşıqlarının çıxışlarında özünü göstərməkdədir.

İbtidai insanın uzun müddətdən sonra rəqsin meydana çıxmasına gətirib çıxaran ritmik işlərinin hərəkət forması uzun əsrlərdən sonra aşıq sənətinin ifaçılıq tərzində özünü göstərərək səsin, musiqinin əmələ gəlməsinə zəmin yaratdı. Və kollektiv işin fəryadı səs sənətinin ortaya çıxmasına gətirib çıxartdı. İş prosesində, o cümlədən də əkin və ovçuluqda istifadə olunan ilkin alətlərlə davranış tərzini insanı ayrıca musiqi alətlərini ixtira etməyə təşviq etdi.

Prof. T.Bünyadov tarix elminin son nailiyyətlərini, həmçinin son vaxtlarda arxeoloji qazıntıların nəticəsində antik eksponatları araşdırdıqdan sonra aşıq sənətinin təxminən 4000 il öncə, sazın isə aşağı-yuxarı 3000 il öncə meydana çıxmasını qeyd edir. Onun fikrincə, aşıq sənəti ilk dəfə atçılıq və maldarlıqla məşğul olan köçəri türk xalqlarının içində yayılmışdır" [44, s.42].

İnsanın təbiət qanunlarının kəşfi və təbiəti dərk etməsi prosesində caduya olan ehtiyacının zəifləməsi nəticəsində sənətlər demək olar ki, istehsal sahəsindən ayrıldılar. İcma şəklində yaşayan ilkin dövrlərin insanı icma və ya qəbilənin ehtiram və hörmətini qazanan totemə bənzər heykəllər düzəldərək öz bədəni üzərində şəkillər döydürüb maska taxmaqla, totem ətrafında fırlanaraq rəqs və mahnı oxumaqla məşğul olurdu.

Sinkretik sənədə şairlik, müğənnilik, bəstəkarlıq, rəqs, heykəltəraşlıq və qrim sintezdə, vahid sənət olaraq təqdim edilir. Sasanilər dövrünün bəstəkarı və çalğıçısı öz şerlərinə musiqi bəstələmiş və onları başqa sənətkarlar kimi oxumuş, bir şair olmuşdur. Bu gün də belədir. Elə aşıq tapılmaz ki, öz sazını xalqının dərdləri, qəmləri və sevincinə kökləməsin. Şer dili ilə oxumasın. Bununla bağlı Türkiyənin, Quzey Azərbaycanda son yüzilin məşhur aşıqları diqqətəlayiqdirlər. Güney Azərbaycanda

isə hakim olan orta əsrlərin boğuntulu şəraiti sənətə qarşı ziddiyyət, demokratların vəhşicəsinə əzilməsi, həmçinin də xalqlara qarşı ayrı- seçkilik siyasətinin yeridilməsi aşığı yaradıcılıqdan nisbətən uzaqlaşdırmışdır. Bədahətən şer qoşmaq, zehni hazırlıq, tapmacalara cavab vermək epik, ictimai, lirik dastanlarda bədahətən dəyişikliklər etmə, aşığıların güc bacarıq və qabiliyyətlərinin göstəricisidir. "Aşiq" sözü ola bilsin ki, ərəblərin İrana hücumundan sonra ən qədim zamanlardan bu kimi sənətkarlara verilən Dədə, Ozan, varsaq, Baxşı, Yanşaq və ağsaqqal sözlərinin əvəzində işlənməyə başlanmışdır.

Son neçə əsr içərisində özlərinin sənəti, xeyirxahlığı, insansevərliyi və mürtəcə qüvvələrə qarşı apardıqları mübarizədə Dədə adına yiyələnmiş aşiq və müğənnilərdən Dədə Qorqud, Dədə Koroğlu, Dədə Yedigə, Turab Dədə və Dədə Qasımın adlarına işarə etmək olar. Koroğlu isə Əhrimən qüvvələrinə qarşı apardığı mübarizəyə görə, Dədə ləqəbini qazanır. Və Koroğlu Dədədir, çıxma sözündən" ifadəsi də xalqın Koroğluya bəslədiyi sayğı və hörmətini göstərir [210, s.149].

M.Seyidovun fikrincə, IV-V yüzilliklərə qədər varsaq sözü aşiq sözünün yerinə işlədilmişdir. VIII və IX yüzilliklərdən başlayaraq ozan sözü yayılaraq işlənməyə başlamışdır. Ozanlar elin yüksək ehtiram və etimadını qazanaraq əllərinə qopuz alıb obaları gəzə-gəzə lirik və qəhrəmanlıq mahnıları oxumaqla el ərənlərini yaratdıqları dastanlarda əbədiləşdirirdilər [56, s.147].

Qopuz sözünün işlənilməsi belə bir həqiqəti göstərir ki, ozan və onun musiqi aləti qopuz türk xalqları, o sıradan da Azərbaycanlılar arasında müqəddəs sayılırmış [77].

Keçmiş zamanlarda qopuz müqəddəs sayıldığı üçün, döyüş vaxtlarında qəhrəmanlar düşmən əlində qopuz görəndə üstünə silah çəkməz, yalnız "Dədə Qorqudun ehtiramı üçün vurmadıq"-sözünü deməklə qopuzu ondan almaqla kifayətlənərdilər.

Musiqi alətlərinin müqəddəs sayılması haqqında Z.Kurtun yazısında oxuyuruq: "musiqi alətlərinin şərəfinə qədim şumerdə, hətta qurban kəsmə mərasimi də keçirilirdi. Allahlar özləri nəinki musiqi həvəskarı idilər, onlar eyni zamanda musiqiçi idilər" [88, s.65].

Bəzi alimlərin əqidəsinə görə, "ozan" sözü düzən mənasında olan düzmək sözündən alınmışdır. Şərqi Türkünstanın Turfan bölgəsində arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş uyğur türklərinə məxsus miniatürlər qədim zamanlardan orkestrin mövcud olduğunu təsdiq edir. Bu orkestrlərdə çeşidli musiqi alətləri, o cümlədən də qopuz ağız sazları və arfaya bənzər musiqi aləti

müşahidə edilməkdədir.

Epik tarixi dastanlarda qəhrəman və başqa döyüşçülərlə ərənlər sazdan istifadə edirlər. Saz simli alətlər sırasına daxildir. Aşıq saz çalarkən yalnız sağ əlindən, həmçinin dırnağından və ya mizrabdan faydalanır.

Dialektik sözü mübahisə mənasında olan yunanca "dialekto" sözünün kökündən yaranmışdır. Qədim zamanlarda dialektika elə bir elmə deyilirdi ki, onu bilən şəxs öz rəqibinin sözündəki ziddiyyətləri taparaq ona qalib gəlirdi. Bu gün bu elə özünü bütün xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan türkləri arasında olan təcrübəli aşıqlar tərəfindən aparılan deyişmələrdə göstərməkdədir.

Türk xalqları, o sıradan da Azərbaycanlılar içərisində iki aşıqın biri-biri ilə deyişməsi, elin ən ağıllı və ən xeyirxah adamının tanınması üçün ən yaxşı sınaqdır. Bu deyişmə və mübahisələrin ən mühüm mövzuları təfəkkür, dünyagörüşü, şifahi ədəbiyyat, əsəti, inanclar və xalqın başdan sovduğu ən önəmli hadisələrin ifadəsidir. Məhz buna görədir ki, qədim dövrün ən tanınmış filosofları təfəkkürdəki ziddiyyətlərin meydana çıxmasının, habelə, bir-birinə zidd iki əqidənin qarşı-qarşıya gəlib toqquşmasının həqiqətin kəşfi üçün ən yaxşı vasitə olduğuna inanırdılar.

Öz xalqlarının uzaqgörəni, ağıl simvolu olan Koroğlu və digər həqiqi aşıqlar öz zamanələrində həqiqətin yorulmaz kəşfləri sayılırdılar.

Azərbaycan xalq şerinin heyranedici və gözəl qollarından biri də deyişmədir. Bizim istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda mübahisə qədim tarixə malikdir. Adından bəlli olduğu kimi, iki şəxsin üz-üzə durub biri-birinin sözündəki ziddiyyətləri üzə çıxararaq həqiqətin ortaya çıxması üçün etdikləri mübahisəyə deyişmə deyirlər.

Azərbaycan dilində "dedim, dedi" deyilən həmin mübahisə fəninin başqa bir növündə bilici və təcrübəli aşıq ürək sözünü deyərək insanların psixologiyasına təsir edərək öz şəxsi düşüncəsini ni tənəqidçilərə və dinləyicilərə aşılayır.

Şərq mədəniyyətinin tarixi üzrə aparılmış araşdırmalar sübut edir ki, Azərbaycan mədəniyyəti, xüsusilə də onun musiqisi ən əski dövrlərə aid olduğu üçün o, incəsənətin bir sözlə beşiyi sayıla bilər.

M.Allahverdiyevin yazdığına görə: "şumer sənətkarlarının deyişmələri, dastan söyləmələri, buna oxşar musiqi və saz sənəti yarışları müasir Azərbaycan aşıq deyişmələrinə bənzəyirmiş. Bu deyişmədə üç- dörd nəfər iştirak edirmiş, bundan əlavə yaradıcılıq yarışlarında kimin istedadı, zəngin biliyi olsa, o qalib gəlirmiş" [9, s.234].

Demək olar ki, ata-babalarımız elin şən yaşamağını və qəbilə birliyini təmsil edən qrup rəqslərə və musiqiyə çox yüksək qiymət verirdilər.

Musiqi mədəniyyətinin bir cəmiyyətdə, ya bir ölkədə yüksək inkişaf etməsinin həmin o xalqın maddi və mənəvi sərvəti ilə sıx bağlılığı var. Başqa sözlə desək, musiqiyə və musiqiçilərə hörmət bəsləməyən millətin nə müasir fəlsəfi estetik dünyagörüşü ola bilər, nə də ki, mədəni varlığa sahib çıxa bilər. Elə bu baxımdan demək olar ki, musiqi yalnız o ölkədə inkişaf edə bilər ki, cəmiyyətin idarəsində mürtəcə qüvvələrin rolu olmadan elmin müxtəlif sahələri azad şəkildə yüksək inkişaf etmək imkanına malik olsun.

Azərbaycan aşiq musiqisində çox önəmli yer tutan deyişmə nitq, mübahisə mədəniyyətinə toxunmağımız da yersiz olmazdı.

Mənzum mübahisə fənnində üç mərhələ mövcuddur: I. Yazılı və mənzum şəkildə aşığın söz döyüşdürməsinə dəvət olunması

Belə bir məktub, ümumiyyətlə, "əgər aşiqsənsə, bu meydan, bu sən, səni deyisməyə çağırıram" və ya "əgər şer və şairlik iddiası edirsənsə..." başlıqları ilə başlanır.

II. Aşığın cavabı da yazılı və mənzum şəkildədir.

III Bu mərhələ hərbə-zorba mərhələsidir. Belə ki, hər iki aşiq öz davranış və rəftarları ilə öz mənəvi güc və qabiliyyətlərini bir-birinə göstərməyə çalışırlar. Bu mərhələdə qabiliyyət, yaradıcılıq, incəsənət və təlim tərbiyəyə sevgi də diqqət mərkəzində olur. Burada aşiq adətən öz ustadının sənətini vəsf edərək, özünün də necə bacarıqlı aşiq yetişdirdiyinə işarə edərək öz üstünlüyünü rəqibinə göstərməyə çalışır. Xalqın etimadını qazanmış adlı-sanlı aşıqların özəlliklərindən biri öz tərəf müqabillərinin hörmətini saxlamaq və onların ünvanına hər hansı təhqiredici sözü söyləməkdən çəkinməkdir.

Aşiq özünün sinfi və ictimai mövqeyinə görə şəhər və kənd əhlinin həyatından tükənməz bir qaynaq kimi ilham alır və buna görə aşiq sənəti xalqın öz sənətidir [56, s.167].

Xalq şairi Səməd Vurğun yuxarıdakı sözün təsdiqində 1934-37-ci illərdə yazır: "Bu ədəbiyyat, əsas istiqaməti etibarilə əzilən siniflərin, məzlum təbəqələrin əhval-ruhiyyəsini ifadə etmişdir.

*Əziziyəm gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Dünya bir qəm-xanadır,
Ağlayan çox, gülən az" [211, s.22].*

Musiqi müxtəlif dövrlərdə enişli yoxuşlu yollar keçsə də, bəzən də təfəkkür çərçivələrini sındırmaqla çiçəklənməyə doğru böyük addımlar götürə bilmişdir. Şarden Səfəvi dövrünün musiqisi haqqında yazır: "Səfəvilər sarayının musiqiçiləri nəinki ən məharətli və ən təcrübəli çalğıçılar sayılırdılar, hətta bir çoxu da öz zamanəsinin şairləri idilər. Özləri həm şe'r yazır, həm oxuyur, həm də çalırlar".

Türk xalqları əsrlər boyunca aşıqlara həmişə ehtiramla yanaşmışlar. Baxmayaraq ki, həyat prosesində bu xalq müğənnilərinin adı dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Müxtəlif dövrlərdə Dədə, ozan, baxşı və aşiq ləqəblərinə yiyələnmişlər. Lakin el xeyrxahı və qəbilə bilicisi olaraq xalqın həyatındakı rolu bu günə qədər davam etməkdədir. Onların ürəyə yatan, xoş sədəsi bəzən həssas tarixi şəraitdə Suri-İsrafil kimi xalqı tələyüklü bir dirçəlməyə və oyanmaya doğru səfərbər etmişdir. Elmi lüğətdə baxşı haqqında oxuyuruq: "Baxşı sözü Budda ayini ilə bərabər türk xalqları üçün yol tapmışdır və Orta Asiyada şamanizm xalqın əsas inamı olan bir vaxtda hakim siniflər Budda ayinini özlərinin məzhəbi olaraq seçdilər. Belə olduğu halda baxşı da iki müxtəlif mənə qazanmağa başladı. Biri dəstərxana katibləri mənasında, digəri isə uyğur əlifbasını yazmağa qadir olan şəxslər mənasında işlənməyə başlandı.

Xalq içində baxşı sözü cadugər mənasını verir. Yəni səs və hərəkətlərində cadu gücü yatan şəxslər və Tərhan sözü ilə sinonim olaraq işlənməkdədir.

Şamanizm islamın təzyiqi nəticəsində səhnədən çıxarıldıqda, şaman da din xadimi olaraq öz yerini müsəlman ruhanilərinə verir. Baxşılar isə saz və avazın şamanizmin nişanələri olaraq varisi oldular. Beləliklə də, baxşılar xalq müğənniləri olaraq milli ədəbiyyatın təbliğatçıları, müdafiəçiləri kimi mühüm və dəyərli rol oynamağa başlayırlar. Qırğızlarla qasaxlar öz xəstələrini dualarla müalicə edən öngörücülərə baxşı, baksı deyirlər. Din xadimlərinin sənətə, o cümlədən də musiqi, heykəltaraşlıq, rəssamlıq, rəqs və müğənniliyə qarşı sərt mövqeyi və dar görüşləri incəsənətin, ümumiyyətlə, müsəlman ölkələrində kifayət qədər inkişaf etməməsinə səbəb olmuşdur. Müsəlman mütəfəkkirlərindən biri bu barədə yazır: "Musiqi ifası haramdır. Musiqiçilərin çaldığına qulaq asmaq haramdır. Musiqi öyrənmək haramdır, rəqs məkrühdür, rəqsə baxmaq məkrühdür, saz çalmaq haramdır. Saza qulaq asmaq haramdır".

Şahların xalq çalğıçılmasına qarşı sərt düşmənçiliyi riyakar və ikiüzlü zahidlərin sənətkarlara xüsusilə də, öz sənətini xalqın

əxlaqı və mübarizə əhvali-ruhiyyəsinin xidmətində işlədənlərə qarşı kin-küdurəti dünya tarixində məlumdur.

"II xəlifə Mənsur günlərin bir günündə bir hay küy eşitdi və nə olduğunu soruşdu. Dedilər ki, qullardan biri qaravaşlar içində tənbur çalmaqla məşguldur. Mənsur dərhal həmin musiqi məclisinə getdi. Onun qorxusundan hamı dağıldı. Mənsur tənburu xədimin əlindən alıb quluğunun başına çırpdı. Musiqi aləti sındı. Sonra da qulluğunu həmin hərəkətinə görə satdı ki, onun üzünü görməsin.

Üçüncü Abbasi xəlifəsi Mehdi incəsənəti xüsusilə də musiqini sevirdi. Lakin çalğıçıların çıxışına pərdə arxasında qulaq asardı. Kont Doqbində özünün "Üç il İranda" adlı əsərində yazır: "Tanınmış riyaziyyatçı Molla Əbdül Cavad Xorasaninin çoxlu mürid və tələbəsi var idi. Onun özü də musiqi sahəsində hünər sahibi idi. Lakin islam dinində tar, haram edildiyi üçün onun tarını heç kəs eşitməmişdi".

Yaxın Şərq xalqları musiqisinin nəzəri-elmi inkişafı tarixində başlıca yeri, dünya şöhrətli iki Azərbaycanlı alim, nəzəriyyəçi və musiqişünası tutur. Onlardan biri UrmİYəli Səfiyyəddin, digəri isə Marağalı Əbdülqadirdir. Səfiyyəddin UrmİYəli 1213-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Bu tanınmış xəttat və musiqiçi 1289-cu ildə Təbrizdə öz haqqında danışarkən deyir: "Yeniyyətmə çağlarımda Bağdada gedib, şəhərin kitab xəzinəsinin məsulu oldum".

Henri Corc Farmerin yazdığına görə, Səfiyyəddin UrmİYəli 12 muğamı tərtibləyib formalaşdıran ilk musiqi alimidir. Bütün musiqi və muğam nəzəriyyəçiləri ona söykənib, ona istinad edib, onun önündə baş əymişlər [61, s.371].

Səfiyyəddin UrmİYəlinin dəyərli əsəri "Ələdvar" hal-hazırda İngiltərə muzeyində saxlanılır. Bir ömür əliaçıqlıqla yaşayan Səfiyyəddin UrmİYəli qocalıq yaşlarında borclu olduğuna görə həbs edilir və 1293-cü ildə dünyadan köçür.

XIII yüzilliyin ortalarında Marağaya göz açan Əbdülqadir ud çalmağı atasından öyrənir. Gənc yaşlarında Elxanilərin hakimi Sultan Hüseyn Cəlayiriləin sarayına yol tapır. O, musiqidən əlavə xəttatlıq, rəssamlıq və şairlikdə də öz istedadını göstərərək şöhrət qazanır. Əbdülqadirin qoşduğu havalər, hazırda da Azərbaycan xalq mahnıları adı ilə Azərbaycan müğənniləri tərəfindən çalınır və oxunur [40].

XIX əsrdə Azərbaycanın tanınmış alim və musiqişünası Nəvvab Hacı Mirmöhşün Hacı Seyid Əhməd oğlu Qarabaği özünün "Vizihul ərqaq" əsərində adlarını çəkdiyimiz musiqiçilərin əsərlərinə söykənərək, Yaxın Şərq ölkələrinin musiqisindən bəhs

edir [71, s.15].

Tədqiqatçıların fikrinə, türk xalqlarının musiqisi çox qədim bir tarixə malikdir. Yalnız musiqiçilərin öz xalqına və öz döğmə yurduna olan sevgisinə görədir ki, bu əsil sənət, tarixin çətin və dolanbac yollarından keçərək, kütlələrin şən həyat arzusu ilə dolu sinələrində qorunub saxlanılmışdır.

Xalqın ozanlara, dütarçılara, aşıqlara və baxşılarla olan sevgisi ondan qaynaqlanır ki, bu sənətkarlar bir tərəfdən xalq sənətinin yaradıcısı olduqları halda, digər tərəfdən də əsrlər boyu bu sənəti yaşatdıqları üçün fədakarlıq göstərmişlər. V.Bartold baxşı sözü haqqında belə fikir irəli sürür: " Hazırda "baxşı" sözü kalmıqlar və mancullar arasında yüksək rütbəli ruhanilərə deyilir. Çin dilində "baxşı" sözü pakşı sözündən alınaraq ustad mənasındadır. Özünü şaman şəklinə salmış şəxsə deyilir" [204].

Bizim mahnılarımızda bu el sənətkarlarının tutduğu yer çox yüksəkdir. Onlara hörmət o qədər yüksəkdir ki, bəzən onları Dədə Qorqud kimi xatırlayırlar.

*Evimə ozan gəlibdi,
Pərəni pozan gəlibdi,
Gündüz olan işləri
Gecələr yozan gəlibdi.*

Türklərin verimli torpaqlarda yaşaması və dirçəlməkdə olan iqtisadiyyata malik olması musiqinin də inkişafına şərait yaratdı. IV yüzillikdən başlayaraq Çin hökuməti Kuça, Buxara, Səmərqənd, Kaşğar və başqa yerlərin musiqiçilərini saraya dəvət etməklə onlarla yanaşı bəzi musiqi alətlərini, arfa, qaval və bir neçə təbil növünü Çinə aparır. Çin hökuməti beləliklə də türklərin musiqi alətlərindən istifadə etməklə Çin musiqi sənətinin zənginləşməsinə yardım edir.

XV əsrə qədər xalq sənətkarları əsasən ozan adlanırdı. Yalnız XVI əsrdən başlayaraq aşıq sözünə daha çox təsadüf edilir. Folklorşünaslar aşıq sözünün mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif araşdırmalar aparmışlar. M.H.Təhmasib Türk xalqları arasında işlənən aşulə və aşılamaq sözlərinə işarə edərək, həmçinin özbək dilində dübeytilərə aşulə deyildiyini nəzərə alaraq aşıq sözünün aşulədən alındığını ehtimal edir.

H.Dizdaroğlu və M.F.Köprülü də yuxarıdakı nəzəriyyəni təsdiq edirlər. F.Köprülünün fikrinə, aşıq "ışıq" sözündəndir. B.Qordlevski isə yazır: "XVI əsrdə geniş yayılmış qələndər Uluğ Türükiləri işıq adlandırdılar" [210, s.152].

Türk xalqları şairliyi Allah vergisi saydıqları üçün aşığı da Xızır tərəfindən cavanlara verilən bir vergi hesab edirdilər. Həmin nəzəriyyəyə əsasən aşiq istilik və günəşlə əlaqədardır. Qədim türk dillərinin bazisində Günəşə "yaşiq" deyirdilər [177, s.129]. Belə ki, y hərfinin düşməsi nəticəsində aşiq sözü əmələ gəlmişdir. S.E.Malov və V.V.Radlovun fikrincə, istilik atəşlə əlaqədardır. Təsədüfi deyildir ki, ilkin Dədə, Baxşı, Ozan və aşiq, yəni Dədə Qorqud, atəşlə əlaqədardır. Belə ki, Türk xalqlarının cəddi sayılan ilk qopuz çalan Dədə Qorqud xoşbəxt atəş mənasındadır. Başqa sözlə desək, Dədə Qorqud xoşbəxt alov, xoşbəxtlik atəşi, bəxt atəşi, xeyirxah ruh , həyat gücünün atəşi, həyat bəxş edən atəş deməkdir [17, s.85].

Həqiqi aşıqlar heç vaxt istəməzlər ki, solğunluq və ümitsizlik sevincin, riyakarlıq və ikiüzlülük isə sədaqət və düzgünlüyün yerini tutsun. Onlar həm də istəməzlər ki, el-tayfa öz əzizlərini itirməklə qara paltar geyərək matəmə bürünsünlər.

Aşiq xalqın xeyirxahı olaraq öz yurdunun oğullarının yasını görməkdənsə, həmişə şənliyini və səadət içində yaşamasını görmək istəyir.

*Çıxsın ağ günlərə hər insan dedim,
Yaransın xalqıma ağ dövrən, dedim,
Canımı vətənə mən qurban dedim,
Qurbanlar içində sədaqə düşdüm.*

Aşiq Hüseyn Cavan 1946-cı ildə Milli Hökumətin Təbrizdə məğlubiyyətindən sonra şah qoşunları tərəfindən Azərbaycanda dilində olan kitabların qalaq-qalaq yandırılması "şənliklərini" məhkum edərək azadlığı müdafiyyə qalxır:

*Azadlıq məşəli sönərmə, cəllad?
Haqqı sevən haqdan dönərmə cəllad?
Qurtuluş bayrağı enərmə, cəllad?
Ondan ilham alır, hər qoca, cavan.*

İnsan təbiətə qarşı mübarizə aparmaq üçün müqəddəs ruhları, totemləri, onqunları və tanrıları yaradaraq onlardan bu işdə yardım etmələrini istəyir. Rəqsi ritmik səs, kəlam və məfhumu aşılaman hərəkətlər qədim sitayiş əməlinin mühüm növlərindən sayılırdı. Xalq yaradıcılığı və bu istiqamədə yaranmış əsərlərin qədimliyi bəşəriyyət tarixi ilə yaşıddır. Əsatir və inamlar xalqın yeni düşüncələri ilə qaynayıb qarışdıqda formalaşaraq bütün yaradıcılıq sahələrini əhatə edir və beləliklə də fəlsəfi, tarixi, ictimai

mai əsaslar yaradır. Buna görə başqa xalqların musiqisində olduğu kimi təbii və coğrafi ritm öz əksini tapır.

Həmin ünsürlərin hər biri, yəni, iqtisadi, ictimai struktur, siyasət, inanclar, o cümlədən də dil, bizim milli musiqimizlə bağlı olan qırılmaz telləri göstərməkdədir.

Buna görə, mütəxəssislər musiqini hər xalqın mədəniyyətinin mühüm bir hissəsi hesab edirlər. Azərbaycan musiqisinin zənginliyi onun əsrarəngiz təbiətindən- qarla örtülü uca dağlarından, mavi şlalələrinin səsinə, quşların səsinin gözəl ahəngindən, ağacların yarpaqlarının titrəməsindən qaynaqlanmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" kimi əsərlərimizdə izi görünən epos musiqisi döyüşkənlik hissləri oymatqda böyük rol oynamışdır. Türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar içərisində, böyük musiqiçilər yetişmişdir. Həmin musiqi alimlərindən biri də hicri 826-cı ildə özünün "Məfəsidü-əlhan" adlı musiqi kitabını II Sultan Murada, hicri 818-ci ildə "Camüəlhan" kitabını Teymurun sənətə böyük qiymət verən oğlu Şahrux Sultana ithaf edən Əblqadir Marağalıdır.

Musiqi, şer və rəqs qədim Yunanıstanda olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan aşiq sənətində vəhdət təşkil edir. "İlkin insan, anlamların ifadəçisi olan musiqi və hərəkətlərlə [bu gün biz onlara rəqs deyirik] öz arzu və istəklərini totemlərə və tanrılara çatdırırdı" [177, s.290].

Şəmsəddin Səmərqəndi öz xüsusi ayinlərini həyata keçirən kahin Qam-şamanlar barədə Əbu Əli İbn Sinanın qeydlərinin izahında yazır ki, bəzən Qam-şaman olan bakirə qızlar öz rəqsləri ilə müğənniləri və çalğıçıları müşayiət edirdilər. Uzun rəqs və hərəkətdən sonra bayğınlıq vəziyyətinə düşən qızların söylədikləri və tamaşaçıların suallarına verdiyi cavab hikmətli söz və vəhy kimi qəbul edilirdi.

Bu qızlar xalq tərəfindən böyük ehturamın və sayğıya malik olurdular. Onlar təlim görmüş rəqqasələr kimi musiqi sənətinin incəliklərinə bələd idilər [135, s.11].

Qam şamanları pantomim sənətinin ilk ifaçıları saymaq olar. Ona görə ki, Qam şamanlar öz ayinlərinin başlanğıcında gözəl və bacarıqlı rəqslə səmaya uçuş və səmadan eniş, tamaşaçıların qavraya biləcəyi ən gözəl şəkildə nümayiş etdirirdilər. Əbdülqadir İnan bu barədə yazır: "Türk xalqlarının Qam şamanı qaval səsinə istifadə edərək səmaya uçuşunu, göylərdə ruhlarla danışğını tam ustalıqla nümayiş etdirirdi".

Zaman insanın təfəkkür və ictimai münasibətlərində əsaslı dəyişikliklərlə yanaşı, ozan sənətinin inkişafına da öz təsirini qoydu.

İlk öncə el tayfanın mübarizə əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq üçün şerlər, epik və qəhrəmanlıq dastanları yaratmaqla, qəhrəmanları öyməklə məşğul olan ozanlar sonralar öz əsərlərində məhəbbət və humanizmi qabartmaqla aşiq adlandırıldılar [202].

Qədim insan inanırdı ki, od insanı hər cür şər qüvvələrdən qoruyur, onu pisliklərdən təmizləyir. Günəş ilə odun türk xalqları içərisində müqəddəs sayılması, təsadüfi deyildir. Hətta son vaxtlara qədər analarımız Allaha and içməzdən öncə, "Çıraq haqqı!", "Od haqqı!", "Ay haqqı!" deyərək and içirdilər. Yaxud da ki, yaxın adamları öləndə ilk gün ruhları şər qüvvələrdən qorumaq üçün qəbirləri üstündə, ölü yuyulan yerdə od qalayıb, şam yandırardılar. Bəzi müqəddəslərin, qəhrəmanların qəbri üzərində şam yandırmaq da bu inamın izlərini daşıyır. Bu isə ölümlərin xatirəsini anmaqla bərabər, həm də Günəşdən və yer üzündəki simvolu oddan yardım istəmək deməkdir. Bir qıpçaq əfsanəsində deyilir ki, gənc yaşında ölməyə etiraz edən Qorqud ölümündən qaçır. Ölüm onu hər yerdə izləyir. Ölümündən yaxa qurtara bilməyən Qorqud ağacdən qopuz düzəldib çalır və bununla insanları valeh edir, ovsunlayır [125, s.106].

Öncə söylədiyimiz kimi, musiqi nəinki insanları şər qüvvələrdən qoruyur, hətta xəstəliyə səbəb olan ruhları da qovur. "Koroğlu" dastanında Qırat narahət olduqda Koroğlu onu sakitləşdirmək üçün üç gün, üç gecə saz çalır.

Qədim xalqlar musiqiyə sehrli güc, çətin günlərin dayağı kimi baxmışlar. Qırğız və qazax dastanlarında Baxşı dualarında qopuzdan belə yardım dilənir: "Ey var olan tanrım! Ey qopuzum, yaxşı yol göstər, yaxşı, doğru xəbər ver! Üyənki ağacdən düzəldilmiş qopuzum, böyük, uca qayın ağacdən yonulmuş qopuzum! Yüyrək atın quyruğundan tel qayırdığım qopuzum! Tasqda bitən ağacdən qulaq qayırdığım qopuzum! Bu falım əgər düz çıxmasa, sənin qulağını buracağam, səni yerə vuracağam" [177, s.199].

Həsən bəy Zərdabi xalqın aşıqların sehrli kəlam və musiqisinə olan vurğunluğunu çox gözəl və yığcam tərzdə belə ifadə etmişdir: "Azərbaycan türkləri aşiq dinlərkən onlara elə valeh və vurğun olur ki, cismindəki yaranın acısını duymur" [56, s.168].

Bu gün bir sıra xəstəliklərdə, xüsusən ruhi xəstələrin müalicəsində istifadə olunan musiqi terapiyası yayılmış müalicə metodudur. Bu metodun faydalı və müsbət nəticələri mütəxəssislər tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Musiqinin əsrarəngiz rolu barədə "Riqveda"-da deyilir: "Budur, Tanrılar sarayı sayılan Cəmin tutduğu yer. Burada ney çalınır və o sazla özləri üçün məskən qururlar. Gerçəkdə isə Cəmşidin neyi

elə bir alətdir ki, onunla hər bir iş mümkün olur".

"Süleyman və saz" adlı əfsanədə ilkin dövrdə musiqinin əsrarəngiz müalicəvi rolu xüsusilə güclü şəkildə nəzərə çarpdırılmışdır. Yuxusuzluq xəstəliyinə tutulmuş Həzrəti Süleyman Uğur Dədə adlı bir aşğın gözəl çalğısı ilə bu xəstəlikdən xilas olur..

Fərab şəhərində doğulduğuna görə Fərabli adlanan Tərhan Özlük qazax türklərindəndir. "Musiqi-ülkəbir" kitabı fransız dilinə çevrilmiş, hazırda İspaniyanın Madrid muzeyində saxlanılır. Fərabli 1100 il öncə yazdığı bu əsərdə sazlar, pərdələr, fasilələr, vəzn, musiqidə elmi və texniki rəmzlər və muğamlardan bəhs edir. Türk dünyasının böyük alimi Fərabli haqqında yaradılan dastanların birində deyilir: "İbn Xəlkanın yazdığına görə, bir məclisdə hamını şənələndirib güldürür, sonra da çaldığı başqa bir hava ilə hamını kədərləndirib ağladır. O, daha sonra tam başqa bir hava ilə hamını yuxladır və durub məclisi tərk edir".

Həkim Fisaqors bir gecə yuxuda görür ki, bir nəfər onun yanına gəlib deyir: "Sabah dəmirçilər bazarına dəy ki, hikmətdən bir sirr sənə aşkar olsun!" O, yuxudan ayıldıqda artıq dan yeri sökülməkdə idi, durub söylənilən bazara getdi və orada bir az gəzdirdi. Deyilən sirr barədə düşüncəyə iki ağır cism bəri-birində dəyməsindən doğan səsdən nə işə duydı. O, bir künce çəkilib saç tükünü ağzına alıb sonra da dırnağı ucuna toxundurdu. Saçdan bir səs çıxdı. Lakin səs zəif idi. Beləliklə, tükü ipəyə çevirdi, sonra da bir alətin ixtirasını düşündü ki, ipəyi ona bağlasın. Günlərin bir günü dağ ətəyindən keçirdi. Çürümüş bir tısağa düşüb qalmışdı. Belindəki qabığı bir yana düşüb, içindəki boşluqdan bir avaz gəlirdi. Götürüb ondan bir qopuz qayırdı, sonra onu xeyli təkmilləşdirdi.

Musiqi bir çox xalqların əsətirində təbiət və ölümə qarşı mübarizədə mühüm vasitə olmuşdur. Bir əski rəvayətdə deyilir ki, Dədə Qorqud yuxuda özünün qəbrinin qazıldığını görür. Ölümə qaçıb qurtarmaq üçün başqa bir yerə pənah aparır. Getdiyi hər yerdə öz qəbrini qazan adama rast gəlir. Çarəsizlikdən öz yurduna qayıdır. O, Sırdərya suyu üzərində öz sehrli xalısını sərüb qopuz çalmaqla bir müddət yuxunu özündən uzaqlaşdırır.

Belə bir əfsanənin guya ilk oxuyan mifik quş kimi tanınan Səməndər quşundan ilham alaraq yaradılması və ya bir yunan aliminin Səməndər quşunu saxlamaqla, onun səsi ilə musiqini təkmilləşdirməsi düşüncəsi musiqinin nə qədər qədim olduğunu göstərir.

Nişapurlu Şeyx Əttarın bir əfsanə ilə bağlı şəri var. Həmin şerin yığcam və aydın mənası belədir: "Səməndər quşu adlı əfsanəvi bir

quş var. Onun yaşadığı yer Hindistandır. Bu quşun qəribə dimdiyi var, belə ki, dimdiyində ney kimi çoxlu dəliklər var. Bu dəliklərin sayı yüzə yaxındır. Səməndər quşunun yoldaşı yoxdur. O, həmişə yalqızdır. O, yanıqlı-yanıqlı nalə edəndə quşlar və balıqlar sarsıntı keçirir, yırtıcı heyvanlar onun səsinə bayırlar. Günlərin bir günü filosof həmin quşla dost olub, onun səsinə, oxumaq tərzindən öyrənir. Səməndər quşunun min ilə yaxın ömrü olur. O, öz ölüm vaxtını dəqiq bilir... Belə ki, ölümü çatan zaman yüzdən artıq odun dəstəsini yığır, sonra da onun qanadından bir qığılcım əmələ gəlir, dövrəsinə yığdığı odunları yandırır. Səməndər quşu ilə odunlar hər ikisi qor olub sonra da külə dönürlər. Oddan kiçik bir zərrə qalmayanda yenidən külün içindən bir Səməndər quşu doğur..." [149, s.153-154].

Səməndər quşunun lələkləri o dərəcədə dəyərli idi ki, şahzadə Çanq Qua onun lələklərindən birini özü ilə aparır. Səməndər quşunun quyruğunda bu lələklərdən yalnız on iki ədəd mövcuddur. Bu isə ayların sayına bərabərdir [123, s.42].

Türklər içində geniş yayılmış şamanizmə görə, şər ruhlar musiqi səsinə qorxub uzaqlaşır. Buna görə, onlar musiqinin sehri ilə faydalanırdılar.

Türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında Xızır yazın sevinc və gücünün, həm də istiliyin insani siması sayılır. O, atəş və istiliklə əlaqədar olduğu üçün insanları şər ruhlardan qoruyur. Buna görə İran türkləri sel təhlükəsinə məruz qaldıqda Xızırдан yardım istəyirlər. İnsanların suda qərq olmaması üçün çayın qırağında oturub təbil çalmaqla onu pis ruhların əlindən qurtarmağa çalışırlar.

Eşq və aşılıq Xəzər tərəfindən gənclərə verilən vergi kimi sayılırdı. "Onun vurğun, aşiq etdiyi oğlanlar, birdən-birə aşiq də olurdular" [177, s.129].

Günəşin kainat və insanın yaradıcısı olması barədəki Türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlıların görüşlərini nəzərə alsaq, Xızır onun təmsilçisi olmaqla yanaşı, aşılıq da gənclərə hədiyyə edən Günəşin və Günəş istiliyinin simvoludur. Xızır bunlardan əlavə, həm də musiqi və yaşıllıq tanrısı sayılır. Türk xalqlarından sayılan şorlar, orman ruhunun, və ya orman tanrısının razılığını qazanmaq üçün dastanlar qoşurdular. "Şor ovçuları ova gedərkən özləri ilə həm də dastançı götürərdilər. Çünki onların fikrincə, orman tanrısı hekayələri eşitməkdən sevinir" [54, s.63].

Nitqin, sözün sehrinə inam qədim zamanlardan geniş yayılmışdır. Azərbaycanda da inanırlar ki, quşlar sehrli səs eşidərkən heyran olub ona doğru can atır, vəhşi heyvanlar isə

musiqi səsi eşitdikdə bir künədə oturub vəcdə gəlirlər.

Alimlər vaxtilə quşları ovsunlamaq üçün məşhur bir ahəngin çalınması ilə bağlı belə bir fikir irəli sürürlər: "Cütləmə ən maraqlı çoban nəğmələrindən biridir. Qədimliyi ov dövrünə gedib çıxır. Əski dövrlərdə insan ova gedərkən bu nəğməni çalmaqla, musiqi sevən heyvanları və quşları asanlıqla ovsunlayırdı. Çünki heyvan və quşlar musiqi səsinə eşitdikdə ovçunu unudur, tez tora düşürdülər".

Əliəkbər Dehxoda xalq arasında işlənən məşhur "Sən ki, tütəkçalan idin, nə üçün dayın tiftədən öldü?" məsəli barədə yazır: "Qədim insanlar musiqini bu xəstəliyin sağlamları üçün mövcud dərmanların biri sayırdılar" [50, s.52].

Ruhi xəstələrin müalicəsi üçün musiqidən istifadə etmək ənənəsinin kökü dünya xalqlarının əski tarixinə gedib çıxır.

İranda türkdilli sülalələrdən olan avşarların hökmranlığı zamanı bu müalicə üsulundan geniş istifadə edilirmiş. Tədqiqatçılardan biri bu barədə yazır: "Nadir şah dövründə qəhrəmanlar sehrli mahnı və avaz oxuyaraq bəzi xəstəlikləri müalicə edirdilər" [33, s.35].

"Koroğlu" dastanında da musiqinin sehrli gücünə inam mövcuddur. "Dövrün şər qüvvələri, paşalar və tacirlər bir xəyanət planı hazırlayır, biri öz qara qulunu Çanlıbelə göndərir. Plana görə bu şəxs, Koroğlu və onun dəlilərinə zərbə endirməli idi. Qarovulçular bu qulu Koroğlunun yanına gətirirlər və Koroğlu qula çoxlu suallar verdikdən sonra Dəmirçiogluna deyir: "Sən onun əllərini əlinə al, mən saz çalıb mahnı oxuyacam. Əgər mənim səsim və sözüm ona təsir etməsə, bil ki, namərd adamdır".

Bu yoxlamadan sonra Dəmirçiğlu deyir: "Koroğlu, sənin səsinə və sözünə söz ola bilməz, ancaq ki, bu köləyə təsir etmədi".

Koroğlu üzünü qara qula tutub deyir: "Oğlan, əgər mənim sazım və sözüm sənə təsir etmirsə, demək səndən Koroğluya sirdaş və yoldaş olmaz"[110, s.167-168].

Koroğlunun bu sözü əski bir inama əsaslanır. Türk xalqları və qədim misirlilər səsin ecəzkar roluna inanır, gözə görünməz aləmə yol tapıb əlaqə saxlamaq üçün Allahlarla qəhrəmanların səsinə güclü vasitə hesab edirdilər. Buna görə, Koroğlu sözü gedən hadisədə insanların yaxşı və pis olduqlarını bilmək üçün musiqi və səsin gücündən istifadə edir.

Xalqın incə duyğularından, rəyindən gələn bu insani hiss və musiqiyə olan bağlılığı tarixdə dəfələrlə öz nümunələrini göstərmişdir.

Xalqımız mürtəcelərin yaratdığı ən qorxunc və boğuntulu

çağlarda belə, dili kəsilə də, musiqi ilə öz varlığını qoruyub saxlamağa çalışmışdır. B.Vahabzadənin "Muğam" şeri dediklərimizi təsdiq edir:

*Daş ürəklərdə yanib daşları sındırdı muğam,
Haqqa düşmənləni, haqqa tapındırdı muğam!
Çox kitablar oxudum, zənn elədim Bəxtiyaram,
Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırdı, muğam!*

Qazax türklərindən olan Fərabə həttdə bir rəvayətdə musiqinin insanlara buraxdığı təsir açıq şəkildə ifadə edilmişdir. İbn Xəlkanın yazdığına görə, Fərabə musiqi sənətində elə sehrkar gücə malik idi ki, musiqi məclisində oturan şənləni ruhıyaya qapılıb gülməyə və şənəlməyə başlayırlar. Sonra başqa hava çalıb hamını kədərləndirir, sonunda isə məclis iştirakçılarını yatırır, özü isə çıxıb gedir.

Şamanlar öz ayinlərində rəqs, səs və musiqidən istifadə edirdilər. Dərvişlər də Mövləvi təriqətində qaval, tütək, avaz və rəqsdən istifadə edirdilər. Bu cəhətdən şaman ayinlərinə çox bənzəyir. İlk günlərdə bütün elmlərə şamil olan sinkretizm də fəlsəfə kimi həyat prosesində inkişaf edərək ayrı-ayrı müstəqil şaxələrə bölünmüşdür.

Şaman dualarında qopuz Günəş, Dədə və digər müqəddəslər sayılan şaman, aşiq kimi yüksək ehtirama malik idilər. Çünki Türk xalqları ilk dövrlərdə öncə Günəşə, sonralar isə at, su və Qorquda dua edərək öz öncəgörməlikləri ilə onları gələcəkdə baş verəcək hadisələrlə üzləşmək üçün hazırlamaq istəyirdilər. Bu dualarda səsin sehrli və möcüzəvi rolu böyük olmuşdur. Başqa bir əfsanədə "Qorqud küyü" adlı əfsanədə Qorqud insanların ölməsinə heç cür dözə bilmir. Qərara gəlir ki, ölümə qarşı mübarizə aparsın. Ona azab verən fikirlə və ölməzlik, əbədiyyət tapmaq arzusu ilə insanlardan uzaqlaşır, lakin hər yerdə o, ölümə qarşılaşır. Meşədə torpağa əyilmiş, yıxılmış ağac özünün ölümündən ona danışır və Qorqud üçün də belə bir günün gələcəyini deyir. Çöldə Günəş altında yanib-yaxılan ağ at da həmin həqiqəti söyləyir. Hətta əzəmətli dağlar onları gözləyən ölümdən, yerlə yeksan olmaqdan danışır. Bunları görə Qorqud tək-tənha, azab-əziyyət içində ağacdən ilk qopuzu düzəldib çalır. Ürəyindəki hissləri bu havada ifadə edir. Qopuz səsi hamını valeh edir. O vaxtdan Qorqudun hazırladığı qopuz bütün dünyaya yayılır. Qorqudun adı isə qopuzun səsinə əbədləşdi [29, s.10-11].

Bizcə, Koroğlu da Dədə Qorqud kimi, öz dövründə musiqi tanrısı olmuş, zaman keçdikcə ictimai-siyasi dəyişikliklərin təsiri

altında onun bu rolu zəifləmişdir. Bəzi Türk xalqları musiqi yarımallahını və musiqi himayədarını Baba Qənbər adlandırdılar.

"Tövrət"da musiqinin ixtira olunmasını Yubal adlı bir abidlə bağlayırdılar. Hindlilər isə onu Brahmanla əlaqələndirirdilər. Bu tanrılar öz musiqilərinin yeddilik səslərini, öz dünyagörüşlərinin yeddi səması ilə bağlayırdılar.

Misirililər musiqinin yaradıcısına Bilim-elm tanrısı deyirdilər.

Əgər "Koroğlu" dastanında Xeyir və şər qüvvələrin savaşı atın oğurlanması, ona hörmətsizlik üzündən baş verirsə, irləndlərdə bu savaş musiqi alətlərinin oğurlanması nəticəsində baş verir.

Bizlərdə Dədə Qorqud olduğu kimi, irləndlərdə də Dağda xalqın xeyirxah bilicisidir. Günlərin birində Dağdanın sazı oğurlanır, çox axtarıqdan sonra o, sazını oğurların gizləndiyi yerdə divardan asılmış halda tapır. Saz Dağdanı görən kimi, uçmağa başlayır və düşmənlərdən doqquz nəfəri bir dəfəyə həlak edir. Dağda sazı əldə etdikdən sonra onu çalmağa başlayır, bununla da düşmənlərini məhv edir.

İrləndlərin mifindəki saz Koroğlunu düşmənlərdən qurtaran ildirin qılıncı kimi bir şeydir. Buna görə də Dağdanı ölümdən qurtarır və düşmənlərə qalib gəlməsinə yardım edir.

Yunanlar da Türk xalqları kimi, şər və musiqi sənətindən xəstələri sağaltmaq üçün istifadə edirdilər. Onlar bundan hətta elm öyrənmək prosesini sürətləndirmək üçün də faydalanırdılar. Yunan Allahlarının başcısı Zevsin oğlu Amfiyun əfsanəvi Tebay şəhərinin tikintisi məsuliyyətini üzərinə götürərək, tikinti işini asanlaşdırmaq üçün musiqi çalıb oxumağa başlayır, özünün bu işi ilə divarın tikintisi üçün zəruri olan bütün materialları əldə etməyə nail olur.

Musiqi yaponlar arasında da müqəddəs sayılmışdır. Yaponların inancına görə, Yaponun səmavi yaradıcıları sayılan İzanaki və İzanami yeri yaradarkən mahnı oxuyurdular. Dünya xalqlarının əsətilərində mifik qəhrəmanlardan əlavə aşiqlər və digər şər söyləyənlər də tanrılar tərəfindən tərbiyə edilir, öyrədilir. "Rikveda"-nı söyləyənlərdən biri sayılan Narada Koroğlu və digər əsətilər qəhrəmanları kimi, söz və elm ilahəsinin əli ilə tərbiyə edilir.

Bu gün də musiqi böyük ehtirama malikdir. Bəzi mübariz musiqiçilər musiqi alətlərinin canı və ruhu olduğuna inanırlar. Viktor Xara aşağıda verilən "Gitara" şeirində musiqini elə yüksək bir məqama çatdırır ki, heyrət doğurur.

Mən avazımla,

Duyğulu gitaramın söylədiyi şəri oxuyuram.

Cünkü bu gitaramın ürəyi torpaqdandır.
Və quş kimi uçaraq keçmədədir.
...bəli, mənim gitaram,
bahardan işıldayaraq ətir saçan fəhlədir.
Mənim gitaram,
Zər və ziynət həsrətində olan cinayətkar hakimlərin kərnə
gəlməz.

Bandor çalğıçıları, Viktor Xara, bizim xalq aşıqlarımız xalq mənafeyi uğrunda düşmənlərə mübarizə aparmış, bu yolda həlak olmuş qəhrəmanları vəsf etmişlər.

Hazırda türkmənlərin yaşadığı bəzi bölgələrdə qızılca tutmuş xəstənin başı üstündə tütək çalmaqla onun sağalacağına ümid edirlər [201, s.285].

Şərqin geri qalmış ölkələrində musiqi də ədəbiyyat kimi insanların haqq səsinin ifadəçisinə çevrilir.

*Orda kı dil-ağız sözdən usanar,
Soruşun mətləbi tellər söyləsin.
Dodaq danışarsa, od tutar yanar,
Gərəkdir zəxmələr, əllər söyləsin! [183].
Bəzi Azərbaycan aşıqları beləcə fəryad qoparırlar:
Dad ağalar, dad qardaşlar,
Qoymarıq saz tozlu qalsın!
Sazdır elimin bülbulü,
Cəh-cəh vurur açar gülü,
Saz simləri çalib ağlar,
Qoymarıq saz tozlu alsın! (Aşiq Qəşəm)*

Afrika musiqiçisi V.Jakob deyir: "Avropalı keşişlər Afrikaya gələndə gördülər nağara çalırq və bu yolla bir-birimizi qandırırıq. Dedilər nağara çalmayın, əlimizə "İncil" verdilər. Bir də gözümüzü açanda gördük ki, ərazilərimizi, sərvətlərimizi oğurlayıblar. Bizlər bunu bir-birimizə xəbər verə bilməmişik. Onlar bizim kimliyimizi belə oğurlayıblar. Mən nağara ilə öz kimliyim uğrunda mübarizə aparıram. Nağara mənim dilim, mənim silahımdır" [22].

Ürfənin arvadı Euridis toy gecəsi ilan sancdığına görə ölür. Ürfə musiqi sənətinə malik olduğu üçün yeraltı dünyaya gedib özünün ürəyi oxşayan musiqisi ilə Allahların ürəyini yumşaldır, arvadını ona bu şərtlə verirlər ki, işıqlı dünyaya gedib çatana qədər onun üzünə baxmasın. Qulamhüseyn Saidi "Sızlayanlar" əsərində belə bir qənaət irəli sürür ki, Dədə Qorqud və Ürfə məsafə uzaqlığına baxmayaraq insanların musiqi haqqındakı

inam birliyini nümayiş etdirir. "Kenavə şəhərində insanlar arasında belə bir əqidə var ki, insan cinlərin əzab-əziyyəti nəticəsində xəstələnir, elə buna görə də, xəstəni şəxsi qüvvələrin əlindən xilas etmək üçün onu həmişə yaşadığı mühidən ayıraraq başqa yərə aparırlar, sonra da ona o qədər musiqi çalırırlar ki, xəstə bayılır, bəzən isə sağalır"

Azərbaycan yazıçılarından biri yazır: "Azərbaycan musiqisi gələcəyə inam hissi, nikbinlik, insanı cəsur, mübariz olmağa ruhlandırان motiflərlə doludur".

Azərbaycanın məşhur saz ustası Ədalət Nəsimov sazın dəyərini ana və vətənlə bərabər olduğuna inanır. "Saz ilə qələm çətin günlərdə vətəni müdafiə edirlər" -deyir.

*Bir torpağam, çiçəyim var, göyüm var,
Bir ürəyəm kamanım var, neyim var,
Vətənimin keşiyində nəyim var?*

Baxmayaraq ki, bizdə kaman və tar var, unutmayaq ki, xalqımızın bir anası var, o da sazdır.

*Bundan öyrənmişəm bir həqiqəti,
Yadlara əlimdən verməmə qəti.
Babamın namusu, arı, qeyrəti,
Nənəmin vəfası bax, bu sazdadır.*

Ozanlar, Şah İsmayılın bütün yürüşlərində iştirak etmiş, ordu-da hərbi nağaraxananın rəhbərliyi vəzifəsini tutmuş, türkü varsağıları, cəngiləri ilə qızılbaş döyüşçülərinin ruhunu oxşamışlar. Onlar başlarında qızılbaş çalması, çiynlərində pələng dərisi, bellərində qılinc, sazlarını çiynlərinə asırıb atlarına minər, döyüşçülərlə yanaşı vuruşarlarmışlar.

Aşıqların sazların çiyinə asırıb savaş zamanında çukur çalib türkü varsaqlar oxumaqla igidləri döyüş həvəsi ilə coşdurub və güclü əzm ilə düşməne qarşı yürüş aparmaları bir sıra qohum türk tayfalarının, eləcə də Azərbaycanın qədim ənənələrindən irəli gəlirdi.

"Ozanlar döyüş günlərində çukurlar çalib türkülər oxumaqla igidləri elə coşdururdular, onların əzmi güclənirdi, ruh yüksəkliyi ilə özlərini döyüşə vururdular".

Türk xalqlarının mədəniyyətinin ilk dövrlərində atçılıq tanrılarına bağlandığı kimi, musiqi ifası da əsəri tanrılarla bağlı olmuşdur. Həmin inamə görə, xalq aşıqları xalqı birliyə

çağırırdılar. "Koroğlu" dastanında və Azərbaycanın digər əski əfəsnə və dastanlarında xəstələrin müalicəsi üçün dövrün ən tanınmış həkimləri musiqidən istifadə edir, musiqi vasitəsilə xəstələri sağaldırıdılar.

Həyatın ən çətin günlərində belə musiqiyə bir dayaq kimi baxır, ondan yardım tələb edirdilər.

Azərbaycanda doğum halları təbii şəkildə baş tutmadıqda, hamilə qadın ölüm təhlükəsi ilə üzləşdikdə iki dəmiri bir-birinə çalmaqla xəstəni xilas etməyə çalışırdılar. Qırğızlar və qazaxlar arasında belə inam var ki, musiqi hamilə qadını onların "sarı al basdı" dediyi "Al" in əlindən xilas edir, baxşı saz çalib oxumaqla Al arvadına qalib gəlir. Ananı onun əlindən qurtarır.

Həmin düşüncəyə görə, türk xalqları birinci yüzilliyin sonuna qədər ucu-bucağı görünməyən çöllərdə uzun səfərə çıxarkən özləri ilə musiqi alətləri də götürərdilər. Tarixi qaynaqlara görə, tatar xaqanları şəhlik taxtında əyləşərkən özlərinin bir əlində gitara, yaxud da başqa musiqi aləti saxlayardılar. Əsətiri "Koroğlu" dastanının qəhrəmanı şər qüvvələrin məğlub edir. Səs və avaz qədim dünya xalqlarının, o cümlədən də türk xalqlarının əsətirində yaranışın kökü, əslı sayılırmış.

Zaman keçdikcə, avaz və musiqi səmavi və Ahura bir qüvvə kimi təqdim edilir.

Türk xalqlarında təfəkkürün uşaqlıq dövründə avaz yaradıcı və dəyişdirici rolunu oynayır. O, ilkin fenomen olaraq kainatın mayasıdır. Bizdə çoxlu əfsanələr var ki, onlarda avaz sehrli, yaradıcı və hamilə edəndir. "Avesta"-nın əsətiri qaynaqlarından dəniz öküzünün səsi məğ bütün bəhqləri hamilə edir. Hətta xoruz və itin səsi yalanı məhv edərək kənd simvolu kimi tanınırlar. Al arvadı ilə bağlı əfsanələrdə at Alı kənddən uzaqlaşdırır. Doğumu asanlaşdırır. "Koroğlu" dastanında şər, musiqi ilə ana arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Qıratın səsi açıq- aydın Əhrimən qüvvələrinin -düşmənin yaxında olduğunu Koroğluya bildirərək, onun ürəyindəki mübarizə və müdafiə hissini oyadır. Düşmənlərin məhvi üçün zəmin yaradır. Dünyanın bir çox mütəfəkkirləri inanırdılar ki, cahan nitq, şər və musiqidən yaranmışdır. Həmin inama görə, musiqiyə əsətiri səciyyələr bağlayırdılar.

"Rüstəm ilə əjdahanın savaşı" səhnəsində Rüstəm Rəxş ilə söhbət edir, düşməni görən kimi onu oyatmağı tapşırır. Bulaq kənarında yatan Rüstəm qaranlıqdan çıxıb gələn bir əjdaha tərəfindən hədələnilir. Elə həmin vaxt Rüstəmin əfsanəvi atı Rəxş, ayaqlarını yerə çırpır, Rüstəmdə əjdahaya qarşı mübarizə hissini oyadır. Koroğlunun səsi və sazi, istər mifdə, istərsə də dastanda

xeyir qüvvələrin simvolu olan qüvvələri həqiqətlə tanış edir. Onlarda həqiqət axtarma, ümid və mübarizə əhval-ruhiyyəsini qoruyaraq, onlara insan cəmiyyətinin qanunlarını öyrədərək, əsas məqsəd sayılan bəşəriyyətin səadəti uğrunda mübarizə aparmalarına zəmin yaradır.

Koroğlu sazının səsi Suri-İsrafilin səşindən də qat-qat güclü olan Koroğlu səsi kimi, insanlarda vəhdət və birlik, həm də yeni bir həyat arzusunu oyadır.

TÜRK MİFOLOGİYASINDA KEÇİ

"Koroğlu" dastanının türkmən variantında mifologiyanın ən önəmli mövzularından olan keçidən söhbət gedir. Bu heyvan ilk dövrlərdə türklər üçün qəbilənin kökündə duran əcdadların ruhlarının heyvan şəklində törənişi kimi nəzərdə tutulurdu. Qəbilə və ya hər hansı bir insan öz ruhunu yenilməz bir qala kimi qəbul edilən heyvanın-keçinin yanında qoymaqla özünü basılmaz bir bahadır sayır və bu baxımdan totemə çevrilirdi.

"Tövrət"da müqəddəs heyvanlardan sayılan keçi barədə deyilir: "Öküz, qoyun, keçi və s. heyvanların qanını içməyin, onu su kimi yerə tökün, çünki qan candır və canı otla birlikdə içmə, onu su kimi yerə tök ki, sənə və səndən sonra övladına xoş olsun".

Mifoloji baxımdan tanrılar tanrısının rəmzi və onun heyvan şəklində təzahürü olan keçi Koroğludan başqa Zevs və İsanın dayağı olaraq onları yenilməz məqamına çatana qədər himayə edir. Mirəli Seyidov keçi ilə əlaqədar yazır: "Alma Ata yaxınlığındakı İssık Kurqandan 1970-ci ildə tapılmış qızıldan paltar geymiş cəsədə elm aləmində "Qızıl adam" deyilir. Döyüşçü olduğunu nəzərə alaraq, biz onu həm də "Qızıl döyüşçü" adlandıracağıq".

İki min beş yüz ildən artıq tarixi olan bir mədəniyyətin izlərini daşıyan "Qızıl döyüşçü"nün hansı soya, hansı qəbilə birləşməsinə, xalqa mənsub olması haqqında iki mülahizə, fikir vardır. Bir çox alimlər İssık Kurqan mədəniyyətinə saq-saklara, bəzi araydırıcılar isə başqa xalqlara aid edirlər.

"Qızıl döyüşçü"nün papağındakı at fiquru maraqlı mifoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Onun qanadı və iri keçi buynuzları vardır. Bu motiv Türk xalqlarının mifoloji görüşləri ilə səsləşir.

Keçi fiquru göstərir ki, döyüşçünün mənsub olduğu qəbilə birləşməsi, xalq keçiyə tapınmışdır. Keçi onqununa inam bir çox Türk xalqlarının mifologiyasında, əfsanəvi nağıllarında öz əksini tapmışdır".

"Koroğlu" dastanının türkmən variantının bir yerində keçinin

mifoloji səciyyəsi özünü aydın göstərir. Bu epizodda qoyun sürüsünün çobanı öz ağasına xəbər verir ki, bir südlü keçi hər gün sürüdən ayrılıb qəbristanlığa gedir və qəbirdən çıxan bir canlıni əmizdirir. Ağası gedib görür ki, Keçini əməm gordan -qəbirdən çıxan uşaq imiş. Bu uşaq gələcəyin böyük igidi Qoroğlusu-Koroğlusu olur.

Bələliklə, türk dünyasının yenilməz və ölüb dirilən əsətri qəhrəmanını keçi bəsləyir.

Araşdırmalar göstərir ki, Goroğlu -Koroğlu təbiətin ölüb dirilməsini təmsil edirmiş.

Təbiətin ölüb dirilməsi hadisəsinin insanlaşdırılmışını keçinin böyütməsi mifologiya aləmində təsadüfi hal deyildir.

Keçi türk xalqlarında yazın bəltirisiədir. Məhz buna görə də, türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılarda keçi yazı gətirən Günəşlə, onun bəltirisi odla birgə yad edilir.

Keçi Azərbaycanlıların bir çox nağıl və əfsanələrində Günəş və yazı təmsil edir və qış ilə yazın əbədi savaşıəda ancaq yazı müdafiə edir. Məsələn, Azərbaycanın ən məşhur "Kosa kosa" oyununda soyuğu, yoxsulluğu və qışı xatirələrdə dirildən kosanı öldürür. Kosanı öldürən keçi birmənalı şəkildə baharı təmsil edir .

"Koroğlu" dastanında keçinin qəbirdən çıxan uşağa yardım etməsi, və ya başqa sözlə, ona süd verməsi, yazın yam-yaşilliyini və bollu nemətlərini göstərməkdədir. Keçi öz südü ilə təbiətin yenidən dirilməsinin rəmzi sayılan ölüb dirilən tanrı - Koroğlunu dirildir.

Taciklərin inamına görə, keçi onqunu insanları pis ruhlardan qoruyur və elə buna görə də onlar körpə uşağın beşiyinə keçi dərisi qoyurdular.

"Altaylarda da bu inam olduğuna görə, onlar da beşikdən dağ keçisinin və quşun sümüyünü asırlarmış, buna isə Maltraq deyirmişlər".

"Türkmənlərdə keçinin buynuzunu müqəddəs sayırmışlar" [185, s.179-180].

Dağ keçisi ilə bağlı inamlar qırğızlarda, türkmənlərdə və özbəklərdə də var imiş və onlar da keçini onqun sayırlarmış" [178, s.60].

Əgər yəhudulərin və müsəlmanların əqidəsinə görə, Nuh peyğəmbər tufandan xəbərdar olub hər canlıdan bir cüt götürüb kainatdakı bütün canlıların varlığını mādafiə edirsə, Türk xalqlarının, altayların bir əfsanəsində deyilir: "Tufanın baş verəcəyini ilk dəfə keçi yeddi gün yer üzündə dolaşaraq xəbər verdi. Keçi dedi: "Yeddi gün zəlzələ oldu, yeddi gün yer atəş

püskürdü, yeddi gün yağış yağdı, yeddi gün fırtına oldu, dolu və qar yağdı" [178, s.62].

Bu əfsanədən göründüyü kimi, keçı müqəddəslərdən- tanrılardan sayılaraq hətta insanı da geridə buraxır və insanın bilmədiyı şeyləri də bilir.

Tarançılar keçini əsas onqun saydıqları üçün öz xəstələrini sağaltmaq üçün ona tapınarmışlar. Maraqlı burasıdır ki, bu mərasimi yerinə yetirən tarançı başçıları tuğun üstündə oturdub soruşarmışlar ki, gözünə göy keçı görünürmü? Xəstə bu suala müsbət cavab versə, guya ki, sağalmış" [178, s.62].

Keçi onqununun izlərinə "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarından birində rast gəlirik. "Bamsı Beyrək Banıçıçıyı almaq istəyir. Bu istəyə çatmaq çətin idi, çünki qızın dəli- dolu qardaşı bacısını istəyəni öldürürmüş. Camaatın məsləhəti ilə, bu ölüm-dirim elçiliyinə hamunun hörmət, sözüne ehtiram etdiyi Dədə Qorqud getməli olur. Dədə Qorqud bu elçilikdə qaçma- qovmada, qızın qardaşı Dəli Qacarın əlindən qurtarmaq üçün iki yüyrək at- biri Keçi başlı Keçər aygırı, biri də Toğlu başlı Duru Aygırı istəyir" [178, s.62], [106, s.49].

Mirəli Seyidov bu məşhur aygırların belə adlandırılmalarını təsadüfi hesab etmir. Bu barədə yazır: " Bizcə, hər iki aygır vaxtilə doğrudan-doğruya keçı başlı, toğlu başlı təəvvür olunurmuş. Çünki atların dürlü zoomorfik başlı olmaları qəbilə birləşməsində iki onqunun əsas olduğunu göstərir. Dədə Qorqud belə ata ona görə minir ki, qəbilə birləşməsinin onqunu onu müdafiə etsin. Deməli, insanları pisdən, yamandan qoruması üçün Dədə Qorqudun belə atlara minməsi mifoloji baxımdan əsaslandırılmışdır" [178, s.62-63].

Koroğlu -Goroğlunu öz südü ilə bəsləyib himayə edən keçı, "Qızıl döyüşü"nü pis ruhlardan qoruyur, həm də ona düşməne qalib gəlmək üçün yardım edir.

Altaylarda "Maaday Qara" dastanında insan taleyi haqqında xəbər verən ququ quşlar atbaşıdırlar. Bununla da demək olar ki, onlar zoomorfik onqunun gücünü birləşdirir.

Təfəkkürün ilkin dövründə ölü ana, ölü təbiət, yəni qış rəmzi sayılırdı. Rəvşən isə baharın həyat bəxş edən istiliyinin təəcəssümü hesab olunurdu. Koroğlunun istilik və günəş istiliyi ilə iç-içə girib eyniləşməsi, hər ikisini təmsil etməsi onu Dədə Qorquda bənzədir.

Əgər Dədə Qorqud müqəddəs atəş və günəşlə birliyin təəcəssümüdürsə, Koroğlu da həm səmavi bir cisim ilə, həm də onun hərəreti ilə əlaqədardır [178, 62].

Koroğlu və ya təbiət ilahəsi elə bir fəsilə doğulur ki, əsatir

dünyasının xeyirxah ünsürlərinin yardımına möhtacdır, elə buna görə də mifin ilk yaradıcısı keçini, yaxud tanrılar tanrısını Koroğlunun himayədarı kimi təqdim edir.

Bir çox türk xalqları içərisində keçİ, baharın ilk oyanış və dirçəliş günlərinin rəmzidir. Keçi ilə qoyun yaşıl ot-ələflə qidalandıqları üçün türk xalqları içərisində bahar fəslinə keçİ və qoyun fəslİ deyirlər.

Koroğlunun keçİ südü ilə qidalanması, keçinin türklərin iqtisadiyyatında oynadığı rolu göstərməkdən əlavə, həm də belə bir təfəkkürə əsas verir ki, keçİ həyat gücünün yaradıcısıdır. Bəzi İran rəvayətlərinə əsasən, Həxəməniş qartal, Ərdəşir isə keçİ tərəfindən qorunurlar. Və onların südü ilə bəslənərək ölümə qalib gəlib yüksək məqama çatırlar.

Əsatiri təfəkkür və inama əsasən, keçİ dərisi və buynuzu ilə birlikdə müqəddəs və mübarək sayılırlar. Azərbaycanın bəzi yerlərində bu gün belə keçini ölümə qarşı çıxan xeyir qüvvələrinin simvolu hesab edirlər. Onlar, dəstəsi dağ keçisinin buynuzundan düzəldilmiş bıçağı körpə uşağın nənəsinə qoyaraq onu şərq qüvvələrinin əlindən qorumağa çalışırlar [77].

F.Köçərli 1909-cu ildə "Tərəqqi" qəzetində dərc etdirdiyi "Məişətimizə dair" adlı məqaləsində mal-qaranın türklərin həyatında oynadığı rol barədə yazır: "Türkdilli xalq öz balasına şirin dil və məhəbbətlə lay-lay oxuduğu kimi, həmin tərzdə də öz qoyunları ilə söhbət edir. Yeganə fərq burasındadır ki, öz balasını oxşayanda ona "balam" deyir, maldar öz qoyunlarını oxşayanda sözünü "nənəm" sözü ilə başlayır [210, s.115]

*Nənəm o xallı keçİ,
Məməsi ballı keçİ,
Uca qaya başında,
Tutubdu yallı, keçİ!*

*Nənəm, ay şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamamı tez yetir,
Qırıldı uşaq, qoyun!*

Türk qəbilələrinin yaşayıb qışlaq, yaylaq etdiyi və ya daimi məskunlaşdığı bölgələrin əksəriyyətindəki iqlim şəraiti əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli ərazilər olmuşdur, belə ki, bu işə olan sevgi və maraq folklorumuzda da müxtəlif şəkillərdə əksini tapmışdır.

*Qoyunlu evlər gördüm, qurulmuş yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm, qurumuş çaya bənzər.*

Türk xalqları içində ox və yayın müqəddəs güc və qüdrət simvolu olduğunu, həmçinin rəsmi məktubların yay və ox möhürü ilə bəzəndiyini nəzərə alsaq, keçi ilə qoyunun saxlanılıb bəslənməsinin mühüm rolunu tam gerçəkliyi ilə dərk etmək olar. Bundan başqa keçinin insanı və hətta tanrıları himayə etməsi, əsəirdə beynəlxalq bir mövzu sayılır.

Bir yunan mifində Zevsin atası uşaqları udur. Zevsin anası öz balasını bu bədbəxt tələdən qurtarmaq üçün uzun müddət onu gizlətməli olur. Nəhayət, Zevsin tərbiyəsi bir keçiyə tapşırılır. Uşaq keçinin himayəsi ilə Olimp qülləsində məskunlaşır və sonunda Tanrılar tanrısı məqamına çatır. Beləliklə, türk və yunan versiyalarının necə bir təfəkkürdən qaynaqlandığı aşkar olur.

Türk xalqları arasında keçi ilə qoyun ehtiramı yüksək bir ehtirama malikdir ki, əcdadlarımız onların bəslənməsi işinə peyğəmbərlərlə digər müqəddəslərin sitayiş edilməsi işinə eyni dərəcədə əhəmiyyət vermiş, ona eyni gözə baxmışlar. Keçi ilə qoyun həmçinin türklərin məişətində elə bir böyük rol oynamışdır ki, insanların şöhrət, başıucalıq və firavanlıq içində yaşamasını mal-qaranın sayı ilə ölçürdülər. "Qoyun əməyi, peyğəmbər ətəyi", "qoyunun oldu əlli, adın oldu bəlli", "qoyunun oldu yüz, yağ selində üz"

Torpaq ilahəsi qış tərəfindən əsir edildikdən sonra o insanlara və mal-qaraya yardım edə bilmir.

Azərbaycanlılardan başqa, İranın digər xalqları da keçiyə xeyir qüvvələrin hüququnun ağıllı müdafiəçisi kimi baxırdılar. Elə buna görə də bir çox İran xalqları keçi ilə bağlı əfsanələr, məsəllər, hekayələrə malikdirlər. Bütün bunlarda keçi dastan qəhrəmanına yardım edir. Bu əfsanələr göstərir ki, qədim xalqlar, tarixdən öncəki dövrlərdə totempərəstlik mərhələsini başa vurmuş və insana-bənzər Allahların meydana çıxmasından öncə, heyvanları, bitkiləri və heyvanlar şəklində təsəvvür etdikləri səmavi cisimlərini öz allahları sayırdılar.

İranda yaşayan kürdlər, lorlar, bəluclar, mazandaranlılar, giləklər, ermənilər arasında da keçi ilə bağlı rəvayətlər mövcuddur. Həmin rəvayətlərin əksəriyyətində əsas mövzunu keçinin Qurda qarşı mübarizə apararaq uşağı himayə etməsi təşkil edir. Burada işarə edəcəyimiz "Çəçan, Beçan, Küllüyə qaçan" adlı dastan Azərbaycanın Tikantəpə bölgəsindəki türklərin rəvayətlərindəndir. "Bir keçinin Çəçan, Beçan, Küllüyə qaçan adlı üç balası var idi. O, hər gün otlağa gedir, evə döndükdə isə balalarına bir

döşündə süd, o biri döşündə su, buynuzlarında ot gətirirdi. Keçi hər gün evə çatarkən uşaqları qapını üzünə açsınlar deyə, belə oxuyardı:

*Çeçan, Beçan mən gəldim,
Küllüyə qaçan mən gəldim,
Qapını açın. Mən gəldim.*

Keçi balaları analarının səsinə eşidən kimi sevinə-sevinə qapını açıb sonra da tez süd ilə suyu içib otu yeməyə başlayardılar. Günlərin bir günü yaxınlıqda yaşayan bir Qurd keçinin sözlərini yamsılamaqla onun balalarını aldadır, onlar qapını Qurdun üzünə açırlar. Qurd Küllüyə qaçandan başqa digər iki keçi balasını udur. Keçi evə qayıdanda Küllüyə qaçandan baş vermiş faciəni öyrənir. Və dərhal fürsəti itirmədən Qurdun yaşadığı evin damına qalxır və balalarının intiqamını almaq üçün onu mübarizəyə çağırır. Qurd müxtəlif bəhanələrlə onunla savaşağı sabaha təxirə salır. Keçi yenə vaxt itirmədən ürəyindəki ağrını məhəllələrdəki dəmirçiye danışib zalım Qurda qarşı mübarizədə yardım etməyi xahiş edir. Dəmirçi keçinin ədalətli mübarizəsində ona yardımçı olmaq üçün buynuzlarını qılınc kimi itildir. Qurdun isə dişlərini itiləmək əvəzinə bütün dişlərini çəkib yerinə pambıq əkir.

Mübarizə günü Qurd ilə keçi üz-üzə dayanırlar. Savaş başladıqda keçi münasib bir vaxtda iti buynuzları ilə Qurdun qarnını cırır və balaları Çeçan ilə Beçanı çıxarıb onlarla birlikdə yuvasına qaydır" [77].

Göründüyü kimi, bu nağıl ancaq keçi balalarının adları istisna edilməklə, Azərbaycan türkləri arasında dolayan məşhur "Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm" nağılı ilə eyniyyət təşkil edir.

Keçi burada uşağın, zəifin, məhiyyətin müdafiəçisidir. Xalq qışı öz düşməni təəvvür edərək, təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələrdə keçini həyat və yaşıllığın real nümunəvi müdafiəçisi kimi təqdim edir. Hətta yuxarıda işarə etdiyimiz nağılda zəhmət və iş simvolu olan dəmirçi, keçini himayə etməklə xalq arasında keçinin müqəddəs sayılması və bu bərdəki əsatiri inanların dərin kökə malik olmasını göstərir.

Bizcə, bu dastanda keçinin fədakarlığı əski insanın əqidə və dünyagörüşünə əsasən təsvir edilmiş, keçi isə açıq-aydın baharın, su, süd, istilik, firavanlıq, azuqə və məhsulun müdafiəçisi kimi təqdim edilmişdir. Uşaqların diri qalması da elə təfəkkür və düşüncənin nişanəsidir ki, həmin təfəkkür əsasında dünya həmişə dəyişilmə və təkamüldə görünür. Uşaq yeniliyin və dirçəlmənin ictimai və tarixi simvolunun zatıdır. Əslində isə keçi öz cəsarət və

şücaəti ilə uşağı müdafiə etməklə ölmüş və yarıcan halda olan təbiəti yenidən dirildir.

Bu kimi təfəkkür və inamların nişanəsi olan dəyərli abidələrdən biri Xoy şəhərində yerləşir. Həmin şəhərin Məhəllə bölgəsində yerləşən Şəms Təbrizi Minarı adlandırılan bu bina dağ keçisinin buynuzundan və kəlləsindən düzəldilmişdir. Bu minarə haqqında mövcud olan müxtəlif rəvayətlər onun müqəddəsliyindən danışır. Rəvayətlərin birində deyilir ki, Mövləvi adı ilə məşhur olan Cəlaləddin Rumi Şəms Təbrizinin kəramət və elminin heyramı olduğdan sonra onun axtarışına başlayır və nəhayət, gəlib Xoy şəhərinə çıxır. O, Şəmsi sözü gedən minarənin başında görünür və minarənin başına çıxdıqda Şəmsi minarənin ayağında görünür.

Nima Yüşcin yazdığı "Keçi" adlı şərdə keçi xeyirxahlıq və qədrəndliq simvolu kimi, Molla Həsən isə mənfəətpərəstlik, ikiüzlülük və rəhmsizlik simvolu olaraq göstərilmişdir. Bu şərdə keçi: "başqa keçilərin yüz günlük südünə mənim bir günlük südümə bərabər deyildirmi?" sözünü deməklə zəli xasiyyətli qüvvələri pisləyir. Burada ana simvolu olan keçi Mollanın evindən qaçıb südünü yoxsullara verir. Həmin şerin sətri tərcüməsi belədir: "Mərsiyəçi Molla Həsənin keçisi həmişə sürüdə ayrılıq kəndə üz çevirəndə dahi qonşulara məxsus bir neçə başqa keçi də gəlirdi. Molla bu keçiləri görəndə kimi sevinə-sevinə yerindən qalxıb qonşuların keçilərini sağmağa başlardı. Günlərin bir günü Mollanın keçisi itir, onu başqa adam sağmağa başlayır. Molla narahat olur, bütün kəndi evbəev gəzir, lakin keçini tapmır, axırda deyir ki, bu nankor keçini tapsam, qabırğalarını sındıracağam. O, keçisini bir fidanın altında otladığı yerdə tapır. Əl-qolunu iplə bağlayıb deyir: "Ey həyasız və insafsız keçi! Bu qədər sənə ot, su vermişəm, sən isə mənim xidmətimi belə qiymətləndirirsən? Mən sənə qulluq etməliyəm, südünü isə kənd camaatı sağmalıdır? Bunu eşidən keçi uca səslə deyir: "Başqalarının yüz gün sağdığı keçilərinin südünə mənim bir günlük südümə bərabər deyil? Bəs sən nə üçün başqalarının haqqını yeyirsən?"

"Koroğlu" dastanında keçi günəşin və bahar hərarətinin simvoludur. Mifdəki Koroğlu bütün həyat və kainatın təəcəssümüdür. Bu təbiət ilahəsi yenidən dirilməklə həyat və qəbilə həyatının qoruyucusu olmağa çalışır. Koroğlunu ana bətnində, yerdə dirildən ilk baharın istisi, ovçuluq, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan qəbilələr üçün azadlıq simvoludur. Bu həm də elə bir gücdür ki, insanı qışın öldürücü soyuğundan xilas edir. Yazda təbiətin yenidən dirilməsi xalq ölməzliyinin simvoludur.

Türk xalqlarının müəyyən mərasimlər keçirərək günəşdən öz

istisi ilə təbiəti yenidən diriltməsi ilə bağlı tələb və istəkləri səbəbsiz deyildir. Adətən bu istək aşağıdakı şerin oxunması ilə ifadə edilir:

*Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx,
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü,
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx!*

Keçinin "Koroğlu" dastanındakı rolunun aydınlaşdırılması üçün, həmçinin bu günə qədər ilk baharın gəlişi ilə əlaqədar Azərbaycanda keçirilən xüsusi mərasim və ayinlərə aydınlıq gətirmək üçün burada qısaca olaraq "Kos-Kosa" mərasiminə işarə edirik. Bu mərasimdə Kosa qış və qıtlıq simvolu, həm də həyat və bolluğun düşmənidir. Keçi yaz, yaşıllıq və firavanlığın qoruyucusudur. Kosa qədim insan üçün qıtlıq, şeytanlıq, fitnəkarlıq və soyuq simvolu olduğu üçün onu qarnı yoğun göstərir, əyninə uzun və cındır bir paltar geydirib belinə də enli bir qayış bağlayırdılar. Kosa tamaşaçıları güldürmək üçün özünə zınqırov bağlayıb satirik dil ilə danışır. Belə satiranın başqa bir yönü də yoxsulluq və bədbəxtlikdir. Bu həm də qıtlıqla dolu qışa işarədir ki, soyuqluq nəticəsində azuqə bitmişdir və adamlar yarma yeməklə qarınlarını dyururlar.

*Yediyim yarma aş, yarısı sudu,
Geydiyim yeddi qat paltar, təzəsi budu.*

Kosa bu mərasimdə tamaşaçıların diqqətini özünə çəkmək üçün başına qırmızı rəngdə uzun papaq qoyub, özünə zınqırov bağlayıb, iki uzun ağacın üstünə minir və beləliklə də, boyu üç metrə qədər yüksəlir. Almaniya və bir neçə digər Avropa ölkəsində "Karnaval" adı ilə keçirilən xüsusi ayinlərdə bu mərasimi icra edən şəxslərin bəzisi də Kosanın qoltuğundakı ağaca bənzər uzun ağaclardan istifadə edirlər. Alman dilində buna "Stelzen" deyilir. Kosanın sözü başa çatanda nəinki heç kəs ona yardım etmir, hətta onu lağa qoyub ələ salırlar. Vəziyyəti belə görən Kosa ağlaya-ağlaya deyir: "Bu diyardan çıxıb başqa yərə gedəcəyəm".

Elə bu anda Kosanın köməkçisi deyir: "Bu yoxsulluq və rəhmsizlikdə gərək keçiyə üz tutub ondan yardım istəyək". Kosa və köməkçisi keçi dərisi geymiş şəxsə üz tutub ürək sözlərini ona deyir. Hakimlərin zülmündən, aclıq və yoxsulluqdan şikayət

edirlər. Mərasimin bu hissəsində keçi camaatdan istəyir ki, Kosaya yardım etsinlər. Camaat keçiye hörmət bəslədiyi üçün onun sözüne qulaq asıb Kosaya yardım edirlər. Lakin Kosa tamahkarlığından bütün pulları mənimsəyib cibinə qoyur. Keçi vəziyyəti belə gördükdə bir neçə ac balası ilə birlikdə camaatdan yenə yardım istəyir. Kosa yenə yardımları keçinin əlindən alıb sevinə-sevinə uzanıb yatır. Keçi fürsətdən istifadə edərək Kosanı öldürür. Xalq Kosanın ölüm xəbərini eşidən kimi şənliyə və çalıb oynamağa başlayır. Keçi bu əski ayində Kosanı öldürməklə əslində yazın qələbə çalmasına yardım edir və soyuqdan evdə oturmağa məcbur edən qışın əlindən qurtarır. Keçinin müqəddəs sayılması inamı Altaylılar arasında da geniş yayılmışdır. Onlar körpə uşağın nənnsindən dağ keçisinin buynuzunu, yaxud da ki, müəyyən quşların sümüyünü asar, buna isə Maltraq deyərldilər".

Türkmənlər keçinin buynuzunu müqəddəs sayırdılar. Folklorşünasların fikrinə, dağ keçisinin müqəddəs sayılması vaxtla qırğızlar, türkmənlər, özbəklər və digər türk xalqları arasında mövcud olmuşdur. Əsəti inama görə, keçi və ümumiyyətlə dağ keçisi onqun, müqəddəs totem olmuşdur. Totem ilə qədim insan arasındakı əlaqə ikitərəfli əlaqədir. Totem insanın qoruyucusu, dayağı və xeyirxahıdır. İnsan isə bu baxımdan, yəni gündəlik məişətdə öz mənafeini qorumaq üçün totemə müxtəlif şəkillərdə qədirdanlıq edir. Bitki və heyvan totem müqəddəs sayıldığı üçün insanlar tərəfindən qorunurdu. Bizcə, Azərbaycanda işlənən "keçidən qurbanlıq olmaz" məsəli də bu inamın izlərini daşımaqdadır.

Əhər-Təbriz yolundakı Dənd dağının ətəyində yerləşən Təkəçin kəndinin sakinlərinin inamına görə, dağ ətəyindəki ağacları kəsmək pis nəticələr verə bilər. Kim bu ağacların bir budağını kəsib evə aparsa, həmin budaq ilana dönüb evdəkilərin hamısını sancıb öldürər. Bizcə, bu inamın kökü çox əski dövrlərə gedib çıxır, bu inam sonralar təbiətsevərlər, həmçinin də meşə yaşıllığının qorunub saxlanmasıda marağı olanlar tərəfindən istifadə edilmişdir.

Hazırda Azərbaycanın yalnız Ərdəbil və ətrafındakı bölgələrdə hələ də az-çox qeyd edilən əski mərasimlərdən biri "Təkəm" mərasimidir.

Bu mərasimin ifaçılarına Təkəmçi deyirlər. Təkəmçi əslində yazın müjdəçisi rolunda çıxış edən nəğməkardır. O, kukla teatrında olduğu kimi, keçinin simvolik olaraq ağacdən düzəldilmiş kuklasını rəqsə gətirərək yazın, qızmar günəşin hərarəti, yaşıllıq və bolluğun haqqında mahnılar oxuyaraq insanları qışın sona

çatmasına ümidvar edir. Keçi haqqında danışdığımız başqa mərasimlər kimi, Təkəmçi mərasimində də güc, qüdrət, Məhsuldarlıq simvoludur. O, həm də qışın barışmaz düşmənidir.

Təkəmçinin məhnilərində keçiyə sitayişdən əlavə, həm də insanların azadlıq, bərabərlik və sosial ədalət haqqındakı əbədi arzusundan da bəhs olunur.

Qeyd etdiyimiz kimi, islamın hakim olmasından sonra islam ehkamları ilə uyğunlaşa bilməyən bəzi xalq mahnı və mərasimləri ruhanilər tərəfindən küfr adlandırıldığına görə, həmin mərasimlərin bəzisi məhv olma təhlükəsindən qurtarmaq üçün bəzi dini dəyərlərlə qaynayıb-qarışmış, öz həyatını bu şəkildə sürdürmüşdür.

Ay Təkəmin nəyi var?

Kəndi var, kəsəyi var.

Hər qapıda oynasa,

Bir nəlbəki qəndi var.

Yaxud,

Əmirəlmömin taxta çıxacaq,

Yezidin boynuna noxta vuracaq,

Şirin şərbət su yerinə axacaq,

Sizin bu təzə iliz mübarək olsun!

Ayız, iliz, günüz, həftəz mübarək olsun!

V.Dorant keçiyə pərəstişlə bağlı yazır: "Qədim misirlilər erkək keçiyə və öküzə özəl şəkildə tapınırdılar, onları yaradan gücün rəmzi və nümayəndəsi sayırdılar. Bu iki heyvan nəinki Osirisin rəmzi və nişanəsi sayılır, hətta onları bu allahın mücəssəməsi hesab edirdilər" [130].

Burada erkək keçinin seçilməsi, qıvrıqlıq və ayıqlıq simvolu olmaqdan başqa, həm də patriarxat dövründəki hakim təfəkkürün hakim olması deməkdir. Kişilərin istehsal sahəsindəki rolunun artması ilə insanlar tapındıqları totemi də cinsiyyət baxımından dəyişdirmişlər.

"Çırağəli İsa" adlı Azərbaycan nağılında Dargə ilə Qazı quldurluq və riyakarlıqla Çırağəli İsanın yeganə var-dövləti olan keçisini əlindən almaq istəyirdilər. Onun müqaviməti nəticə vermirdi və Əhriməni qüvvələrin simvolu olan Dargə Qazının yardımına müraciət edirdi. Lakin çox keçmədi ki, dastanın qəhrəmanı odlu qalxan əldə edərək xarəqülədə gücə malik olub keçini onların caynağından qurtarırdı. Yəni, odun yardımı ilə keçiyə Yaz və onun nemətlərini mənimsəyirdi" [25, s.174-180].

Bahar dünya xalqları arasında, xüsusilə də Şərq xalqları və türklər içində elə yüksək əhəmiyyətə malik idi ki, kainatda baş verən ən böyük hadisələri bu günlərlə bağlayırdılar. Zərdüştilər inanırdılar ki, Ahura Məzda dünyanı 6 mərhələdə yaratmışdır. Belə ki, axırıncı mərhələdə iyirmi altı isfənddən novruzun beşinci gününə qədər uzanan bir müddətdə insanı yaratdı.

Koroğlu'nun qışın son günlərində doğulması və yazın, istiliyin rəmzi olan keçi tərəfindən himayə olunması təsadüfi deyildir. Zərdüştiliyə əsasən, ilk ər arvad keçinin yardımı ilə mövcud ola bilirlər". Hörmüz dedi ki, Məşi ilə Məşiyana hər biri digəri haqqında düşünsün. Birinci bunu düşündü ki, o xalqdandır. Onların birinci hərəkəti bu oldu ki, yol getdilər. Onlar 30 günə qədər bitkilərlə qidalanıb, bitkilər üzərində yatdılar. Otuz gündən sonra çöldə keçiyə rast gəlib ağızları ilə döşünün südünü əmdilər" [52, s.270].

Əski İran əsətirində keçi qələbə və yenilməzliyi qəhrəmanlara hədiyyə edən tanrı Bəhrəmın canlanmış mücəssəməsidir. İran əsəti qaynaqlarına əsasən, tanrı Bəhrəm hər ayın iyirmisində keçi simasında zahir olub əməlisaleh insanlara yardım edir. Keçi ibtidai insanın düşüncəsində elə fəvqəltəbii gücə malik olmuşdur ki, tanrılar tanrısı Zevsi də himayə edir. Zevs keçinin ölümündən sonra, öz düşmənlərinə qalib gəlmək üçün onun dərisindən özü üçün qalxan düzəldir. "Avesta"-da "Verethraqhan" kimi qeyd edilən və ermənilərdə "Vahram" kimi tanınan Bəhrəm Məzdisnanın' böyük tanrılarından biridir. Bəhrəm işıq, döyüş, mübarizə və əhd-peyman qoruyucu mələyin dostudur.

Qələbə tanrısı müxtəlif simalarda təzahür edir. Doqquzuncu dəfə iti buynuzları olan gözəl bir dağ keçisi şəklində zühur edir.

Türk xalqlarının inamına əsasən, keçi "Koroğlu" dastanında qələbə tanrısıdır. O, Əhrimən qüvvələrinə qarşı təbiət ilahəsini himayə edir ki, qələbə çalsın.

Keçi İraqda, Yuqoslaviyada, Tacikistanda yaşayan xalqlar arasında da azadlığın və sosial ədalətin simvolu kimi folklorda yer tutmaqdadır.

Pəhləvi-əşkani ədəbiyyatının ən qədim nümunələrindən biri həmin dildə yazılmış "Asurik ağacı" adlı poemadır. Bu əsər əslində keçi ilə xurma ağacı arasında mübahisə, və ya deyişmədir. Xurma ağacının o dövrlərdə kənd təsərrüfatında, iqtisadiyyatında və insan-

¹ Məzdisna, atəşpərəstlik dininə deyilir. Bu söz Məzda və Ahura Məzdaya pərəstiş edən deməkdir. Zərdüşti dinini qəbul etməyib öz qədim qəbilə və tayfa ayınlərinə vəfadar qalanlar isə "Divisna" adı ilə məşhur oldular.

ların gündəlik məişətində oynadığı mühüm rola baxmayaraq keçİ bu mübahisədə qalib gəlir. "... Kəməri məndən qayırb mirvari ilə bəzəyirlər. Mənim tükümdən düzəldilən əlcəyi şahzadələr və zadəganlar əllərinə geyirlər.

Su tulugunu məndən düzəldib çöllərin isti vaxtlarında içində su saxlayaraq istifadə edirlər. Məktubu mənim dərim üzərində yazırlar. Dəftərxana katibləri də zəhmət haqlarını ödəyəndə mənim dərim üzərində yazırlar... İranşəhrdə zərdüştilər bellərinə bağladıqları parçanı yalnız mənim yunumdan hazırlayırlar.

Çalib oxumaq üçün istifadə edilən arfa, tütək, qopuz və bərbətin hamısı məndəndir.

Elə bunlara görə də, ey asurik ağacı, mən səndən üstünəm. Gəncləri mənim südüm və pendirimlə qidalandırırırlar. Qatıq və qurudu mənim südümdən çalırlar.

Keçini satış üçün bazara aparanda azı on cözən [pul vahidi] olmayan adam onu ala bilməz. Bütün bunlar mənim yer üzündəki insanlara verdiyim xeyir və bərəkətlər, göstərdiyim xidmətlərdir.

Sən buralarda kimi görübsən ki, ac olsun?" [96, s.211].

Tədqiqatçıların əksəriyyəti keçini kənd və köçəri iqtisadiyyatının çiçəklənmə dövrünün simvolu olaraq göstərməyə çalışmış, yuxarıdakı əsəri şəhər mədəniyyəti ilə kənd təsərrüfatı arasındakı mübarizənin nəticəsi kimi təqdim etmişlər. Öz qıvraklığı, cəsarəti, həm də dağ-daşda, ən çətin keçidlərdə öndə getməsi ilə keçİ qədim insanların diqqətini özünə çəkmişdir. Əşkanilər dövründən qalmış abidələrdən birində əsatiri inamlar ən gözəl şəkildə öz əksini tapmışdır. Keçinin xurma ağacı ilə dəyişərkən onun qara şirin çəyirdəyini təzəyə bənzətməsi insafsızlıqdan irəli gəlmir. Çinki bu əsatirdə görülmüş bir üslub və şivədir. "Odiseya"da, "İliada"da tanrılar öz düşmənləri ilə dəyişərkən, mübahisə edərkən döndə döndə onları kərtənkələ, əqrəb, qarğa, mozalan adlandırırlar.

Qaşqayların əski qəbilə ənənəsinə görə, bir qaşqay qızı ailə həyatında yalnız o zaman xoşbəxt ola bilər ki, onun gəlinlik üçün hazırlanmış alt şalvarlarından və ya alt paltarlarından birinin bağı keçinin tükündən toxunmuş olsun" [154, 498].

Bu günə qədər qaşqay türklərinin içində yaşayan bu ənənə "Asurik ağacı"nda keçinin sözlərini xatırladır. Orada şahzadələrin, zadəganların əlcəyindən söhbət gedir.

Yunan əsatirində də keçİ yüksək hörmət və ehtirama malikdir. Yunan qulduru Felkanın qızı Apollondan hamilə olub bir oğlan doğur. Apollon tərəfindən uşağa bir dişli keçİ əmizdirmək üçün, onu qorumaq üçün isə bir it təyin edilir. Çoban birdən baxıb görür ki, onun iti və keçisi nurla əhatə olunmuş bir uşağı qoruyurlar. Bu

körpə uşaq ölüləri diriltməyin yolunu kəşf edən tibb allahı həmin Asklipus idi. O sonralar Zevsin ildırımı ilə öldürülür [37, s.114].

Maraqlıdır ki, həm yunan əsətirində, həm də türkmən rəvayətində Çoban eyni rolunu ifadə edir. Hətta "Həzrəti Yunis" əfsanəsində də Yunis balıq qarnından çıxdıqdan sonra bu xəbəri camaatın qulağına çatdıran birinci şəxs çobandır.

Şərab və üzümçülük allahı Dionis [romalı Bakus] anasını onun qarnında altı aylıq olarkən itirir. Zevs onu öz buduna tikir. Doqquz ay başa çatdıqdan sonra uşaq dünyaya gəlir. Zevs onun adını Dionis (yenidən doğulmuş-B.H.) qoyur. Sonra da uşağı düşmənlərin təhlükəsindən qorumaq üçün Nisaya göndərir. Allahlar Hera onu tanımasın deyə, körpəni bir keçi balası şəklinə salırlar.

Yunanların Dionisiya şəhərində qeyd etdikləri şənliklərdə keçi əsas rol oynayırdı. Bu tamaşalarda iştirak edən yarımallahların bədənlərinin yarısı iki buynuzu olan insan şəklində idi. Onların ayaqları keçi ayaqlarına bənzəyir, uzun və tüklü quyruqları isə at quyruğuna bənzəyirdi.

Bu şənliklərdə bir dram əsərindən əlavə, həm də bir komediya və üç tragediya da tamaşaya qoyulurdu. "Traqos" (keçi) və "odia" (mahnı, nəğmə) sözlərindən təşkil olunan Tragediya sözü "keçi mahnısı" mənasındadır. Elə buna görə də, Dionis şənliklərində iştirak edən rəqqasələr, vaxtilə keçi şəklində yaşamış şərab, üzümçülük, xeyir və bərəkət allahı Dionisin şərəfinə özlərini keçi şəklinə salaraq bəzəyirdilər. Bu mərasimlərdə həyəcanlı qadınlar allahın qurbanlıq keçidə, camışda və ya inəkdə təcəssüm etməsini zənn etdiklərinə görə, onları parçalayıb bir rəbbani şam düzəldərdilər ki, allah onların bədəninə də daxil olsun.

Tarixdə müxtəlif dinlərin peyğəmbərliyinə çatan şəxslərin taleyində keçinin böyük rolu olmuşdur. Rəvayətə görə, Həzrəti Musa min bir əziyyətlə öz keçisini sürüyə qaytardıqdan sonra, elə həmin gecə peyğəmbərliyə təyin edilmişdir [181, s.48].

Başqa rəvayətə əsasən, keçi Yunis peyğəmbərin xilasında da həlledici rol oynamışdır. "Balıq dəniz kənarına gəlib Yunisi qarnından saldıqda bir ağac gətirdi ki, ondan azca süd əmsin, sonra da bir çobanı qövmünün yanına göndərərək dedi ki, qayıtdığın vaxt bu keçi sənə yardım göstərəcək və sənə itin qövm içində şəhadət verəcək. Çoban gedib Yunisin xəbərini çatdırdı, camaat topladı, it şəhadət verib keçinin yardımı ilə Yunisin yanına gəldi..." [154, s.427].

"Məcəmüt-təvərix" və "Əl-qəsəs"də deyilir ki, islam peyğəmbərinin evində yeddi keçi var idi ki, peyğəmbərin əmri ilə onların

südü yalnız qonaqlar üçün ayrılmışdı.

Əski bir dini rəvayətdə deyilir: "Həzrət İbrahim cahil və təəssübkeş caamatın əlindən baş götürüb mühacirətə gedir. Onun gedişindən sonra camaatın istifadə etdiyi, qoyunların su içdiyi quyu quruyur. Beləliklə də, o diyarın əhalisi bədbəxtliyə düşür olur. Onlar əl-ayağa düşüb Həzrəti İbrahimin qayıtmağını xahiş edirlər. İbrahim onların xahişini qəbul etmir. Camaat ona deyir ki, gəlmirsənsə, heç olmasa dua et, həq-təala bizim suyumuzu qaytarsın və bir də onu bizdən əsirgəməsin. İbrahim onlara yeddi keçi verib deyir: "Bunları quyunun başına aparın ki, həq-təala suyunuzu qaytarıb sizə bərəkət versin". Camaat keçiləri quyunun başına apardıqdan sonra həq-təala suyu onlara qaytardı" [196, s.491].

Bu rəvayətdə Allahın dərgahında keçi ilə Həzrət İbrahimin dəyəri, rütbəsi bərabərdir, çünki keçinin quyu başında hazır olması ilə Allah suyu yenidən insanlara bağışlayır.

Qədim Hindistanda Allahlara qurbanlıq vermə mərasimlərində keçi yüksək hörmətə malik idi [154, s.742].

Keçi, dağ keçisi İran türkləri arasında da sevinc simvolu sayılırdı. Neçə il bundan öncəyə qədər daha təntənəli keçirilən Novruz bayramında baqqallar tam zövq və bəcaqla gözəl və rəngarəng xalılar və mis şeylərlə mağazanı bəzəyir, dağ keçisinin qurumuş kəlləsini də qapının başı üzərinə taxırdılar.

"Mad krallıqlarının oylaq yerlərindən olan Xəzər dənizi ilə Əlbürz dağlarının arasında yerləşən Marlik tapəsindən tapılan qızıl qabları keçi rəsmləri bəzəyir. Qızıl piyalənin üstündə olan keçi əsəti və xəyali düşüncələr əsasında güvənlidir və önəmli budur ki, bu xəyali güvənli keçilərin hər birisinin qabağında bir ağac durmaqdadır. Bizcə, bu fantastik ağaclar dirilik ağacından başqa bir şey deyildir. Ona görə ki, keçi "Koroğlu"da olduğu kimi, diriliyin qoruyucusu olaraq Günəş və baharla sıx bağlıdır" [217, s.423].

Azərbaycanın məşhur təsviri sənət mütəxəssisi, görkəmli alim, sənətsünəşliq doktoru N.Rzayev ömrünü Azərbaycanın qədim mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. O, Ordubad rayonunda Gəmiqaya dağlarında eradan əvvəl ikinci minillikdə qaya təsvirlərinin sürtmə-qazma üsulu ilə, siluet şəklində, kiçik miqyasda yaradılmasını göstərdikdən sonra yazır: "Gəmiqayada kollektiv surətdə rəqs edən dörd insan təsviri tapılmışdır. Onlardan birində rəqqaslar qollarını və ayaqlarını geniş açaraq rəqs edirlər. Aparıcının başında keçi buynuzlu üz maskası, rəqqaslardan birinin belində kəməri andıran xətlər vardır.

Rəqqaslardan kənarda keçİ rəsm edilmişdir. Ortadakı dairə Günəş simvolidur.

Şumerlərin günəş etiqad ənənələrinin hələ daha qədimdən, eradan əvvəl XII minillikdə Qobustan ibtidai ənənəsindən gəlməsi faktı maraqlı bir tarixi ənənəni ortaya çıxarmış oldu. Bu onu göstərir ki, Qobustan (b. e. ə. XII minillikdə), Cənubi Azərbaycan (e. ə. VI minillikdə), Şumer (e. ə. III minillik), Midiya [e. ə. I minillik] ənənələri arasında bir bağlılıq, yaxınlıq var ki, bu da torpaqlarda yaşayan eyni bir türk [bu o demək deyil ki, o torpaqlarda başqa etnik qurumlar olmamışdır] mənşəli etnosun olmasını sübut edir".

Türk xalqlarında günəş və yaz ilə əlaqədar olan və bizim miflərdən başqa, dastan, nağıl, əfsanə və məsəllərində azadlıq müdafiəçisi kimi özünü göstərən keçİ başqa millətlərin dünyagörüşlərində və dəblərində də önəmli yer tutur.

Müstəqil Pakistan yarandıqdan sonra Məhəmmədli Cinah Keybər dağlarında yaşayan elatlardan bir keçİ alır. Onlar bağımsızlığı əzizləmək üçün bu keçini ona töhfə edirlər.

Bundan əlavə, Teymur Gürcüstanı ələ keçirdikdən sonra bir keçİ kəlləsini orada dağın zirvəsinə taxır. Beləliklə, o türklərin uzun müddət totemi sayılan keçini orada qoymaqla həm də öz milli varlığına hörmət bəsləyir, həm də keçİ onun hakimiyyət rəmzi kimi o yerləri müdafiə edib qoruyucu kimi nəzərdə tutulur.

Vaxtilə Təbrizin Eynalı dağının ətəklərində yerləşən Aştökən qəbristanlığı- Hüseyni qəbristanlığının gün çıxan tərəfdəki böyründə "Topçu bağçası" adlı bir badamlıq var idi. Qədim Şərqi mədəniyyət ocağı olan doğma yurdum Təbrizi üzük qaş tək qoruyan yamyaşıl meyvəli bağlarla birlikdə, qırx ilə yaxın bir zamanda bu baxça da ev-əşik tikmək bəhanəsi ilə rəhmsizcəsinə dağıdılıb viranəyə çevrilirdi. Tikintilər zamanı qazıntı nəticəsində buradan bir qəbir daşı çıxdı. Mənim böyük əmim Hacı Həsən daşın üzərindəki yazını oxutdurmaq üçün onu məhəlləmizdəki Ərslab bazarçasına gətirdi. Yazıdakı tarixi unutsam da, ordakı totemizm və xalqımızın mifik görüşləri ilə əlaqədar olan "Keçİ bəy" sözünü unutmamışam.

Demək olar ki, bu qəbir daşı üzərində ad kimi qazılan keçidə təkcə Güney Azərbaycanın qədim mədəniyyətinin qalığını deyil, həm də şumer dövründəki mədəniyyətin izi və təsirini görmək olar. Elin, tayfanın, qəbilənin gələcəyini qoruyan və uşağa ad qoyan ağsaqqallarımız, özlərinin totemi saydıqları keçinin adını ona verməklə onu ölməzlik məqamına çatdırmışlar. Ona görə ki, totem ədəbiyyatın simvolu və qəbilə birliyinin qoruyucusu kimi

nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanlıların yeni il və yaz, bahar bayram şənliklərində keçirilən "Kos-kosa" oyununda yazın, günəşin və ədalətin müdafiəçisi kimi təzahür edən keçİ. "Şəngülüm, Məngülüm, Şüngülüm", və ya "Qorvə" türklərində "Çeçən, Beçən, Küllüyə qaçan" adlı nağılda həyatı müdafiə edən keçİ-ana tarixin dərinliyindən gələn ölməzlik istəyini, həyat hikmətini və fəlsəfəsini andıran bir düşüncədir. Bu fəlsəfə insanın bərabər hüquqluluğunu özündə təmsil edərək, həm də sadlıq, çalib oynama və xeyirxahlıq gücü ilə boğuntuya və qısa qələbə çalan baharı tərənnüm edir.

"... "Kos-kosa" oyunu bizə gəlib çatan həmin ayinin bir hissəsini təşkil edir. Kos-kosa tamaşaçıları üçün əcdadlarımız tərəfindən keçİ totemi obrazının seçilməsi imkan verir ki, belə tamaşaların tunc dövrünün [e. ə. II minillik] təfəkkürü ilə bağlı olduğunu irəli sürək. Musiqi folklorumuzda Novruz, rəqs musiqisini və lirik xarakterli Anahit adlı rəqs musiqimizi göstərmək olar" [170].

Göstərilən örnəklərdən və digər elmi faktlardan görünür ki, Koroğlunu öz südü ilə qəbirdə bəsləyib müdafiə edən keçİ, ilkin dövrdə yaşayan insanın fəlsəfi görüşünün canlı təmsilçisidir.

Azərbaycanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda Gəmiqaya, Bakı ətrafında isə Qobustan (e.ə. XII minillik) qaya üstü rəsmlərində keçİ totemi və onunla əlaqədar olan günəş müxtəlif şəkillərdə, o cümlədən rəqqasələrin buynuzlu keçİ üz maskasından istifadə edilməsi, iki min beş yüz ildən artıq tarixi olan mədəniyyətin izlərini daşıyan "Qızıl Döyüşçü"nin papağındakı at fiquru və onun qanadlı və iri keçİ buynuzlu olması, bahar-yaz ilə əlaqədar çeşidli oyunlarımızda keçİ fiqurundan istifadə edilməsi, körpə uşaqların pis ruhlardan qorunması üçün beşiklərinə keçİ dərisinin qoyulması və s. əski zamanların yadigarı olan totemizmdən və onun önəmli rolundan xəbər verir.

Keçİ mifik təfəkkür və düşüncə dünyasında, təbiət və həyatın canı sayılan günəşi təmsil edir. Keçİ çox zaman elin və qəbilənin əsasında duran ata-babaların ruhundan yaranan və ya başqa sözlə desək, onların keçİ surətində əbədi yaşamalarının rəmzi və simvolu kimi işlədilir.

Və nəhayət, "Koroğlu" dastanındakı keçİ təbiətin yenidən dirilməsini təmsil edən türklərin məşhur milli qəhrəmanı Koroğlunu müdafiə edir.

ÇƏNLİBEL QADINLARI

*"Sevgisiz dünyada böyük
heç bir şey yarana bilməz".*

Hegel

Ana, tükənməz sevgi mənbəyidir. Ana, eşq və fədakarlıq ilahəsi və insanın çətinliklərə qarşı qələbə çalmasının simvoludur. Ana qucağı bəşəriyyətin səadət və şərəfini qoruyan böyük insanların nənnisidir. Ana sözü o qədər əziz, dəyərlidir ki, ən müqəddəs insani hisslər onunla bağlıdır. Vətənpərvərlik, yüksək insani dəyər, ictimai bir duyğu, şüur olaraq Ana sözü ilə ifadə edilir. Ana vətən ifadəsi Ananın və vətənin müqəddəsliyinin ifadəsidir. Bizim folklorumuzda Ana, ümumiyyətlə qadın, həqiqətin simvolu və qoruyucusudur.

"Dədəm dedi:

İgidlərim, haqq sözüdür Ana sözü,

Haqq sözüdür xatun sözü!

Dilə gəldi igidlərim bir ağızdan,

-Haq sözüdür Ana sözü, haq sözüdür xatun sözü!" [106].

Doğrudan da, bu gün xalq psixologiyasını öyrənmək üçün xalq yaradıcılığının əsas mənbəyi olan dastanların araşdırılması və mütaliəsi çox vacibdir" [26, s.20].

Hər bir xalqın həyat və məişət tərz, adət-ənənəsi, arzuları və ictimai mədəniyyəti ilə tanış olmaq üçün yazılı ədəbiyyat və tarixi abidələrdən əlavə, şifahi ədəbiyyatın qollarından dastanlar ən zəngin qaynaqlardandır. Bu günə qədər sinədən-sinəyə qorunaraq gəlib bizə çatmış dastanlarda xalqın adət-ənənəsi, insanın arzu və amallarından əlavə, ictimai münasibətlər də çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dünya xalqlarının, o cümlədən də türk xalqlarının əsətində elə qadın obrazlarına rast gəlinir ki, Allahların cəlvəsi olaraq yüksək insani şəxsiyyətə, gücə və rola malikdirlər. Azərbaycan dastan və əfsanələrində türk xalqları tərəfindən tanınan bir çox totemlər mövcuddur. Bunlar lazım olanda, çətinliyə düşər olub hər tərəfdən hədələyən el-oba qəhrəmanlarına yardım etmək üçün qadın şəklində təzahür edib onları şəx qüvvələrdən qoruyurlar.

Azərbaycan dastanlarında qadın vəfadarlıq, şərəf, şücaət, igidlik simvoludur. Bu heç də təsadüfi deyildir. Əslində tarix boyu qadınlara bəslənən sayğının təzahürüdür. Qadın hər dövrdə ictimai problemlərin həllində fəal iştirak etmiş, ciddi mübarizə aparmışdır. Elə buna görə də, "Koroğlu" dastanında qadınların

özünə inam duyğusu, müstəqilliyi, səmimiyyəti və mübarizə əhvali-ruhiyyəsi qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Qadın, dastandakı qəhrəmanın müqəddəs arzu və amallarına elə yaxından şərik çıxır ki, sanki həyat sahəsində öz əməlləri ilə bu mənalı, dərin məzmunlu sözü dillərində zümzümə edirlər. "Eşq, həyata olan ciddi rəğbətdən ibarətdir".

Elə buna görə, Koroğlu ilə Nigar xanımın sevgisi yüksək insani arzu və amallardan ilham alır və zaman ötdükcə daha da qol-budaq atıb dərinləşir.

"Koroğlu" dastanındakı eşq, bir çox əski mədəniyyətlərin xilafına olaraq hər hansı yalançı oyunmə və riyakarlıqdan uzaqdır. Qadın istər əski əfsanələrdə, istərsə də "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanında kişinin vəfahı, səmimi dostu və dayaqı olaraq müştərək həyatın əsasını təşkil edir. "Hun qadınları kişilər kimi at çapır, top oynayır və güləşirlər" [72].

"Koroğlu" dastanının müxtəlif versiyalarında bir neçə qadının, o cümlədən, Nigar xanım, Telli xanım, Ruqiyyə xanım, Məhbub xanım, Dona xanım, Bənövşə xanımın adları çəkilir. Bu qadınların əksəriyyəti Koroğlunun ədalətli mübarizəsindən təsirlənərək, öncə onun zülmkar quldurlara qarşı başçılıq etdiyi hərəkətin tərəfdarı olmuş, sonra da öz ailələri ilə münasibətlərini kəsərək könüllü şəkildə paşalar, bəylər, sultanlar və xanlar ailələrindən imtina edib Koroğlu ilə çiyin-çiyinə mübarizədə iştirak edirlər. Onlar dastanda qəhrəmanların məsləhətçisi kimi öz bacarıq və qabiliyyətlərini qabarıq şəkildə nümayiş etdirirlər.

"Koroğlu" dastanında Nigar xanımın böyük rolu vardır. Osmanlı sultanının qızı olan Nigar xanım Koroğlunun ədalətli mübarizəsinin qızgın illərində "Koroğlu" dastanının yaradıcıları tərəfindən Allahlar və yarımallahların yüksək hörmətinə malik idi. Baxmayaraq ki, zaman keçdikcə ictimai münasibətlərdə köklü dəyişikliklər əmələ gəldikcə, o dövrün əski inam və təfəkkürü zəifləmişdir. Lakin dəqiq baxdıqda qadının nəsil artımının obyektiv amili və tayfa həyatının sürdürülməsinin əsas şərti kimi rolunu müşahidə etmək olur. Azərbaycanda, Türkiyədə, Orta Asuyada aparılan axtarışlar nəticəsində Ana olaraq qadına pərəstiş, onun bolluq, firavanlıq və tayfa başçısı olması ilə bağlı çoxlu əsərlər aşkar edilmişdir. Qadının doğum halında və s. vəziyyətlərdə heykəllərinin kəşfi, eradan əvvəl VI-VII yüzilliklərdə Orta Asiyada Ana ilahəsinə pərəstişin mövcud olduğunu göstərir" [95, s.97].

"Koroğlu" dastanı dövrün tarixi şəraiti, o cümlədən də qadınlara qarşı edilən sonsuz zülm və haqsızlıqlar, həmçinin də hərəm-

xanaların təşkili, onların anti-feodal mübarizəsində fəal şəkildə iştirak etməsinə zəmin yaratdı. Qadınlar bu hərəkətdə, hər hansı digər hərəkətlərdə olduğu kimi, kişilərlə çiyin-çiyinə mübarizənin bayrağını qaldıraraq qeyri-insani münasibətlərə, sistemə və mürtəce düşüncələrə qarşı mübarizəyə keçdilər. "Koroğlu" dastanında qəhrəmanlıq göstərərək ən böyük ədalət səngəri sayılan Çəlibəlin belə başçılığına seçilən qadınlar, əslində azadlıq bayrağını yüksəklərdə dalğalandırmış minlərlə adsız, naməlum qadınların simvoludurlar.

Nigar xanım böyük zövq və sevgi ilə Çəlibelə daxil olur, çünki sinəsində müqəddəs bir arzusunun daşıyıcısıdır. O da ədalətli mübarizələri ilə əfsanələrə qovuşan minlərlə insanın cərgəsinə qoşulmaqdır. O, mübarizənin müxtəlif mərhələlərini keçdikdən sonra, döyüş meydanlarının təcrübəsindən istifadə edərək dəlillərin döyüş qabiliyyətlərini artırmağa çalışır. Başqa sözlə desək, Nigar xanım atasının insanların yoxsulluğu və bədbəxtliyi bahasına qurulmuş saraydakı zəngin eys-ışrət məclislərindən imtina edərək məzlum kütlələrin sırasına qoşulur.

Nigar xanım ayrı-ayrı təbəqələr və feodalizmin sinfi mahiyyətini özündə əks etdirən saray adamlarına ürəkdən nifrət bəsləyir. Nigar xanım haqsızlıq nəticəsində solub məhv olan insani xüsusiyyətlərin vurğunu və bərabərliyin arzusunda olan bir insanın təzahürüdür. Nigar xanım həmişə atasının sarayından çıxıb şəhərə getmək istəyəndə atasının əmri ilə bütün mağazalar bağlanır, əhali öz evlərinə çəkilir. Bu isə ona göstərir ki, kimsənin gözü sultanın qızına düşməsin. Nigar xanım hər bir işrətgahdan daha çox, kəndli qızlarının abır-həyası tökülən və üsyançıların qanı axıdılan sarayda kütlələri aldatmaq üçün yalançı müsəlmanlıq adətlərinə boyun əyərək hicaba riayət etməli və çadra içində yaşamaq məcburiyyətindədir. Lakin Nigar xanım belə bir ağır və dözülməz şəraitə təslim olan qadınlardan deyildir. O, elə bir ümid toxumudur ki, ictimai şəraitin donmuş sinəsini əridərək qurtuluş günəsinə doğru boy atmaq istəyir.

Nigar xanımın Çəlibelə gəlməsi yalnız mübarizə üçün deyildir, əslində onun könlünü oxşayan hər şeydən artıq Çəlibəl səngərindəki bütün mübarizlərin bərabər hüquqluluğudur.

"Koroğlu" dastanını yaradanlar igid bir qadın, həm də gözüaçıq bir Anaya layiq olan bütün gözəl və insani xüsusiyyətləri Nigar xanımın simasında cəmləşdirmişlər. Nigar xanım mübarizənin çətin anlarında, yəni Çəlibəl döyüşçülərinin düşmən tərəfindən sıxılaraq geri oturmağa məcbur olduğu bir vaxtda qabiliyyətli bir təbliğatçı kimi çıxış edərək və hər yerdə ağıl işığından ilham

alaraq üsyan əhvali-ruhiyyəsini onların beynində saxlayır.

Qadın Türk xalqlarının əsətirində bəzən zəvəlsiz bir qüdrət, el mənafeyinə qoruyucusu, doğum və məhsuldarlıq simvolu, bəzən də riyakar və hiyləgər bir ünsür kimi təqdim edilir. Qadının təqdimində bu ikilik insan cəmiyyətinin təkamülü prosesindəki dəyişikliyi əks etdirir. Bunlardan birincisi matriarxat dövrünə aiddir. Belə ki, o dövrün xüsusiyyətlərinə görə, həmçinin istehsalda, azuqənin təminində, tayfa birliyinin qorunmasında, doğum qüdrətinin simvolu olaraq nəsil artımının əsas amili olmasına görə, qadının siması daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu dövrdə qadınlar ev işlərinin idarəsi, bitkilərin, ərzağın toplanması, geyimin hazırlanması ilə məşğul olurdu. Kişilər isə ailənin yeməyini təmin etmək üçün ovçuluqla məşğul olurdular.

Tarlaların daimi yaşayış yerinə yaxın olması, qadın gəlininin sabitliyi və qəbilə daxilində qrup şəklində evlənmələr [Ananın böli olması, atanın isə yox] matriarxat dövrünün xüsusiyyətlərindən sayılırdı. İstehsal qüvvələrinin təkamülü, əkinçilik və maldarlığın biri-birindən ayrılması matriarxat sistemində dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Engels əməyin ictimai rolunu şərh edərkən istehsal prosesində insanın rolunu dəyərləndirərkən matriarxat dövründən də ayrıca bəhs etmişdir. Bu dövrdə əsas iş qadının öhdəsində idi. Uşaq isə qrup şəklində evlənmələrin məhsulu sayılırdı. Belə ki, atası böli olmadığı üçün nəşəbi anaya çatırdı.

Matriarxat dövrünün ləğvi və qadın cinsinin tarixi mövqeyinin dəyişməsi nəticəsində kişi evdə başçılığı ələ keçirir. Beləliklə də, qadın mövqeyindən tənəzzül edərək sırf uşaq istehsalı üçün vasitəyə çevrilir. Köhnə sistem öz yerini patriarxat sistemə verdikdən sonra, yeni nizam özündən qabaqkı quruluşa düşməni gözü ilə baxaraq onun bütün ictimai dəyərlərini təhrif edir və ona mürtəcə mövqedən yanaşmağa başlayır. Qeyd edək ki, istər əsatirdə, istər dastanda, istərsə də tarixdə qadının istehsal prosesindəki rolu və mövqeyi onun ictimai dəyərini göstərir. Lakin bu qadın ilə kişinin istehsal prosesində iştirakında bərabərliyi mənasında deyildir. Həmin görüşü nəzərə alaraq demək olar ki, Azərbaycanda "aslanın erkəyi, dişisi olmaz" məsələsinin yaranması türk qadınlarının həyatın bütün sahələrində fəal iştirakının ifadəçisidir. Buna görə, qadın istehsalda və ictimai-siyasi sahələrdə kişi ilə bərabər hüquqa malik olmuşdur. Biz "Koroğlu" dastanının əsatiri ünsürlərini dağ, ağac, su və atın qeyri-adi gücünün araşdırılmasında türk xalqlarının zəngin tarixi və folklor qaynaqlarına istinad edərək, həyat problemlərinin həllində necə yardım tələb edildiyini göstərdik. Azərbaycan dastanlarında

qadınlar, nəinki ev, ailə ilə bağlı problemlərin həllində, həm də ərə və ailəyə vəfadarlıqda sadıqlırlar. Hətta ictimai problemlərin həl olunması uğrunda çalışır və ədalətsizliklər qarşısında da məsuliyyət hissə daşıyaraq bəzən kişilərdən də artıq dayanır, müqavimət göstərirlər. İctimai, siyasi, iqtisadi sahələrdə qadının rolu o qədər mühümdür ki, hamilə qadınların heykəlini düzəldib ona sitayiş edirdilər. "Ural dağlarının ilk sakinlərinin əsəti təfəkkürünü göstərən bir lövhədə belə yazılmışdı: Kahin, ubdurlar ilə uyğurların tapındığı qızıl saçlı qadıdan soruşur ki, nə etmək, sürünü hansı səmtə aparmaq gərəkdir?" [172].

Burada qızıl saçlı qadın vaxtilə türk xalqlarının əsətində ailə və qəbilə gözəlcisi, gələcəkdən xəbər verən və məhsuldarlıq ilahəsi hesab etdikləri qadın ilahədir.

Türk xalqlarının əsətində qəhrəmanla el ağsaqqallarının anası günəş, nur, su və ağacla əlaqədə olub, yaxud da ki, qəhrəmanlar bilavasitə onlardan doğulurlar.

Oğuz xanla bağlı əsətdə bu inam gözəl ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycan atalar sözlərində də qadına bir Ana olaraq yüksək qiymət verilmişdir. "Koroğlu" dastanının yaranmasında, qədim yunan və Roma dastan və əfsanələrinin xilafına olaraq həyat yoldaşı seçmək səmavi xarakter daşınır. Əksinə, burada həyat yoldaşının seçilməsi təmiz sevgi və yüksək insani məqsədlər əsasında baş verir. Burada məzhəbi meyarlardan əsər-əlamət belə yoxdur.

"Koroğlu" dastanında Nigar xanım Koroğluya bir məktub yazdıqdan sonra Koroğlu Çənlibel igidlərindən yardım istəmədən özü təkbaşına gedib Nigar xanımı gətirmək üçün təşəbbüs göstərir.

Koroğlu:

*İgid gərək yar sevməyə,
Özü tək gedə, tək gedə.
Müxənnəs qəddin bükməyə,
Özü tək gedə, tək gedə [110, s.25].*

-deyərək fikrini açıq ifadə edir.

Koroğlunun və dastandakı digər qəhrəmanların qadına münasibəti yalnız cinsi ehtiyaclar əsasında deyildir. Çünki bu, onlara öz amallarına çatmaqda mane olar.

Koroğlunun gözəl insani təbiəti onun ayrılmaz xüsusiyyətidir. O, hakim adət-ənənələrin xilafına olaraq sevgilisini gizlincə qaçırtmaqla razılığa bilmir. Buna baxmayaraq, əgər qaçırmı baş tutursa, bi çirkinliklər içində yaşamaqdansa, mübarizə yolunu seçən

Nigar xanım kimi ləyaqətli bir qızın şəxsi təmayülü əsasında baş verir.

Nigar xanım mənsub olduğu təbəqənin iyrənc imtiyazlarına göz yumaraq mübariz bir insanın siyasi-ictimai hüququna yiyələnmək üçün Çənlibelə gəlir. Nigar xanım elə bir mərtəbəyə çatmışdır ki, orda insanların hüququnu müdafiə edən igidlər kollektiv ağıl və təcrübədən faydalanmaqla mübarizənin taleyini özləri təyin edirlər. Nigar xanım bu uzun və dolanbac yolun qabaqcıl yolçusudur. Nigar xanım öz incə hissiyatını öləri şikayətlər şəklində deyil, başqalarının hüququnun tapdalanması qarşısındakı hissiyyat şəklində göstərir. O, hətta birliyin zərurəti və önəmli rolu pəhrəman tərəfindən unudulanda belə həmin hassaslığı büruzə verir. Bu isə hüquq bərabərliyinin düzgün təcəllisidir.

Rus tarixində "polovets" adı ilə məşhur olan köçəri türk qəbilələrinin qadınları, hələ XII əsrə qədər islam dinini qəbul etmədiklərindən demokratik köçəri qruplarda kişilərlə eyni hüquqa malik idilər. Onlar çadrasız halda azad qrupların üzvü olaraq cəmiyyətin iqtisadi və ictimai həyatında fəal iştirak edirdilər. Qədim yunan alimlərindən biri Azərbaycan qadınlarının mübarizəsi haqqında yazır: "Qafqaz və Midiyada yaşayan qızlar son dərəcə qorxmaz və igidirlər" [206].

Bu gün də elatlar içində qadınlar yüksək hörmətə və nisbətən kişilərlə bərabər hüquqa malikdirlər. Ardıcıl köçəri və köçerilik həyatından əmələ gələn fəallıq, şücaət, sədaqət və dözümlülük elat qadınlarının ümumi xüsusiyyətlərinə çevrilmişdir. "Koroğlu" dastanında qadınlar özlərinə həyat yoldaşı seçib ailə urmaq işində iştirak edirlər. Adətən zəngin ailələrdən olan bu qadınlar, öz ailələrini tərk edib Çənlibel mübarizlərinin sırasına qoşulurlar. O dövrdəki aşqlar isə müvafiq olaraq qadın gözəlliyini vəsf etməklə yanaşı, onun cəsarətindən, vəfadarlığından da danışmağa başlayırlar. Qeyd etdiyimiz kimi, mifin dastan kimi yarandığı dövrdə elin ağsaqqalları yalnız gerçək həyatdan ilham almışlar. Buna görə də, dastandakı eşq xəyallar ilgimundan qaynaqlanmır, həyatın acı və şirin gerçəklərindən qaynaqlandığı üçün həmişə eniş-yoxuşlarla qarşılaşmaqdadır. Anti-feodal hərəkətlərində iştirak edən qadınların sayı barmaqla sayılacaq qədər azdır. Çünki feodalizm dövrü bütün dünyada qadınlar üçün ictimai, iqtisadi və fikri haqsızlıqlar və məhrumiyyətlərlə bərabər olmuşdur. Həmin haqsızlıqların izləri hazırkı dövrdə də din xadimlərinin təbliğatında gözə çarpmaqdadır.

Feodalizm dövrünün təfəkkürünün ifadəçisi olan Əhvədi cürümüş patriarxat sistemini qorumaq üçün tam qəddarlıqla öz

əsərində qadınları qandallayaraq hakim təbəqənin mənafeyinə uyğun çıxış edir. Belə bir qaranlıq, ağır dövrdə cəmiyyət adlı zindanda bütün azad və demokratik fikirli insanlar, xüsusilə də qadınlar cəhalətin qurbanı olurdular.

Əhvədi qadına münasibətdə hərəmxana sahibləri, zadəganlar və saray adamları ilə birlikdə qeyri-insani normaların qorunması-na çalışır: "qadın evdən çölə çıxmaq istəsə, onu bərkədən döy!

İşvə ilə özünü göstərmək istəsə, geyimini əynindən çək, çıxart!

İtaətsizlik etsə, tut öldür!

Abrını töksə, onu torpağa basdır!

Qadın xamlıq etsə, onu qaynar suda qaynat!

Üzünü örtməsə, ona kafən geyindir!"

Zamanın gedişinə qarşı çıxaraq bəşəriyyətin yarısına təhqired-ci şəkildə yanaşan təkə Əhvədi deyildi. Sokrat və Aristotelin şagirdlərindən biri olan yunan filosofu Platon qadınlar ilə kölələrin sürdükləri dözülməz və qeyri-insani həyatdan təsirlənərək, özünün kişi cinsindən olduğuna görə sevinir, deyirdi: "Allahlara ona görə minnətdaram ki, mənə yeddi üstün cəhət bağışlayıbdır. Bunların birincisi ondan ibarətdir ki, mən kölə şəklində deyil, azad bir insan kimi yaranmışam. İkincisi də odur ki, mən qadın deyil kişi olaraq dünyaya gəlmişəm".

Pifaqorun fikrinə, dünyada iki əsl mövcuddur. Birisi işıq, nəzm və kişinin yaradıcısı olan əsl, ikincisi ilə qaranlıq, qarışıqlıq və qadının xalığı olan əsl.

Lakin qadının mübarizə səhnəsindəki üstün şəxsiyyəti hakim təbəqələrə mənsub belə mühakimələrin əsassızlığını sübuta yetirmişdir.

Azad bir şair qadın hicabı deyilən zindana etiraz edərək yazır:

Üzü örtülü qadının huşu və idrakı olmaz.

Restorana getməklə namusa xələl gəlməz.

Qadın təlim görüb biliyə yiyələnərsə,

Və baxışındakı nur gücü ilə canındakı ruhu işıqlandırarsa,

Ona edilən heç bir ovsunla ismətindən dönməz

Və dənizə belə düşsə, islanmaz.

Cami "Nəfahətül-üns"də yazır: "Əgər qadın bizim vəsf etdiyimiz kimi olsa, onda mən qadınları kişilərdən üstün sayıram. Çünki ərəblərdə günəşin diş olması ayıb hesab edilsə, aypara da qadın mənşəyinə malikdir".¹

Bu çeşidli mühakimələr göstərir ki, qadınlar qeyri-bərabər ictimai

¹ Bir çox dünya xalqlarında, o cümlədən də türk xalqlarında günəş qadın, ay isə kişi sayılır.

mai mühit və şəraitə, zorakılıqlara və ihiqat haqsızlıq və zülmərə baxmayaraq heç vaxt mübarizədən əl çəkməmişlər.

Əgər "Şahnamə" yazıldığı dövrdə qadınların əksəriyyəti alınma yazılmış tale, cürbəcür xəyanətlərin, fitnələrin və kədərli hadisələrin əlində əsir olmaqdadırsa, "Koroğlu" dastanında qadınlar acınacaqlı ictimai talelərinə qarşı üsyan edir, kişilərlə çiyin-çiyinə cəmiyyətə hakim olan dəyərlərin və ədalətsiz münasibətlərin dəyişdirilməsi uğrunda vuruşur, qəhrəmanlıqlar göstərirlər. Onlar hətta zəruri hallarda kişi paltarı geyərək döyüşlərə başçılıq edirlər.

"Şahnamə"də Firidun oğullarına arvad seçərkən, var-dövlətli və üstün soydan hesab etdiyi qızların sorayına gedir. O, istəyir ki, oğlanlarına seçdiyi gəlinlər də adi camaatdan fərqlənərək onun evində hökmranlıq edən əhriməni siyasi qüdrətin möhkəmlənməsinə yardım etsinlər. Demək, buradakı həyat yoldaşı seçmək işində nəzərə alınmayan yeganə şey varsa, o da gəlinin ağılı, sədaqəti, vəfadarlığı və şərafətidir. Lakin Koroğlu mübarizə simvolu olduğundan onun həyat yoldaşı seçmək üsulu da fərqlidir, Koroğlu dünyagörüşünün inikasıdır.

Koroğlu ilə Nigar xanım arasındakı sevginin tumurcuqları mübarizə prosesində çiçəklənməyə başlayır.

"Koroğlu" dastanında Koroğlu ilə qadınlar və digər qəhrəmanlar arasındakı əlaqə, ortaq hədəf, təmiz, saf sevgi əsasıdır.

Nigar xanım övladsızlıq ağrısını belə dilə gətirir:

*Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könüm üşüyə,
Toz bürümüş boş beşiyə,
Şirin layla çalan yoxdu.
Nigarı dərdə gətirən,
Cəsədin qəbrə yetirən,
Koroğlu namın götürən,
Yurdunda son olan yoxdu [110, s.73-74].*

Bu həzin şərlərin hər sətirində insanın təbiət və minlərlə açılmamış sirrin qarşısındakı gücsüzlüyü özünü göstərməkdədir. Lakin buna baxmayaraq, bu iki qəhrəman zəif və nadan adamlar kimi qəzavü-qədərə təslim olmayıb yol axtarırlar. Onlar qərara alırlar ki, nəyin bahasına olursa olsun, sevinc və fərəhi mübarizlərin müqəddəs yeri olan Çənlibelə qayıtarsınlar. Çünki milli qəhrəmanın dərd və qəmi məhrum kütlələrin həsrət və bədbəxtliyinə səbəb olur. Aşıq Cünun Koroğlu ilə Nigar xanımın hüznünü duyaraq onlara yardım etmək üçün yollar axtarır:

*Bürüyüb aləmi şanın, şöhrətin,
Bir de, qoç Koroğlu, nədən məlulsan?
Adın çəkildə titrəyir yağı,
-Bir de, qoç Koroğlu, nədən məlulsan?*

*Nərəndən meşədə asir aslanlar,
Zərbəndən titrəyir xotkarlar, xanlar,
Sənə baş ayırlar bəylər, sultanlar,
Bir de, qoç Koroğlu, nədən məlulsan?*

"Şahnamə"də qadınlar ilə sultanların əksəriyyəti öz ailələrinə hakim olan əxlaqi münasibətləri əks etdirirlər. Sevgi münasibətlərinə gəldikdə onların heç birində üzərlərinə götürdüyü öhdəlik və əxlaqi nəciblik müşahidə olunmur. Onlar üçün qadın hərbi qənimətdir. Onlar aşiq olurlar. Əksinə, harada gözəl qadın varsa, onu mənimləyirlər. Onlar toyda yeddi gün, yeddi gecə şənlilik məclisləri qurur və yerə-göyə dinar səpirlər, lakin təmiz eşqə malik ürəkdən məhrumdurlar" [45, s.303].

"Şahnamə"də cəmərdlik və ədalətsevərlik simvolu olan qəhrəmanlar həqiqi sevgiyə malikdirlər. Söhrab şahın qızı Rudabə Zala vurulduqda misilsiz şücaətlə bu sevginin müdafiəsinə qalxır. "Koroğlu" dastanında Həsən paşa Çənlibelə hücum etdikdə, bütün qadınlar silah götürərək düşməne qarşı savaşırlar.

İstər "Koroğlu" dastanında, istər də "Şahnamə"də evlənmə zamanı qız həmişə başqa tayfadan və ya ölkədənir. O dövrün xüsusiyyətlərinə görə, bir əsl-nəsəbdən olan insanlar qəbilə daxili ixtilafın kəskinləşməsi zamanı biri-birinə düşmən kəsilirlər. "Şahnamə"də Səməngan padşahının qızı Təhminə Rüstəmə vurulur. Bu arada Səyavuşun anası Turandan, Gəştəşbin arvadı Kətayun isə Romadandır. "Koroğlu" dastanında isə Nigar xanım-la Telli xanım osmanlıda yaşayan türk tayfalarındandır.

Koroğlunu mifik obrazından ayırdıqda yer üzündəki bütün insanlar kimi zəif və çatışmamazlıqlara malik olur. Koroğlu Qarsdakı Alacar dağlarında baş verən ağır döyüşlərdə yeddi gün, yeddi gecə şaxtada mühasirədə qaldığı üçün sonsuzluğa düşər olur. Bu fiziki zəiflik Nigar xanım-la evlənməsindən sonra özünü göstərir.

Nigar xanım Aşiq Cünundan Eyvazın tərifini eşitdikdə onun igidlik və gözəlliyinin vurğunu olur, onu görmək üçün tələsir. Günlərin bir günündə o, Telli xanım və digər döyüşçü qadın və kişilərlə Çənlibelə bir təpə üstündə durduqları halda uzaqlarda yerdən göyə toz-torpağın qalxdığını görürlər. Nigar xanım

Koroğlu ilə Eyvazı görən kimi böyük bir sevincə deyir:

*Qoç dəlilər, açın qanad,
Düzəldin məclis, toy- bəsat,
Götürün libas, qılınç, at,
Eyvazı pişvaz eyləyin!*
*Eyvaz kimi olmaz sona,
Beli incə, boyu mina,
Nigardır Eyvaza ana,
Eyvazı pişvaz eyləyin! [110, s.92].*

Dastanın bu hissəsində xalq sənətindəki humanizm qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu ölməz əsərin yaradıcısı həyatının ilk çiçəyinin gülüşünü görmək arzusunda olan minlərcə övladsız ailənin ürəkyandırıcı dərd və həsrətini əks etdirməklə yanaşı, çətinliklərə qələbə çalmağın yolunu da göstərirlər. Çünki əsil xalq sənəti gerçəklikləri dəqiq əks etdirib ondan qurtarma yollarını göstərməkdən başqa vəzifə daşımır. Sözsüz ki, XVI-XVII əsrdə bu dastanın yaradıcısı tərəfindən ortaya qoyulan bu problem həyat prosesində bəşəriyyətə göstərilən bir hörmət və ehtiramdır. Bu arada Eyvazın Koroğlu və Nigar xanıma qovuşması, yenidən ailə ocağını qızdırmaq mənasında deyil, əslində xalq uğrunda mübarizə səhnəsində ən böyük qələbəni qazanmaq deməkdir. Ona görə ki, hər an xalqın qurtuluşunu düşünən Eyvaz, zəhmətkeş bir ailədə doğulmuş fədakar bir qəhrəmandır. Şübhə yoxdur ki, belə bir igidin anti- feodal mübarizələrindən kənarda qalması xalq hərəkəti sıralarının zəifliyi sayıla bilərdi. Sanki Nigar xanım ahurayı və Xeyir qüvvələrinin, dövrün quldur və çapqınçıları qarşısındakı birliyinin simvolu, və ya, başqa sözlə desək, onların vəhdət ilahəsidir.

Koroğlu onun dərdinə şərik çıxan səmimi silahdaşı Aşıq Cünunun qayğını görüncə deyir:

*Telli Nigar məhul durar,
Əl qoymunda boynun burar.
Müjganın sinəyə vurur,
Göz oxlayar, qaş inildər [117].*

Aşıq Cünun çoxlu yol gedib çölləri və dağları geridə qoyduqdan sonra öz gözəllik və igidliyi ilə Təkətürkman elində tanınan, qəssabın oğlu Eyvazı Koroğlunun oğulluğuna layiq görür.

Aşıq Cünun Eyvazı gözəllikdə Yusifə, cəmərdlik və qəhrəmanlıqda isə Rüstəmə bənzədir. Aşıq Cünun Eyvazın qəhrəmanlığını gördükdən sonra Çənlibelə qayıdıb hər şeyi Nigar xanım ilə

Koroğluya danışır. Buna görə də, Koroğlu Türkmənə yola düşüb çoban paltarında Eyvazın atasının evinə gedir ki, onu özü ilə Çənlibələ aparsın.

Əgər Koroğlu dövrün hakimləri ilə qılınç dili ilə danışarsa, Eyvazın atası ilə özünün problemlərini və övladsızlıqdan çəkdiyi əzab və dərdi ona danışaraq onun hissiyatına təsir etməyə çalışır:

*Eyvaz deyib Nigar ağlar,
Köksünü çal-çarpaz dağlar.
Aparmasam, qara bağlar.
Qoy aparım mən Eyvazı! [110, s.85].*

Koroğlu sazla dediyini sözlə də Eyvazın atasına danışır. Qəssab Alı öz-özünə fikirləşir: "Belə ki, Koroğlu deyir, Eyvazın getməsinə mane olsam, kişilikdən uzaq olar. Əgər o Koroğlu ilə bir yerdə olsa, mənim də başım uca olar. Elə buna görə də üzünü Koroğluya tutub dedi: -Koroğlu, mən heç vaxt öz narazılığımı bildirməklə sənin xətrinə dəymərəm, Eyvazı apar, ancaq ondan həmişə muğayat ol!" [110, s.85].

Koroğlu Qəssab Alıya söz verib Eyvazla birlikdə Çənlibələ yola düşür.

Türk xalqlarının ən qədim yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında ortağ həyat sahəsində qadının yüksək məqamı layiqincə təsvir edilmişdir.

Qadının öz ərinə saf məhəbbəti və vəfadarlığı və onu qorumaq üçün ölümə belə hazır olması əski oğuz dastanlarının başlıca mövzularındandır. Dərin məzmunu ilə qadının müsbət səciyyələri ni qabarıq şəkildə özündə əks etdirən boylardan biri "Dəli Domrul" boyudur. "Əzrayıl Duxa Qoca oğlu Dəli Domrulun dostlarından birinin canını alır. Ömrünü başı ucalıq və igidliklə keçirmiş Dəli Domrula bu ağır gəlir. Elə buna görə də Allaha etiraz edir. Bu şikayətdən qəzəblənən Allah, Əzrayılı göndərir ki, Dəli Domrulun canını alsın. Lakin sonradan qərarını dəyişib söz verir ki, əgər dünyada kimsə tapılıb Dəli Domrulun yerinə ölümü qəbul edərsə, Dəli Domrulun ölümündən vaz keçsin. Dəli Domrul ölümündən qurtarmaq üçün hər kəsdən yardım istəyir. Ata-anası hələ həyatda arzuları olduğunu deyərək ona canlarını verməkdən imtina edirlər. Vəfali arvadı tərəddüd etmədən Dəli Domrulu ölümündən qurtarmaq üçün onun yerinə canını Əzrayıla verməyə hazır olduğunu bildirir. Dəli Domrulun arvadının bu fədakarlığı Allaha xoş gəlir, onların hər birinə yüz qırx il ömür verir ki, birlikdə xoşbəxt yaşasınlar" [182, s.32].

Türk xalqlarının dastanlarındakı ən qabarıq simvollarından biri

qadınların yüksək insani dəyərlərə və dərin hislərə malik olması, ərinə vəfadarlığı, qəhrəmanların şərəfini qorumalarıdır.

Bu dastanların əsas mahiyyəti nə zamanla dəyişmiş, nə də bundan sonra dəyişəcəkdir. Çünki onların varlığı yalnız bərabərlikdə, başqalarına sayğıda və hər hansı çirkinliyə qarşı mübarizədə mənalıdır. Qadın istər Türk xalqlarının folklorunda, istərsə də gerçəklikdə böyük sayğıya malik olmuşdur. Əgər ən qədim yazılı abidəmiz "Dədə Qorqud"da ana göstərişi açıq-aydın haqqın sözü kimi tanınırsa, bu cəmiyyətin anaya göstərdiyi ehtiram və sayğının ən böyük ifadəsidir. Qadın nəinki matriarxat dövründə tayfa və qəbilə həyatının mənsəyi, həm də cəmiyyətdəki siyasi güc və qüdrətin mənbəyidir. Hətta sonrakı dövrlərdə də böyük iqtidar sahibidir. Qadının bu qüdrət və gücü dastanlarda da öz əksini tapmışdır. Qadın bir çox hallarda matriarxat qanunlarına əsasən qəbilə başçısı olaraq mühüm iqtisadi, siyasi və dini vəzifələr daşıyır.

Bir çox Azərbaycan dastanlarında qızlar vuruşmaqda olan fədakar qəhrəmanları, kişiləri divlərin və əjdahaların əlindən qurtarırlar. Onlar həmçinin uzaq səfərlərdən başı uca çıxıb qalib kimi qayıdaraq ədalət mübarizəsində fədakarlıq, qəhrəmanlıq göstərmiş kişilərə vurulurlar.

Qadınlar uzaq səfərlərdə dağda, meşədə yatan zaman kişilərlə özləri arasına qılinc qoyub sonra yatırlar. Burada qılincdən kəsərlə silah olaraq istifadə edilmir. Əslində bu ənənə və ayin qılinc və dəmirin müqəddəs sayılmasının nişanəsidir.

"Padşah" adlı dastanda Pəri adlı bir qız padşah tərəfindən gedər-gəlməyə göndərilmiş, tilsim edilmiş ərinin yolunu gözləyir. Pərinin gözəl gözlərinə vurulan şah bir köynəyi quşların qanına batırıb ona göndərir ki, ərinin ölümünə inansın. Lakin Pəri düşmənlərin hiyləsini başa düşür və dəmir çarıq geyib, əlinə dəmir əsa alıb ərini axtarmağa gedir. Həmin səfərdə o, bir ovçu ilə yol yoldaşı olur. Gecə qılınclarını qınından çıxarıb ortaya qoyaraq yatırlar. Nəhayət, Pəri öz sevimli ərini tilsim edilmiş, qalada əsir olaraq tapır. Və onu xilas edir. Və ya "Üç bacı" adlı nəğildə səhrkar dərviş bacılardan ikisini saçlarından asıb olmazın azab-ziyyəti və işkəncələr verir. Bu ağır vəziyyətdən özünü qurtaran kiçik bacı, ilk növbədə dərvişi aldaraq bacılarını onun əlindən qurtarır, sonra isə düşməni şirin pəncəsinə verir.

"Nardan qız" nəğilində Ququd adlı zalım bir padşahın zülmkarlığı ən gözəl tərzdə ifadəsini tapmışdır. Bu padşahdan bütün əhali qorxur. Günlərin bir günü padşah yuxu görür. Yaltaq ağsaqqallar yuxunu yozub deyirlər ki, guya 14 yaşlı bir qız

padşahı öldürəcək. Padşahın muzdurları onu qorumaq üçün bütün qızları oğurlayıb öldürürlər. Heç kəs balasının qatilini tapa bilmir. Nardan qız adlı igid bir qız padşahın bu sirrindən xəbərdar olub, ondan intiqam alır, bütün xalqı bu fəlakətdən xilas edir.

Azərbaycan nağillərinin birində Nuşapərin adlı qız pəhləvan paltarı geyərək şəhərbəşəhər gəzərək quldurları öz yerlərində tutur və məzlumlara yardım edir. O, pəhləvanların arxasını yerə vurur, işğalçı orduları darmadağın edir.

Nuşapərin başqalarına zülm etmiş atasının darğasını belə cəzalandırır. Lakin nəticədə əsas səbəbkarın atası olduğunu başa düşür və üzbəüz döyüşdə atasını öldürüb doğma yurdunun idarə edilməsini layiqli, bacarıqlı adamlara tapşırır.

Qadın Türk xalqlarının yaradılış mifində həyatın əsas bünövrəsi və ilk canlı varlıq sayılır. "Heç bir varlıq olmayan zamanda Tanrı Qayraxan və sonsuz sular mövcud idi. Tanrı Qayraxanın ürəyi bu sadə dünyadan sıxıldı. Elə həmin vaxt su dalğalandı və "Ağ ana" adlı bir ana işıq şəklində zühur etdi, tanrıya: "yarat! yarat!" deyərək yenidən görünməz oldu. Allah özünə bənzər bir canlı yaradıb adını kişi qoydu. Allah ilə Kişi göydə uçmağa başladılar. Kişi Allahdan da uca uçmaq istədi.

Tanrı bunu bilib onun uçmaq qabiliyyətini əlindən aldı. Kişi suya düşdü və suda boğularkən tövbə edib tanrıdan yardım istədi. Tanrı dedi: - Yuxarı qalx!

Kişi suyun üzünə çıxdı. Tanrı dünyanı yaratmaq üçün ona əmr etdi ki, dənizin dibinə gedib bir ovuc torpaq gətirsin. Kişi dənizin dibindən suyun üzünə gələrkən torpaqdan bir azını ağzında gizlətdi ki, sonra gizlicə özü üçün bir dünya yaratsın. Əlindəki torpağı suyun üzünə səpdi. Allah buyurdu: -Böyü! Torpaq böyüyüb dünya oldu. Allahın əmri ilə Kişinin ağzındakı torpaq da böyüməyə başladı. Əgər Allah ona "tüpür!" deməsəydi, Kişi boğulacaqdı. Allah Kişinin tüpürdüüy torpaqdan təpələri, bataqlıqları yaratdı. Onun özünü isə işıq aləmindən qovdu, onu şeytan adlandırdı. Sonra da yerdən doqquz budaqlı bir ağac, ağacın hər budağından bir insan yaratdı. Bu ağacın hər budağı yer üzündəki soylardan birinin atası oldular. Bunlar gözəl və yaxşı insanlar idilər. Şeytan o doqquz nəfəri özünə dost seçmək istədi. Allah insanların bu ağılsızlığından narahat olub Şeytani yeraltı dünyanın üçüncü mərtəbəsinə salıb, özünə isə göyün on yeddinci mərtəbəsində işıqdan bir aləm yaradıb ora sakin oldu. Sonra da insanlara düz yol göstərmək üçün bir mələk təyin etdi, Şeytani yeraltı dünyanın ən alt mərtəbəsinə salıb əmr etdi ki, dünya durduqca o da orada qalsın. İndi tanrı Qayraxan kainatı göyün on yed-

dinci mərtəbəindən idarə edir. Göyün yeddinci mərtəbəsində Gün ana, altıncı mərtəbədə isə Ay ata sakindirlər.

Yeddi sayının türk xalqlarının folklorunda, habelə miflərində yüksək əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq, demək olar ki, Gün ananın göyün yeddinci qatında məskən salması, insan həyatında qadına verilən böyük önəmin ifadəsidir.

Matriarxat dövründə güc, qüdrət və uzaqgörənlik simvolu olan qadınlar patriarxat dövrünün başlanması ilə bütün əvvəlki mövqelərini, rollarını itirdilər. Keçmişdə qadınlar günəşin simvolu sayılırdılarsa, onlara saygı nişanəsi olaraq heykəllərini qoyaraq ona sitayiş edirdilərsə, sonralar istehsalda, həm də azuqənin təminində və əkin yerlərinin qorunmasındakı rollarını itirdikdən sonra ən kobud şəkildə ictimai həyatdan uzaqlaşdırıldılar. İslamın yenidən yayılmağa başlaması ilə qadının mövqeyi zəiflədi.

"Koroğlu" dastanında qadın şücaət, uzaqgörənlik və xeyir-xəliq simvoludur. Koroğlunun Nigar xanımdan yaxın məsləhətçisi yoxdur. Halbuki islamda nəinki qadınların ibtidai insani haqları onlara verilmir, kişilərə qadınlarla məsləhətləşməkdən imtina etmələri tövsiyə edilir: "Nəhcül-bəlağə"də deyilir: "Qadınlarla məsləhətləşməkdən çəkin. Çünki onların sözü və iradəsi zəif olur".

"Koroğlu və Bolu bəy" qolunda Nigar xanım başçılıq rolunu öz üzərinə götürür. O, Çənlibel dəliləri ilə məşvərət edir, bütün işləri kollektivin məsləhəti ilə yerinə yetirməyə çalışır. Bəzən fikir ayrılıqları ortaya çıxsada, o, hər şeyi ölçüb biçir, dəlilərdən nəzərdə tutulmuş planı yerinə yetirmələrini tələb edir.

Nigar xanım başqa qadınlarla birlikdə əlinə silah alıb Çənlibelin müdafiəsinə qalxır. Nigar xanımın göstərişlərini nəinki dəlilər yerinə yetirir, hətta Koroğlu belə onun sözünü qanun sayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Nigar xanım çox vaxt Koroğlunun səhvlərini ona xatırladır, onu düşünülməmiş tədbir görməkdən çəkindirir.

Nigarın bu xüsusiyyəti xüsusilə "Koroğlunun Dərbənd səfəri" və "Keçəl Həmzənin Qıratı aparması" qollarında özünü göstərir.

Aydın ki, dastandakı bu kimi hadisələr təsadüfi deyildir. Əslində bu arzu ilə xalqların həyat və inkişaf prosesindəki ideal qadın şəxsiyyətinin yaranması arasında qırılmaz tellər mövcuddur.

Nigar xanımın şəxsiyyəti, özünün alqış və təqdирə layiq gözəllikləri ilə, o cümlədən də onun son dərəcə yüksək, dərin mənəvi güc və qabiliyyəti heç də Koroğludan geri qalmır. Demək olar ki, hər iki şəxsiyyət, yeni, yüksək ideal insanın təəcəssümüdür.

Nigar xanım kişilik, igidlik və sədaqət vurğunu olan bir insandır. O, hər cür şəxsiyyət-pərəstliyə, özünü başqalarından üstün sayanlara nifrət edir.

*Mən xoşkar qızıyam, Nigardır adım,
Şahlara, xanlara məhəl qoymadım.
Bir sənən dünyada mənim muradım,
İstərsən özünə elə yar məni!*

Yuxarıdakı şerddə Nigarın mənəvi gözəlliyi özünün ən yüksək dərəcəsinə çatır. Şahların cah-cəlalına və var-dövlətinə əhəmiyyət verməyən Nigar xanım, arzu edir ki, Koroğlu onu özünə yar seçsin. Mifdə Nigar xanımın mənəvi gözəlliyi onun zahiri gözəlliyi -qara qaşlar, uzun saçları ilə ahəngdarlıq təşkil edir.

Forma və məzmun ahəngdarlığı Məhbub xanımda da özünü göstərir. "Məhbub xanım ağıllı və fərasətli bir qız idi. Sanki gözəl gündə doğulmuşdu. Sanki onu yetmiş iki qələmlə, yetmiş iki rənglə bəzəmişdilər. Ağıl və şüurda Platondan da üstün idi" [18, s.200].

Telli xanım pəhləvan paltarı geyib, düşmənlə vuruşan bir qızıdır. O, düşmən ordusunda özünü Koroğlu kimi təqdim etməklə düşməni vələləyə salıb həbsdə olan Aşıq Cünunu həbsdən qurtarır. Telli xanımın igidliyi onun Koroğluya göndərdiyi sifarişindən də görünür. O, Koroğluya deyir: "Ona deyın ki, bundan sonra beş özündən deyəndə, bir dəfə də bizi yada salsın" [18, c. IV, s.200].

Buna görə Aşıq Cünun dastanının hər yerində yeri gəldikcə, Telli xanımın şücaətindən, qəhrəmanlığından danışır, onu mənəvi və zahiri gözəlliyin nümunəsi olaraq təqdim edir.

"Koroğlu" dastanında qadına ölməz həyat mənbəyi kimi pərəstiş edilir. Dastanda Nigar xanım, Telli xanım, Məhbub xanım kimi obrazlar yaradaraq ideal bir insanda olan əbədi meyarları gələcək nəsillər üçün ərməğan etmişlər.

Qadınsız nə eşqin mənası var, nə də Koroğlu, Dədə Qorqud, Eyvaz kimi əranlər yetişər. Qəhrəmanları ölməz edən onların xalqa olan təmiz sevgisi, vəfası və sədaqətidir.

Bəhram Gur Azadə adlı arfa çalan qızla ova gedir. Qız Bəhramın ovladığı ceyranlara ürəyi yanıb deyir: "Kişilər ceyranla döyüşə getməz, kişisənsə, şir ovla!"

Bəhram vəhşiliklə ceyranın başını, qulaqlarını kəsib yerə atır. Qız narahat olub deyir: "Kişilikdən səndə ancaq dəlilik xisləti qalıb" [64, c. VII, s.274]. Əhriməni gücündən sərxoş olan Bəhram arfa çalan qızı atının ayaqları altına atır.

"Koroğlu" dastanında qadın həya təcəssümüdür. Burada zahiri və daxili gözəllik vahidət təşkil edir. Qadın sözün əsl mənasında hər yerdə, həmişə həyatın keşiyindədir. Buna görə də hamının ehtiramını qazanır.

Maksim Qorki qadının-ananın böyük rolundan bəhs edərək yazırdı: "Anaya sitayiş edək. Onsuz nə bir söz söyləyən olacaq, nə də ki bir qəhrəman! Ana ürəyi kimi mehriban bir ürək və ana vəfası kimi güclü, əbədi vəfa yoxdur".

Bu günə qədər "Koroğlu" dastanından təsirlənərək qəhrəmanlığın, insana sevginin təbliğatçısına çevrilən ayrı-ayrı xalqlar, hər biri öz növbəsində bu əsərin təkamülündə iştirak etmişlər.

Bu əsərin yaradıcısı, istər tarixi Koroğlu, Eyvaz, Aşıq Cünun və s. obrazlarda, istərsə də Nigar xanım, Məhəbub xanım, Durna xanımın şəxsiyyətində gözəlliyə sitayiş yaratmışdır. Dastandakı qadınlarda zahiri gözəllikdən əlavə, Çənlibel dəlilərinin ürəklərini fəth edən digər xüsusiyyətlər də mövcuddur. O isə yüksək insani dəyərlərə və insani keyfiyyətlərə malik olmaqdır. "Koroğlu" dastanındakı qadın gözəlliyi yalançı bər-bəzək gücünə əldə edilmiş gözəllik deyildir. Əksinə özünü vəfadarlıq, humanizm şəklində göstərən bir gözəllikdir.

Nigar xanım ideal qadın obrazıdır. O, uşaq nənnisinin boş qalmasından kədərləndiyi halda, quldurların, tacirlərin zorakılığına nifrət edir. Əsərin yaradıcısı ideal insanın simasında idrakla insani duyğunu, zəka ilə hissi cəmləşdirmişdir. "Koroğlu" dastanındakı qadın qəhrəmanların hər birinin qəlb güzgülü, tarixin yaradıcısı olan xalqın sevinc və kədərini özündə əks etdirir. Onlar öz səadətlerini bütün insanların azadlığında, səadətində görürlər. Bu inama dərindən tapınırlar.

"Koroğlu" dastanındakı qadın obrazlarının hər birində oxucuda dərin təsir buraxan müsbət əxlaqi keyfiyyətlər mövcuddur. Artıq bu gün Nigar adı İran xalqlarının-Azərbaycanlılardan tutmuş kürdlərə, lorlara, giləklərə, mazandaranlılara və s. hər birində ziyalı ailələrdə ağıllı, igid, azad bir qadın simvolu olaraq tanınmaqdadır. Bütün demokratik əhvali-ruhiyyəli valideynlər öz övladlarına bu adı verməklə onda vəfalı, uzaqqörən, humanist, həqiqət tərəfdarı bir insan görməyi arzulayırlar.

Qadın "Koroğlu" dastanında yaradıcı bir qüvvə və həyat mənbəyi olduğundan azadlıq tərəfdarı olan qüvvələrin müdafiəsinə qalxır və ilkin tənəkkürə görə, ana sayıldığından hamını öz ağuşuna alan yer kimi şücaət, igidlik və vəfadarlığı qoruyur.

Qadın, istər "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında, istərsə də "Koroğlu" eposunda ədalət və bərabərlik qüvvələrinin dönməz

tərəfdarıdır. "Koroğlu" dastanında qadınlar tale yüklü mübarizədən başqa incəsənətlə də maraqlanırlar, onu təbliğ edirlər. Tobul rəvayətində Nigar xanım Koroğlunun çalğıçılığının vurğunu olur. Onun zalım hakimlərin zindanından xilas olması üçün fədakarlıqdan çəkinmir.

Həsən paşalar düşmənlərini məğlub etmək üçün öz qızlarını bir əmtəə kimi xəyanətkar həməzlərə peşkəş edir, bununla hökmranlıqlarını sürdürməyə çalışırlar.

Şər qüvvələr, istər dastanda, istərsə də həyatda quldurluq və mütləqiyyət simvolu sayılır. Onlar oğlan və qızlarına həyat yoldaşı seçərkən onların şəxsi duyğularını nəzərə almadan yalnız özləri ilə bərabərlik edən qarşı tərəfin var-dövlətini nəzərə alırlar. Buna görə, onların ailə ocaqlarında həqiqi sevgi və məhəbbətin yeri boşdur. Halbuki, Koroğlu və Çənlibelin digər dəliləri ailə və cəmiyyətdə quldurluq və zorakılığa qarşı nifrət toxumu səpərək, təmiz insani duyğuları təbliğ edirlər. Koroğlu Eyvazı oğulluğa seçərkən saatlarla onun atası ilə mülayimliklə söhbət aparır, hətta öz qürurunu sındırmaqdan belə çəkinmir, təvazökarlıqla atanın razılığını əldə etməyə çalışır.

"Şahnamə" dastanlarının əksəriyyətində evlənmələr məhz ailə qurmaq üçün baş tutmur. Əksinə, burada nəzərə alınan yeganə məqsəd siyasi qüdrətə yaxınlaşmaq və sinfi mənafe baxımından daha yüksək mövqeyə çatmaq üçündür. Bir çox hallarda real həyat haqqında təsəvvürləri olmayan yoxsul qızlar, hakim təbəqənin təmtəraqlı və cah-cəlalı yaşayışına və var-dövlətinə vurulurlar. "Bəhram Gur" dastanında Bəhramın cah-cəlalının vurğunu olan yoxsul qızlar yalnız bir gecəni Bəhramla keçirirlər. Çünki onlar həmin gecədən sonra bir ömür hərəmxanada yaşamaq məcburiyyətində qalırlar.

TÜRK MİFOLOGİYASINDA HƏMZƏ OBRAZI KEÇƏL HƏMZƏ

*"Düşməninə inanan
adam sanki dağıdıcı seli
ev-eşiyinə yönəlmiş olur"*

Xalq hikməti

Türk xalqlarının mifik qəhrəmanlarından biri də Keçəl Həməzdir. O, ziyalılar və ayrı-ayrı folklorçular tərəfindən ədədlərin dəyərli mirası kimi yazıya alınmazdan öncə, yüzilliklər boyunca, zəhmətkeş kütlələrin sinəsində yaşamış, onlara düşməne

qarşı qələbə ümidi vermişdir. Folklorumuzda Keçəl surəti şahlar və digərlərinin çirkin əməllərini cəsarətlə ifşa etdiyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Xalq biliciləri, dastanda Keçələ müsbət rol verməklə, əslində kütlələrin zalımlara və ədalətsizliyə qarşı tükənməz gücünü nümayiş etdirirlər. Burada artıq öz səsinə və fəryadını başqalarının qulağına çatdırmaq imkanından məhrum olan cəmiyyətin aşağı təbəqəsinin nümayəndələri, səhnəyə çıxmaq fürsətini qazanırlar.

Həqiqətdə isə demək olar ki, müəyyən həssas məqamlarda Keçəlin əməlləri, gücü və igidliyi kütlələrə elə bir dərs verir ki, başqa vaxtlarda həmin dərsi öyrənmək çətin görünür. Beləliklə də, xalqa məxsus olan bu hünər, xalq qəhrəmanlarına elə bir güc bağışlayır ki, şərin qarşısında dayanmaqla, həqiqət aləminə yol tapa bilsinlər.

Keçəl, öz ayıqlığı sayəsində əcdadların dəyərləri təcrübəsindən, o cümlədən də sehrli vasitələr sayılan əsa, qılınc, papaq və xaldan istifadə edərək, şahları və onların nökrələrini ələ salaraq, despotizmi, zülmü ifşa edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Keçəlin, qələbəsində əsas rol oynayan səbəb, fədakarlıqdan başqa, onun hiyləgər üsullardan istifadə etməsindədir. Elə həmin xüsusiyyət və bacarıqla da onlar bütün əngəlləri aradan qaldırır, zalımların çirkin simasını ifşa edir, kütlələrə xoşbəxtliyə çatmaq üçün ümid verirlər.

Folklorlarda, qəhrəman düşməyə təkbaşına qalib gələ bilmədiyi təqdirdə, ilkin dövrün təfəkküründə müqəddəs sayılan dağ, at, ağac, yel, su və od kimi ünsürlər, yaxud da ki, yer üzərindəki tanrılar, Keçəlin köməyinə gəlib yol göstərərək onun qalib gəlməsinə şərait yaradırlar. Qətiyyətlə demək olar ki, folklor sahəsində, fantaziya qanadları yenilməz, gücü isə tükənməzdir. Elə buna görə də Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xalq kütlələrinin dünyəvi arzu və həsrətləri ən gözəl şəkildə öz əksini tapmışdır.

"Həmzənamə" müəllifinin fikrincə, Keçəl Həsən, ən qədim dövrlərdə yüzlərlə miflik, lirik və döyüş macarasını ehtiva edən dastanın qəhrəmanı olaraq, ideal insanın igidlik, özünə inam, vəfadarlıq, güzəşt və saflıq kimi yüksək xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Bu dastan "Koroğlu" dastanı kimi ayrı-ayrı səbəblər üzündən sonradan yenidən yazılaraq bərpa edilmişdir [80]. Bu yeni bərpa edilmədə, miflik Həmzənin islamı təbliğ edən və qoruyan tarixi bir şəxsiyyət kimi təqdim edilməsinə cəhd edilmişdir. Həmin dastanlarda, Həmzə bir tərəfdən əlləri Məzdəkilərin ədalətsevər tərəfdarlarının və qonşu millətlərin qanına bulanmış üzdənirəq adil (ədalətli) Ənuşirvanla dostluq

edir, digər tərəfdən isə çoxlu arvad alıb əyyaşlıq etmək üçün ələ düşən hər fürsətdən istifadə edir. Əslində isə "Həmzə" dastanında islamın yalançı təbliğatçılarının gözü görünməyən həqiqi siması ifşa edilir. Həmzə, bir tərəfdən peyğəmbərin əmisi Həmzə ibn Əbdülmütəllibi xatırladır, digər tərəfdən Abbasi xəlifələrinə qarşı üsyan edən Həmzə ibn Azərəkin şəxsiyyətini nümayiş etdirməkdir. Bundan başqa "Həmzənəmə" ilə Şərq ölkələrinin, o sıradan da Hindistan, Əfqanıstan və İranın dastanları arasında oxşar cəhətlər çoxdur.

Bu dastanın bəzi mühüm hissələri ilə "Şahnamə"dəki Rüstəm dastanı (o cümlədən də "Akvan div" əfsanəsi, öz oğlu ilə döyüşmək, qaranlıqları yarmaq Rəxş kimi bir ata malik olmaq) o qədər bənzərdirlər ki, bəzən oxucuya ələ gəlir ki, oturub "Şahnamə" oxuyur.

Həmzənin qələbəsi, türk xalqlarının xeyirxah və bilici ağsaqqalları tərəfindən xalqın düşməinə qarşı qələbəsi kimi nəzərə alındığı bir vaxtda, bir rəvayətə görə yarısı mələk, yarısı isə div olan qəhrəmanın Əşrəfdivzad adlı atı Koroğlunun məşhur atı Qırat və Rüstəmin atı Rəxş kimi, var qüvvəsi ilə qəhrəmanın yardımına qalxaraq, onun düşmənlərinə qarşı vuruşur.

Həmzə, islami xalat geyindiyi vaxt, nəinki ona Keçəl Həmzə deyə müraciət edilmir, əksinə ondan bir qəhrəman, Əmirəlmöminin və Cahangir [dünyanı fəth edən] kimi bəhs edirlər. Əslində isə dastanı yenidən yazıb yaradanlar çalışıblar ki, Həmzəni boy-buxun baxımından bir rəvayətə görə qisaboy olmuş Həzrəti Əliyə bənzətsinlər. Bundan əlavə, Həmzənin məzhəb və əsatirə görə zəif bir cəhəti də onun kosa olmasıdır. "Həmzənəmə"də "Əmirəlmöminin Həmzənin Qaf dağından çölə çıxması" adlı iyirmi beşinci dastanda oxuyuruq: "Ömər dedi: Ey nadan! Mənlə böyük ağıl Əmiri birgə getmişik, nədən tanımayım?

Əmir buyurdu: Məndə olan boy Həmzədə də var?

Ömər Moəddi dedi: Yalan danışma, Həmzənin saqqalı yoxdur.

Əmir dedi: Saqqal qoyub. Əmir bunu deyib papağı başından götürdü. Ömər Moəddi Əmirin sifətindəki yaşıl xalı görüb tanıdı..." [80].

Türk xalqlarında, o cümlədən də Azərbaycan xalqında kosa mənfəi xüsusiyyətlərə malikdir. Əgər qələbə qazanırsa, bu onun zəhmət, ağıl, zirəkliyindən deyil, onun yalançılığı və firıldaqçılığı nəticəsindədir.

Azərbaycanın "Kosanı günbatandan sonra aldatmaq olmaz" kimi müdrik atalar sözü, türk xalqlarının kosa kişilərə qarşı münasibətini göstərir.

Kosa, mifoloji inamlar baxımından, qışın və Əhrimən qüvvələrinin rəmzidir. Müəllifin fikrincə, Həmzə elə bir dövrə aiddir ki, onda fenomenlər yaxşı və pisə bölünmürdülər. Zərdüştdən öncəki dövrdəki kimi, hər bir fenomen həm yaxşı idi, həm də pis.

"Həmzənamə"də Nigar kimi mərd bir qadının yeri boşdur. Buradakı qadınların əksəriyyəti vəfalı bir arvad və çətin günlərin dostu olmaq əvəzinə, daha çox ehtiraslı və vaxtlarını kef içində keçirənlərdir.

"Koroğlu" mifində baxmayaraq ki, Həmzədən yalnız bir epizodda söhbət gedir, ancaq orada baş verən hadisələr o qədər mühümdür ki, bütün dastanı öz təsiri altına alır. Nigar xanımın cəsarəti, vəfadarlığı və qəhrəmanın sadəlövlüyü nəticəsində baş verən faciə, bütün dastanda özünəməxsus yer tutur. Bu da ona görədir ki, gündəlik həyat həqiqətləri, düşmənin inanmağın ağır və faciəvi nəticələri, o cümlədən də həmin sadəlövlük ücbatından xalqın ən yaxşı oğullarının qətlə getməsi, həmişə bəşəriyyətin ən ağır dərdlərindən biri olmuşdur.

Nigar xanım "Keçəl Həmzə tərəfindən Qıratın oğurlanması" qolunda, mənəvi gözəlliyin zirvəsinə çatır. O, döyüş fəndlərini, o cümlədən də ox atmağı və qılınc çalmağı öyrənərək, şücaət baxımından Çənlibel dəliləri arasında özünə mühüm yer qazanmışdır. Məhz buna görə də Nigar xanım, xalq mənafeyinə qarşı laqeyd olanlara baş əymədiyi və özü də cəsarət göstərdiyi üçün estetik baxımdan ideal bir qadın sayılır. Həmin qolda dəlilərin və ümumiyyətlə, insan mənafeyinin qorunması məsələsinin zərurəti ortaya çıxanda, artıq Nigar kimi mərd bir qadının sadəlövh mühaşizəkarlığına səbəb görünmür. O, həqiqəti qorumağı öz şəxsi həyatından üstün tutur.

Lakin "Həmzənamə" dastanında rolu olan qadınların heç birinin paklığı, sədaqəti və igidliyi Nigara çatmır. Həmin dastanda Həmzə, əlinə çox ağır döyüş alətləri götürən pəhləvanlara qalib gəlir. Amma buna baxmayaraq o özünün ehtirasına nəzarət etməkdə acizdir. O, etdiyi hər bir səfərində özü üçün yeni bir arvad alır. "Həmzənamə"-nin 69 dastanında yüzlərlə macərə baş verir. Minlərlə hündürboylu və güclü pəhləvan onun qarşısında diz çökür. Lakin belə bir vəziyyətdə nümunə üçün də olsa, Nigar kimi bir qadının izi-nişanı görünmür. Hətta dini xalat geymiş Həmzə də "Koroğlu" dastanındakı Keçəl Həmzə kimi o qədər də öz əhdinə sadıq qalmır. Elə buna görə də Həmzə özünün əhdə vəfəlilik xüsusiyyəti ilə azərbaycanlılar və başqa türk xalqları arasında müsbət mifik bir şəxsiyyət sayılır. Məhz bu baxımdan da "Koroğlunu tutmaq üçün bir Keçəl Həmzə gerek" kimi xalq ifadəsi

yararmışdır.

"Həmzənəmә"nin 17-ci dastanında Əmirəlmöminin Həmzənin eyş-işrət (kef) məclisində saqilik edən bir qadın var. O, nəhayət ehtirasını ona qələbəsi nəticəsində Həmzənin piyaləsinə [badəsinə] zəhər qatır. "Koroğlu" mifində Çəlibelə ayaq basan qadınların əksəriyyəti kişilərlə bərabər hüquqa malik olduqları üçün, onların döyüşü də müqəddəs sayılır. Lakin "Həmzənəmә" dastanında qadınların döyüşməsi nəinki müqəddəs sayılmır, hətta pis bir hərəkət kimi də pislənir. Belə bir münasibət də ona görədir ki, qadınlar, mədəni və iqtisadi baxımdan patriarxat münasibətlərinin əsiri olaraq, kişilərin ehtirasını söndürən bir əyləncəyə çevrilərək evin dər-divarı arasında, yaxud da ki hərəmxanada məhbus kimi yaşamaq məcburiyyətində qalırlar.

Bizcə, Koroğlunun atının Həmzə kimi bir şəxs tərəfindən oğurlanması mövzusu, dastandakı digər hadisələrin kökü kimi ilkin təfəkkür və düşüncə dövrünə gedib çıxır. Həmzə hətta "Həmzənəmә" silsilə dastanlarının bir qəhrəmanı kimi təqdim edildikdə də yenə atın oğurlanması mövzusu ortaya çıxır. Lakin bu dəfə Həmzə İshaq Nəbinin atını tilsim olunmuş bir bağda öldürür. Həmzə həmin mifdə Koroğlu kimi pəhləvanlara məxsus bir əxlaq və qeyri-adi bir gücə malik olur. Ondağı igidlik, özünə inam, vəfadarlıq, qonaqsevərlik, əhd-peymanə riayət kimi xüsusiyyətlər bir yerdə cəmlənərək onu hər cürə xəyanətdən və dostlara qarşı fırıldaqçılıqdan uzaqlaşdırır. Lakin zaman ötdükcə yenidən yaranmış dastanda ona dini xalat geydirildikdə o qədər insani keyfiyyətlərin yerini ehtiras düşkünlüyü və mənasız məzah alır. Kitabın katibi bu barədə yazır: "Bu kitaba islami bəzək verilib. Həmzənin mükəmməl bir müsəlman qəhrəmanı kimi təqdiminə çalışılsa da, görünür ki, həqiqət tam başqadır. Hadisələr Həmzənin müsəlman olmasından öncəki dövrə aiddir. Peyğəmbər həzrətləri (s) Əmir Həmzəni öz dininə dəvət etdi. Əmirəlmöminin Həmzə peyğəmbərin Allahın rasulu olduğunu qəbul etdi. Mübarək Məkkədə şadlıq təbilləri səslənməyə başladı" [80, s.12].

Həmzə, mifik bir şəxsiyyətdir. O, sonralar dünyanın digər xalqlarının mədəniyyətindən təsirlənərək, həmçinin həzrət Məhəmmədin (s) əmisi Həmzə ibn Əbdülmütəllibi, Həmzə ibn Azərekin, Şah İsmayılın oğlu birinci Şah Təhmasibin nəvəsi Həmzə Mirzənin adından bəhrələnərək yeni bir dastan formasında bərpa edilmişdir [157, 95].

Həmzə də Koroğlu kimi fəvqəltəbii səsə malikdir. Əgər Koroğlunun nəvəsi qarşısında Suri-İsrafilin [Axirət günündə

ölülərin dirilməsi üçün təyin edilən mələyin şeypuru] səsi milçəyin vızılına bənzəyirdisə, artıq Həməzinin səsinə aslanlar meşəni tərk edib, ilanlar mağaraya pənah aparırlar, Ordu sərkərdələri isə səsin əks-sədasından kar olmamaq üçün qulaqlarına pambiq tıxayırdılar. "Həmzə, hər yerdə axırncı çarə yolu olaraq fəryad qoparmaq istəyəndə, hərbiçilər pambığı ayaqqabıdan çıxarıb özlərinin və atlarının qulaqlarına təpirlər. Əmir, Allahın adını dilinə gətirib nərə çəkir. Onun nərəsinin səsinə geniş bir məsafədə yerləşən çöllər, dağlar və düzənliklər hərəkətə gəlir. Aslanlar ormanı tərk edib, ilanlar mağaraya sığınırırlar. Minlərlə at, öz yiyəsinə yerə çırpır və çöllərə qaçırırlar. Ömər və Ümyyənin adamları həmin atları tutub öz ordularına gətirirlər. Bəzisinin əlindən qılınca yerə düşür, bəzisinin də kamanı sınır" [80, s.14].

Maraqlıdır ki, "Həmzə" dastanı da Koroğlu kimi türk sülalələrindən biri olan Səfəvilər hakimiyyəti dövründə yazılmış və bir-iki istisnaçı çıxmaq şərtilə, gözəl və səlis nəslə yazılmışdır. Bu əsər, epik məzmun daşıdığı üçün oxucuda qorxmazlıq, fədakarlıq və igidlik duyğusunu oyadır, onu öz dövrünün çətinlikləri qarşısında dayanmağa hazırladır.

Deyənlərə görə, bu nəğil onuncu Hicri əsrində Əkbərşah tərəfindən toplanmışdır. Elə buna görə də istər məzmun, istərsə də yazı üslubu baxımından öz orijinallığını saxlaya bilməmişdir. Başqa-başqa xalqların terminləri əsərə daxil edilmiş, onu dəyişmişdir. Elə həmin səbəbə görə də bəzən oxucunu yorur. Lakin bu, heç də onun mütaliəsini azaltmır. Baxmayaraq ki, əsəri bərpa edərkən, ona əl gəzdirilmişdir, lakin onun mifik çərçivəsini dəqiq nəzərdən keçirdikdə, əsərin türkdilli xalqlara aid olması açıq-aydın özünü göstərir. Əgər ilkin təfəkkürə əsasən Koroğlu Çənlibel dağında oturmaqla ruhla birləşirsə və öz əslə olan təbiətə qovuşursa, Həmzə də Azərbaycanda əfsanəvi Qaf dağına gedərək güc qazanır və bir rəvayətə görə on səkkiz il orada Əhrimən qüvvələri yaxud divlərlə vuruşur. O, Koroğlu kimi dağdan yuxarı qalxaraq çiçəklənmənin və özəndə doğuşun zirvəsinə çatır. Çünki dağa qayıtmaq, anaya və əslə qayıtmaq deməkdir. Müəllifin fikrincə, "Həmzənamə"də adı çəkilən İrəm bağı Qoşabulaqla bir olmasa da, cəsarətlə demək olar ki, mifoloji baxımdan Çənlibel və Qoşabulaq keyfiyyətlərinə malik olmuşdur.

Əgər Koroğlu Ali kişi vasitəsilə Çənlibelə aparılıb, tanrılar məkanında oturursa, Həməzinin də oğlu Qaf dağında su pərilərinin südündən qidalanaraq böyüyür. O, yeddi yaşında ikən at sürməyi, döyüş paltarları geyib ox atmağı və divləri öldürməyi öyrənir. Ədədlərə (raqəmlərə) pərəstişin mifoloji bölmündə izah

edildi ki kimi, yeddi rəqəmi, Həmzənin oğlunun həddi-bülüğa çatıb, formalaşmasının göstəricisidir. Bu isə ilkin təfəkkürə əsasən, fürsət və təyinedici deməkdir.

Bunlardan başqa, "Məzdəkin hakim Əmirəlmöminin Həmzəni kor etməsi" adlı əlli yeddinci dastanında, Həmzə Koroğlunun atası Alı kişi kimi kor edilir, lakin Həsənpaşa əlilə deyil, Məzdək adlı bir hakimin əlilə görməkdən məhrum olur. "Koroğlu" mifində Alı kişi kor edildəndən sonra mübarizəni davam etdirdiyi kimi, Həmzə də kor edildikdən sonra kafirlərə qarşı vuruşur.

Həmzə, Xacə Xızırın yardımı ilə görmə qabiliyyətini bərpa edən bir yarpaq əldə edir. Bu dastanda Həmzə Əlburz dağının kənarından mifoloji inamlar baxımından müqəddəs sayılan və dünyanın mərkəzi hesab olunan Savalana doğru hərəkətə başlayır. O, Ərdəbildə ikən Ənuşiravana qarşı döyüşür. İran əsətinə əsasən, Zal, cəmiyyətdən və öz ailəsindən qovulduqdan sonra Simurğ onu qəbul edir və dağda natiqlik və elmlə məşğul olur. "Həmzənamə"də Həmzəni oğlu ilə birlikdə dağa aparırlar. Onlar əsəti baxımından Olimp kimi tanrıların toplandığı yer olan, o cümlədən də, ananın müqəddəs məkanı, ədalət istəyənlərin sığınacaq yeri və zalımların qətlgahı sayılan Qaf dağının zirvəsində təlim görməyə başlayırlar.

İran əsətirində də dağ, analıq simvoludur. Qədim İran inanc-larına əsasən, yer üzünün birinci insanı olan Kəyumərs, Alı kişi, Koroğlu, Maaday-qara və Həmzə kimi dağda yenidən doğulur. Müəllifin fikrincə, dağ, zirvəsində məskunlaşan bu mifik şəxsiyyətlərin hər birisi, öz zamanəsində bir tanrı olmuşdur.

Bizcə, məşhur "Həmzənamə" dastanının qəhrəmanı yenidən bərpa edilmiş, əsərdə təəssübkeş bir müsəlman və islam təbliğatçısı kimi təqdim olunsada, islamın meydana çıxmasından yüzilliklər öncə Asiya və Qafqaz sakinləri içərisində məşhur olan Azərbaycanın mifik bir şəxsiyyətidir. Dastanın mətnindən də göründüyü kimi, buradakı hadisələr, təəssübkeş hamiləri işğalçı ərəblərə qarşı ölüm-dirim mübarizəsi atəspərəstlik ayininin hakim olduğu dövrə aid olur. Bu mübarizə, xüsusilə, Azərbaycanda xalqın ən dəyərlı oğullarının başçılığı altında uzun illər davam etdi. Onlar partizan döyüş üsulundan yararlanaraq işğalçı ərəblərə öldürücü zərbələr endirdilər.

İşğalçılar milli kimliyimizi məhv etmək məqsədilə "Həmzə" dastanına dini don geydirib, onun məzmununu və mənəvi gözəl-liyini təhrif etməyə çalışsalar da, dastanda dağ tanrısına sitayiş və qılınc, ağac, torpaq, yer və daşın müqəddəs sayılması, açıq-aşkar ifadə olunur.

"Günlərin bir günündə Həmzə Qobeys dağının ətəyindən keçirdi. Birdən-birə dağın başından bir kişi aşağı enib, əmirin əlindən tutaraq onu dağın zirvəsinə apardı. Əmir soruşdu: "Sən kimsən?" Dedi: "Mən sənin ustadınam". Beləliklə, o bütün sənətləri əmirə öyrədib gözdən itdi" [80, s.76].

Yaxud, on altıncı dastanda oxuyuruq: "Bir müddətdən sonra Xacə tənhalığa qapıldı. Sonra da Əmirin şərbətinə bayğınıq dərmanı töküb, onun qolunu yararaq onun içinə iri bir daş qoyduqdan sonra yenə qolu tikməyə başladı. Daha sonra onun üstünə dərman yaxdı ki, Əmir ağrı çəkməsin və yara yeri görünməsin".

İlkin düşünçə və təfəkkürə əsasən daş, əsl və əcdad olaraq sayılmışdır. Bizdə insanın daşa dönməsi, yaxud da ki, yarısı daş, yarısı isə insan formasında olması, kamil insanın daşdan doğulması haqda çoxlu əfsanələr və dastanlar var. Xalqların bugünkü folklorunda, daşın mühüm yeri var. Məsələn, Azərbaycanın maldarları arasında yayılmış bir rəvayətə görə, yağış və dolunun yağması nəticəsində göydən yerə düşmüş, göz bəbəyinə bənzəyən bir daş, müqəddəs sayılmışdır. Maldarlar öz qoyunlarını müalicə etmək üçün gözdaşı adlanan bu daşı su ilə dolu bir təştin içinə qoyaraq qoyunlara həmin sudan içirdirlər və bununla da sanki onları hər cürə təhlükədən qoruyurlar.

"Koroğlu"da dağ ruhu, Alı kişi ilə oğlu, məzlum xalqın köməyinə qalxırlar. "Quzey Azərbaycanda Qızılça adlı bir kəndin yaxınlığında Daban təpəsi - deyilən bir yer var. Burada olan daşlar, göydən düşdüklərinə görə, həmçinin keçmişdən və gələcəkdən xəbər verdikləri üçün, habelə insanın dərmini anlayıb onun dərmanını da bildikləri üçün müqəddəs sayılırlar. Burada hər il doğan Anadaş adlı bir daş var. Bu daşı hara aparsalar da, yenə keçə vaxtı öz əvvəlki yerinə qayıdıb gəlir" [178, s.20-21].

Dastanda Xacə Bozorgmehr Həmzənin qolunda yerləşdirdiyi daş müqəddəs sayılaraq hər bir ziyanın qarşısını alır. Bir sözlə, bu daş hər bir zəhəri zərərsizləşdirib, onun daşıyıcısını bəlalardan qoruyur.

Ənuşirəvan dövründə yaranan rəvayətə görə, guya on iki min adanın sahibi olan Sədanşah, dəvəçi bir qızla evlənir. Qız, Sədanşah üçün Zırpı adlandırılan bir uşaq doğur. Zırpının doğularkən boyu 260 santimetr olur. Belə ki, yetmiş dəyə onu əmizdirməklə məşğul olurlar. Zırpı hakimiyyətə gəldikdən sonra əmr edir ki, dəmirdən onun üçün çəkisi yeddi yüz batman olan kürz qayırınsınlar. Zırpı Ənuşirəvanı boğaza yığır. Ənuşirəvan düşməne qalib gəlmək üçün Həmzənin əl-ayağına düşür. Burada Həsən Paşanın rolunu Ənuşirvan öz üzərinə götürmüşdür. O, öz

düşmənin aradan götürmək üçün ondan yardım istəyir və "Koroğlu" dastanında olduğu kimi söz verir ki, qələbə qazandığı təqdirdə qızını ona versin.

"Beləliklə də, səharisi gün şah taxta oturub, bütün vəzir və xidmətçiləri öz hüzuruna çağırır. Ənuşirəvan deyir: - Ey xaça Bozorgmeh, biza Zırpı deyilən bir əngəl ortaya çıxıb. Kimi onun üstünə göndərək?

Xaçə Bozorgmeh deyir: Bu işin öhdəsindən yalnız Əmir Həmzə gələ bilər. Şah deyir: - Əmir Həmzə Zırpının başını gətirərsə, mən qızımı ona verərəm. Xaçə deyir: Padşah öz sözünün üstündə durandır, neçə ki, onun dinində və millətində də belə olmuşdur. Ənuşirəvan and içdi. Xaçə dərhal Əmir Həmzəyə məktub yazıb çaparla birlikdə yola salır" [80, s.159].

Həmzə də Koroğlu kimi dağı müqəddəs saydığından Zırpı ilə döyüşə girməzdən öncə onun [dağın] ziyarətinə gedir. "Neçə gün keçdikdən sonra dağa çatdılar. Dənizçilər dedilər: Ey Əmir Həmzə, bu dağa ayaq basan böyükələr, Allahın salamını qazanır. Dağı ziyarət üçün, Həmzə əsgərlərə əmr etdi ki, dayansınlar. Əmir öz yaxın adamları ilə birlikdə yuxarı qalxıb dağı ziyarət etdi" [80, 163].

Həmzə, başqa bir rəvayətə görə, su pərilərini şahzadənin yardımı ilə Qaf dağına gedir. Şahın dediyinə görə, Həmzənin soyu və kökü pərilərə gedib çıxır. Yaxud da başqa sözlə desək, Həmzənin anası doğarkən bir pəriyə süd verir.

Həmzənin anası bu barədə deyir: - Bir gecə uşaq nənnidə ikən ağlamağa başladı. Onu əmizdirmək üçün yerimdən qalxdım. Fikirləşdim ki, Həmzədir. Əmizdirdim. Sonra onun üzünə diqqətlə baxanda gördüm ki, Həmzə deyil, başqasıdır. Onu nənniyə qoydum, xeyli keçdikdən sonra yenidən ona baxdıqda gördüm ki, Həmzədir. Bu sirri heç kimə danışmadım. Əmir (Həmzə) bu sözü anasından eşitdikdən sonra, pərilərin dedikləri sözü təsdiqlədi. Əmir Qaf dağına gedərkən pərilər tərəfindən gətirilmiş bir ata minir. At da uçub Əmir Həmzəni Qaf dağına aparır. Həmzə səfərə getməzdən öncə, arvadı Mehriyəni öz dostlarına tapşırır. Həmzənin Qaf dağında divlərlə döyüşməsi, dağın müqəddəsliyinə dair inamı müdafiə etməkdən başqa bir şey deyildir.

"Həmzə, bütün divlərlə, əhrimənləri, həm də atbaşıları, öküzbaşıları, dəvəbaşıları, tutubaşıları, itbaşıları, qarğabaşıları və ayrı-ayrı eybəcər canlıları, həm də Allahtəalanın Qaf dağında yaratdığı bütün bələləri öz qılıncından keçirəcəkdir" [80, s.252].

Həmzə də türk xalqlarının dastanlarındakı digər qəhrəmanlar

kimi, hər hansı çətinliklə qarşılaşdığı vaxtda Xızırın himayəsini qazanmış olur. Əmir Həmzə Qaf dağında bir divlə vuruşarkən, Xızır bir qoça kişi kimi zübur edib, ona çörək və balıq verdikdən sonra deyir: " - Ey, oğul divə ancaq bir yara (zərbə) vurmaq lazımdır. Sağın, ikinci yaranı vurma, yoxsa sağalıb güclənər"[80, 255].

Başqa bir rəvayətdə də Xızır, Həmzənin oğluna yardım edir və onu ölümdən qurtarır.

Dastanın qırx doqquzunçu epizodunda Həmzə Gilan padşahının qızı Giləsevarla evlənir. Lakin o uşağın doğumundan öncə səfərə gedir. Uşaq doğulduqdan sonra, Gilan padşahı onun qətlinə əmr verir. Ancaq uşaq bir neçə nəfərin yardımı ilə ölümdən qurtarır. Belə ki, Xızır peyğəmbərin göstərişi ilə, pərilərdən biri onu Qaf dağına aparır. Həmzənin oğlu da türk xalqlarının dastan və rəvayətlərinin əksəriyyətində olduğu kimi dağda böyüyüb tərbiyə alır. O müqəddəs məkanda ata minməyi və silahdan yararlanmağı öyrənir. Bu işdə o qədər bacarıq göstərir ki, artıq on yaşına çatanda ünlü bir döyüşçü olur.

Həmzə Yunanıstana etdiyi səfərdə bu ölkənin padşahı ilə döyüşməyə başlayır. Yunanıstan padşahı Hədis Yunanıstanın Yəstəftanus və Sədfunus adlı iki qardaşı oğlu var. Bu pəhləvanların hər birinin boyu qırx metrə yaxındır. Mühəribənin başlanmasının əsas səbəbi, Yunanıstan padşahının yeddi ölkə padşahı olan Ənuşirəvana vergi verməkdən yayınmasıdır. Bu mühəribədə iştirak edən Həmzə, Ənuşirəvanın kürəkəni sayılır. Yəstəftanusun əlində asanlıqla gəzdirdiyi gürzün çəkisi yeddi yüz batmandır. O, həmin gürzün hər zərbəsi ilə istənilən pəhləvanı yerə uzada bilər. Lakin gürzün zərbəsi Həmzəyə təsir etmir. Həmzənin səsi o qədər güclüdür ki, Yəstəftanusu dizə çökdürür.

"Yəstəftanus, ikinci xəncərini çıxarıb Əmir Həmzəyə doğru atdı. Xəncər az qala Əmirin çiyninə ilişəcəkdi. Bir az kədərlənib sonra əlini onun kəmərinə vurub dedi: "Ey yunanlı, indicə nəyə çəkəcəyəm". Yəstəftanus dedi: " Mən nənni uşağı deyiləm ki, sənin nərəndən qorxam!" Beləliklə, Əmir papağını göyə tulladı. Əmirin əsgərləri pambıqları özlərinin və atlarının qulaqlarına qoydular, Əmir Həmzənin adamları ordunun qabağını kəsdi. Əmir Həmzə nəyə çəkən kimi atların bir çoxu öz sahiblərini yerə çırpıb çöllərə doğru qaçmağa başladılar... Əmir Həmzə Yəstəftanusu qaldıraraq başı üstündə elə fırladı ki, bütün qoşun boylanıb bu səhnəyə baxdı. Sonra da onu yerə qoyub əl-ayağını bağladıqdan sonra Əmir Həmzəyə təhvil verdi". [80. s.206].

Dastanların birində Hürmüz Ənuşirəvan tərəfindən qarşılanan

Türk Sərkəb adlı bir qəhrəmanın adı çəkilir. Həmzə ilə döyüşdə gürzü ilə elə zərbələr vurur ki, atı "Əşqərdivzad" inildəməyə başlayır.

Həmzənin özü Türk Sərkəbin igidliyini etiraf edir: "Bu Türk Sərkəbi Bəhməndən baş görürəm".

Ömər Həmzənin cavabında deyir: "Ey Əmir, bu türkdür. Türk isə sədaqətli olur. Onu diri tutsan, əlbəttə ki, o müsəlman olub daha vəfalı olacaqdır" [80, s.354].

Bütün bu dastanlarda Həmzənin müsəlman kimi təqdiminə cəhd edilmişdir. Həmçinin bütün savaşların küfr ilə islamın arasındakı ixtilaf üzündən baş verməsini vurğulamaq istəmişlər. Lakin Həmzəyə geydirilmiş islam xalası, müvəqqəti bir əmanət olduğundan, bu epik dastanı təhrif etmiş, onun gözəlliyinə və səlisliyinə xələl gətirmişdir.

Hər dastanın sonunda heç də islam dünyagörüşü ilə uyğun gəlməyən şənlik mərasimləri qurulur. Dastanın bir hissəsində Türk Sərkəbin "La ilahə illəllah, İbrahim Xəlilüllah" - deyib islamı qəbul etməsindən sonra belə oxuyuruq:

"Əmir ayağa qalxdı, öz əlləri ilə onun əl-ayağına bağlanmış ipin düyününü açdı. Sonrada ona xalat geyindirib öz yanında oturdu və eys-ışrətə başladılar. Yemək gəldi. Yedilər və yığışdırdılar. Saqilər şərab bədələri gətirdilər, gözəl səsə malik xanəndələrlə çalğıçılar çalib oxumağa başladılar".

Bu dastanda Həmzə kərtənkələ yeyən bir ərəb kimi təhqir edilmişdir. Elə bununla bağlı Firdovsinin "Şahnamə"sində Rüstəmin dilindən Səd Vəqqasa xitabən deyilmiş məşhur şerini burada veririk:

"Dəvə südü içib, kərtənkələ yeyən ərəbin işi indi o yerə çatıb ki, əcəmin [farsın] taxt-tacının arzusundadır. Tüpürüm fələyin işinə".

Yaxud Həmzə Ənuşirəvanın qızı Mehrnigara vurulanda yanıq-yanıq bu şeri oxuyur:

"Ey gözəl, indi ki məni ovlayıbsan şikarını yəhərin kəməndinə bağla.

Belə ki, cəlvələlib ürəyimi özünlə aparıbsan, bu çətin işin çarəsini yalnız sən bilərsən".

Sonra da özünün yaxın dostu Ömərle Mehrnigarın görüşünə gedib ikisi də bir-birinə söz verirlər ki heç vaxt başqası ilə evlənməsinlər.

Həmzə, "Əmirəlmöminin Həmzənin mübarək Məkkəyə gedib, Qışam ibn Əlqəmə Xeybərini öldürməsi"- adlı yeddinci dastanda Qışamla döyüşə girir. Yetmiş metrə qədər boyu olan Qışamın səksən min atlı və piyada döyüşçüsü var. Kürzünün ağırlığı isə üç

yüz əlli batmandır. Həmzə Məkkənin Qışam qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındığı vaxt belə hərəkət edir:

"Beləliklə də sağ əlini sinəsinin sol hissəsinə, sol əlini isə sinəsinin sağ tərəfinə qoydu. Başını yəhərin qabarıq hissəsinə əyib elə bir nərə çəkdi ki, on altı ağaclıq bir məsafədə yerlə göy, dağlarla daşlar titrəməyə başladı və əsgərlərin əlindəki kaman yerə düşdü" [80, s.94].

Ənuşirəvan, Həmzə qoşununun bu işini gördükdə Xacə Bozorgmehrdən onun səbəbini soruşur. Bozorgmehr, Həmzənin nəre çəkəcəyini və nərəsinin səsinə nələrlə olacağını ona xəbər verir.

Ənuşirəvan deyir: - Ey Xacə, əgər mən qulağıma pambıq qoysam, onda Həmzənin nərəsini neçə eşidə bilərəm? Xacə deyir:

- Əmr et, taxtı qursunlar. Üstündə əyləşərsən. Nərə səsinə bayılsa da, heç olmasa taxtın üstünə düşərsən".

Beləliklə də, Ənuşirəvan taxta oturdu. Həmzə nərə çəkib, Bəhramı qaldırıb başı üstündə fırladaraq yerə çırpıb sinəsi üstündə oturdu. Sonra da onun əllərini bağlayıb Məqlib Ələbiyə təslim etdi. Bayqınlıqda olan Ənuşirəvan huşa gəlib deyir: - Ey Xacə, sən düz deyirdin. Həmzə nərə çəkəndə birdən elə bildim ki, göylər yerə düşdü, yaxud dağ dağa dəydi və ya İsrəfil əleyhissəlam şeypur çalmağa başladı.

Azərbaycan və türkdilli xalqların əsətirində, qəhrəmanların səsinin gücü, onların fiziki qüdrətini göstərməkdən başqa, həm də ədalətin ədalətsizliyə qarşı gücü deməkdir. Bizim əsəti dövründəki əcdadlarımız, ədalətə, cəmərdliyə, igidliyə, onun haqlı olmasına dərinəndən inanırdılar. "Həmzə" dastanında qəhrəmanların əksəriyyəti cəzakar qüvvəyə malikdirlər. Ərcədin beş yüz batmanlıq, Qeymaz Xavərinin yeddi yüz batmanlıq, Həmzənin isə min yüz batmanlıq güzü var. Qışamın boyu yüzə yaxın, Əlqəmə Xeybərinin boyu isə doxsana yaxın metrdir. Əmər Üməyyənin papağının böyüklüyü beş metrdir. Altıncı dastanda, Həmzə iki barmağı ilə Humay Tayifini qayışından tutub, göyə elə tullayır ki, adamlar onun gözündə bir sərcəyə bənzəyir" [80, s.83-92].

İyirmi dördüncü dastanda, oğlu həzrət Suleyman tərəfindən bir sandıq içində həbs edilən dişi div ağlayaraq tanıyıya yalvarıb istəyir ki, sandığın qapısını açmaq üçün Həmzəni yardımına göndərsin. Bu elə möhkəm sandıqdır ki, Qaf dağının doxsan min doqquz yüz divi onu açmaqda aciz qalıblar. Lakin Əmir Həmzə Allah adını dilə gətirərək, əlini sandığın qıfılına vuran kimi açılır.

On üçüncü dastanda Əlqəmə Xeybəri, öz oğlunun intiqamını Həmzədən almaq üçün yola düşür. Döyüş meydanı hazır

olduqdan sonra Həmzə meydana girib düşməni tələb edir. Əlqəmə, qısa boylu Həmzəni görəndə onun məşhur dünya pəhləvanı olduğuna inanma bilmir. Elə ona görə də soruşur:

- Ey atlı, mən Əmir Həmzəni istəmişdim. Sən kimsən? Olmaya öz ayağınla qəbirə gəlibsən?

Pəhləvan dedi:

- Mən Həmzə Əbdülmüttəlibəm.

Əlqəmə soruşdu:

- Yüz metrlik Qışamı öldürən Həmzə sənsən?

Əmir dedi:

- Bəli yüz metrlik Qışamı öldürən Həmzə mənəm, üstəlik doxsan metrlik Əlqəməni də öldürəcəyəm [80, s.136].

"Həmzənamə"də dastanın Həmzə adlanan əsas qəhrəmanının Koroğlu kimi iki sehrli atı var. Bu sehrli atlar, Koroğlunun Qırat və Duratı kimi, ən çətin şəraitdə qəhrəmanı düşmənlərdən qoruyur, bədxahlarını cəzalandırır, bəzən də qəhrəmanın özünün xəbəri olmadan düşmənlərini həlak edir.

"Əmirəlmöminin Həmzə Qüreyşini qaytararkən özü qabaqda gedirdi. Birdən baxıb gördü ki, dişli bir div bir sandığı yaxına gətirə - gətirə ağlayır və deyir: "İlahi, Həmzəni yetir!"

Əmir bunu görəndə kimi yaxınlaşıb soruşdu: - Ay arvad, Həmzəni nə üçün istəyirsən? Arvad dedi: - Mənim oğlum bu sandıqdadır. İstəyirəm ki, Həmzə qəlib onu sandıqdan çıxartsın! " Əmir dedi: - "Oğlunu kim bu sandığın içinə salıb?" Arvad dedi: - "Süleyman peyğəmbər əleyhissalam. O, mənim oğlumu sandığa salıb dedi ki, gözlə, ərəb Həmzə gəlib özünü iki nişanəsini səndən soruşduqdan sonra səni qurtarar".

Əmir dedi: "Qaf dağında olan doxsan min doqquz yüz div nədən bu sandığı sındıra bilmədilər? Arvad dedi: - Qaf dağının divləri toplaşdılar, lakin onlardan heç biri sandığın qıfılını sındıra bilmədilər. Beləliklə də, Əmir Allah təalanın adını dilə gətirib sandığın qıfılına toxunan kimi qıfıl sındı. O, ust - ustə üç sandıq açdı. Divin iti dişli sandıqdan çölə çıxdı. Div Əmirə dedi: Mən qulluğundayam, nə istəsən əmr et yerinə yetirim. Əmir öz ürəyində fikirləşdi ki, divin boynuna minib öz qoşununun yanına getmək ona yaraşmaz. Onun üçün də dedi: - "Ey itidiş div! Məni adamların içinə apar".

İti diş div Əmiri boynuna alıb ayağa qalxdı. Sonra da Əmirdən soruşdu: - "Ey Həmzə, o yuxarıdan dünyanı necə görürsən?" Əmir dedi: - "Bir ev kimi". Yenə qaldırıb soruşdu: - "Ey Həmzə, indi necə görürsən?" Əmir dedi: - "Bir otaq kimi görürəm". Div dedi: - "Ey Həmzə, de görüm səni dağa çırpım, yoxsa dənizə?" Əmir dedi:

- "Ey bədbəxt! Mən sənə yaxşılıq elədim. Sən mənə nə üçün pislik eləmək istəyirsən?" Div dedi: - "Ey axmaq, eşitməmişən ki, div tərsinədir, ona yaxşılıq etsən, mütləq o pislik edəcək! İndi əmr elə, səni haraya çırpım?"

Əmir öz ürəyində fikirləşdi: Əgər desəm, dənizə vur, onda məni dağa çırpacaq. Belə olarsa, param-parça olacağam. Əgər desəm məni dağa vur, şübhəsiz ki, dənizə çırpacaq. Belə olduqda da dənizdən sağ çıxmağıma ümid var. Əmir bunu fikirləşib dedi: - "Ey div! Məni dağa çırp ki, canım tez çıxsın". Div dedi: - "Yox, mən heç vaxt səni dağa vurmaram. Səni dənizə ataram, balıqlar ətinə yesinlər". Div bunu deyib Əmiri dənizə tulladı. Əmir, göydən düşərkən gözlərini yumdu. Allah təala mələklərə əmr etdi ki, Həmzəni astaca yerə qoysunlar. Əmirəlmöminin yerə endikdə gözlərini açdı. Ayağa qalxıb Allaha şükr elədi. Silahlılar Əmirdən ayrılmuşdı. Onları yığıb yola düşdü. Əmiri dənizə tullayan div gəlmişdi bulaqdan su içsin. Su pərilərindən neçəsi də gəlmişdi. Div, su pərilərindən birinə aşiq oldu. Əlini uzadıb onu tutdu. Su pərisi divin əlindən xilas olmağa can atsa da, div onu buraxmadı. Təsədüfən elə bu anda Əmir çatıb onu öldürmək istədi.

Div, Əmiri görən kimi dedi: "Ey Həmzə, Süleyman əley-hissalamın mehtəri demişdi ki, div nəslindən bir at ərsəyə gələr, Həmzə isə ona minər. Əgər bu su pərisini mənə versən, mən sənə bir at bağışlaram". Əmir Həmzə su pərisini nəsihət dili ilə ram etdi. Pəri isə dedi: - "Ey Əmir, divi qəbul etdim".

Bundan bir müddət keçdikdən sonra, su pərisi divdən hamilə oldu və tezliklə bir uşaq doğdu. Doğulan uşaq at şəklindəydi, lakin üç gözlu idi. Anasından ayrılan kimi Əmirə yaxınlaşıb başını onun ayağına sürtdü. Əmir ona Əşqər Divzad adını verib alnından öpdü. Əmir onun böyüməsi və tərbiyəsinə diqqət yetirirdi. Neçə gün keçdi. Bir gecə div Pəri ilə söhbətə başladı: "Ey pəri! Nədən balamızı insan oğlu insanın minməsinə rəva görürsən?" Pəri dedi: "Ey axmaq! Əgər səndən əmələ gələn uşaq minməyə layiq at olmasaydı, onda nə üçün sən divdən və mən su pərisindən at dünyaya gəlirdi ki?"

Div dedi: - "Bunu mən rəva görə bilmərəm! Mən Həmzəni öldürəcəyəm".

Bu sözləri eşidən Əşqər Divzad ayağa qalxıb dörd ayaqla divin başına elə zərbə vurdu ki, beyni yerə səpələndi. Pəri isə aradan çıxıb qaçdı. Əmir yuxudan durub divin öldüyünü, pərinin isə getdiyini öyrəndi. Bildi div nəse pis iş edib ki, Əşqər onu öldürüb" [80, s.273-275].

Həmzə bu hadisələrdən sonra, oradan yola düşür. Əşqər

Divzad da kölgə kimi onun dalınca gedir. Hər gecə Həmzə yuxladıqdan sonra Əşqərin anası pəri, gəlib onu əmizdirir. Əşqər böyüyüb otlamağa başlayır. Günlərin bir günü Əşqərin ayaq sümüyü çatladığından yeriyyə bilmir. Əmir Həmzə bundan narahat olub qəm dəryasına cumur. Elə həmin anda Xızır zühur edib Əmirdən nə baş verdiyini öyrənir.

Xızır Əşqərin ayaqlarına dörd nal vurub onu buraxır. Xızırın bu işi əsatir baxımından Həmzənin atından ölümü uzaqlaşdırmaq deməkdir. Başqa sözlə desək, Əşqər Xızırın yardımını ilə əbədi həyata çatır. Sonra Əmir Həmzə bir rəvayətə görə, divlərlə qarşı - qarşıya durur. "Qan gölü axmağa başlayır. Divlərdən çoxu ölür, qalanı isə qaçırlar. Divlər qaçarkən ağaclar altında Həmzənin dostlarından olan Bəhlula, həm də Əşqər Divzadə rast gəlirlər. Divlərin öldürülməsi burada da davam edir. Əşqər isə həm dişləri, həm də təpikləri ilə divləri öldürməyə başlayır" [80, s.278]. Bu dastandan başqa, Əşqər Divzad ayrı - ayrı dastanlarda da şərx qüvvələrinə [divlərə] qarşı vuruşur.

Həmzə, bir rəvayətə görə filqulaqlılar şəhərinə (bu diyarın sakinləri qulaqları fil qulağına oxşayan adamlardır) səfər edib. Bu diyarın Qərbi Tacdar - adlı padşahı Həmzəni səmimi qarşılayır. Həmzə soruşur: "Buradan dünyanın ucu - bucağı harayadək gedib çıxır?" Şah deyir: " - Ortada yeddi dəniz var. Birincisi su dənizidir. İkincisi od dənizi, üçüncüsü tüstü dənizi, dördüncüsü qan dənizi, beşincisi qaynar dəniz, altıncısı qulzum, yaxut tufan dənizi, yed-dincisi isə mühit dənizidir. Bu yeddi dənizdən keçsən, Qaf dağından baş çıxarırsan".

Əmir eyş - işrətlə məşğul ikən, xəbər gətirdilər ki, Sümum Div, padşah Qərbi Tacdarın qızını oğurlayıb özü ilə apardı. Əmir dərhal Əşqərə minib divin izinə düşdü. Sonunda isə onu haradasa tapdı. Əmir, Əşqəri quyunun başında buraxıb, özü isə qüyü dibində Sümum Divlə döyüşə başlayır. Başqa divlər fürsətdən istifadə edib qaçmağa başlayırlar. "Divlər quyudan çıxmaq istəyərkən, Əşqər, hər birinin alnından elə möhkəm vurur ki, divlər yerindəcə ölür" [80, s.281-283]. Həmzə divi öldürüb, filqulaqlılar şahının qızını qurtarır, sonra da Əşqərə minib Qaf dağına doğru sürməyə başlayır.

Üçüncü dastanda, Həmzə doğularkən, öngörücülər onun gələcəyini belə xəbər verir: "...bu uşağın adı Həmzə olacaq. O, yer üzündəki bütün şahlardan vergi alacaq və yeddi ölkənin sahibi olacaqdır. O, həm də hakimləri öz quluna çevirəcəkdir".

Dastanların əksəriyyətində Həmzədən dünya pəhləvanı, comərd deyə bəhs edilir. Onun özü isə həmişə pəhləvanlara

xitabən deyir: "Ya kişi ol, ya da ki, kişiliyin qulluğunda ol" [80, s.105].

Bir rəvayətə görə, Həmzəni dağa aparıb bütün hünərləri, həm də döyüş hünərlərini ona öyrədən kişi, Qeyb idi. Bəzi rəvayətlərdə də Həmzənin, mələklərdən biri sayılan Cəbrailin şagirdi kimi təqdim edirlər.

Otuz dördüncü dastanda, Həmzə əldə etdiyi qələbədən sonra, şorab qədəhini götürüb üç gecə-gündüz eys-ışrətlə məşğul olur. Dördüncü gün İran və Turan qoşunları ilə döyüşə başlayır. Həmzənin Səmsam və Qəmqam adlı qılıncları qarşısında kimsə dayana bilmir. Gecə vaxtı Həmzənin nəəsi ərəbləri fərhəlandırır, müharibəni davam etdirirlər. Lakin Həmzə möhkəm yaralandıqdan sonra ata deyir: " - Ey vəfalı at! Məni bu kafirlərin içindən çıxart. Bunu deyib huşunu itirir" [80, s.359].

"Əşqər Divzad elə ki, bildi Əmir ayaqdan düşüb, çölə çıxmaq istədi. Kafirlər isə ona qəsd etmək istəyirdilər. Əşqər, onların hər birini diş, əli və təpiyi ilə vurub yerə sərdikdən sonra əlli metrlik bir məsafəni adlaya bilirdi. O, çıxıb dağ - daşa doğru yollandı". Həmzənin vəfalı atı səhərə qədər onun başı üstündə keşiyini çəkirdi. Suyun kəsilməsini görən dəyirmançı çaya doğru hərəkət edir. Həmzəni görən kimi dəyirmançı ona yadım etməyi qərara alır. Bu dastanda Həmzənin sehirli atı Əşqər, qəhrəmanın kəmərinə yapışaraq, ona yardım etməkdən başqa, həm də dəyirmançıdan istəyir ki, bu işdə ona yardım etsin. Çaydan sahilə gəlib çatdıqda da, at oturur ki, dəyirmançı Həmzəni düşməmək və sağlam evə çatmaq üçün ona bağlasın.

Rəvayətlərə görə, "Əmir Həmzə yeddi gecə - gündüz gözünü açıb Əşqəri başı üstündə dayanmış görür. Əşqər, Əmiri oyaq gördükdə kişnəyib dəyirmançını çağırırdı" [80, 360].

Həmzə, bu ölümcül yaradan qurtardıqdan sonra, gündə bir qoyunu kəsib yeyir. İyirmi üçüncü dastanda, Həmzə, divlərlə savaşa ikibaşlı bir div onun yeməyinə dərman tökdüyü üçün bihüş olur. Sonra da div silahlarını götürdükdən sonra onu o qədər döyür ki, tamamilə param - parça edir. Div, daha sonra bir dəvəni öldürüb, Həmzəni onun dərisinə bükərək, Qaf dağına aparır.

Həmzə Qaf dağında ikən Simurq onu götürüb öz yuvasına aparır, sonra da yenidən uçub gedir. Simurq balaları gözlərini açdıqda Həmzəni görürlər, və onunla söhbətə başlayırlar. Həmzə başına gələnləri onlara danışır. Simurq qayıdan kimi, balaları baş verən hadisəni, analarına danışır. Simurq Həmzəni ianayıb üzr istədikdən sonra, öz belinə mindirib, onu div tərəfindən bihüş

edilən həmin İrəm dağına aparır. Həmzə həmin dastanda Simurqun yardımından yararlanaraq həmin bağda bir ağacın başına qoyduğu silahını aşağı endirib belinə bağlayır. O, öz silahını belinə bağladıqdan sonra vurduğu ağır zərbə ilə divi öldürür.

Dastanın mətnində baş verən hadisələrdən bəzisi "Şahnamə" və dünya xalqlarının ayrı-ayrı əfsanələri ilə səsləşir. Bu mədəni, iqtisadi və siyasi münasibətlərin qarşılıqlı genişlənməsi nəticəsində olmuş, alınan hər bir təsir, yerli şərtlərlə uyğunlaşdırılmışdır. "Həmzə" nağılı, ərəblər, sonradan isə məcburiyyət qarşısında islamı qəbul edən xalqlar içərisində maraqlı və tərbiyəvi bir dastan kimi tanınmışdır.

İndi də qısaca olaraq "Həmzə" dastanının şərhinə başlayırıq. Koroğlu, tanrılar məkanını olan Çənlibeldə səngər quraraq Türk, kürd, gürcü, ləzgi xalqlarının ən dəyərli oğullarının yardımı ilə şahlara, xanlara, paşalara və bəylərə öldürücü zərbələr vurur.

Xalqların xoşbəxtliyinin düşməni olan mürtəcə qüvvələr, Toğatda bir yığıncaq quraraq, öz xəyanətkar əməllərini həyata keçirmək üçün Koroğlunun zəif cəhətlərini öyrənməyə, bununla da Çənlibeldəki döyüşçülərin məğlubiyyətinə zəmin yaratmağa çalışırlar.

Dövrün ən mürtəcə quldurlarının simvolu olan Mahmudpaşa həmin iclasda deyir: - Koroğlu niyə sakit olmur? Niyə tacirləri soyub, karvanları qarət edir? Nə üçün paşaları, bəyləri və xanları təngə gətirib?

Həmin xəyanət yığıncağında Toğat hakimi Mahmudpaşa, oğlan övladından məhrum olduğunu söyləyərək, Keçəl Həmzə adlı ürəyisadə bir gəncin hissiyatına təsir edir.

Bəzi rəvayətlərdə Keçəl Həmzə Bəy ləqəbinə malik olub paşalar və xanlarla bir məclisdə oturub-dursa da, sınıfı baxımdan onlarla eyni deyildir. Dastanın mətnindən göründüyü kimi, kasıblar sinfinə mənsub olduğu üçün xəyanətkarlar məclisinin aşağı başında oturan Keçəl Həmzə, öz hissiyatına qapılıaraq psixoloji səbəblər üzündən Qıratı oğurlamaq vəzifəsini elə bir şəraitdə öhdəsinə götürür ki, məclisdəki xanlarla paşalar, Koroğlu adı gələndə bir künce sıxılır və dilləri tutulurdu.

Aydın görünür ki, düşmən, xalqın ölməzlik simvolu olan Koroğlunun şəxsiyyət və bacarığına, həmçinin onun döyüş qabiliyyətinə tam bələddir.

Həsən paşa:

"Əlahəzrət sağ olsun. Doğrudan da Koroğlu hamının canını boğazına yığıb. Mən indiyə qədər fikirləşirdim ki, paşalar onun

öhdəsindən gələ bilər. Atasının gözləri mənim əmrimlə kor edilmişdir. Allah qoysa əlahəzrətin razılığını alıb, Koroğlunun özünü də İstanbulda dara çəkərəm. Hər halda, əlahəzrət sağ olsun. Koroğlunun böyük məclislərə nüfuz edib, xəbərləri ona çatdıran çoxlu adamları var. Elə buna görə də, öz fikrimi xəlvətdə sizinlə bölüşmək istəyirəm" [110, s.113].

Danışqların sona çatmasından sonra əlahəzrət Həsən paşaya kitabən deyir:

"Həsən paşa! Sənə qırx gün vaxt verirəm. Əgər bu müddət ərzində Koroğlunu məhv edə bilsən, səni baş nazir təyin edəcəyəm. Yoxsa, bacara bilməsən, onda...!"

Həsən paşa dərhal işə başlayıb, Koroğluya qarşı məqsədini həyata keçirmək üçün plan təkmiləşdirir. Bu arada Ərəb Reyhan adlı birisi də Koroğluya zərbə vurmaq üçün hazır olduğunu bildirir. Elə həmin vaxt, Koroğlunun atının xislətinə hər kəsdən yaxşı bələd olan Mehtər Murtuz adlı bir şəxs belə deyir: "Ancaq orasın deyim ki, Koroğlunun igidliyinin düz yarısı Qırıtdandır. Nə qədər ki, o, Qırıtın üstündədi, biz ona heç nə eləyə bilmərik. Əgər Koroğlunu məğlub etmək istəyirsənsə, bir təhər o atı onun əlindən çıxart!" [110, s.116].

Mehtər Murtuzun sözləri Həsən paşanın ağına batır. Elə həmin səbəb görə də məclis iştirakçılarından yardım istəməyə başlayır. Lakin heç kəs bu təhlükəli işə qarışmağa cürət etmirdi. Elə bu arada birdən-birə Həsən paşa məclisin aşağı başında oturan və üst-başından kasıblıq yağan bir nəfərin ayağa qalxdığını gördü. Həsən paşa diqqətlə baxdıqda onun Keçəl Həmzə olduğunu başa düşdü.

Həmzə möhürlənmiş sənədi aldıqdan sonra Qırıtı əldə etmək məqsədilə xanların məclisindən çıxıb Çənlibelə yola düşdü.

Dastanın bu hissəsində, Koroğlunun şəxsiyyəti ətrafındakı mübahisələrin getdiyini, həmçinin onun bir insan kimi zəif və güclü cəhətlərinin qabarıq şəkildə göstərildiyini nəzərə alaraq, burada şəxsiyyət və onun əsas göstəricilərinə qısaca işarə edirik.

Keçəl Həmzə, Çənlibelə Koroğlu ilə qarşılaşdıqda, bəşəriyyətin səadətini zülmə qarşı mübarizədə görən qəhrəmanın insani hissiyatına təsir etmək üçün belə deyir:

"Qadani alım, mən ilxıçıyam. Bir ilxıçı kimi bütün ömrümü səhərdən axşama qədər bəylərlə paşaların qulluğunda olmuşam. Qurbağa dolu gölməçələrdən o qədər su içmişəm ki, dodaqlarımda ziyl çıxıb. Kaş ki, anam mənim yerimə qara bir daş doğaydı. Keçəliyimə görə heç bir evdə qulluqçu işləməyimə icazə vermirlər. Bəli, keçəlik ucbatından bu geniş dünya mənim üçün daralıb,

qaranlıqlaşmışdır. İndi də igid Koroğlunun adını eşidib, onun ümidi ilə buraya gəlmişəm. Deyilənə görə, Koroğlu cəmərd və əliaçıqdır. O, öz çörəyini heç kəsdən əsirgəməz. İstəyirəm ki, ya mənə icazə versin süfrəsinin artığını yeməklə ömrümü keçirim, ya da ki, başımı üzüb, mənə dünyanın dərd-sərindən birdəfəlik xilas etsin" [80, s.118].

Koroğlu, Həmzə ilə qarşılaşdığı zaman öz insani hissiyatına təslim olub, zəhmətkeşlərə bağlı olduğu üçün və yalnız zahiri vəziyyəti nəzərə aldığı üçün ona Çənlibelə sığınmağa imkan verir. Bu ehtiyatsızlıq elə şəraitdə olur ki, qəhrəmanın ən kiçik səhvi belə, Çənlibeldəki mübarizlərin varlığını və taleyini cürbəcür təhlüklələrlə qarşı-qarşıya qoya bilərdi.

Sözsüz ki, Koroğlu, saydığımız bu amilləri bir-biri ilə tarazlaşdırmaqla, dastanın bu bölümündə də mifik bir şəxsiyyət kimi meydana çıxma bilərdi. Ümumiyyətlə, demək olar ki, dastanın bu hissəsində ən böyük tragediya artıq baş verir.

Lakin qəhrəmanı rüsvayçılığa çəkən bu faciə, onun şeytani qürurundan deyil, hissiyatına qapılmaq zəfəndəndir. Bu isə iradə və itigözlülüklə vaxtında ortadan qaldırılanda Koroğlunu daha da təcrübəli və ayıq edir.

Elə buna görə də Koroğlu, ağlaya-ağlaya onun ayağına düşən və onu Çənlibelə aparmasını xahiş edən Həmzəyə belə deyir:

- Ayağa dur, sən kişisən, kişi isə bir tikə çörək üçün başqalarının ayağına düşməz.

Beləliklə də, Koroğlu, Həmzəni anti-feodal hərəkətinin qaynar nöqtəsi və qartallar məkanı olan Çənlibelə aparır.

Dəlilərin və Nigar xanımın ayıq-sayıqlığı nəticəsində Keçəl Həmzənin Çənlibelə gəlişi ilə bağlı etiraz səsləri yüksəldikdə Koroğlu onlara deyir:

- Görürsünüz ki, yazıq adamdır. Bu bizə nə ziyan yetirə bilər ki?

Bununla da o, öz dostlarının yerli etirazına və onların xəbərdarlığına əhəmiyyət vermir. Öz dəlilərinin xəbərdarlığına bu diqqətsizlik o yerə gətirib çıxarır ki, Koroğlu Düratın ayaqlarındakı zəncirin qıfılının açarını Keçəl Həmzəyə tapşırıb, adını isə dəyişərək "Kaloğlan" qoyur.

Keçəl Həmzə, Mahmud paşanın ona verdiyi vaxtın başa çatmasına neçə gün qalmış, çarəsizlikdən Qıratın yerinə Düratı oğurlamaq qənaətinə gəlir və gecənin qaranlığından istifadə edərək Çənlibeldən qaçır.

Həmzə üç gün, üç gecə at çapdıqdan sonra Qırqlar dəyirmanına çatır. Çənlibeldə isə hay-küy qopur. Keçəl Həmzənin

Çəlibelə nüfuz etməsi və Alı kişinin çətin sınaqlarından başı uca çıxan Dürat kimi şəhərli atı oğurlaması, xanımların, Koroğlunun digər döyüşçülərinin nigarançılığına gətirib çıxarır.

Çəlibel döyüşçüləri, Koroğluya saymamazlıqla yanaşaraq, ondan nə qədər incidiklərini büruzə verirlər. O, gücü hər yerdə hakim olan bir vaxtda belə, heç zaman ədalətsizlik etməyən və həmişə həyatdan düzgün nəticələr çıxararaq ölümü də mərdliklə qarşılayan bir qəhrəmandır. Sözsüz ki, belə bir qəhrəman, tale yüklü həlledici anlarda, çiyinə götürdüyü mühüm vəzifədən boyun qaçıra bilməz.

Koroğlu, Çəlibel dəlilərinin özünə qarşı haqlı saymazlığını görəndə Eyvaza deyir ki, ona şərab gətirsin. Koroğlu, dayanmadan yeddi tuluq şərabı içib, Dəli Mehtərdən tələb edir ki, Qıratı yəhərləyib hazırlasın. Koroğlu, birinci dəfə olaraq birçə kəlmə danışmadan Qıratə minib Həməzənin dalınca yola düşür. Uzun müddət yol getdikdən sonra Həməzənin neçə yüz metrliyinə çatır. Lakin dastanın bu hissəsində də Həməzə dəyirmançıını aldadaaraq onun paltarını geyinir və peşəkar bir dəyirmançı rolunda meydana çıxır.

Koroğlu dəyirmanə girib, dəyirmançı hesab etdiyi Keçəl Həməzədən atlı Keçəl Həməzənin yerini soruşur. Keçəl Həməzə deyir:

- O, anbarda gizlənib, bilmirəm nə olub ki, səni görəni kimi qaçib gizləndi. Mənə də tapşırı ki, yerini sənə deməyim.

Koroğlu atdan enib Həməzəyə deyir:

- - Gəl bu atı saxla, baxım görüm harada gizlənib?

Koroğlu, Həməzəni axtarmağa başlayınca, Keçəl Həməzə fürsətdən istifadə edərək, Çəlibeldə azca xislətinə bələd olduğu Qıratı minib qaçır. Koroğlu, iş-işdən keçəndən sonra Həməzənin kələyini başa düşür. Çarəsizlikdən yalvar-yaxar edir ki, bəlkə Qıratı özü ilə aparmasını. Ancaq Keçəl Həməzə Həsən paşayla bağladığı əhd-peymanə sadıqdır.

Həməzə, Koroğlunun sözlərini eşitdikdən sonra deyir:

- Koroğlu! Əmin ol ki, mən atı dünya malına dəyişməyəcəyəm. Həsən paşa ilə etdiyim bir şərtə görə, Qıratı ona versəm, kiçik qızı - Dona xanım mənim olacaq.

Nəhayət, Koroğlu, qarı ilə söhbətində Qıratın saxlandığı yeri öyrənir. O, aşıqlığı və Çəlibeldəki Qoşa bulaq suyundan içdikdən sonra ona bağışlanmış gözəl səsi sayəsində Həsən paşanın sarayına yol tapır. Hamı, toy məclisinə aşığın gəlməsindən sevinir.

Koroğlu, qısa bir müddətdə Həsən paşaya və Keçəl Həməzənin toy məclisinin digər iştirakçılarna elə güclü təsir edir ki, hamı onun aşıqlıq sənətinin və şəhərli səsinin heyranı olur. Həsən

paşanın əmri ilə Koroğlunu mətbəxə aparırlar ki, yemək yesin. O, yeddi qazan aş, neçə qab isə şərabı içdikdən sonra doyur, bıqlarını eşdikdən sonra yenidən Paşanın məclisinə gəlir.

Həsən paşa soruşur:

- Aşıq, sən dedin ki, Koroğlunun Qıratını görübsən. Əgər doyubsansa, bir az onu bizə vəsf elə.

Həsən paşa Qıratın tərifini eşitdikdən sonra qürurlanıb Koroğluya deyir:

- Aşıq, vəsf etdiyin Qırat, elə bu saat mənim tövləmədədir. Onu Koroğlunun əlindən çıxartmışam. İndi de görüm comərd mənəm, yoxsa ki Koroğlu?

Koroğlu deyir:

- Paşa, əgər doğrudan da dediyin kimdirsə, onda comərd sən-sən. Paşa, əgər comərdlik on olsa, sən birini əldə edibsən. Comərdlər həmişə düşmənlə mübarizədə olmalıdırlar. Onlar, döyüş meydanında nərə çəkəndə, düşmən qorxusundan meydanı boşaldıb qaçmalıdır. O, heç vaxt düşmənlərinə boyun əyib onlara təslim olmamalı, ən çətin anlarda və hətta həyatının son anında belə öz yoldaşlarından üz çevirməməlidir. O, həm də döyüşlərdə bağiran bir aslan kimi olmalıdır. bundan başqa, Koroğlu, Paşanı aldatmaq üçün qabaqcadan ona belə demişdi:

- Bir gün Qırat elə qəzəblənmişdi ki, heç kəsi yaxına buraxmırdı. Onu sakitləşdirmək üçün gəlib mənə dedilər ki, gedib onun üçün saz çalıb oxuyum.

Elə buna görə də bu səfər Həsən paşa Koroğlunun sözlərini eşitdikdən sonra ona dedi:

- Aşıq, gəl gedək yenidən Qıratı gör.

Koroğlu dedi:

- Paşa, icaza ver Qıratın yanına getməzdən öncə, qapı astanasında sazımla Koroğlunun mahnılarından birini oxuyum. At sakitləşərsə, tövləyə girim, yoxsa başımı da kəssən, Qıratın saxlandığı tövləyə girmərəm.

Həsən paşa üzə Koroğlunun dediyi ilə razılaşsa da, gizlincə qulluqçularına belə dedi:

- Ayıq olun, mən göz eləyən kimi aşığı tövlənin içinə salıb qapını bağlayarsınız ki, Qırat onun axırına çatsın.

Koroğlu qapının bacasından içəriyə baxdı. Qırat sanki onun gəlişini anlamışdı. Gözlərini həsrətlə elə qapıya zilləmişdi ki, adamın bəgrinə köz düşürdü. Koroğlu dönüb dedi:

Qırat, Koroğlunun səsinə eşidən kimi, az qalmışdı tövləni başına çevirsin. Görməli bir mənzərəydi. At, sevincindən sanki qol-qanad açıb uçmaq istəyirdi. Həsən paşa, öz sevincini gizlədə bilmirdi. Elə

buna görə də, üzünü Koroğluya tutub dedi:

- Aşiq, tez ol, tövləyə gir, dünya malından nə istəsən sənə verəcəyəm.

Paşa öz-özünə fikirləşdi:

- İndi Koroğlu bilər ki, kim ilə tərəfdir.

Paşanın birçə işarəsi ilə birdən-birə qulluqçular qapını açıb Koroğlunu Qıratın yanına saldılar. Qırat Koroğlunu görən kimi elə kişnədi ki, yer-göy lərzəyə gəldi. Bu mənzərəni gördükdən sonra, xanlarla paşalar kənara çəkildilər. Koroğlu gördü ki, atın yəhəri bir künədə düşüb qalıb. Dərhal atı yəhərlədikdən sonra belinə mindi.

O biri tərəfdən də Həmzə toy üçün səhər tezdən başına papaq qoyub bəylik paltarını geydikdən sonra Dona xanımın olduğu imarətə doğru hərəkətə başladı. Dona xanım, Həmzənin imarətə doğru gəlməsini gördü. Həmzə imarətə yaxınlaşan kimi Dona xanım, başını pəncərədən çölə çıxarıb dedi:

- Ay, Həmzə, sən heç utanmırsan, bir qızdan ötrü gedib Koroğlu kimi bir cəmərdin atını oğurlamısan?

Həmzə dedi:

- Xanım, niyə belə deyirsən? Buna oğurluq deməzlər. Bu, igidlik sayılır. Koroğlunun Qıratını gətirmək, onun özünü gətirmək kimi bir şeydir.

Dona xanım dedi:

- İndi ki belə oldu, ya gərək gedib Koroğlunun özünü buraya gətirəsən, ya da ki, məndən sənə arvad olmaz.

Həmzə, qəh-qəh çəkib güldü:

- Rəhmətliyin qızı, baxmayaraq ki, mən gedib əliyalın bu atı buraya gətirmişəm, sənənin atan onun əlində aciz qalıb öhdəsindən gələ bilmir. Az qalıb ki, gedib Osmanlı ordusunu buraya gətirsin. İndi gör Koroğlunun özü buraya gəlsə, nə olar? Sözsüz ki, qiyamət qopar.

Sözün qısaşı bu ki, Dona xanım, öz sözü üstündə durub hirsli pəncərəni Həmzənin üzünə bağladı. Həmzə, Dona xanımın sözünü götür-qoy edə-edə gəlib meydana çatdı. Birdən gördü ki, hamı qaçmaqdadır. Soruşdu:

- Nə olub? Niyə qaçırsınız?

Olanları ona danışdılar. Həmzə baxıb gördü ki, bütün paşalar pişik kimi qalaya dırmaşıb gizlənməyə yer axtarırlar. Həmzə hər şeyi başa düşdü. Dərhal özünü tövlənin qabağına çatdırdı. Tövlənin qapısı açılan kimi, Həmzə gördü ki, Qoç Koroğlu Qıratla birlikdə tövlədən bayıra çıxır. Tez qabağa gedib Qırata minmək üçün Koroğluya yardım edə-edə dedi:

- Koroğlu, dəyirmanı verdim sözün üstündə durmuşam.

Koroğlu soruşdu:

- Bəs Həsən paşa hardadır?

Həmzə dedi:

- Qıratın qorxusundan qaçıb qalaya çıxıb.

Koroğlu, misri qılıncını çəkib xanlarla paşalara qarşı hücumə keçərək dedi:

*Mindim Qıratın belinə,
Kaş ki, düşmən yüz olaydı.
Çəkəndə misri qılıncı,
Dərə, təpə düz olaydı.*

Koroğlu, bu şəri oxuduqdan sonra atla birlikdə "Dona-Tona" çayına girdi. At, qulaqlarına qədər suya batdı. Özü isə belə qədər sudaydı. Koroğlu gördü əgər belə getsə, at suda boğulacaq. Elə buna görə də var gücüylə bir nərə çəkib dedi:

*Ceyrana bənzər qaçsın,
Addımla, qurban qoluna!
Tərlənə bənzər uçuşun,
Əl çatmaz ipək yalına!*

Koroğlunun sözləri ata elə bir güc verdi ki, üzə-üzə çaydan keçib onu sağ-salamat sahilə çatdırdı. Koroğlu çox uzun yol getdikdən sonra Çənlibelə çatdı. Qıratın güclü kişnəti səsi Çənlibeli sevincə bürüdü. Çənlibelin dəlilləri, Qıratın səsinə eşidən kimi sevinclə Koroğlunun pişvazına gəldilər.

"Roma və Yunan mədəniyyətinin, türklərin ulu babaları sayılan Sakalara [eradan min il əvvəl və eradan beş yüz il sonraya qədər], o cümlədən də Saka dövləti sayılan Kuşan dövlətinin inkişaf tapmış mədəniyyətində buraxdığı dərin izləri açıq-aydın görmək olar" [92, s.154]. Sakalar bu günkü Əfqanıstanda Kuşan dövlətini qurdular. Həmçinin Yunan, Hind, Saka [türk] və İran mədəniyyətinin yaxınlığı və bir-birinə qarışması, möhtəşəm bir mədəniyyətin inkişafına səbəb oldu.

Koroğlu mifologiyasında bu rəngarəng mədəniyyətlərin məhsulu olan Həmzənin şəxsiyyəti bir nümunə sayıla bilər.

Artıq burada, ağ-qara, Əhriman, pis-yaxşı ilə qarşı-qarşıya durmaq əvəzinə, qəhrəmanı faciəyə doğru yönəldən, məhz təqdir və cəbrdir.

Homerin "İliada"sı izlərini daşıyan Rustəm və İsfəndiyar kimi, Həmzənin xarakterində də Roma və Yunan mifologiyasının təsiri gözə çarptır.

Əgər "Şahnamə"də Zal, hiyləgər kimi təqdim olunurdusa, yaxud da ki, Simurğun yardımı ilə İsfəndiyarı öldürmək üçün Rüstəmə ox verirsə, Yunan əsətirində Paris də Axillesi öldürmək üçün, ölüm oxunu onun dabanından vurur.

Həmzə Koroğlunun atını oğurlayıb onu ciddi çətinliklərə salsada, hamıya aydındır ki, Koroğlunun [tarixi Koroğlunun] düşməni xanlar və paşalardır.

Bizcə, "Koroğlu" dastanı, yazıya alınanda, Həmzənin miflik xüsusiyyətlərinə deyil, onun hiyləgərliyinə daha çox yer verilmişdir. Lakin sonralar, türklərin qurduğu Səfəvilər dövləti zamanında, Həmzəyə islami bəzək verməklə, onun miflik xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasına çalışılmışdır.

ÖLƏN VƏ DİRİLƏN TANRI-KOROĞLU

Koroğlu mifi, ədəbi savaşa olan qüvvələrin, içtimai münasibətlərin, dünyagörüşün mübarizəsinin, xalq əhval-ruhiyyəsinin çox gözəl və bədii təzahürü kimi konkret tarixi bir şəraitin məhsuludur. "Koroğlu" dastanında ədalətsizliklərdən, savaşlardan bezib cana doymuş məzlum xalq kütlələrinin arzuları ilə bərabər, həm də qədim insanların inam və inancından yaranan qədim əsəti qaynaqları ilə tanış oluruq. Sözsüz ki, öz dövründə mütərəqqi qüvvələrin öncülü, el-oba xeyirxahı olan bu ölməz şah əsərin yaradıcısı, yaratdığı əsərin dərin mənə və məzmununa ürəkdən inanmış. Məhz elə buna görə də əsərdəki döyüş hadisələrinin hər birində humanizm, xalqların dağ əzəmətli birliyi, xalq arasında ayrılıq sahib onları bir-birindən uzaqlaşdıran mənfur və mürtəcə düşmənlərə qarşı sonsuz nifrət ilə qarşılaşıyıq.

Bir cox dünya Koroğluşunaslarının fikrincə, "Koroğlu" dastanının təməlini təbiətə, ata-baba yurduna sevgi, dostluq, bərabərlik, humanizm və sülhsevər mübariz xalqlara qarşı hörmət, ehtiram təşkil edir. Bu mif, əski Yunan Roma, habelə Şumer, Babil əsətirində olduğu kimi, ümumbəşəri, pak, müqəddəs, arzu və həqiqət ünsürünə malik olduğu üçün nəsil-dən-nəsilə, sinədən-sinəyə keçərək qorunmuş, əbədləşərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Beləliklə də, "Koroğlu" zirvəsi, istər coğrafi mövqeyinə, istərsə də əsəti baxımından təbəlliyinə görə müqəddəs və qutsal bir məkandır.

Ağacın mifoloji araşdırılması bölümündə qeyd edildiyi kimi, bu məkən elə ağacları özündə yerləşdirmişdir ki, türk xalqlarının əksəriyyəti yüzilliklər boyunca onlara tapınmış, qayğı və ehtiramla yanaşmışlar. Küknar və şam ağacları istər Azərbaycan türkləri

İçərisində, istərsə də Asiya və Avrasiya bölgələrində yaşayan türk xalqlarının bir çoxunun içərisində müqəddəs sayıldığına görə, son dövrlərə qədər həmin ağacların təntənəli ağırlama mərasimlərini qeyd etmişlər.

"Bel" sözü, əsatir qəhrəmanının məkanı kimi bir çox xalqlar tərəfindən işlənməkdədir. Özbəklər ona "Çəmbil", Azərbaycan türkləri "Çənli bel" Sibir və Tobul bölgəsindəki türklər "şəmli bel", Taçiklər isə "Çəmbul" deyirlər. Mifik təfəkkürə əsasən, dağ ruhunun məkanı, dağ tanrısı olmuşdur. Professor Mirəli Seyidov "Bel" sözünün izahı ilə bağlı yazır: "... "Bel" dağın dar keçidinə, dağ ruhu, dağ yiyəsi, dağ tanrısı, çevrə yiyəsi şərəfinə yapma şəkildə yığılmış daş yığımına da deyilir. Deməli, "Oba" da, "Bel" də dağ ruhunu tanrısını təmsil edir....Bir sıra türkdilli xalqlarda dağ ruhunun, dağ tanrısının şərəfinə düzəldilmiş tapınmaq yerinə "Oba", bir sırası isə onun heykəlinə, bütünə "Bel" deyirmişlər və "Bel" tanrı kimi bir çox əski xalqlarda varmış" [176, s.268-269].

Azərbaycan türkləri içərisində dağların keçidində və yer üzərində bir insan boyu qədər uzunluğu olan, həm də yapma şəkildə düzələn daş yığımına "Daş" kələyi" deyilir və həmin adla məşhurdur.

ALI KİŞİ. Koroğlunun mifoloji qaynaqlarını aydınlaşdırmaq üçün, dastandakı bəzi önəmli hadisələrə qısaca toxunmağı gərəkli sayırıq.

Ali kişi Həsənxanın atlarının mehtəri, öz həyatını sürən dünyagörmüş qoçaman bir kişi kimi təqdim olunur. Bu şərəfli və xeyrxah insanın sonralar Koroğlu adı ilə şöhrətlənən oğlunun adı Rövşəndir. Koroğlu onun ikinci adı, bir sözlə "ləqəbidir" . Atasının Həsənxanın əmri ilə kor edilməsindən sonra o, bu adla tanınır.

Ali kişi öz el-obasından ayrıldıqdan sonra oğlu Koroğlu ilə birlikdə atəkləri qarla örtülü hündür bir dağın Çənlibel adlı dumanlı dar keçidinə gedərək, oranı alınmaz bir qala kimi özlərinin müqavimət səngərinə çevirirlər [176].

Bizcə, Azərbaycanın mifik qəhrəmanı Rövşənin adı da "Rəşən" sözündən doğmuşdur. O, bütün döyüşlərdə ədalətsevər insanların sırasında olur, gücsüzlərə yardım edir: "Ey Rəşən, sən, başı üzərində ay və günəş dolayan Ter [Əlbürz] dağının zirvəsində olsan belə, yenə biz səni yardıma çağırırıq" [162, s.330].

Qara düşüncəli və pis əməlli insanlar və ümumiyyətlə, qaranlıq, pislilik və şər tanrısı Əhrimənə xidmət edir.

Rövşən - Rəşən - əsatirdə olduğu kimi insanlara yardım edir. Bir sözlə, o "Avesta"-da olduğu kimi bütün əhurai, xeyrixah, zəh-

mətkəs və ədalətsevər qüvvələrə yardım edir.

Koroğlunun mifik bir obraz olması barədə deyilir: "Koroğlunun atası Ali kişidir. "Alı" sözü, "Alt", "Alb" sözlərindən törəyə bilər. Məzmun dəyişmir. Alt, uca, alınmaz, igid çalılarında işlənir. "Al", "Alo", "Alov" onun müxtəlif deyim formalarıdır. Belə çıxır ki, Koroğlu odun, alovun oğludur. Təsədüfi deyildir ki, Koroğlunun anasının varlığı haqqında heç bir söhbət getmir. Niyə? Ona görə ki, Koroğlu real şəxsiyyət deyil, mifik obrazdır. Od yanında ondan nə törəyir? İşıq, istilik. Koroğlunun uşaqlıq adı nədir? Rövşən - İşıq -, Yəni oddan işıq törəyər" [86, s.165].

"Şahnəmə"də Rüstəm, Akvan divə qalib gələrək, küləyin dünyaya ziyan vurmasına imkan vermir. "Koroğlu" eposunda isə qəhrəman soyuğa qalib gələrək dünyanı şaxta və quraqlıqdan qurtarır. Bununla da istiliyə, bitkilərin çücərib yaşamasına zəmin yarada bilər. Keyxosrov haqqında da deyirlər ki o, küləyi bir dəvəyə çevirərək belinə mindi [123, s.9].

İşarə etdiyimiz mifdə, Koroğlu odun başqa bir simvoludur. Bu isə həmin oddur ki, Azərbaycanda ona sitayiş qədim bir tarixə malikdir.

Atəşpərəstlik dövrünün önəmli atəşgahlarından birisi Azərbaycanın Marağa ilə Zəncan şəhərləri arasında olan "Gəzən" şəhərində yerləşmişdir. Bu atəşgah yerli məsul şəxslərin laqəyd yanasmasına baxmayaraq bu günə qədər qorunmuşdur. Ürmiyə gölü də "Avesta"-da müqəddəs məkan kimi tanınır. Görkəmli tədqiqatçı və avestaşünas Purdavud yazır: "Bütün İran və Ərəb müəllifləri, o cümlədən İbn Xordadbeh, İbnəl-fəqih, Səudi, Həməzə, İsfahani, Yaqut Həməvi və ... Zərdüştün Azərbaycanlı, doğulduğu şəhərin isə Azərbaycanın Ürmiyə şəhəri olduğunu qeyd etmişlər. "Avesta"-nın dünya görüşünün təməlini dualizm təşkil edir. Həyatda və bütün aləmdə xeyir ilə şərin, ədalət ilə ziddiyyətlər, Hürmüz ilə Əhrimənin mübarizəsi kimi təmsil olunur. Əgər Ahuramazda işıqlıq həyat, xeyr ilə bərəkət və ədaləti təmsil edirsə, Əhrimən də qaranlıq, ölüm, şəh və zülmün təmsilçisidir".

Görkəmli alim V.Xulufu Alı kişi ilə oğlu Rövşəni [Koroğlunu] od, işıq və qılgıncı ünsürləri ilə bağlı bilmişdir. O "Koroğlu" laqəbinin guya 16 - 17 - ci əsrlərdə meydana kəlməsi barədəki nəzəriyyənin səhv olmasında təkid edərək yazır: - "Əldə olan sənədlər göstərir ki, "Koroğlu" adı ən əski dövrlərdən bəri türkdilli xalqlar arasında mövcud olmuşdur" [68, s.16].

Hal - hazırda da Azərbaycanda da ən əski zamanlardan, o cümlədən atəşpərəstlik dövründən qalan qəbirlərə Azərbaycan

türkcəsində "Gavur qəbri" deyildiyini nəzərə alsaq, onda Koroğlu-nun oda mənsub olması daha məntiqəuyğun görünər. Buna səbəb həm də odur ki, son vaxtlarda qeyd alınan rəvayətlərin birində Koroğlunun adı "Gəbroğlu - Gavur oğlu" kimi getmişdir.

V.Xulufunun 1927 - ci ildə çap etdirdiyi "Koroğlu" dastanının bir yerində görürük ki, dəlilləri Koroğluya "Gəbroğlu [Gavuroğlu] deyirlər" [68, s.16].

Bunlardan əlavə, başqa rəvayətlərdə Koroğluya "Bayoğlu", "Çayoğlu", "Kürdoğlu" kimi ləqəblər də vermişlər. "Koroğlunun Rum səfəri"ndə Məhbub xanım Koroğlunu həbsdən buraxıldıqdan sonra "bay Koroğlu", "Çay Koroğlu" adları ilə çağırır:

*De görüm bu nə səfərdir,
Ay Koroğlu, ay Koroğlu?
Mehdi Paşa bixəbərdi,
Bay Koroğlu, bay Koroğlu.
Düşmənləndən qisas alar,
Meydan açıb qılınç çalar.
Axan qanlar axır olar,
Çay Koroğlu, çay Koroğlu! [58].*

Alı kişinin kor olması mifoloji baxımdan başqa mə'nə və anlam daşıyır. Koroğlunuşunaslar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, əgər Koroğlu, atası Alı kişinin Həsən paşanın əmri ilə kor olun-masından sonra "Koroğlu" ləqəbini, yəni kor kişinin oğlu adını alıbsa, bəs nə üçün bu qəhrəman özünü Koroğlu el-obasından və soyundan təqdim edir:

*Adımı soruşsan, bil Rövşən olu.
Atadan - babadan cinsim Koroğlu.*

"Koroğlu" dastanının mətnində dənə-dənə bu məsələyə toxunulur. Koroğlu, qocalıq dövründə, yəni dəlikli dəmir tufəng ixtira edildiyi dövrdə və bir sözlə qəhrəmanlıq və igidlik dövrü başa çatdıqdan sonra mübarizə meydanından uzaqlaşır. Başqa rəvayətə görə, bir gün Koroğlu yolda gedərkən şah xəzinəsini oğurlamaq istəyən quldur dəstəsi ilə üz - üzə gəlir. Koroğlu nəyin bahasına olursa olsun, onları oğurluqdan çəkindirib kişilik və igidlik yoluna döndərməyə çalışır. Nigar bu müdaxilənin aqibətindən nigaran olduğu üçün Koroğludan bu işdən vaz keçməsinə xahiş edir. Koroğlu razı olmayıb deyir: "Oğurluğun şahidi olub susmağın özü, elə bir növ oğurluq deməkdir" [110, s.315].

Nəhayət, Koroğlu oğruları yaxalayıb xəzinədara təhvil verir. Xəzinədar dərhal bu xəbəri şahə çatdırır. Şahın əmri ilə Koroğlu və Nigarı yarı yolda tutub onun sarayına aparırlar. Şah Koroğlunu görün kimi onu tanıyır və deyir: " - Koroğlu! Sən artıq qocalmışan və Koroğluluq etmək vaxtın keçib, yaşın ötüb, ömrünü sürmüşən. Burada mənim yanımda qal, lazım olan vaxtda məsləhətçim olarsan" [110, s.317].

Koroğlu şahın sözünü eşitdikdən sonra öz - özünə deyir:

" -Gör nə günə qalmışam ki, şah məni özünün məsləhətçisi kimi sarayında saxlamaq istəyir?!" sonra da şahın sarayından çıxıb yoluna davam edir. Şah Koroğlunun getməsindən qorxuya düşüb onu öldürmək üçün üstünə qoşun yeridir. Lakin Koroğlu şahın niyyətindən xəbər tutub onun qoşununa qələbə çalmaq üçün dərhal özünü Çənlibelə çatdırır. Öz dəlilərinə deyir: " - nə qədər ki, onlar (şahlar və zalimlər) var, biz onların qarşısında dayanacağıq... ". Şahın Koroğlu haqqında işlətdiyi Koroğluluq ifadəsindən bəlli olur ki, Koroğlu sözündən məqsəd heç də onun kor kişinin oğlu olması deyildir. Koroğlunun özü də, özünün və müqəddəs Çənlibel qalası dəlilərinin Koroğluluğu barədə bəlli etiraf edir:

*Koroğlu deyərək biza,
And içmişəm əhdimizə.*

Bunlardan başqa, Azərbaycanda "çoxları atasının gözünü çixartdı ki, ona "Koroğlu" desinlər, ancaq ona kor kişinin oğlu dedilər" - bir atalar sözünün xalq arasında geniş yayılıb işlənməsi, yuxarıdakı mülahizələrin düzgünlüyünü təsdiq edir. "Rövşən" yalnız atası Alı kişi kor edildiyi səbəbdən "Koroğlu" ləqəbini almış olsaydı, onda başqa-başqa xalqların xeyirxah adamları, insanları "Koroğluluq" sənətini öyrənib onu mənimsəməyə çağırmas, bu mifin həmişə diri qalması üçün onu kütlələrin sülh, sevgi və zülmə qarşı mübarizə hissi ilə dolu olan sinələrində həkk etməyə cəhd göstərməzdilər. Beləliklə də, Koroğlu adındakı "Kor" sözü "igid və qəhrəman" mənasını daşıyır və Koroğlu sözü tərcümə edilərsə, onun "Pəhləvanzadə - pəhləvandan doğulmuş"dan başqa mənası olmayacaqdır.

Bundan başqa Koroğlunun özü Aşıq Cünun və dəliləri ilə Koroğluluğu barədə danışarkən onu zəhmətkeşlərin hüququnu müdafiə etmək üçün əbədi bir hünər - sənət sayır. O, həm də bu sənətin Tanrılara məxsus olduğunu vurğulayır.

Qədim əsatirlərdə, dastanlarda dağ tanrısı və dağ ruhu, başı göylərə qədər yüksəlmiş qarla örtülü dağlar ağsaç kimi nəzərə

alınmışlar. Onlar dağı əcdadları saydığı üçün, ona mənsub olan tanrını da, yaşlanıb qocaldığı üçün görmə qabiliyyətini itirən bir insan kimi təsəvvür edirdilər.

"Şahnamə"də Sam Nərimanın bir uşağı anadan olur. Doğulanda bu uşağın saçı ağ-appaq olur. Firdovsi bu barədə belə yazır:

*Sifətdən gözəlmiş bir aslan kimi,
Ağarmışdı lakin saçı qar kimi.*

Elə bunun üçün də öz düşmənlərinin istehzasından qorunmaq üçün Samın əmri ilə oğlu Zalı şəhərdən çox uzaq bir dağa aparırlar. Zalı sığındığı dağın əzəməti "Çənlibelin" mövqeyini xatırladır: "Əlbürz adında bir dağ var idi. Bu dağ, günəşə çox yaxın, qrübədən isə çox uzaqdaydı. Burada, xalqın görə bilmədiyi Simurğun yuvası vardı".

Zal da Alı kişi, yaxud dağ tanrısı kimi insanların kor adam kimi təsəvvür olunması cəhətdən eynidir. Əski Tailandlıların inancında bu kimi şəxsləri [ağ qaş və kipriyə, həm də zəif gözlərə malik olan insanlar] fəvqəltəbii [olağanüstü] güclərə mənsub edər, və Zal kimi anadan gəlmə ağ saçla malik olan hər bir insanı böyük Buddanın yenidən doğumu kimi təsəvvür edəmişlər.

"Altay türklərinin ov dastanları" əsərinin müəllifi L.P.Putayev yazır: "Şamanizm inancının geniş yayılıb qəbul olunmasından öncəki dövrlərin əqidə və inamına görə dağ ruhu, dağ simvolu və dağ tanrısı uzun zamanlar bir kor kişi şəklində təəcəssüm olunarmış" [164, s.126].

Başqa sözlə desək, Alı kişi, əsatirdə dağ tanrısı və ilahisinin təəcəssümü, Koroğlu isə dağ tanrısının oğludur. Çinlilər dağ tanrısını ağsaç qoca bir kişi kimi təsəvvür edirdilər. O, həmişə el-oba xeyirxahı olmuş qəhrəmanların, əməlisaleh, düzgün insanların dostu, himayədarı, dayağı olmuşdur. O, həm də xoşbəxtliyi, gözəl insani keyfiyyətləri ruhən, qəlbən təmiz olan insanlara hədiyyə etmişdir.

Bəşəriyyətin ilkin uşaqlıq dövründə, dağ, ağac, bitki, ay, günəş və su, qidalanma, sığınacaq qaynağı sayıldığından, insanlar tanrılar kimi onlara sitayiş edərlərmiş. Sonralar insan həyat prosesində əməli təcrübədən əldə etdiyi bilgi sayəsində işıq və istiliyin önəmli rolunun dərkinə nail oldu. O, ay, günəş və ulduzlardan tanrı yaratdı. Yorulmadan ətraf gerçəkliyi dərk etməyə çalışan istehsal vasitələrinin inkişafı nəticəsində təbiət üzərində əldə etdiyi nisbi nailiyyətlərdən sonra, özünü Allahlıq mərtəbəsinə çatdırdı. Minlərlə il sürən bu dövrdə, insan yavaş-yavaş heyvanlar

maskasını üzünə taxaraq, onları səhnədən xaric etmiş və nəhayət Olimp tanrıları insan şəklində vəsf edilməyə başlamışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, əsatir inamlarından əlavə, düşmənlərin kor edilməsi, tarixdə yayılmış bir hadisə, cəza üsulu kimi ortaya çıxmışdır. Həm də xatırlatmaq lazımdır ki, Asiya və Avropada baş vermiş kəndli hərəkətlərində azadlıq istəyən üsyançıların küfr ittihamı ilə [özləliklə din xadimlərinin mənafeyi hakim sinfin mənafeyi ilə üst-üstə düşdüyü vaxtlarda] kor edilib və yaxud tikə-tikə doğranması cəmiyyətdə boğuntulu şəraitin yaranması üçün təsirli yollardan biri sayılırdı. Hətta rəvayətə görə, Qərmətilər hərəkəti çağdaşı olan şair Rudəki, üsyançıları himayə etdiyi üçün yaxalanaraq, ağır işkəncələr verildikdən sonra kor edilibmişdir. Məlum məsələdir ki, bu kimi qurbanların kor edilməsindən sonra, onların oğulları kütlələr tərəfindən "Koroğlu" yaxud da ki, "Kor kişinin oğlu ləqəbini" almamışlar.

V-VII əsrlərə aid bir qırğızın qəbir daşı üzərində belə yazılmışdır:

" - Xanımız Uruñcu Koroğ Tük[ün]ü tərک etməyin" [68, s.16].

Qırğız adı "Koroğ"un, onun azərbaycancası "Koroğlu" adı ilə müqayisə olunması, fikrin aydınlaşmasına yardım edir. Burada "Koroğ" adındakı "uğ" son şəkilçisi, Koroğlu adındakı "Oğlu"-nun əski variantı kimidir. Bu fakt konkret olaraq onu göstərir ki, türk xalqları özlərinin mifik qəhrəmanı "Koroğlu"dan ilham alaraq, yenidən VI-VII yüzilliklərdə onun adını öz uşaqlarına qoyaraq onunla fəxr etdiklərini, ona minnətdar olduqlarını ifadə etmişlər.

M.Hatəmi yazır: "Biz "Koroğlu" ilə VI-VII əsrlərdəki "Koroğxan" arasında hər hansı əlaqənin olması qənaətində deyilik, ancaq bunu da unutmaq olmaz ki, bunların hər ikisində müştərək cəhətlər mövcuddur. Əgər "Koroğlu" dastanında "azadlıq müdafiəçiləri olan dəlilər" Koroğlu ətrafına toplaşırlarsa, dünyasını dəyişmiş bir adamın məzar daşı üzərindəki bir yazıda da diri insanlara tövsiyyə olunur ki, Koroğxanı tərک etməyib onun ətrafında toplaşsınlar" [68, s.16]

Bir çox dünya xalqlarının, o cümlədən Şərq və Orta Asiya xalqlarının folklor əsətirində, ataları şahlar tərəfindən kor edilib uşaqların sonralar zülmə, haqsızlığa qalib gəlmələrinə tez-tez rast gəlinir. Bu kimi hadisələrdə belə oğullar bütün düşmənləri məhv edərək hakimiyyəti ələ keçirirlər. Bir tədqiqatçı yazır: "'Koroğlu" əsatir dövründə yarandığı zaman mifoloji baxımdan dağ ruhu və dağ tanrısının oğlu olmuşdu, lakin sonralar, yəni XVI-XVII yüzilliklərdə Rövşən adı ilə xanlara və bəylərə qarşı gedən mübarizədə, həmçinin siyasi hadisələrdə ifa etdiyi mühüm roluna görə kor

edilmiş bir kişinin oğlu kimi tanınmaya başlayır" [175, s.200].

Bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən M.H.Təhmasib və Məhəmməd Hətəminin (Tan Təkin) qənaətinə görə, Koroğlu sözü Qoroğlu sözündən, yəni Qor (od) sözündən yaranmışdır. Professor M.Seyidov bu barədə yazır: " - Bizcə hər iki tədqiqatçı belə düşünməyə haqlıdır, ona görə ki, türkdilli xalqlarda od tanrısı, yaxud od ilahəsi, dağ tanrısı ilə eyni nəzərə alınarmış. Elə buna görə də Ali kişinin oğlunu, yəni dağ tanrısının oğlunu, Qor oğlu, yaxud "od oğlu" kimi də qəbul etmək olar" [175, s.200].

Bir erməni rəvayətində, Ali kişi kimi xan atlarının tərbiyəsi ilə məşğul olan "Arşak" adlı bir qəhrəmanın atasının gözlərini çıxarırlar. Arşak, atasının kor olmasından sonra, atasının düşmənlərinə qarşı vuruşur, sonunda isə ata-baba yurdunun tac-təxtini ələ keçirərək padşah olur. Görkəmli tarixçi P.Buzand bu barədə yazır: " - İran şahı tərəfindən Atropatqana (Azərbaycana) hakim təyin edilən Varaz Şapuh (Şahpuh) Ermənistan şahının vəziri Pisakla müzakirəyə başlayır. Pisak xəyanətkarcasına Varaz Şapuru təşviq edir ki, Tiranın məşhur, gözəl atını hədiyyə olaraq tələb etsin. Parslar onun yanına elçi göndərüb atı istəyirlər. Onun Şapur ilə münasibətlərinin bir ata görə gərginləşməsinə istəməyən Tiran, öz atına bənzər bir atı tapıb Pars dövlətinə göndərir. Pisak Tiranın hiylə işlətməsini Varaz Şapura çatdırır. Fars hökmdarı Tiranın bu işindən qəzəblənərək iki yüz nəfərlə Ermənistanı hücum edir. Şapur Ermənistanı hücumdan sonra, Tiranın iki gözünü də çıxarır və onu əsir götürür. Məhz bundan sonra Tiranın oğlu Arşak atasının intiqamını almaq üçün Şapura qarşı döyüşə başlayır və onun qoşununa öldürücü zərbələr endirir" [2, s.293].

Böyük fransız alimi Diomezil, Arşak ilə Koroğlunun mübarizələrinin məqsəd və səbəblərinin oxşar cəhətlərini müqayisə edərək yazır: "P.Puzandın dediyinə görə, II Arşakın atasının gözlərini yalnız bir at üçün çıxartmışdılar. Koroğlunun atası Ali kişi də məhz yuxarıdakı səbəbə görə iki gözdən məhrum edilmişdir.

Koroğlu öz məqsədləri uğrunda mübarizəyə qalxır. P.Buzandın fikrinə görə, Yunan padşahı da öz məqsədlərinə nail olmaq üçün fransızlara qarşı vuruşur, ordularını diz çökdürür.

Arşak öz hiylə və məqsədini yerinə yetirmək üçün Şapurun çadırına daxil olur. Koroğlu isə məqsəd və arzularına çatmaq üçün Bəybolunun çadırına girir".

Bərbəriyan Diyomezilin mülahizələri ilə səslənən belə fikir irəli sürür:

" - I - "Tiran" ilə Koroğlunun atası hər biri iki ata malikdir.

Baxmayaraq ki, P. Buzand, Tiran iki at olmasından danışmır. Lakin məlum olduğu kimi Tiran öz atına oxşar bir atı Fars hakiminə göndərir. Beləlikdə, demək olar ki, onun da iki atı olub. Bu iki at çeviklik və güclülük baxımından dəniz atları soyundan sayılmışlar.

Əsətidən də məlum olur ki, dənizdən çıxan atların, yaxud da ki, dəniz qırağında otlayan atların həddindən artıq gözəl balaları olarmış.

Vatxtilə məşhur tarixçi Muses Xorenasi yazmışdır: " - Onun [Tiranın] iki atı var idi. Onlar hərəkətə gələndə Pikasusdan daha yüngül, qaçışda isə həddən artıq cəld, çevik idilər. Onlar təkcə yerdə deyil, göydə də hərəkət edirdilər" [97, s.908-914].

Koroğlunun da atı belə idi. Təhlükə vaxtı sürətlə uçmağa başlayır və özünü hər bir xətərdən qurtarır.

2 - İstər Koroğlunun atası, istər də Arşakın atası tərbiyə etdikləri atlar üçün öz ərbabları tərəfindən cəzalandırılırlar.

3 - Həm Tiran, həm də Koroğlu, öz atlarına mindikləri zaman daha da güclənirlər.

Atsız Koroğlu çox yazıq və zəif görünür. Koroğlunun atı Keçəl Həməzə tərəfindən oğurlananda, yaxud da ki, öləndə (əsətidə Koroğlunun atı da onun özü kimi ölməzdir, əbədidir) Koroğlu həm fiziki baxımdan, həm də mənəvi baxımdan sarsıntı keçirir və özünü zəif hiss edir. Arşak, Arşavakda, Koroğlu isə Çənlibəldə məskunlaşırlar. Hər iki səngərin sakinləri xeyirxah və ürəyi təmiz insanlardır. Arşavakda igidlər, Çənlibəldə isə döyüşçü dəlilər yaşayırlar.

4 - Koroğlu türklərin yazdığı əsərlərdə, habelə "Qazarus Ağayanın yazılarında bir hakim kimi təqdim olunur. Arşak da belədir. Bu faktlardan belə çıxır ki, Koroğlunun da atası Tiran kimi hakim olmuşdur.

5. Arşak, Kostantinopol [İstanbul] hakiminin qardaşının nişanlısı Kustamin ilə evlənir. Koroğlu isə sultanın qızı Pulis ilə evlənir.

6. Tiranda [əsasən Arşak] Koroğlu kimi bütün ömrünü didərginliklə başa vurur.

7. Koroğlu döyüşçüləri də Arşak knyazları kimi öz başçılarından fərman alırlar. Əlbəttə, unutmaq olmaz ki, Koroğlu Arşak-Tiran dastanlarındakı müstərik cəhətlər, özünəməxsus cəhətlərin olmaması anlamında deyildir.

M.H.Təhmasibin "Koroğlu" ilə ərəb işğalçılarına qarşı mübarizə haqqındakı mövcud dastanlar arasında etdiyi müqayisə, [9 - cu əsrin başlanğıcında Babəkin başçılığı altında Xürrəmilər hərəkəti] olduqca perspektivli görünür. "Təsadüfi deyil ki, həmin

mülahizələr türk Koroğluşünasları tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır" [26, s.65].

Haqsızcasına kor edilmiş bir kişinin oğlu tərəfindən yüksək qəhrəmanlıqlar qazanılmasını əks etdirən sujet, məzmun və mövzu baxımından dünyada geniş yayıldığından, diqqəti özünə cəlb edir. Elə buna görə də dünya Koroğluşünasları Koroğlu mifinin elmi surətdə öyrənilməsi üçün bunu əsas götürmüşlər:

Mirəli Seyidov, M.Hatəmi (Tan Təkin), M.H.Təhmasib, Doyomezil, H.Bərbəriyan, P.N.Boratava və başqa türk alimləri əfsanəvi Qafqaz və Yuxarı Qafqaz bölgəsində kor edilmiş kişilərin oğulları, yaxud da ki, haqsızcasına kor edilmiş insanların oğullarının qəhrəmanlığını əks etdirən, dünyada geniş yayılmış bu mövzunu döənə - döənə araşdırmışlar. Qara Dənizin şimalındakı çöllərdə yaşayan Skif tayfaları arasında da insanların haqsızcasına kor edilməsi faktı ilə rastlaşırıq. Azərbaycan tarixində e. ə. VII əsrdə Azərbaycanın dağlıq bölgələrində yaşayan və dəfələrlə İrana və başqa ölkələrə hücum edən Skiflərin adı çəkilir.¹

Herodot "Kor qullar"ın müharibələri, yaşam tərzi və taleyi haqda dəyərli məlumatlar verir. O yazır: "Skiflər 28 il Quzey Asiyada hökmranlıq etmişlər... Onlar sonralar Asiyaya doğru yürüşə başlamış, Midiyalıların hakimiyyətinə son qoymuşlar. Skiflərin gəlişindən öncə Midiyalılar Asiyaya hökmranlıq edirdilər. Onlar Midiyalılara qarşı apardıqları 28 il döyüşlərdən sonra, uzun müddət doğma ailə və yurdlarından uzaq düşdüləri üçün, qayıdanda çox fəlakətlərlə qarşılaşdılar. Çünki Skif qadınları, ərləri uzun müddət yanlarında olmadığı səbəbindən qullar ilə intim əlaqəyə girmişdilər".

Maraqlıdır ki, tərcüməçi Q.E.Stratanovski, bu hadisələrdən aldığı qeydləri "Əski Skif Rəvayətləri" adlandırır. Həmin rəvayətlərə görə Skiflər, özlərinin bütün qullarını kor edərmişlər. Herodotun yarım tarixi, yarım əfsanəvi rəvayətlərinə əsasən, Skif qadınları ilə kor qullardan dünyaya gəlmiş yeni nəsil, Midiyadan qayıtmış Skif döyüşçülərinə qarşı vuruşlarda qəhrəmanlıqlar göstərərək, onları diz çökdürmüşlər.

Bu mövzu qısa bir müddətdən sonra Quzey Qafqaz xalqları arasında geniş yayılmışdır. Belə ki, tədqiqatçıların fikrincə, Skiflərin törəmələri olan Nartların əfsanələrində özünü göstər-məkdədir.

Məlum olduğu kimi, baxmayaraq ki, skif rəvayətləri nartların

¹ Alimlər, skif sözünü əsasən, Qara dənizin şimalında yaşayan köçəri və ya yerli tayfalar haqda işlədirlər.

dastanlarında, Şimali Qafqaz xalqları içərisində, özəlliklə Osetin, Abxaz, Kabardin, Adıgey, Kumık, Çeçen, İnquş, Bolqar, Qaraçay və Kalmuklarda da geniş yayılmışdır, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onun ilkin yaradıcısı, Osetinlər (Alanların gələcək nəsiləri), Adıgeylər və Abxazlar olmuşlar.

B.İ. Abayev və B.A. Kaloviyev kimi tədqiqatçıların fikrincə, bu eposda baş verən çox hadisələr, Skit əsətirindən qaynaqlanmışdır. Lakin Monqol dövrünün hadisələri də onda öz izini buraxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Nat" eposu e.ə. 7 - 8 - ci yüzilliklərdəki hadisə və inancların təsiri altında eradan sonra formalaşmışdır.

Bu sujet matriarxat dövrünə aiddir. Həmin ana yüksək hüquqa, özəlliklə özünə həyat yoldaşı seçmək haqqında malik idi. "Xamis və Batrazd" məclisində "kor oğul" mövzusunə rast gəlirik. Burada deyilir ki, kor oğul Nart ilə Batrazdın öz vilayətlərini tərk etməsi xəbərini öyrəndikdən sonra, atasının nəsihətinə qulaq asmadan nartlara qoşulub onların şənliyində iştirak edir, sonunda isə Nartlar kor divin oğlu tərəfindən təhqir olunurlar. Sabahı gün, Batrazd qayıdır və Kor divin oğlunu çağırıqdan sonra onunla rəqs etməyə başlayır...

Nəhayət Baş Nart, Kor divin oğlunun bir qolunu sındırmaqla onu cəzalandırır. Kor divin oğlu qaçmağa başlayır və Nartlar kimi döyüşkənlik və igidlik göstərmək istərkən həlak olur. Həmin əfsanəyə görə div ilə oğlu Nartların məğlub düşmənləri sayılırlar.

Aşağıda verilən dastanda, ölü anadan uşağın doğulması bir daha diqqəti cəlb edir. Burada uşaq "Ey Əmani" bulağına yaxud da ki, suya tapşırıldıqdan sonra Koroğlu kimi ölməz olur, yenidən dirilir.

Ovçu Dardjelani, hündür və qocaman ağaclar olan meşədə yaşayır. O, bir gün çox gəzdikdən sonra çatdığı qayadan, qadın bədəninin istiliyinə bənzər bir hərarət duymağa başlayır. Bu ovçunun diqqətini özünə cəlb edir. Lakin qaya hündür və dolanbac olduğundan onun qülləsinə qalxa bilmir. Dərhal evə dönüb deyingən və tənbəl arvadına əmr edir ki, yemək hazırlasın. Sonra o dəmirçidən bir balta və bir gürz alıb qayanın yanına yollanır. Ovçu, əlindəki gürz və balta ilə nəhayət ki, özünə bir ayaq yeri qazdırır və sonunda özünü qülləyə çatdırır. Dardjelanini orada yuxu basır və o yuxuda ov ilahəsi Daliyə aiq olur. Üç gün orada qalır. Nəhayət, onun cadügər və sehribaz arvadı ayaq izini tutatuta gəlib Dardjelani ilə Dalini yataqda görür. Qadın, ov ilahəsi Dalinin qızılı saçlarını kəsib evə qayıdır. Səhər tezdən özünün kəsilmiş saçını müşahidə edən Dali, hamilə (boylu) olduğunu ovçuya bildirir, yerindəcə ölür. Dardjelani qəm-kədər içində bat-

dığına baxmayaraq ov ilahəsi Dalinin özünün tövsiyyəsinə görə onun qarnını yarıb, işıq saçan Günəşə bənzər bir oğlan uşağını çölə çıxarır. O, daha sonra uşağı nənneyə qoyub onu Ey Amani bulasına aparır. Bu uşaq Ey Amanın himayəsi ilə boy atıb böyüyür və qəhrəman olur.

Maraqlıdır ki, "Koroğlu"nın Skif, Erməni və Azərbaycan variantlarında ataların cəzalanması yalnız at ilə bağlıdır. Vaxtilə H.Bərbəryan, "Qəhrəmanlıq Dastanı" haqqında Orta Asiya, Kiçik Asiya və Azərbaycan mətbuatını araşdırdıqdan sonra yazmışdır: - Koroğlu dastanının özbək variantına görə Koroğlu bir məzarda doğulur. Bu məzar onun anası sayılır. O, yeddi yaşında ikən dünya işlərini elə dərindən dərk edirdi ki, sanki hər tərəfli məlumat sahibi olan bir alim idi. O, öz döğmə yurdunu dolanır və bütün insanlara sülh və xoşbəxtlik ərməğan edir.

Müəllifin fikrincə, Koroğlunun dünyanın bir çox ölkələrində mövcud olan başqa-başqa variantlarında bu qəhrəmanın ölümündən söhbət getməməsi təsadüfi deyildir. Nə zamanın ötməsi, nə də ki, sosial münasibətlərin və inam, fikirlərin dəyişməsi, xalqın müqəddəs arzularının simvolu olan bu mifik qəhrəmandan ölməzlik xüsusiyyətini ala bilməmişdir. B.Axundov yazır: "Bizcə Koroğlu müəyyən dövrdə yaşayan bir şəxs deyildir. O, uzun əsrlər boyu xalq arzuları əsasında yaranmış əfsanəvi bir qəhrəmanlıq nümunəsidir" [6, s.78].

Q.Ağayan, erməni rəvayətlərinə əsasən yazır ki, Rövşənin atası kor edilməmişdir. O, Xurani padşahlıq sülaləsinə mənsub olduğu üçün Xur (Hur) adı ilə şöhrət qazanmışdır. "Xur" isə dərin mənasındadır, lakin zaman prosesində dəyişərək "kor" formasına almışdır.

M.H.Təhmasib yazır: "Nəsil, cins, soy, qəbilə, tayfa, sülalə adı kimi mənalandırılan [Koroğlu, Goroğlu, Qaraoğlu] həm də qaranlıqla bağlanmış, zülmətin fəcri olan işıqla, günəşlə əlaqələndirilmişdir" [27, s.145-146].

B.Axundov isə yazır: "Xalq içindən toplanılmış rəvayətlərin əksəriyyətində, o cümlədən Daşkənddə çap olunan əsərdə də, dini rəhbərlər tərəfindən Rövşən adının qoyulmasına, xalq tərəfindən isə Qoroğlu və Goroğlu adının qoyulmasına təkid edilmişdir. Bu, Koroğlunun məzarda doğulması anlamındadır. Bu onu göstərir ki, qəhrəman, qaranlıq və zülmətdən işıqlığa çıxmışdır. Üçüncü ad Koroğlu isə qəhrəman atasının Sultan tərəfindən kor edilməsi mənasındadır". Və nəhayət, Koroğlu adı da onu göstərir ki, qəhrəmanın atası sultan tərəfindən kor edilmişdir.

XI əsrin böyük alimi Mahmud Kəşgəri özünün dəyərli "Divani

Lügətit- Türk" əsərində, "Gor" və "Korər" sözlərini "qorxmaz, batır (bahadır), pəhləvan" mənasında, "Gorər" və "Korər" sözlərini isə "Comərd, igid" və "ürəkli" mənalarında qeydə almışdır. Əgər [kor və kar] sözlərini kökündəki anlam bizə aydınlaşarsa, o zaman "Goroğlu", "Koroğlu" adları da [igid, qorxmaz], yaxud da ki, "Pəhləvanzadə - pəhləvan nəslindən doğulmuş" - anlamını daşıyacaqdır [6, s.80].

M.Seyidov yazır: "Alı - Alı kişi [Al+ı]" adının kökünü, həmçinin onun ilkin ənənəvi morfoloji anlamını aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən öncə, vaxtilə türkdilli xalqlarda ocaq - od ilahəsi və sonralarda isə Şər ruhunu təmsil edən "Al arvadı" yaxud da ki, "Al qarısı" barədə qısaca izah verməyimiz vacib görünür. "Al arvadı" və onun türkdilli xalqlardakı digər tərkibli variantları ilə Al - ı kişi sözündəki "Al" eyni kökdəndir. "Al+ ov", "Al+ qış" və "Al+ toy" sözlərindəki "Al", (Alı kişi) və "Al+ bastı" sözlərindəki "Al" ilə eyni tərkibdəndir.

"Bizcə, "Al" sözü, istər "Al+ı" və "Al bastı" sözlərinin tərkibində olsun, istərsə də "Alqış" və ya "Alov" sözlərindən olsun, əzəmət, böyüklük, ucalıq və qüdrət mənalarındadır".

"Alov", al+ ov hissələrindən ibarətdir. Burada "ov", od deməkdir, yaxud da ki, od ilə bağlı sözlərin törəməsidir. "Al+ qış" sözündəki "Al" hissəciyi, yüksəklik göstəricisidir. Həmçinin "Al+ qış" sözündəki "qış" isə "Qar+ qış"sözündəki "qış" ilə eyni kökdəndir. Bizcə hər iki "qış" tərkibi vaxtilə səs və sözü bəyan edərmiş. Sonralar həmin "qış" tərkibində özünün "səs" və "nalə" anlamını qoruyub saxlamışdır. Əgər "qış" sözü səs anlamının daşıyıcısı olsa, o zaman "Alqış" gur, qüdrətli və güclü səs, və ya söz mənasında, "qarqış" sözü isə xoşagəlməz eybəcər səs mənasında olacaqdır. Əhriman qüvvələrinin, Zərdüşdə zidd olduqları üçün kənd əhalisinin rəvayətlərində şeytan və napak deyə - qarqış olunmalarını nəzərə almaq, o zaman "Lənət" mənasını verən "Qar", "Qarğı", "Qarqış" sözlərinin arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaq olar.

Azərbaycanda "Alov" sözünü igid, qıvrıq və əbədi mənalarında da işlədirlər. Bizim mifik qəhrəmanımızın atasının adı, od və günəşin təcəssümü olan "Al" sözündən alınmışdır.

Təkcə keçmiş zamanlarda deyil, hətta bu günkü gündə də türkdilli xalqlar içərisində "Al arvadı" və "Al bastı" sözləri bəzən sarışın qız kimi, bəzən də bir keçi şəklində təmsil olunur. Bundan başqa bəzən də onu [qızı] evlənməyin müxalifi kimi qələmə verirlər.

Əhməd Şamlı "Al arvadı" haqqında yazır: "Al - rəvayətə görə

son dərəcə zəif və ölümcül qadın kimi təzahür edən əfsanəvi canlıdır. Həmin rəvayətə görə onun qırmızı sifəti, tuklú bədənı və hündür boyu vardır. Lakin həminin inandığına görə o, yalnız hamilə qadının gözünə görünür" [187].

Al arvadı, özünün mifoloji xüsusiyyətləri ilə, doğum, güc, qüdrət təcəssümü olmuşdur. Bu elə bir dövrə aiddir ki, güc analar əlində olmuşdur. İbtidai cəmiyyətin inkişaf dövrünün müəyyən bir mərhələsi Matriarxatın özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi.

Bu dövrün ilkin mərhələsində cəmiyyətin inkişafı, qadın ilə kişi hüquq bərbərliyi əsasında olmuşdur. İkinci mərhələdə, istehsal sahəsində mühüm rol oynayan qadınlar, öz iradələrini sosial - iqtisadi həyatda hakim mövqeyinə gətirdilər. Biz həmin dövrün örnəklərini, "Aztək" və "İrokya" qırmızıdərililərinin (hindularının) müştərək yaşayış evlərində müşahidə edirik. Evin tikilib dolandırılmasında mühüm rol oynayan qadın, məişət həyatında da fəal iştirak edirdi. Matriarxat dövründəki qadın, tarlada işləyib qış azuqəsini toplayıb saxlamaqdan əlavə, gündəlik məişətdə də yorulmadan çalışırdı. Elə buna görə də düşmənlər və Şər qüvvələri qarşısında qadın iradəsi böyük bir icma keşikçisi kimi təhlükə idi. Onun heykəli doğum, bərəkət və qüdrət simovlu olaraq yfəradlıb dikəldilirdi. İcmanın böyük hamı keşikçisi olan həmin ana, sonralar Yunan mədəniyyət tarixində "Atena", yəni Afina şəhərində keşikçi ilahəsi adı ilə məşhur olur. "Matriarxat" dövrünü xatırladan kəlmələrdən "Əfşin" yəni, "evdar" və "Nin" yəni "analar anası"nın adlarını çəkmək olar.

Anaxanlıq sisteminin zəifləyib çökməsi nəticəsində, vaxtla nikahdan sonra kişinin qadın evinə qetməsi və ailə ilə gündəlik məişət prinsiplərinin qadın tərəfindən tənzimlənməsi kimi hakim mədəniyyət tamamilə dəyişib qet- qədə patriarxat sistemi ortaya çıxıb hakim olmağa başlayır. Bu yeni dövrdə, qadını onu keçmiş içtimai şəxsiyyəti ilə deyil, yeni dövrün sosial sisteminin istədiyi kimi təqdim etməyə çalışırlar.

"Al arvadı"-nın evlənməməsi, onun evlənməyə və doğuma qarşı çıxması, həmçinin "Al arvadı"-nın hamilə bir qadının gözünə görünüb onu həlak etməsi, matriarxat dövrünə məxsus qüdrətin çökməsi ilə əlaqədardır. Yeni qurum (patriarxat), qadının əsas xüsusiyyətlərini, yəni icma başçılığını, xeyrixahlığı, bərəkət, doğum ilahəsi olmasını əlindən almış, onu ziyanverici əhrimən və şər qüvvələrinə məxsus xüsusiyyətlər ilə damğalamağa çalışmışdır. Bu neqativ xüsusiyyətlər çöldə yaşayan ərəblərin hücumundan sonra daha da artmış və qadın adı əmtəə səviyyəsinə endirilmiş, ağıldan kəm bir canlı kimi qələmə verilmişdir. Nəhayət, qadına

rəva görülən zülm və ayrı-seçkilik ilə bir mərhələyə gəlib çatmışdır ki, o dörd divardan ibarət olan ev adlı zindanda həbs edilmişdir.

"Patriarxat dövrü, tayfaçılıq qurumunun ikinci mərhələsi kimi, kişinin iqtisadiyyat, məişət və sosial münasibətlərdəki hökmranlığı deməkdir. Yaşam tərzii olaraq, patriarxat dövründəki münasibətlər, həmçinin ona aid adət-ənənələr və onun qalıntıları, quldarlıq və feodalizm dövründə də görünür" [156, s.67]. Sözsüz ki, Al arvadının sarı sifət bir qız kimi təqdim edilməsi, bu mifin ilkin yaranış dövrünün yadigarıdır. Od ilə ocaq, yer üzərində günəşin obyektiv təəcəssümü olduğundan, Al arvadı sarı bir qız kimi təmsil olunmuşdur. Al arvadının hətta bir keçi şəklində görünməsi də mifoloji baxımdan doğrudur, ona görə ki, keçi, türkdilli xalqların şifahi folklorunda yaz (bahar) rəmzi olduğu üçün, həm də firavanlıq, məhsuldarlıq, bərəkət, artım nişanəsidir.

"Al", lüğətdə qızıl, qırmızı, qızıla çalar və nar gülünün rəngi mənasındadır. Matriarxat dövrünün başa çatmasından öncə, "Al", günəşin yer üzərindəki simvolu idi. Həmçinin türkdilli xalqlar içərisində beş ünsür, yəni od, dəmir, su, torpaq-dağ və ağac müqəddəs sayıldığından, "Al" əzəmətli və təntənəli mənasında işləndi. Şamanlar belə inanırdılar ki, odu "Ülken-tanrı" yer üzərində gətirmişdir. Elə buna görə də uzun əsrlər boyu türk xaqanları [şahları] ilin müəyyən günlərində odunlar qalayıb, o dövrki cəmiyyətdə hakim olan inam əsasında ocaqlar qurarmışlar. Belə ki, ağaclarda yanan odun yaşıl alovu qəhətlik və yoxsulluq nişanəsi, qırmızı alov savaş nişanəsi, sarı epidemiyə əlaməti, qara isə xaqanın ölüm nişanəsi sayılmış. Onlar od (atəş) qarşısında qurbanlar kəsər, dualar oxuyardılar. Oda (atəşə) göstərilən ehtiram və pərəstiş sonralar Məzdəkilər və Zərdüşdilər dövründə də qorunub saxlanıldı. Bu gün alpinistlərin (dağçıların) özləri bilmədən Azərbaycan dağlarının zirvəsində yandırdıqları od [atəş], oda göstərilən yüksək ehtiram dövrünün yadigarıdır. Od isə həqiqətdə günəşin yer üzündəki simvolu idi. Səməd Vurğun, oda və günəşə, göstərilən ehtiram və hörməti belə nəzmə çəkmişdir:

Əzəldən günəşin aşiqiyəm mən,

Onun qucağında qızınır Vətən.

Böyük şair Mövlana (Mövləvi) isə xalqların günəşə qarşı hörmət və ehtiramını belə təsvir etmişdir:

"Mən günəş quluyam və həmişə günəşdən danışırım, gecə deyiləm və yuxu nağılını danışmaq üçün gecəyə pərəstiş etmirəm".

Professor Mirəli Seyidov, yuxarıda bəhs etdiyimiz meyidin palatına işarə ilə əsərini "Qızıl döyüşçü" adı ilə nəşr etdirmişdir.

Həmin qəbirdə qızıl döyüşçünün qüdrət və əzəmətinin göstəri-

cisi olan və əslində isə günəşə, od tanrısına (onun yer üzərindəki təmsilçisi sayılan ocaq-od-dur) bağlı olduğunu göstərən qızıl paltarından başqa, onun silahları üzərində həkk olunmuş nişanələr də böyük əhəmiyyətə malikdir. Tapılmış əşyaların çoxunun rəngi qırmızıdır, yaxud da ki qırmızı rənglə sonradan rənglənmişdir.

"Qızıl döyüşçünün qəbrindən tapılmış əşyalar; o cümlədən mis və gildən hazırlanmış qablar, parlaq və şəffaf qırmızı rəng ilə bəzədilmişdir" [10, s.31]. Həmçinin papağının üzərində rəsm edilmiş kiçik quşların qanadları da qırmızı rəngdədir [10, s.26].

Bundan əlavə "Qızıl döyüşçü"nün qılıncı, papağında həkk olunmuş dağ şəkli, oxlar və köynəyi də qırmızı rəngdədir. Hətta "Qızıl döyüşçü"nün yanındakı güzgünün bir küncü də qırmızı rəng ilə bəzədilmişdir. Mirəli Seyidov bu barədə yazır: "Qəbirdən tapılmış bütün əşyaların, o cümlədən köynəyin də qırmızı olması təsadüfi deyildir. Məlum məsələdir ki, türkdilli xalqlarda qırmızı rəngi günəş simvolu olduğu üçün insanı xətdən qoruyur və pisləkdən uzaqlaşdırır. Bu insanlar qırmızı rəngi həm günəşin rəmzi, simvolu hesab etmiş, həm də ki, ona əbədlilik və ölməzlik nişanəsi kimi baxmışlar" [177]. "İbtidai insanlar inanırdılar ki, qırmızı rəngdə olan əşyaları qəbirə qoymaqla bütün nəhs və xəbis ruhları, hər cürə pisliliyi qəbirdən uzaqlaşdırırlar. Çünki onların fikrinə, qırmızı rəng, günəşi təmsil edir. Məhz elə buna görədir ki, günəş rəmzi olan qırmızı rəng, həm də xaqanların, milli qəhrəmanların rəngi sayılmış" [177].

Alı kişi də əsətir dövründə olan Alarvadı kimi odun, günəşin qüdrət və əzəmətini təmsil etdiyi üçün həmin ləqəbi almışdır. O, həm də tanrı və dağ ilahəsi kimi "Qor-Qoroğlu - od" nəslindən sayıldığından "Alı" adı ilə məşhur olmuşdur. Həmin mifin yaradıcısı olan ilkin şair, Koroğlu valideynlərinin eyni nümunəsini yaradanda onu ana tərəfindən torpaq ilahəsinə mənsub etmiş, yaxud da ki, ondan eyni bir nümunə kimi istifadə etmişdir. Elə bu baxımdandır ki, Koroğlu - Goroğlu [gor-qəbir] mazarda dünyaya gəlir. Əgər "Alov" sözündəki "Al"-ı "Al od" mənasında qəbul etsək, o zaman "Alı kişi" oda və günəşə mənsub olan bir şəxs kimi ortaya çıxacaqdır. Belə bir baxışla, Alı kişinin od ilə bağlı olması təbii görünür. Bizcə, "Altın" və "Aldamğa" sözlərindəki "Al", türkdilli xalqların əski anamlarına görə günəş rəngini göstər-məkdən başqa, həm də günəşin güc və ölməzliyinin simvolu sayılır. Məhz buna görə elə bu günün özündə də türkdilli xalqların ad qoyma mərasimlərində "alov" sözündən, günəş rəmzi və müqəddəs məkan kimi istifadə olunur. Maraqlıdır ki, Azərbaycan

xalqının tarixi qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin atasının adı Alo kişi idi.

Bu günkü gündə də dünya zəhmətkeşlərinin qələbə rəmzi olan Al bayraq o qədər müqəddəs sayılır ki, böyük inqilabçılar və vətənpərvər mübarizlər, onun qarşısında and içir, var gücləri ilə ədalət cəbhəsində olaraq zülmə qarşı mübarizə aparırlar:

*Al bayraq önündə and içmişəm,
Ölümdən qorxmaram, candan keçmişəm.*

Zəhmətkeşlərin zəfər simvolu olan al bayraqın vəsfində yazılmış bu şerdə "Al" sifəti, əslində zəhmətkeşlərin tarixən haqlı olduqlarını və dövrün qabaqcıl qüvvələrinin təcəssümü sayılır. "Al-qızıl" rənginin mifik ənənəsi, uzun əsrlərdir ki, türk xalqları içərisində yaşamaqdadır. Elə buna görədir ki, bütün türkdilli sülalələrin hökmrənliyi dövrlərində İranda tikilmiş əski binaların əksəriyyətində sarı, "Al" yaxud da ki qırmızı gildən hazırlanmış kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Bu da hökmrənlərin gücünü və ölməzliyini göstərmək üçündür. Çünki türkdilli xalqlar ağacın odunu və günəşin istiliyini, bütün varlıq aləminin qoruyucu tanrısı kimi təəvvür edərmişlər.

V.V.Radlov, türk xalqlarının mifik təfəkkür və düşüncələri barədə belə fikir irəli sürmüşdür: Qızıl Orda xaqanları, öz hakimiyyətlərinin gücünü, mötəbərliyini və ölməzliyini göstərmək üçün, hökumət möhürünü "Al damğa" adlandırarmışlar.

Öz əcdadlarının ruhunu Allah kimi nəzərə alan Şamanlar da, onları "Od ata", "Od ana" - deyə çağırırmışlar. Bəziləri də belə inanırdılar ki, odu "Od ana", yəni "Od ilahəsi" yaratmışdır.

Mifoloji baxış və təfəkkürün cəmiyyətə hakim olduğu bir dövrdə, bu kimi adlar və ləqəblər, totemlər, onqunlara və tanrılara məxsus ad və ləqəb kimi sayılmış. Zaman ötdükcə, cəmiyyətin inkişafı nəticəsində bu təfəkkür zəifləmişdir və öz əvvəlki əhəmiyyətini itirərək yalnız xaqanlara və el-oba başçılarına aid edilmişdir. "Koroğlu"-nun atası "Alı kişi" də qüdrət və əzəmət simvolu olan dağ tanrısını təmsilçisi olduğu üçün "Alı" adına mənsub edilmişdir. Yuxarıda qeyd olunan mifoloji səciyyə və nişanələrdən əlavə, haqqında mifin başlanıb formalaşdığı "Alı kişi", atların mehtəri olaraq onların tərbiyəsi ilə məşğuldur. Dünya xalqlarının əsatirlərində ata baxmaq adi insanların işi deyil. Yunanlarda atlara baxmaqla müəyyən adamlar və ya tanrılar məşğul ola bilirdi. Onlar bu qabiliyyət və bacarığın tanrıların tərəfindən qəhrəmanlara verilmiş bir hədiyyə olduğuna inanırmışlar.

Misal üçün, Yunan və Roma əsətirində "Aşil" dağda ilahələrə tapşırılıb tanrılar diqqətini cəlb etdikdən sonra, "Alı kişi" kimi atlara baxmağa başlayır.

Türk xalqlarında, dağın [dağ belinin] müqəddəsliyini araşdırmaq üçün, hər şeydən öncə əzilənlərin hüququnu müdafiə səngəri kimi tanınan "Çənlibelin" seçilmə səbəbləri barədə qısaca məlumat verməyi zəruri sayırıq. Alı kişi zülm, Qaranlıq və şər qüvvələrin təmsilçisi kimi tanınıb Həsənخان tərəfindən kor edildikdən sonra, bir rəvayətə görə, Həsənخان adamları tərəfindən vəhşi bir atın yardımı ilə bir çox təhlükələri arxada qoyaraq özünü oğlu Rövşənə çatdırır. "Alı kişi" baş verən hadisəni danışdıqdan sonra, zülmə qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün, onunla əbədlilik baxımından müqəddəs sayılan bir yerə gedir. Ata və oğul bir çox çöllərdən, dərə və təpələrdən keçdikdən sonra, başı qarla örtülən hündür bir dağın "belinə" çatırlar. "Alı kişi" soruşur:

- Oğlum buranın şəraiti necədir?

Rövşən cavabda deyir:

- Ata, bura hər tərəfi qaya olan hündür bir dağın dumanlı belidir.

Alı kişi soruşur:

- Oğlum, de görüm söylədiyin bu belin hər iki tərəfində iki hündür qayanı görürsənmi?

Rövşən cavab verir:

- Görürəm, ata. Onlardan biri sağ tərəfdə, o birisi də solda yerləşir. Başları da qarla örtülüdür.

Alı kişi vəziyyəti öyrəndikdən sonra deyir:

- Oğlum, mənim gəzib axtardığım yer elə buradır. Buraya "Çənlibel" deyirlər. Tez ol, özümüza bir alaçıq, atlarımıza da bir tövlə düzəltməliyik.

Bizcə, uzun axtarışdan sonra Çənlibelin tapılması ilə, Alı kişi bu yeri müqəddəs məkan olaraq seçir və dağ ilahəsi, dağ ruhu, dağ tanrısı olaraq öz mifoloji mahiyyətini açır. Dastanın mətninə görə, Rövşenin on beş yaşı olur. Bu yaş isə türklərdə insanın məsulluyyət qəbul etməsi yaşıdır. Çənlibelin dumanlı ətəkləri özünün düşməndən müdafiə və hərbi şəraitinə görə Alı kişinin diqqətini cəlb etmişdir, yoxsa ki, həm də türkdilli xalqlarda müqəddəs məkan olduğu üçün seçilmişdir? Bu məsələni mifoloji baxımdan araşdırmaq üçün qədim əfsanələrə müraciət edirik. "Qaraçənli və Dəli dağ" adlı bir Azərbaycan əfsanəsində oxuyuruq: Varlı bir ailədən Gözəl adlı bir qızın elçiliyinə gedirlər. Qızın ata-anası sevinib razılıqlarını bildirdilər. Gözəl bu macaradan xəbər tutduqdan sonra, sevdiyi Buta adlı çoban oğlanla birlikdə dağa

pənah aparır. Burada zorakılıq, qaranlıq, əhrimən və şərqüvvələrin təmsilçisi olan varlı gənc, öz adamları ilə birlikdə, bir-birinə təmiz sevgi bəsləyən bu iki aşiqi izləməyə başlayır. Quldurlardan biri deyir:

- Butanı tutduqdan sonra, onu Gözəlin gözləri qarşısında qaya başından aşağıya tullayacağam.

Başqa bir quldur deyir:

- Bax bu qılıncımla onu qızın gözləri önündə şaqqa-şaqqa doğrayacağam.

Nəhayət, varlı ailənin quldurları uzun axtarışdan sonra qız ilə oğlana yaxınlaşırlar. Lakin elə həmin anda hər yeri sis bürüyür, göz-gözü görmür. Quldurlar sevgililəri itirirlər. Bir az sonra duman çəkildikdən sonra baxıb görürlər ki, hər iki aşiq bir dağın başında oturub. Bir-biri ilə söhbət edirlər. Ancaq varlı elçinin quldurları onları yaxalamağa cəhd göstərərkən birdən-birə dağ yerindən tərpənməyə başlayır, göy guruldayır, dolu yağır. Gözəl və Buta qayanın arxasına sığınaraq qalırlar. Lakin dolu quldurların çoxunu qırır, diri qalanlar isə baş götürüb qaçır.

Diri qalan quldurlar onlara verilən "Nə oldu, onları tapdınız mı?" sualına belə cavab verirlər:

- Tapdıq, lakin "Qara Çənli təpə" ilə "Dəlidağ" onları qorumağa qalxdılar. Belə ki, gah bizi qara bir dumanla bürüdülər, gah da dolu ilə döydülər [153, s.29].

Bizcə, Ali kişi Çənli təpəni seçməkdə, onun strateji durumundan əlavə, həm də türkdilli xalqların əski inanclarından qaynaqlanan, "dağa sığınma" inamını nəzərə almışdır. "Qaraçənli və dəli dağ" əfsanəsindən bəlli olduğu kimi, ən qədim dövrlərdən bəri, dağ həmişə xeyirxah insanların və xalq qəhrəmanlarının himayədarı və müdafiəçisi olmuşdur. Elə buna görə də, Ali kişi ilə Koroğlunun da Çənli təpəni pənah aparmasının rəmzi elə məhz bundan ibarətdir. Hər halda, Çənli təpənin bir məkan və səngər kimi seçilməsi məntiqə uyğun gəlir. Belə ki, dörd tərəfində qayalar olan dağ həm qəhrəmanları düşməndən qoruyur, həm də ki ibtidai insanların, dağın qəhrəmanlarının müdafiəçisi olması barədəki düşüncəsi ilə üst-üstə düşür [175].

Türk xalqlarının ilkin təfəkküründə Şamanların dua və inamlarında çox gözəl surətdə öz əksini tapan dağ belə vəsf edilmişdir:

"Sən ey günəş zirvəsinə baş çəkməyə aciz qalan polad dağ! Sən ey qızıl dağ, ay da sənəin dövrənə fırlanmaqda gücsüzdür. Sən ey meşələrdən əyninə paltar geyən mənim müqəddəs dağım! Bizim ata-baba və əcdadlarımız sənə sitayiş etmişlər. Bir dəfə də olsun bizi pak və mübarək sayırsanmı? Sən ey bizə azuqa verən! Ey oğul-

ları yaradan! Sürülərimizə bərəkət ver! Yurdumuza və bizə şadlıq bəxş et! Ey böyük, müqəddəs dağ, ey qara qaya!... Sənsən qocalarımıza dinclik bəxş edən! Torpaq və dənizlərin yarandığı gündən, ata-anələrimiz səni yüksək mərtəbəyə çatdınlılar... Ey atalarımızın çıxmaq daşından alovlanıb yanan od! Ey gözlərin parlaq tanrısına yüksələn duman! Ey çıxmaq daşından alovlanıb işıq saçan od, bütün dünyanı bürü! Qoy Altay "Ağ Yayık"-dən fərman alsın və günəş ilə ay xoşbəxtlik və firavanlıq gətirsin. Bu əcdadlarımızdan yadigar qalan bir ayındır".

Türk xalqları inanırdılar ki, qəbilə yaxud da ki, əcdadlar tərəfindən sitayiş edilərək tapınılan dağ, insana şairlik, şamanlıq sənəti və oxumaq üçün gözəl səs hədiyyə edir.

M.İlyadenin fikrincə, şamanlar müxtəlif əşya və yollardan istifadə edərək vəcdə gəlirdilər. Onlar vəcdə gəldikləri zaman hiss edirlər ki, ruh bədənəndən ayrılaraq səmada, dağda, və ya yeraltı gizli aləmdə başqa-başqa ruhlar, tanrılarla əlaqə yaradır. Onlar daha sonra insanların çəkdikləri dərd və müsibətləri onlara danışdıqdan sonra insanların bu fəlakətlərdən qurtarması üçün onlardan yardım istəyirlər. Şamanizm inamına əsasən, dünya səmadən [nur aləmindən], yer kürəsindən, həmçinin yeraltı dünyadan yəni, zülmət və qaranlıq dünyasından təşəkkül tapmışdır. Səmavi aləm 17 qatdan ibarət olaraq nur dünyasını təşkil edir. Bu aləmdə, bütün varlığın yaradıcısı [tanrı Karaxan və ya Ülken] tərəfindən idarə olunan gözəlliklər, yaxşılıqlar və xeyirxah ruhlar mövcuddur. Yer üzərində isə insanlar, başqa-başqa canlılar və yaxşılıq mələkləri mövcuddur. Bunlardan başqa, yer üzərində, yeraltı aləmdən göndərilmiş cinlər ilə ziyankar ruhlar da mövcuddur. Yeraltı dünya, yaxud da ki, qaranlıqlar aləmi 4 və ya 7 qatdan ibarətdir. Bu aləmi, Erlik adlı bir canlı və yaxud şeytan idarə edir. Bu dünyagörüşünə əsasən ölümlərin xeyirxah ruhları yer üzərində bir quşa dönərək, öz yaxşılıqlarının hüdudu qədər "Uçaq" yaxud da ki, cənnətdən ibarət olan nur aləminə doğru uçub yüksəlirlər. Xəbis ruhlar isə yeraltı aləmdə torpaq altında yaşayan əqrəbə, əfi ilana dönərək öz pisliliklərinin miqdarı qədər, qaranlıq aləmi olan Erlikə doğru yola düşürlər.

Koroğlu dağ və onun insanın əsas xüsusiyyətlərinin formalaşmasındakı rolu barədə belə deyir:

*Məni binadan bəslədi,
Dağlar qoynunda, qoynunda.
Tülək tərənələr səslədi,
Dağlar qoynunda, qoynunda.*

*Dolanda igid yaşımə,
Yağı çıxdı savaşıma.
Dəlilər gəldi başıma,
Dağlar qoymunda, qoymunda.*

*Səfər eylədim hər yana,
Şahları gətirdim cana.
Qıratım gəldi covlana,
Dağlar qoymunda, qoymunda.*

Koroğlunun Türkiyə variantında, dağ elə mühüm rola, dərin hörmət və ehtirama malikdir ki, Koroğlu açıqcasına ondan insanın dayağı, xeyrixahı və müdafiəçisi kimi bəhs edir.

Şamanlar iki növ ruha ("eş", "tək") inanırdılar. "Eş" ruhları bitkilər, insanlar ilə bir yerdə yaşayırlar. Lakin "tək" ruhları tanrılara tabedir. "Tək" ruhlardan sayılan "El qəm - el qəm" - adlı bir ruh, şamanları vəcdə gətirib, onları doğru yola dəvət edirdi. Bu ruhlər, yaxşı, pis, xeyrixah və ziyanverici ruhlərə bölünürdülər.

Dağlara [torpağa və qayaya], ormana və ağaca hakim olan ruhlər, xeyrixah ruhlərdən sayılırdılar. Bu ruhlər "Yizimpiy" adlanırdılar. Ən böyük tanrı "Ocan" idi. O, düz yerin ortasında yerləşən və budaqları göylərə qədər yüksələn şam ağacının lap başında yaşayırdı. Aşağıdakı şərdə dağın əhəmiyyəti, yüksək mövqeyi tamamilə açıq şəkildə ifadə edilmişdir.

*Həmən Mövlə ilə sana dayandım,
Arxam sənsən, qalam sənsən, dağlar hey!
Yoxdur səndən qeyri qolum, qanadım,
Arxam sənsən, qalam sənsən, qalam hey! [152, s.115].*

Animizm (totemlərə inam) fəlsəfi terminini yaradıb antropologiya elminə təklif edən ilk alimlərdən biri Teylordur. Onun dediyinə görə, ümumiyyətlə, ruh əsarəti fəlsəfəsi bədvi qövmlər arasında hələlik əxlaq təməli sayılır. Əksinə ləzzət, dərd, mənfəət və ziyan haqqında bir nəzəriyyədir və son həddinə çatdıqda, şəxs, ailə və qövme təsir edir.

Dağa tapınmaq, təkcə türk xalqlarında deyil, həm də dünyanın bir çox xalqları arasında, o cümlədən Himalayda Everit dağının ətrafında yaşayan xalqlar içərisində də, həmçinin Hindistanda, Yunanıstanda Olimp dağı, Fələstində Sina dağı, Nepalda isə Daolakiri dağının həndəvərində yaşayan xalqlar içərisində də geniş yayılaraq mövcud olmuşdur.

Bundan başqa, türk xalqları içərisində hətta belə bir inam var idi ki, dağ, tanrılar tanrısı Ülken tərəfindən gəldiyinə görə əbədidir. Dağ və günəşin əbədi təsəvvür edilməsi, yüzilliklər boyunca getdikcə onların "müqəddəs sayılmasına" gətirib çıxardı. İnsan təhlükədən xilas olmaq üçün qayalar içində özünə dinc yaşayış evləri qurmağa başladı. Azərsəhr və imamzadə məsum ətrafındakı qayalı ibadətqahlar, həmçinin Hampusi mağarası istiqamətindəki ibadətqah, yaxud "Marağanın quş mağarası..." elə həmin inam əsasında tikilmişlər.

Uzun zamanlar dünya xalqlarının diqqət mərkəzində olan mitraizmin mifik dünyagörüşünə əsasən, Mitra daş ilə həmzəddir. M.Pirmun özünün "Qədim İranda fəlsəfi düşüncə" - adlı kitabında bu barədə yazır: "Mitra, bir qayadan yarandı və doğulan kimi çobanlar tərəfindən ona sitayiş edildi".

Dağ-daş uzun müddət türk xalqları tərəfindən (başqa xalqlar içərisində də) müqəddəs sayılırdı. Qədim dövrlərdə dağ yiyəsi, dağ ruhu, el-oba hamısı olan dağ ilahəsinə ehtiram üçün bəzi daşları "dağ belində" toplayıb ona sitayiş edirdilər [7, s.16]. Qədim dövrlərdə xalqın yenilməzliyi və bütövlüyünün simvolu olan dağa inam güclü olduğu üçün bütün kütlələr, dağa [dağ belinə] sitayiş edir, divlərə və quraqlıq kimi Əhrimən qüvvələrinə qarşı öz nifrətini bürüzə verirdilər. Lakin zaman ötdükcə artıq bu gün həmin inam özünün sosial-fəlsəfi mənə və məzmununu qismən itirmişdir. Dağa sitayiş hazırda dağın ən çətin keçid nöqtələrində [bellərində] nişan qoymaqla özünü göstərməkdədir. İranın bir çox dağlarında, özəlliklə göylərə yüksəlmiş Azərbaycan dağlarında elə hazırkı dövrdə də elatlar dağın belində yığılmış bu daşlara qarşı hörmətlə yanaşır, onu sanki müqəddəs sayırlar. Onlar həmçinin "daş - kələyin" (daşlı təpənin) çökməsinə pis baxır, onu mənfi mənada yozurlar. Azərbaycanlılardan birisi ilə söhbət edərkən bu barədə mənə belə danışdı: "Gənclik çağında, avtobusun yenidən çıxdığı vaxtda günlərin birində Miyanadan Məşhədə doğru hərəkət edirdik. Xeyli yol getdikdən sonra, avtobus səhər yeməyi və namaz qılmaq üçün İmam Rza ziyarətqahı ilə üz bəüz olan bir dağ ətəyində dayandı. Əsasən türklərdən [azərbaycanlılardan] ibarət olan sərnəşinlər avtobusdan düşüb hər birisi bir "daş kələyi" düzəltməklə öz günahlarına etiraf edir, dağdan əfv və bağışlanmalarını xahiş edirdilər" [77].

Bu gün XXI əsrin ilk illərində belə İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan türklər tərəfindən o əski inama hörmətlə yanaşılır. Məsələn, Qaşqay elatları içərisində belə bir and içmə mərasimi mövcuddur: "Həzrət Abbas kərrəsi, Murtuza Əli kərrəsi", (Bir -

birinin üstünə qalaqlanmış bir yığın daşa "Kərrə" deyirlər). Belə ki, bu and içən şəxs, bir yığın daşı bir - birinin üstünə, yaxud da ki, dövrəsinə yığaraq kiçik bir ev tikir, sonra da Həzrət Abbasa xitabən deyir: "Əgər iddia edilən əməl mənim tərəfimdən baş veribse, bu kərrəni yıxdığım kimi, mənim evimi yıx!" Sonra da daşları dağıtmağa başlayır [36, s.50].

Burada dağa - daş kəlayinə sitayiş barədə başqa bir nümunəyə işarə edirik: Zairilər (Ziyarətçilər) Delpo bölgəsində müqəddəs Burda - Rey dağına doğru yola çıxırlar. Onlar dağın zirvəsini ziyarət edib Dərvermə döngəsinə çatdıqdan sonra, üzərinə bayraq sancılmış bir yığın daş qarşısında səcdəyə dururlar. Onlar daha sonra əvvəlki bayrağın yerinə yeni bir bayraq taxırlar. Himalayın yüksək bölgələrində mövcud olan dağ tanrısına inamın kökü, çox qədim inamlara gedib çıxır. Belə ki, qismən də olsa, buddizm və az miqdarda hinduizm də onu mənimsəmişdir [158].

Müasir dövrdə Azərbaycandakı ictimai münasibətlərin, fikir və dünyagörüşlərin kökündən dəyişib inkişaf etməsi nəticəsində, azərbaycanlılar, xüsusilə başqa türkdilli xalqlar içərisində, dağ tanrısına inam, özünün əvvəlki əhəmiyyətini xeyli itirmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu köhnə inamın izlərini elə bu gün də Azərbaycanda və İranda başqa- başqa türkdilli bölgələrdə müşahidə etmək olar. Hündür Azərbaycan dağlarının ətəklərində bol - bol daş sütunlarının yüksəldilməsi, dağ tanrısını ağırlayıb pərəstiş etmək mənasındadır. N.A.Alekseyev, türklərin ilkin dövrlərdə sitayiş etdiyi dünyagörüşləri araşdırmışdır. O yazır: "Dağın zirvəsində, yaxud da ki, ətəyində daşlardan və ya ağacın budaqlarından bir təpə dikəldib, ona torpağı, vətəni və el - obanı himayə edən ruh sayaraq sitayiş edirlər" [4, s.31].

Dağa ehtiramla yanaşmaq və ondan yardım istəmək adəti Monqollar içərisində də mövcud olmuşdu: Xarəzmşah, Çingizxanı təhqir edib qəzəbləndirmək üçün, beynəlxalq qanunlara zidd olduğu halda onun elçilərinin qətlinə fərman verir. Çingizxan, elçilərinin, xüsusən özünün ən vəfalı sərkərdələrindən biri olan İbn Kəfrcə Bağranın qətlə yetirilməsi xəbərini eşitdikdən sonra qəzəbindən nəərə çəkərək bir ovuc torpağı başına tökülür.

"Xaqan daha sonra töysüyə - töysüyə atların saxlandığı yerə gəlib yəhərsiz bir atın ovsarını dirəkdən açıb, belinə sıçrayaraq ildirir kimi Göy dağa doğru çapmağa başlayır. Çingizxanın oğlanları uzaqdan baxıb görürlər ki, xaqan dağın qabarıq bir hissəsindəki şam ağaclarının ortasında dayanmışdır. Çingizxan papağını başından götürüb, qayığını boynuna sallayaraq bağırmağa başlayır: "Ey əbədi göy! (səma), Sən əməlisaleh, düzgün

insanları bağışlayıb onlara ərməğan verirsən, günahkarları isə cəzalandırırsan. Sən bu cinayətkar müsəlmanları cəzalandıracaqsan..." [207, s.162].

Bu versiyada da dağın, göyün müqəddəs sayılması barədə türkdilli xalqların əski düşüncə və dünyagörüşü təzahür etməkdədir. Monqol xalqının təfəkküründə də dağ, el - oba və tayfa qəhrəmanlarının dayağı və himayədarı sayılmaqdadır.

Şəhriyarın məşhur "Heydərbabaya salam" mənzum poeması, XX yüzilliyin ən dəyərli əsərlərindən biri sayılmaqdadır. Türk xalqlarının dağ, təbiət və bir sözlə dağın insani formada təəcəssümü barədəki inamı bu əsərdə açıq - aşkar öz əksini tapmışdır. Dünyanın 72 - dən artıq dilinə çevrilən bu şah əsərdə dağ, xalqın müqaviməti və bir sözlə ədalətin zülmə qarşı zəfər çalmasının simvolu kimi verilmişdir.

Azərbaycanın böyük qəzəl ustadı M.Şəhriyar, həmin əsərdə özünün dərin təxəyyül və fantaziyasını, gözəl orijinal təsvirlər yaratma qabiliyyətini, dil və ifadə zənginliyini və doğma Azərbaycanın şirin danışq dilinə böyük sevgisini nümayiş etdirir.

"Heydərbabaya salam" əsərində ürəyi oxşar canlı danışq dili ilə folklor elementlərinin həmahəngləşməsi, həmçinin duyğu incəliyi, əsəri Şəhriyarın digər əsərlərindən fərqləndirir. Elə həmin səbəblərə görə də bu əsər, dünyada özünə layiqli yer qazanmışdır.

Şəhriyar bu ölməz əsərdə "Heydərbaba" dağı ilə söhbətə oturur, uzun illərin arzularını, dərdlərini, sevinc və kədərlərini onunla bir araya qoyur. O, dağdan istəyir ki, doğma oğullarını öz qoynunda elə bəsləsin ki, zəmanə namərdlərinin burunlarını ovsunlar və onları diz çökdürsünlər:

*Heydərbaba, mərd oğullar doğgunan,
Namərdlərin burunların ovgunan,
Gədəklərdə, qurdları tut boğğınən,
Qoy quzular ayın - şayın otlasın,
Qoyunların, quyruqların qatlasın!*

*Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir - birindən yamandı,
Bir - birizdən ayrılmayın amandı!
Yaxşılığı, əlimizdən alıblar!
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.*

*Heydərbaba, şeytan bizi azdırıb,
Məhəbbəti ürəklərdən qazdırıb,*

*Qara günün sərneviştin yazdırıb,
Saltb xalqı bir - birinin canına!
Barışığı bələşdirib qanına!*

Abukaan dağını müqəddəs sayan altaylar inanırlar ki, bu dağ, Yelbis adlı iki qıza malikdir. Bu təfəkkür demək olar ki, təbii totemlərin əsasən insani təcəssümünün inikasıdır.

Himalay dağlarının ən hündürələrindən biri sayılan müqəddəs Daolagiri dağı, bir Nepal şərinə belə vəsf edilmişdir:

"Müqəddəs dağın zirvəsində, Stuna ən bahalı bir gövhər kimi işıldayır".

İlin Seqal, bu gün də Asiya, Afrika müsəlmanları tərəfindən müqəddəs sayılan həcərül-əsvəd barədə yazır: "...Karvanlar həmişə Məkkə yolundan keçib, bu müqəddəs şəhərdə dayanarmışlar. Məkkədə isə qara daşa [Həcərüləsvədə] ibadət edərmişlər. Bu daşın göydən düşməsinə inanarmışlar. Ərəb qəbilələri də bu daşı müqəddəs sayırmışlar, ... belə ki, onu tanrılardan biri kimi qəbul etdilər" [173].

Bizcə, qara daşın göydən düşməsinə inam ilə türk xalqlarının təfəkkür və əsətinə görə dağın tanrılar tanrısı Ülken tərəfindən gəlməsinə inam arasında oxşarlıq mövcuddur.

Azərbaycanın "Koroğlu daşı" - adlı bir əfsanəsində, daş, vəhdət, güc və birlik rəmzi kimi təcəssüm edilir. Deyilənlərə görə, Koroğlu hara getsəydi: özünü Çəlibeldən götürdüyü bir daşı da aparardı. Bu daş, Koroğlunun yol, döyüş yoldaşı, həmvətəni sayılırdı. Hətta gecələr, Koroğlu yatanda onu başı altına qoyub yuxuya gedərdi. Koroğlu öz dəlilərini səfərlərə göndərəndə də həmin daşı bir nişan olaraq qaldığı yerdə göz qabağında qoyardı ki, dəlilər qayıtdıqda daşı görən kimi Koroğlunun məkanını tapa bilsinlər [153, s.212].

Yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, dağ - birlik və xoşbəxtlik rəmzinin daşı sayılmış. Kütlələr isə onu, el - obanı, yurdu çirkin əllərdən, əhrimən qüvvələrdən qoruyan bir ruh kimi müqəddəs sayırdılar. Elə buna görə də türklər, keçmiş zamanlarda sülh, dostluq, əhd-peyman və birlik haqqındakı müqavilələrini hündür dağların zirvəsində bağlayarmışlar. Onlar, sülh və savaşa haqqındakı müqavilələri almaq üçün dağı seçməklə, əslində dağın mifik rolunu nəzərə alırdılar. İndi aydın olmuşdur ki, azərbaycanlılar və bunların qəbilə birliyinin formalaşmasında iştirak edən tayfalar belə bir təfəkkürə inanırmışlar. Elə həmin mifik təfəkkür və inama görədir ki, Alı kişi də dağda, yaxud da kə, dağ belində məskunlaşır. İran əfsanələrində də dağ, qəhrəmanların doğulduğu

məkandır: "Pişdadi padşahlarından biri olan Mənuçehr, Manus dağının başında doğulur". Yəst Zəmyadında bu dağın "Mənuş" deyə adı çəkilir [162, s.50].

Qədim bir əfsanədə deyilir: "Uyğur taxt - tacına yenicə yiyələnmiş gənc bir xaqan, uzun illərdən bəri uyğurlar ilə cinlilər arasında sürən qanlı savaşı dayandırmaq üçün, Çin xaqanının qızına elçilik edir. Uyğurlar diyarında Qutlu dağ adlı məşhur bir qaya var idi. Çin xaqanı qızını uyğur xaqanına verməyin əvəzində həmin qayanı tələb edir. Uyğur xaqanı qayanı verməyə razı olur. Cinlilər qayanı hissə - hissə sökərək onu uyğur torpaqlarından daşımağa başlayırlar. Bu hadisədən sonra xalqın qara günləri başlanır. Uyğur yurdunda yaşayan quşlar və digər heyvanlar, qayadan uzaq düşdükləri üçün qəmə bürünüb onun həsrətindən ağlamağa başadılar. Yeddi gündən sonra xaqan öldü. Qara günlər özü ilə daha da qaranlıq günləri gətirdi. Hovuzların suyu qurudu, torpaq quraqlıqdan cədar- cədar olub bir daha məhsul vermədi" [31, s.19].

Bu əfsanə də "Qutlu dağ" daşı, [mübarək dağ, xoşbəxtlik dağı], xalqın varlığını, təbiətinin diriliyini və həyat gücünü təmsil edir. Çayların və bulaqların suyunun quruması da, dağın [daşın] su və yağışla qırılmaz əlaqədə olmasını həmin mifik dünyagörüşü əsasında göstərməkdədir.

Bir Azərbaycan əfsanəsində deyilir:

"Bir gün Koroğlu gecələmək üçün böyük bir çayın sahilində dayanır. Gecə yuxuda ikən ona deyirlər: Çayqırağı sellərin yatağıdır. Çöllər və bostanlar isə el - oba yoludur. Ey Koroğlu! Sən dağ qəhrəmanlarının arxasısan, yuxudan oyan və eşit: Qırat hansı dağda kişnərsə, elə həmin o dağda daşlı bir qaya tikərsən!

Koroğlu yuxudan oyayıb qeybdən gələn səsin dediyini həyata keçirir. O, öz qərargahını düz elə Qıratın kişnədiyi dağın zirvəsində tikir" [153, s.211].

L.P.Putayev tarixi faktlara istinad edərək, öz elmi nəzəriyyəsi-ni belə bəyan edir: "Qədim türk xalqları Budinli, Altay, Sağcan, Ağqaya, Qaradağ, Alaş və bu kimi bir çox digər dağlara tapınarmışlar. Onlar, el - oba və əcdadlar tərəfindən sitayiş edilən dağlara "Tustay", (yəni həyatın əsas ünsürü həyuli, birinci dağ) deyirdilər".

Hunlar içərisində də müqəddəs dağlar çox olmuşdur. Hətta başqa - başqa dövlətlər ilə sülh və digər mövzulardakı müqavilələri, andlaşmaları qurban kəsib and içməklə, hündür dağların zirvəsində bağlayırdılar" [54, s.48].

Azərbaycanın ərəb işğalçıları tərəfindən zəbt edildiyi dövrə aid

olan bir epik - tarixi əfsanədə dağa və suya inam, onların müqəddəs sayılması açıq - aşkar əksini tapmışdır.

Dədə Güneşin ölüm xəbəri ərəbləri həddindən artıq sevindirdi. Onların yeganə məqsədi Dədə Güneşin oğlu Qoroğlunu ordan götürmək, odlar yurduna hökmranlıq etmək idi. Onlar özlərinin bu çirkin niyyətini həyata keçirmək üçün özlərindən olan məşhur Qara pəhləvanı seçib ona belə deyirlər:

"Biz hələ də Dədə Güneşin ölümünə inana bilmirik "

Bundan əlavə, odlar yurdunda dağlar, daşlar, sular, çaylar və ormanlar Qoroğlunun arxası və himayədarı sayılırlar. Qara pəhləvan! Unutma ki, sən 40 pəhləvanın savaşına getmişən. Qoroğlu özlüyündə, köklü və əzəmətli bir dağ, alınmaz bir qaya, bir diyardır". Qara pəhləvan, nəhayət əlində heç bir silahı olmayan Qoroğlunu Baba dağında ələ keçirməyə cəhd göstərir. Qoroğlu, əli yalın olduğu üçün qaçmaqdan başqa çarə görmür. Elə buna görə də xeyli qaçdıqdan sonra bir dağın zirvəsinə çatıb oradaca dayanır. Hər an möcüzə gözləyən Qara pəhləvan uzaq məsafədən Qoroğludan bu hərəkətinin səbəbini soruşur. Qoroğlu deyir:

"Qarşımda duran, atam Dədə Güneşin məzarıdır. Mən heç vaxt onu tapdalaıyib keçə bilmərəm. Qara pəhləvan məzara yaxınlaşmaq istəyir. Qoroğlu deyir: məzar yadları özünə yaxın buraxmaz". Qara pəhləvan inanmayıb məzara doğru yaxınlaşmaq istərkən birdən - birə məzardan od - alov qalxaraq Qara pəhləvanı yandırıb külə döndərir [153, s.147-148]. Türk xalqları lap qədimdə də əcdadlarına dərin hörmət bəsləyir, onların məzarı qarşısında baş əyərdilər. Hətta Göytürklər, əcdadlarının ruhunu sevindirmək üçün müqəddəs mağaralarda qurbanlar kəsər, ulularının məzarlarına hörmətsizlik edənləri ağır cəzalandırırdılar. Maraqlıdır ki, Atilla ilə Bizans arasında başlanan savaşın əsas səbəblərindən biri, Atilla ailəsinə mənsub bir şəxsin məzarının sökülməsi və mifik təfəkkürə əsasən, ölünü şər qüvvələrdən qorumaq üçün qəbirə qoyulmuş əşyaların, silahların oğurlanması olmuşdur.

İran Türkləri arasında Səhənd, Sualan (Salavan), Ağrı dağ (Ararat) müqəddəs sayılır. Hətta Səhənd dağının bərəkətli və yam - yaşıl ətəklərində yaylaq edən köçəri elatlar, hər il ziyarət mərasimi icra edirlər. Onlar dağın zirvəsindən danın qızarmasına baxmaq üçün, hələ qaranlıqdan, qara çadırlardan hərəkətə başlayır, günəş çıxan kimi, niyyət etdikləri qurbanları kəsir və beləliklə də dağın ağırılanma mərasimini yerinə yetirirlər. Zənnimizcə, bu mərasim qədim dövrlərdə dağ zirvəsində birgə yaşayan günəş tanrısı, həm də dağ tanrısı (dağ ruhuna) sitayiş etdikləri yerdə həyata keçirilir.

Türkdilli xalqlar içərisində dağ, elə yüksək hörmətə malik olmuşdur ki, onlar çox vaxt özlərinin ən dəyərli, ən igid oğullarının, qəhramanlarının adını, yaşıllıq, bərəkət qaynağı olan dağlara qoyarmışlar. Əlvənd, Ağqoyunlu sərkərdələrdən biridir. Qədir danlıq əlaməti olaraq Həmədanın ən yüksək dağını onun adı ilə adlandırmışlar.

V.V.Bartold, "Zinətüləxbar" (Gərdizi, 11-ci əsr) kitabının müəllifindən faktlar gətirərək türkdilli Kalmıqların Göy ox dağındakı həyatı barədə yazır: "Göy ox bir çox əski və çağdaş türklər arasında "Ana" adını verməklə, onun mifoloji xarakterini nəzərə alaraq əslində dağ simasında qəbilə və ana cəddini təcəssüm etdirmişlər".

Qədim türk xalqlarının, o cümlədən də Azərbaycanlıların inancına görə dağ "Ana" və bir sözlə qadındır. Bununla bağlı "Ağrıdağ" (Ararat) əfsanəsinə diqqət yetirək: "Nuh peyğəmbər, yer üzünü su basdığı zaman 75 günün azuqəsini götürdükdən sonra, öz gəmisini insanlar və müxtəlif heyvanlarla doldurduqdan sonra yola düşür. Keyli yol getdikdən sonra qarla örtülmüş "Qısırdağ" adlı bir dağa çatırlar. "Qısırdağ" qonaqları kifayət qədər yerəbəyər edib onları məskunlaşdırma bilmədiyindən, utandığından boylu [hamilə] olur. Sonra da "Bala ağrı" adlı bir oğlan dünyaya gətirir. Elə həmin vaxtdan da özü "Ağrı dağ" ilə məşhur olub, dillərə düşür [41, s.47].

Sözü gedən mifdə dağ, insan kimi hamilə olub uşaq dünyaya gətirməkdən başqa, həm də bu dünyaya məxsus real detallarla vəsf olunur. Burada dağ öz qonaqlarını mehriban bir ana kimi qoruyur.

Kökü Zevsə (od tanrısına) gedib çıxan Pelce oğlu Axil, uşaqlığında dağ ilahələrindən birinə tapşırılır [37]. O, Koroğlu kimi Cəng çalıb (Türk mifində cəng əvəzinə söz işlədilir) dağda tanrıların yardımı ilə döyüş mahnılarını öyrənir. Qeybdən xəbərvermə gücünə, yüksək ilahi qabiliyyətə malik Oğuzun xeyirxah, dünya görmüş ağsaqqalı Dədə Qorqud dağı, ağacı, suyu və atı bax belə yüksək qiymətləndirir.

Xeyir-dua verək xanım:

Qarlı uca dağların yıxılmasın!

Kölgəli hündür ağacın kəsilməsin!

Coşğun axan gözəl suyun qurumasın!

Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin! [106, s.50-51].

Dağ, türk xalqlarında, həmçinin bir çox dünya xalqları arasında, hər bir nəsnənin (şeyin) cövhəri, əsl, ilkin materialı və

bir sözlə varlığın əsası kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Altay¹ xalqının qədim "Maaday- qara" dastanında onun [altayların] animizm və totemizm ilə bağlı inam, inancları açıq-aşkar özünü göstərməkdədir. Burada dağ, bir insan kimi nəzərdə tutulur, hətta qəhrəman bir ata kimi təqdim olunur.

Maaday- qaranın yenilməz qəhrəman oğlu Kuqudimərgən, öz atası dağı müqəddəs və Həyula [hər şeyin yaranmasının ilkin materialı] sayaraq, əslinin ona gedib çıxdığını bildirir.

"Əgər Qaradağ, mənim atam olubsa, onda şübhəsiz ki, mən qəhrəman doğulmuşam".

Altayın "Maaday- Qara" dastanında qəhrəman dağ ruhu, dağ lanrısından doğulur. Burada dağ ruh və cismə malikdir, həm də qəhrəman ilə yüksək hörmət və sayğıya malikdir ki, maddənin ən yüksək məhsulu olan ruhdan yaranır: "Onun tünd qonur atı su ruhundan yaranmışdır, Maaday-qara özü dağ ruhundan yaranmışdır".

İbtidai insanlar, ölümləri yuxuda görəndə fikirləşirdilər ki, ruh, əbədi həyata malik olan maddədir. Ölümləri paltarları ilə basdırmaq, onlarla birlikdə qəbirə silah, bəzək əşyaları, ərzaq qoymaq, həmin əski inamdan doğmuşdur. Hətta türk xalqlarında vaxtilə mövcud olan bir adətə görə, hər hansı qəhrəman öldükdə, atımı da özü ilə birgə basırmışlar. Onlar ən müqəddəs, qutsal ruhları Şamanlar, qəbilə rəhbərləri və qəhrəmanlar ilə əlaqələndirir, onu qəbilə varlığının mənşəyi, əsası hesab edirdilər. A.B.Anoxin 1924-cü ildə "Altayda şamanizm inancları" adlı tədqiqatında yazır: "Dağ ruhu, Dağ tanrısı insana bənzəyir. Onlar da doğum halları keçirir, övlad sahibi olurlar". Tanrılar, doğub doğulmaqlarından əlavə, həm də, yer üzərindəki insanlar kimi yaxşı və pis xüsusiyyətlərə də malik olurlar. Onlar bir birindən intiqam almaq üçün qoşun yığır, öz məqsədləri uğrunda bir-birilərini öldürür, eşqbazlıqda [məhəbbət macəralarında] yarışa girirlər. Dəniz tanrısı Poseydon, Axililərin yardımına cəhd göstərərək Zevs, buna mane olur. Böyük ilahə Hera Zevsi aldatmaq üçün gözəl geyimlər geyir, bəzənir və tilsim edərək Zevs vücutundakı sevgi odunu alovlandırır. Zevs onunla qucaqlaşmaq istəyəndə, Hera minbir işvə-naz ilə deyir: "Ay aman! Ey Kronun oğlu, bu nə sözdür danışırsan? Məni buradaca oxşayaraq qoynuna alacaqsanmı? Demək "Ay da" cümləsinə, həm də açıq-aşkar başqalarının gözü

¹ Altay, altın dağlar deməkdir. Vaxtilə "Uyruqlar" adı ilə tanınan Altay Muxtar Respublikasının 10 mindən çox əhalisi var. Soy baxımından Qzey və Güney hissəyə bölünür. Türk, monqol və tunquz dilləri, Altay dilləri qrupuna daxildir.

qarşısında?

Əgər tanrılardan biri bizi görüb, sonra da başqa tanrıları toplayaraq, bizi bir birimizin qoynundakən bir birinə göstərsələr nə olar?

Bu utancaqlıq mənə lap rüsvay edəcəkdir.

Kronun oğlu cavabında deyir:

- Heç qorxma, Hera! Mən dövrəməzdə qızıl bulud çəkərəm, onda nə tanrılar bizi görə bilər, nə də başqaları. [81, s.8].

Homer, özünün olməz əsəri "İliada"da, tanrıları adi insan kimi təsvir edir. Hal-hazırda "Sualan" (Savalan) dağının yam-yaşıl ətklərində maldarlıqla məşğul olan Şahsevən elatları Savalandan "Sultan Savalan" kimi bəhs edir, qocalar isə yaxınlaşıqda ona salam verir, qarşısında baş əyirlər. Həmçinin elat arasında bağlanan müqavilələrdə (özləliklə dostluq müqavilələrində - **B.H.**) sultan Savalana and içir, dağ - torpaq tanrısını ağırlamaq üçün qoyun kəsir, qurbanlıq verirlər. Səhənd dağının ətklərində yaşayan elatlar da, onu Sultan Səhənd adlandırır hər ilin müəyyən günündə dan qızaran vaxt onun zirvəsində qurban kəsirlər. Bunlardan əlavə, Səhənd silsilə dağına daxil olan zirvələrdən birinin (Kəndüvanın yaşıl otlaqları ilə üzbəüz olan bir qülləsinin - **B.H.**) adı "Sultan Səhənd"dir.

"Avesta"da Azərgəşəb məbədinin Snont (Snond) dağında yerləşdiyi göstərilir. Həmin kitabda qeyd edilmişdir ki: "Keyxosrov Azərgəşəb atəşgahını Snond dağında tikdi" [28, s.328]. Cekson belə zənn etmişdir ki, bu, Təbrizin cənubunda yerləşən Səhənd dağıdır.

Maraqlıdır ki, dağların bir çoxundan bəhs edərkən "ağıllı, bilikli" "at və su sahibi" kimi ləqəblərdən istifadə edilmişdir.

"Rəşən Yəst"in 25 - ci hissəsində oxuyuruq: "Ey Rəşən! (ədalət mələyi - **B.H.**), sən, başı üzərində ulduzlar, ay və günəş fırlanan Ter (Əlbürz - **B.H.**) dağının zirvəsində olsan belə, yenə biz səni yardıma çağırırıq" [28, s.330].

Animizmə inam və dağ tanrısına tapınmaq o qədər güclü idi ki, şahlar öz düşmənlərinə qalib gəlmək üçün dağdan imdad istəyərdilər: "Pəşdədi Hüşəng, Ter dağının başında, Havaəndərvay mələyinə sitayiş edib, onu çoxlu təriflədikdən sonra, ondan xoşbəxtlik və Mazəndaran ilə Deyləm (Gilan) divlərinə qarşı qələm çalmasını tələb etdi" [28, s.330].

Savalan dağı, elat içində o qədər müqəddəs sayılır ki, onlar dağın zirvəsindən enən ziyarətçilərlə alpinistləri görən kimi, sevinclə onların görüşünə gəlir, "Ziyarətin qəbul olsun!" deyərək onları qucaqlayıb öpürlər. 25 il bundan öncə Savalan dağına

qalxdıqda, gölün sağ tərəfində (tarix kitablarında bu göl "Zərdüş hovuzu" – deyə xatırlanır – B.H) müqəddəs insanların məzarına bənzər bir qəbir gördüm. Həmin qəbir üzərindəki sınımış zərih, yaxud ağacdan örtüyün dağınıq qalıqları gözə çarpırdı. Təəssüflə, zaman ötdükcə, artıq bunların hamısı aradan getmişdir. Azərbaycanın hündür dağlarının zirvəsində, o cümlədən Səhənd və Savalandan tapılmış ağacdan daraq və güzgü, Azərbaycan xalqının qədim animist inamını göstərir. Dağın zirvəsindəki daraq ilə güzgü, bu mifoloji inamın subutudur ki, vaxtı ilə dağ canlı bir varlıq, yaxud da ana kimi sayarmışlar. Hətta zənnimcə, dağların zirvəsindəki sikkə pulların mövcudluğu da, nəzir və sədəqə məqsədilə deyil, dağın insan kimi təcəssümündən, bir sözlə dağın qadınlığından qaynaqlanır. Türk xalqları da, xüsusən elat içində qızlar və qadınlar, milli adətə görə geyimlərini sikkə pullarla bəzəmişlər. Bu qədim adət, elə bu günə qədər də Azərbaycanın elatları içərisində qorunub saxlanılmışdır. Animizm düşüncəsini, xalqımızın böyük şair -aşıqı Ələsgərin [1821-1926] ölümü münasibətilə görkəmli xalq aşığı ustad Abdulla tərəfindən yazılmış aşağıdakı şerdlə açıq-aydın müşahidə edirik:

*Dağlar qan ağlayır, düşüb borana,
Daha bundan sonra çətin yarana.
Göycə qana batsın, qaldı virana,
Daha Ələsgər tək ad alan varmı?*

"Dağda olmaq, yaxud da ki, dağ vergisi olmaq, dünya mifologiyasında o qədər güclüdür ki, dədə-nənəsi bəlli olan adamlar belə çalışırlar ki, şahlıq məqamını əldə etmək üçün özlərini dağa niyyət etsinlər. Misal üçün, əfsanəvi bir şah olan Kəyumərs, dağdan gəlir. Lakin Kirin ata-anası bəlli adamlardır. Ancaq ki, bu uşağın Kir kimi məşhur bir şəxsiyyət olması üçün dağdan gəlməsi zəruridir"[92, s.258].

İnsan, uşaqlıq dövründə özü haqqında əldə etdiyi məlumatların hamısını tanrılarla bağlayırdı. Evlənmək, səadət, küssüb barışmaq, nifrət, sevgi, hətta dağ və torpağı da özü kimi sayırdı. Fikirləşirdi ki, onlar da insani xüsusiyyətlərə malikdir. Bəs "yerin göbəyi", "yerin ağzı", "günəşin gözü", "dağın ətəyi" (və yaxud ayağı) və digər bu kimi termin və ifadələr təbiətin insani formada təcəssümü deyilmi?

Uşaqlıq çağında oynamaq üçün kifayət qədər vəsait və imkanımız olmadığından səhərdən axşama qədər məhəlləmizdə torpaqlar içində oynayır, bəzən də xalqımızın məğlub atlarını xatırlayaraq bir ağaca at kimi minir, onu şallaqlayırdım. Həmin

oyunlar nəticəsində, vitamin çatışmamazlığından ayaq barmaqlarının ortası çat-çat olardı. Bunu görən anam, hirsli və deyərdi: "Bu - çatlar, yerin (torpağın) ayaqlarını dişləməsi nəticəsində əmələ gəlib, ona görə ki, sən onu şallaqlayıb əsə biləşdirmisən" [77].

Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün başqa bir nümunəyə toxunmağı vacib bilirəm. Azərbaycanda Savalan silsilə dağlarına aid məşhur "Hərəmdağ" qülləsi, müqəddəs dağlardan biri sayılır. "Hərəmdağ" və yaxud Məhrəmdağ adı onu göstərir ki, dağ, elətin nəzərincə qadın cinsindəndir və ona ana, bacı, xala kimi məhrəm sayılır. Elə həmin səbəbə görə ona Hərəmdağ adı verilir.

"Azərbaycanda Zərdüşd dininə və Əhrimən qüvvələrinə mənsub tanrıların adını daşıyan bir çox məkanlar mövcuddur. Savalan dağı həmin mühüm sitayiş obyektlərindən biridir" [105]. Alimlərin bu barədə fikri üst-üstə düşür. Lakin buna baxmayaraq hazırda İran rejiminin məsul şəxsləri həmin adı təhrif edərək, onu "Herem dağ" şəklinə salıblar. Azərbaycan şəhər, kənd, dağ, çay, bölgə və başqa-başqa yerlərinin tarixi adlarını saxtalaşdırmaqla həqiqətləri danır, assimilyasiya siyasəti yeridərək Azərbaycan xalqının milli məniyyətinə xələl gətirmək istəyirlər.

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani, Sualanın [Savalanın] müqəddəsliyini döənə-döənə vurğulamışdır. Elə buna görə də o, Savalanı "Xoşbəxtlik qibləsi", "Kamal mərkəzi" və "Dağlar dağı" adlandıraraq onun Kəbə ilə bərabər olduğunu göstərmişdir [82, s.844].

Rüstəm Əliyev, özünün "Qıpçaq - Oğuz gözəlləri" məqaləsində yazır: "Qadınlar bu dağları uzaqdan görən kimi başlarına yaylıq salıb, həya edərək onu "Qaynata" sayırdılar. Dağlara "qaynata", "ana dağ", "ağ dağ", "qara dağ", "sultan dağ" ləqəblərinin verilməsi bir tərəfdən onlara edilən ehtiramı, digər tərəfdən də türk xalqlarının dərinəndən animist təfəkkür və inama malik olduğunu göstərir. Bu eyni zamanda həmin xalqların adı çəkilən müqəddəs dağların əzəməti qarşısında baş əyməsi deməkdir. O dağlara ki, ilk gündən özünün zəngin və hərəkətli süfrəsini insan övladının qarşısına səribdir. Özünün zəhmət və səyi nəticəsində dağdan axıb bulaqlara qovuşan sularla torpağı suvaran və ruzisini ondan əldə edib ölmə qalib gələn insan, heç vaxt laqeyd olub ehtiramını ondan əsirgəyə bilməzdi. Torpaq və dağa göstərilən ehtiram və hörməti məşhur fars şairi H.E.Sayənin aşağıdakı gözəl şerində müşahidə edirik:

"Ey torpaq! Bütün pəhləvanların kürəyi yerə dəyib, birçə səndən başqa. Bu döyüş səhnəsində yalnız sən öz yerində qalıbsan,

Həm də nə qədər güclü və möhkəm".

"Koroğlu" dastanının "Durna teli" məclisində, Xoca Əziz Koroğlu döyüşçülərindən üçünün [Eyvaz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd] yaxalanması xəbərini Çənlibelə gətirir. Bütün dəlilər bu xəbərdən qəmə batırlar. Nigar, üzünü başı qarla örtülü Çənlibel dağına tutub deyir:

*Qarğasam, tökülər daşın,
Borandan ayrılmaz başın,
Düşər daşın, qalar leşin,
Dağlar Eyvazı neylədik?*

Nigar həmin şerdə dağla elə bir tərzdə danışır ki, elə bil qarşısındakı canlı insandı. Burada o, "düşər daşın, qalar leşin" deməsilə dağı sanki ruh və cismə malik olan canlı varlıq kimi təqdim edir. Koroğlu mifindəki bu yüksək məkan, türkdilli xalqlarının utopiyası sayılır. Xoşbəxtliyə çatmağının yalnız o biri dünyada mümkün olmasını təbliğ edən qədim Yunan və Roma filosoflarının əksəriyyətinin ziddinə olaraq yer kürəsi üzərində yaradılır. Zülm və əsirlikdən canını qurtarıb müqəddəs Çənlibelə gələn Ali kişi, elə oradaca arzuladığı cənnəti [utopiyamı] yaratmağa başlayır. Qəza və qədər qarşısındakı bu üsyan, o deməkdir ki, insan bu dünyadakı bütün əngəlləri ortadan qaldırmaqla insanların hüquq bərabərliyini təmin edən Çənlibel simasında utopiyanın gerçəkləşməsinə zəmin yarada bilər. Bununla da insan, özünün qadir əlləri ilə insanların hüquq bərabərliyini təmin edən yeni bir dünyanın yaradılmasının ilk təməl daşını qoymuş olacaqdır.

Azərbaycanda sözü gedən dağlardan başqa, Sofyandakı "Pir Musa", Mərənddəki "Əli Ələmdar" və Səhənd silsilə dağlarından olan "Sultan" dağları da müqəddəs sayılırlar.

İran əsətilərindəki tanrılar da, Olimp tanrıları kimi yüksək dağların zirvəsində yaşayırlar. "Nahid su ünsürünün keşikçisi olan bir mələkdir. O da ən uca dağların zirvəsində yaşayır. Yüksək ehtiram və rütbəyə malik olan bu mələk, əslində incə bel, hündür boy, son dərəcə gözəl və azad bir qadındır. Onun ağ qollarının qalınlığı, bir at çiyininin qalınlığı qədərdir" [162, s.167]. Bircə, dağlar tanrıların məskəni sayıldığı üçün, əgər dağın özü də qadın kimi məhrəm sayılmasaydı, onların zirvəsindən el-oba qayğısına qalıb, yer üzündə su və digər maddi nemətləri təmin edən məhz qadın tanrı və mələkləri üçün olmuş olsa da müqəddəs sayılardılar. Türklər, uzun əsrlər boyunca ruhun əbədiyyətinə, o cümlədən kainatın da ruha malik olmasına inanmışlar. Elə həmin

əqidəyə görə də öz əcdadlarının ruhuna nəzir verir, qurbanlıq çhsan edirlər.

"Yaşlılar"da belə yazılmışdır: "Zirvəsindən sular axan dağlara salam göndəririk". Müqəddəs Aratos dağları, öz hündürlüyü, əzəmətilə seçilirdi. Keçmişdə dağ ruhuna - dağ tanrısına inam o qədər geniş yayılmışdır ki, valideynlər öz körpələrini aparıb dağların zirvələrinə qoyaraq, niyyət edirdilər ki, dağ onların körpəsini gələcəkdə yenilməz qəhrəmana çevirsin. Məşhur "Maaday-Qara" dastanının qəhrəmanı, uzun müddətdən sonra övlad sahibi olur. O, öz balasını ölümdən, xəbis ruhlardan qurtarmaq üçün, dağın zirvəsinə aparıb belə deyir:

"Bu qara dağ,

Qoy sənə ata olsun, balam, dedi.

Bu dörd qayın (ağac),

Qoy sənə ana olsun, balam, dedi" [134, s.158].

Azərbaycan xalqının şifahi ədəbiyyatında və qədim inanc-larında, işıqla ən çox bağlılığı olan "Səhənd" dağıdır. Əgər qədim Hindistan xalqlarının fikrincə, "Hindistan dağlarında bitən otlardan hazırlanan dərmanlarla ölümləri belə diriltmək mümkündürsə" [104], azərbaycanlıların fikrincə, dağ insanı hissiyyat və keyfiyyətlərə malikdir. Belə ki, dağda dərk etmə qabiliyyəti olduğu üçün, özünün odlu-alovlu püskürtüsü ilə mövcud haqsızlıqlara etiraz edir:

Bütün dünyaların dərdin qanar dağ,

Bu coşqun dərd ilə bir gün yanar dağ.

Dağ, tanrılar məkanı və el-oba qəhrəmanlarının ruhlarının yaşadığı yer sayıldığından, dualarda ona "şah" adı verərdilər. Bu inam, çağdaş ədəbiyyatda da özünü göstərməkdədir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük qəzəl şairi Şəhriyar, özünün "Səhəndiyyə" poemasında, "Şah dağım" ifadəsini işlətməklə, dağın el-obanın arxası olduğunu göstərmək istəyir:

"Şah dağım, çal papağım,

El dayağım, şanlı Səhəndim,

Başı tufanlı səhəndim!" [191].

Altaylarda, Altay dağı haqqındakı alqış və sitayişlərdə, ondan "Şah Altay" deyərək bəhs edirlər:

"Yüksəklikdən baxanda üç bucaqlısan, sən ey şah Altay!

Yandan baxanda doqquz bucaqlısan, sən ey şah Altay!" [165, s.235].

Tanrılar tanrısı Zevs, dəniz tanrısı Posidonun qızı ilahə Fetida

ilə evlənmək istəyir. Lakin Prometey xəbərdarlıq edir ki, bu iş bədbəxtlik və fəlakətə gətirib çıxaracaqdır. Elə buna görə də ilahə Fetidani Pele adlı birsinə əvə verir. Həmçinin tanrılar və ilahələr əsəbiləşdikləri hallarda, bir-birinə qarşı "it", "əyyaş", "həyasız" sözlərini işlədirlər [81]. Homerin ölməz əsərində Olimpdə yaşayan tanrılar, insan kimi təsvir olunurlar. Onlar, hakimiyyət və qüdrət uğrunda bir-biri ilə vuruşurlar. Misal üçün, Zevs, öz atası olan Kronu qəddarcasına yeraltı dünyasında (Tartarda) həmişəlik həbsə məhkum edib, özü onun yerinə oturub hökmranlıq etməyə başlayır.

Bizim xalq bayatılarında da, dağ, bir insan kimi el-obaya hakim olan şərəitdən dərdlənib fikrə dalır:

*Dağda qəm var,
Fikir var, dağda qəm var,
Gördüm dağ boyun əyib,
Bildim o dağda qəm var!*

Ksenofon yazır: "Kif əmr etdi ki, yer [torpaq] tanrısına, digər mələklərə və Aşurun adlım şəxslərinə şərbət nəzir etsinlər. Beləliklə də Hürmüzə bir öküz, Mitraya bir at, yerə [torpağa] bir neçə qatır və Aşur tanrılarına isə neçə-neçə qurbanlıq bəxş edil-di" [162, s.81-82].

Bir çox türkoq və folklorşunasların [xüsusilə professor M.Ə.Seyidovun] qənaətinə görə, qəbilənin əcdadları yerinə olan dağlar, incə duyğuları, bariz xüsusiyyətləri və nadir keyfiyyətləri qəhrəmanlara bağışlayır, lazım gəldikdə isə onlardan alırlar.

Şimali Altayda yaşayan Komandin qəbilələri də dağı müqəddəs sayırdılar. "Tus tağ" adlanan bu qutsal dağlar, qəbilə birliyini müdafiə edirdilər. Bu hündür və müqəddəs dağların ruhları insan kimi təsəvvür olunurdu.

"Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, Savalan qulləsini görüb Zərdüş məzarının torpağından, həmçinin dağın zirvəsindəki Zərdüş gölünün suyundan təbərrik gətirmək üçün ilk dəfə onun zirvəsinə qalxmışdır" [180].

"Avesta"da, həmişə dağdan söhbət gəndə, onun adı, bəxş etdiyi düzgünlüyü, dincliyi və şənliyi yada salır. Təsədüfi deyil ki, ilk yaranmış insanın adı Kəyumərsdir. Kəyuməs fars dilində Gərşah (şahdağ) sözü ilə sinonimdir.

Azərbaycanda mövcud olan bir çox mifik əfsanələrin qəhrəmanları dağa sığınb dağ tanrısının himayəsini qazandıqı üçün istədikləri hər bir şeyə qalib gəlirlər. "Ovcu Pirim" nağlının qəhrəmanı Koroğlu kimi - mifik tanrılarının məkanı olan dağda

məskən saldığı üçün elə fəvqəlbəşər gücə yiyələnir ki, artıq heç bir ov, onun əlindən qurtara bilmir. Tanrılar tanrısı və ilahələrdən başqa, qəhrəmanların, xeyirxah insanların, qəbilə və el-oba rəhbərlərinin ruhlarının bədəndən ayrılmasından sonra əbədi olaraq dağların zirvəsində yaşamasına dair mövcud bir inama əsasən, dağları "Arotos" sayardılar. Elə buna görə də tanrılar, dağların zirvəsində məskən salırdılar.

Bəni- İsrail qövminin əqidəsinə görə, dağ, tanrı məkanıdır. "Tövrat"da, 19 və 20-ci babda [Xüroc səfərində] belə yazılmışdır ki, Yəhva, Sina dağında Musanı səslədi. Sonra da odda [alovda] cıvlənib İsrail qövmünə xitabən danışmağa başladı [162, s.309].

Böyük türk alimi Mahmud Kaşğarının 11-ci əsrdə qələmə aldığı bir türk əfsanəsinə diqqət yetirək:

"İki türk qəbiləsi bir-birilə döyüşürlər. Döyüşçüsü az olan qəbilə, böyük və güclü qəbiləyə qalib gəlir. Qalib qəbilə tutduğu əsirlərdən birinə sual verir: - Necə oldu ki, sizin bu qədər döyüşcünüz ola-ola məğlub oldunuz? Türk əsiri cavab verir: - Təbilçilərlə şeypurçular savaşın başlanmasını bildirərkən, qəflətən başımızın üzərində yaşıl bir dağ göründü. Sonra da dağ səmanı uddu və gözlərimizin qarşısında hər yer qaranlığa büründü. Belə olduqda, dağdan bir neçə qapı açılıb, oradan cəhənnəm odu üstümüzə hücum çəkdi. Beləliklə də biz döyüş qabiliyyətimizi itirib məğlub olduq" [48, s.227].

Professor Mirəli Seyidov, həmin əfsanə haqqında yazır: "... "Yaşıl dağ" və "Cəhənnəm odu" sözlərinə diqqət yetirək. Dağın yaşıl rəngi, onun müqəddəsliyinə və sitayiş obyektinə olduğuna işarədir. "Gəhənnəm" sözü isə islamıyyətin qələbəsidən sonra bu qədim əfsanəyə artırılan islami bir inamdır. Bu əfsanədə, dağ, ona sitayiş edən xalqa yardım edir ki, qara qüvvələrə qələbə çalsınlar".

Kəpəz dağı yaxınlığında "Dud dağı" adlanan başqa bir dağ var. Xalq inamına görə, Koroğlu həmin dağın qülləsində olan qayadan iş mizi kimi istifadə edərmiş. Bu dağın qülləsi strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Hətta Koroğlu da hər döyüşün başlanmasından öncə bu dağa oturub məşvərət edərmiş. Bir sözlə bu dağ Koroğlunun müşaviri və sirdaşı sayılmış [153, s.213].

Altay dastanında bəzən "Maaday -Qara"nın ata-anası "Aydağ" və "Gündəğ" kimi təqdim olunur. Altaylılar Maaday-Qaranın dağdan və dağ ruhundan yaranmasına inandıqları üçün hesab edirlər ki, doğulduğu vaxt onun ovuclarında daş olub:

¹ "Tos" qədim türkcədə xeyirxah deməkdir. O, xəbis ruhlarla daimi savaşda olduğu üçün, qəbilənin uğurlarını təmin edirdi.

*Doğularkən sol əlində,
Doqquzbucaqlı qara daş sıxmışdı.
Dünyaya gələndə sağ əlində
Yeddi bucaqlı boz daş sıxmışdı [134, s.34].*

Dağ, türk xalqları içərisində müqəddəs sayıldığı halda, həm də nemət və bərəkəti bəxş edən ünsür rolunu da oynamışdır. Xalq rəvayətinə görə, Zərdüşt, Savalan dağının zirvəsindəki göldə paklandıqdan sonra özünün məşhur kitabını elə oradaca yazmağa başlamışdır.

2-ci Vəndidat və Fırgərdin 19-cu hissəsində qeyd edilmişdir ki, Ahura -məzda ilə Zərdüşt, Savalan dağının hündürlüyündəki meşədə danışığa başlayıblar. Həzrəti Zərdüşt isə elə həmin dağın zirvəsindən ilham almışdır. Zəkəriya bin Məhmməd Qəzvini, "Əl-bilad" əsərində yazır: "Zərdüşt Azərbaycanın Şiz bölgəsindən idi. O, bir müddət xalqdan uzaqlaşıb Savalan dağına çəkildi. Qayıtdıqda özü ilə bir kitab gətirdi".

Azərgəşəsb, qeyd etdik ki, "Şahnamə" dastanlarına əsasən, Bəhmən qalası, Ərdəbil yaxınlığındakı bir dağın zirvəsində yerləşmişdir. Keyxosrov həmin qalanı ələ keçirdikdən sonra, məşhur Azərgəşəsb məbədinə orada tikdirdi. Beləliklə də, Ərdəbilin yaxınlığındakı sözü gedən dağ, "Savalan" olmalıdır.

Zənn edilir ki, islamıyyətin Azərbaycanda yayılmasından öncə, dağ tanrısına, dağ ruhuna və dağ ilahəsinə ehtiram və sitayiş mərasimi, hazırda "Ağ məscid" (bu məscid, Sərəindən Savalana gedən yolda və Qara göldən bir az yuxarıda yerləşir) adlanan bir yerdə keçirilirdi.

Koroğlunun əsəridəki öhdəlikləri, tanrılar tanrısı Zevsin, od tanrısının, yunan əsatinin ən böyük tanrısının və işıq tanrısının öhdəlikləri ilə eynidir. Koroğlu da Zevs kimi, ən yüksək dağların zirvəsini özü üçün məskən, qərargah seçir. Zevs, yuxarıdakı öhdəliklərdən başqa, nizam-intizam və sosial ədaləti bərqərar etmək vəzifəsini də boynuna götürmüşdü [37, s.923].

Türk xalqları ilə bərabər, bəzi başqa xalqlar da dağ və torpağa (yer) pərəstiş edirlər, hətta çinlilər, göyü, dağı və yeri, bütün canlıların ata-anası sayırlar.

Burada dağla bağlı maraqlı bir inamı da xatırladıq: "Azərbaycanda "Üç təpə" adlı bir kənd var. Həmin kənddə "Kardaş" [kar-daş] adı ilə məşhur olan bir daş var idi. Ürəklərində arzusu olan aşıqlar və ata-analar, niyyətlərinə çatmaq üçün bu daşa qırmızı parçalar bağlayır, nəzir verir, dua edir və onun ayağında şam yandırırırlar. Xalq inamına əsasən, qədimdə gənc oğlan və qız bir-

birinə vurulurlar. Oğlan, qızın evinə elçi göndərir. Qızın atası elçiləri evindən qovur. Qız həmin daşa pənah aparıb o qədər ağlayır ki, daşa təsir edir. Qızın göz yaşlarını görən daş o qədər narahat olur ki, onun bir hissəsi əriməyə başlayır. Qızın ata-anası, onu başqa bir oğlana əvə verirlər. Bir gün aşiq oğlan daşın yanına gəlib deyir: "Ey daş! Necə oldu ki, hamını öz açzusunə çatdırdın, lakin mənim ürək sözümü eşitmədin? Oğlan bunu deyib oradaca ölür. Məhz həmin bu hadisədən sonra bu daşa Kardaş deyirlər" [153, s.23-24].

İnsanın yaranışı ilə bağlı mövcud olan bəzi dastan və əfsanələrdə, onun [insanın] ilk cəvhərinin torpağa deyil, daşa gedib çıxdığını görürük. Qədim "Daş uşaq" dastanında oxuyuruq: "Qədim dövrlərdə bir ölkədə üç qardaş yaşayırdı. Qardaşlardan ikisinin uşağı var idi. Lakin onlardan biri sonsuz idi. Uşaq qardaşlar, yalnız ildə bir dəfə sonsuz qardaşın evinə gedirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, onların sonsuz qardaşı, məhz özünün pis və yaramaz əməllərinə görə uşaqdan məhrum olubdur. Belə düşündükləri üçün də onun evində duz-çörək yeməkdən çəkinirdilər. Bir gün sonsuz qardaşın arvadı ərinə deyir:

- Bilirəm ki, qardaşlarının gəlişi yaxınlaşıb, sən də məhz bunun üçün qəmə dalıbsan. Get, mənim üçün uzun bir daş gətir.

Kişi gedib uzun daşı tapıb gətirir. Qadın, uzun daşı körpə uşaq kimi qundaqlayıb nənniyə qoyur. Qardaşlar gəlib uzaqdan lay-lay səsinə eşidib, sevinə-sevinə öz qardaşlarını nəhayət, uşaq sahibi olduğuna görə təbrik edir, ac olduqlarını bildirirlər. Yemək vaxtı qardaşlardan biri nənniyə yaxınlaşıb, qundaqlanmış uşağı zarafat-yana süfrə başına dəvət edir. Qundaqlanmış daş dilə gəlib deyir:

Uşağam, həm yaşdan mən,

Yemərəm hər aşdan mən.

Nə atam var, nə anam,

Yaranmışam daşdan mən" [76, s.193-194].

Göründüyü kimi, dağ, türklərin ilkin düşüncə və inamlarında canlı bir varlıq kimi nəzərdə tutulurdu. Sonralar türklərin bu inamı əsasında vücuda gələn "Mitraizm", Asiya və Avropanın bir çox yerlərində geniş yayılmağa başladı. Həmin inamı daşıyanların düşüncəsinə görə, Zərvandan "Hürmüz" və "Əhrimən" adlı iki uşaq dünyaya gəlir. Zərvan Hürmuzun xeyirxah insanların yardımçısı olduğunu və Əhrimənə qalib gəlmək istəməsini bildiyi üçün, olağanüstü qüvvələrin simvolu olan ildirimi ona verir. İldırımın, dağın zirvəsində olan mağaranın içindəki ağ mərmər

daşla toqquşmasından "Günəş" doğulur. Günəş isə öz növbəsində dünyanı qaranlıqdan qurtarır.

Uşaqlıq çağında Azərbaycan türk balalarının dilinin əzbəri olan aşağıdakı folklor nümunəsində, yerin nənə kimi canlandırılması bədii bir tərzdə ifadə olunub:

*Mən hamıya nənəyəm,
Mən olmasam can olmaz,
Həyata imkan olmaz,
Buğda çıxmaz qınından,
İnsan ölər acından, nə gül olar, nə reyhan,
Nə ot, nə su, nə heyvan,
Aləmdə yox tay mənə,
Aşiq olub ay mənə,
Hey dolanur başıma,
İşiq saçır qarşıma.*

Əbədi doğma qabiliyyətinə malik olan yer (torpaq) - dağ, təbiətin ilkin dövrlərində, fəsillərin dəyişməsi ilə özünün külək və yağışı ilə insanın maraq duyğusunu oyadır. İnsan isə özünün ibtidai tanıma qüvvəsi ilə hər şeyə animistik təsəvvürü ilə baxır və zehninə yaratdığı tanrıları, ən yüksək dağların zirvəsində otururdu.

Türklər arasında mifoloji görüşün qalib təfəkkür növü sayıldığı dövrlərdə baharın yaşıllığı, təbiətin, oyanış və yaşamağın ən mühüm zərurətlərindən hesab olunan günəşin hərarəti müqəddəs sayılırdı. Lakin mifoloji görüşün getdikcə zəifləməsi nəticəsində aşıqlar, təbiətin yenidən baharda oyanmasını o dövrlərin sosial-siyasi şəraitinə uyğun olaraq, ölü anadan doğulan (yəni kor yerdən doğulan) uşaqlar (Rövşənlər-Koroğlular) şəklində göstərməyə və vəsf etməyə başladılar. Bu mifdə, təbiət ilahəsi, öz külündən yenidən doğulan Qoqnus quşu kimi təqdim edilir. Bu özündən doğuş təkcə yerə (torpağa) deyil, həm də suya, ağaca və başqa-başqa bitkilərə də şamildir. Koroğlu, dirilik suyunu [Qoşabulaq suyunu] içməklə özünü əbədləşdirir. Onun ruhu, hər bir təhlükədən uzaq olaraq həyatın əsas ünsürlərinə çevrilir. Artıq həmin özdən doğuş sayəsindədir ki, heç bir şey ona ziyan yetirə bilmir. Ölüm belə ona qalib gələ bilmir. Başqa sözlə desək, Koroğlu, özü həyatın əsas ünsürlərindən sayılan bir anadan doğulmuşdur. Elə buna görədir ki, onun cismi, ilkin həyat cövhərinə qarışdığından, o, ölməzliyə çatmışdır. Qədim Azərbaycan dövlətini təşkil edən aski türk tayfa və qəbilələrinin inamına əsasən, torpaq, yazda yenidən doğulur və yağış vasitəsilə göylə bir-

ləşərək yenidən doğma vəziyyətinə imkan yaradır. Elə buna görə də, bu fəsildə yeri (torpağı) incitməmək üçün, onun üzərinə qaynar su, çirkab və murdar şeylər tökməzdilər. Mənim anam, yerə qaynar su tökülməsinə qarşı çıxar, deyirdi: "Yerə qaynar su tökmək, onu hirsəndirər".

Maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan bir çox xalqların əcdadları belə hesab edirdilər ki, göy, baharın ilk günlərində yağış şəklində öz arvadının [yerin] yanına gəlib onu hamilə edir. Qadın kimi təcəssüm etdirilən torpaq, əsatirə görə hamilə olduğundan sonra məhsul verirdi.

"Əski xalqların bəzisi, qadının uşaq dünyaya gətirməsi, yerin məhsul verməsi barədə eyni təsəvvürə malik olduqları üçün, bu təbii hadisə ilə bağlı özəl mərasimlər keçirərmişlər" [188, s.192].

Yerin və göyün qadın və ya kişi cinsindən olması barədəki, təsəvvür türk xalqlarından başqa, Misir, Şumer, Babil və Çin xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Misal üçün, qədim insanların düşüncəsinə görə, mədən, bitki və heyvan, yeddilik təşkil edən fəlakətlərin dörd ünsür [külək, su, od və torpaq] ilə yaxınlığının törəməsidir.

Tanrı, doqquz səma yaratdı. Hər səma, ayrılıqda ağıla, huşa, ruha və cismə malikdir. "Şadaram", "Şadayan" və "Təşadarsam" günəşin ağıl, ruh və cisminin adlarıdır. Dünya xalqları ilkin dövrdə, özlərinin bədən üzvləri haqqında əldə etdikləri hər bir yeni məlumatdan sonra, onların hər birinin üstünə müəyyən ad qoyur, sonra da həmin məlumat və adqoymanı özünün ətraf dünyasına, bir sözlə kainata da yayırdılar. Dünya, insana bənzəyir. Səma, onun dərisi. Saturn, yeməyi [?], Yupiter ciyəri, Mars irini, Günəş atəşi, ürəyi, Venera mədəsi, Merkuri beyini, Ay ağciyəri, Ulduzlar damarı, Hava onun nəfəsi, Su təri, Torpaq onun ayağının tozu, İşıq gülüşü, Qılgıncım səsi, Yağış gözyaşı, Mədəni bitkilər, həm də canlılar bədənindəki qurdlardır [161, s.41].

"Tövrət"də deyilir ki, tanrı insanı özünə bənzər bir biçimdə yaratdı. Lakin elmi araşdırmalar, həm də antropologiya üzrə müqayisələr göstərir ki, insanın özü, məhz özü haqqında ibtidai məlumata malik olduğu dövrdə tanrını da özünə bənzər yaratdı.

V.Robertson Smit, özünün "Samilərin məzhəbi" adlı elmi əsərində yazır: Qurban kəsmək, əvvəllər tanrılarla barışmaq, diqqət və iltifatını cəlb etmək məqsədilə onlara edilən hədiyyə rolunu oynayırdı. Şübhəsiz ki, ilkin dövrlərdə qurbanlıq vermək ənənəsi tanrılarla insanlar arasında dostluq mərasimindən, yaxud da ki, sitayiş edənlərlə sitayiş edilənlərin arasındakı birlikdən başqa bir şey deyildi.

Türk xalqları, torpaq-dağ, göy, günəş və başqa fəlakətləri insan kimi təsəvvür etdiyi üçün, sitayiş etdikləri tanrıların yeməyini, hamının istifadə etdiyi yeməklərdən seçirdilər. İnsan, yalnız özünün qidalandığı şeyləri, yəni əti, buğdanı, meyvəni, şərabı və yağı tanrılara qurban edirdi. Əkinçilikdən və odun kəşfindən öncəki dövrə aid olan ən qədim qurbanlıq növü, ətini və qanını tanrılarla bəndələrin birgə istifadə etdikləri müəyyən heyvanın qurbanlıq kimi kəsilməsində riayət edilməsi mühüm tələb ondan ibarət idi ki, hər payın sahibi, öncədən müəyyən olunmuş payını təhvil alsın" [66, s.219-225].

Əski dövrlərdə qəbilə üzvləri, dağ, su, və ağac tanrılarını ağır-lamaq üçün, kəsilən heyvanın ətini yeyib qanını içməklə inanırdılar ki, hamısı birlikdə öz tanrıları ilə bir olub onlar kimi ölməzliyə çatacaqlar.

Bu əski adət, bu günə qədər Savalan silsilə dağlarının ətlərində yaşayan elatlar içərisində qorunub saxlanmışdır. Onlar el-obanın, qəbilənin birlik və sağlamlığını möhkəmləndirmək, qorumaq məqsədilə, say edirlər ki, günəş və dağ tanrısının ağırlanması üçün kəsilən qurbanlıq ətindən hamılıqla istifadə etsinlər.

Aşağıdakı folklor nümunəsində günəş tanrısının həyat bəxş-edici rolunu və onunla bağlı animistik düşüncə tərzini müşahidə edirik:

*Gün dedi: Mən olmasam,
Yerə işıq salmasam,
Buğda çıxmaz qınından,
İnsan ölər acından,
Nə gül olar, nə həyat,
Nə ot, nə su, nə heyvan.
Dünya bütün buz olar,
İşıqsız ulduzsuz olar.*

Nur ilə zülmətin, yaxşıqla pisləyin, Ahuramazda ilə Əhrimənin döyüşü, aydıncasına İşraqiyyə təlimində Şəhabəddin Söhrəvərdinin görüşündə öz əksini tapmışdır. Dünyanın nurdan yaranması və dünya yaradıcısının kökünün naturalist dinlərə gedib çıxması düşüncəsi günəşə sitayiş əqidəsindən təsir almışdır. İrandakı Mitraizm, belə bir düşüncənin təzahürü idi.

Tədqiqatçıların fikrinə, Koroğlu, Goroğlu və Qoroğlu, həyat simvolu və təbiətin ölümü anlamında işlənmişdir.

L.C.Şeterberq, Ural-Altaı xalqlarından danışarkən, Q.N.Piroqovun nəzəriyyəsini təsdiq edərək qeyd edir ki, şaman,

iki ruh ilə evlənirmiş. Həmin ruhların biri, Orman qızı - orman ruhunun qızı, digəri isə, su ruhunun qızı idi. Onlar, şamanı ruhlar aləminə qədər müşayiət edirlər [190, s.156].

Əsətlər əsasında orman totemləri, yaxud su və ya yaşıllıq, yaşıllıq ilahəsi, su və cavanlıq ilahələri yaranır. Su və cavanlıq ilahəsi, Öləng adı ilə məşhurdur [166, s.658].

Xatırlatmaq lazımdır ki, bəzi türk dillərində "El", "Ol" kökündən yaranmış tanrı adına rast gəlirik. Həmin tanrı yaxud ilahənin adı, su ruhu ilə əlaqədar olmuşdur. Məsəl üçün, Olqan və Ölgən torpaq-yer yiyəsinin ruhunun adıdır. Koroğlu-Goroğlu, qəbirdə-yerdə-torpaqda dünyaya gəldikdə torpaq-yer ilahəsinin, yaxud daha açıq desək, gənclik və su ilahəsi olan Ülkenin himayəsini qazanır.

Ülkenin müxtəlif mənalarnı nəzərə alaraq, 17-ci əsr alimi Məhəmməd Hüseyn Xələf oğlu, özünün "Borhan-e Qate" əsərində yazır: "Öləng, türk dilində ot-ələfli yer və ya yaşıllıq deməkdir [197, s.75].

Türklərdə ruhlara inam o qədər güclü olmuşdur ki, qədim dövrlərdə dünyanın ən güclü düşüncə və ayinlərindən biri olan Şamanizmin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Şamanların düşüncəsinə əsasən, dünya, tanrıların ruhları tərəfindən idarə olunur. Şamanizmə tapınanlar özlərini yalnız şamanlar qarşısında cavabdeh sayır, onlara itaət edirdilər. İnsanlar isə şamanlara hörmətlə yanaşı yamanlıqlardan qurtarmaq üçün onlardan yardım istəyirdilər.

Yunan əsəti təfəkküründə üzümçülüyn və bitkilərin himayədarı kimi təqdim olunan Dionis, həm də təbiətin ölüm və həyat tanrısı olmuşdur.

Dionis ilə Koroğlu-Goroğlu arasında ortaq cəhətlər axtarışı təəccüb doğura bilər. Koroğlu-Goroğlu təbiət ilahisidir və simvol olaraq, onun bütün xüsusiyyətlərinə (yəni torpağın qışda yarım-can, yazda isə yenidən doğumuna) malikdir. Bundan başqa Dionisi anası öldükədən sonra, atası, Zevs onun bətnindən çıxarır.

"Bizcə dastandakı təbiətin dəyişməsinə, yenidən doğulub canlanmasına və yaşayıb ölməsinə yalnız adı bir təbiət hadisəsi kimi baxmaq düzgün olmazdı. Bu, onun tam elmi mənzərəsini əks etdirmir. Burada qədim insan, kainat aləminin yaranıb ölmə prosesini daimi təsəvvür etməklə, əslində onun əbədi təkamüldə olması barədəki öz inamını ifadə edirmiş" [20, s.204].

Bələliklə də Koroğlu-Goroğlu, ölən və dirilən tanrı olaraq, daimi təkamülün elmi inamını təmsil edirdi.

Qədim insanlara görə il, iki fəsilədən ibarət idi. Qış (on ay

sayıldı) və yay (iki ay sayılırdı) . Lakin zaman ötdükcə insanın dərk və tanıma gücü inkişaf etdikcə, təbiətin inkişaf qanunlarını nəzərə alaraq, il, dörd fəslə bölünməyə başlayır. O dövrki insan üçün böyük nailiyyət sayılan bu kəşf, folklor xəzinəmizdə belə qeydə alınmışdır:

Üçü bizə yağdır [qış]

Üçü cənnət bağdır [yaz]

Üçü yığib gətirər [yay]

Üçü vurub dağıdər [payız] [20, s.204].

Bu kəşfdən öncə, insan özünün ibtidai zehniyyəti ilə, cadugərlik yolu ilə müxtəlif mərasimlər vasitəsilə təbiətə hakim olan qanunları öz xeyrinə dəyişməyə çalışırdı. Lakin zaman ötdükcə o, təbii olayların insan müdaxiləsi olmadan, dəyişməz bir sistem və nizam içərisində baş verməsini başa düşdü. Təbiət qanunlarını anlamaq, insana həyatını yalnız ovçuluq, əkinçilik və heyvanları əhliləşdirməklə sürdürdüyü bir vaxtda, dörd fəsildən daha səmərəli istifadə etmək üçün böyük imkan yaratdı. Keyrlə şər qüvvələri, soyuqla isti, baharla qış arasındakı əbədi döyüş, təkcə Koroğlu mifində deyil, həm də təbiətin ziddiyyətli qüvvələri içərisində, həmçinin bütün bəşəriyyətin ibtidai qövmünün düşüncə və inamında da mövcud olmuşdur. Yunanıstan mifologiyasında, tanrılar tanrısı Zevsin Qrininlə savaşı, soyuqla isti arasındakı mübarizə şəklində təzahür edir.

Biz, əslində soyuğa və şər qüvvələrə qələbə bayramı sayılan yazın gəlişi ilə bağlı keçirilən mərasimlərdə, açıq-aydın əcdadlarımızın mifik dünya görüşünün izini müşahidə edirik. Məsəl üçün, cadu aləti olan "Su fısqası" yaxud "Saxsı su bülbulü" və "cırıra"-nı xatırlayaq. Bizcə qədim zamanlarda türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar, həmin alətlərdən, yer [torpaq] ruhunu dərin qış yuxusundan oyanmağa vadar etmək üçün, həm də günəş istiliyi və bahar müjdəçisi olan bülbüllərlə başqa-başqa quşları çağırmaq məqsədilə istifadə edirmişlər. Başqa sözlə desək, onlar təbiəti, ovsunlayırdılar. Şifahi xalq ədəbiyyatımızda mifik inamlardan qaynaqlanan sehr ilə cadu da xüsusi yer tutmuşdur.

Ovsun və cadu, ilkin insanın gündəlik həyatında, onun mühit və təbiətlə bağlı münasibətlərində mühüm yer tutmuşdur. İnsan, təbiətin işinə qarışaraq (burada məsəl üçün onun süni şəkildə bülbülün səsinə yamsılaması) həyatı, yenidən ona (təbiətə) qaytarmaq istəyirdi. Əcdadlarımız su fısqası, yaxud saxsı su bülbulündən, ailənin, el-obanın gündəlik məişətində, maddi maraqlarının təmini məqsədilə istifadə edirdilər. Beləliklə də, qədim insan, sehr və cadunun müxtəlif formalarına müraciət edərək (o cümlədən söz,

şer, musiqi və rəqsin sehramiz gücündən yararlanaraq) təbiət hadisələrini öz xeyrinə dəyişdirməklə çətinliklərə qalib gəlmək istəyirdi.

Qədim zamanlardakı bəzi adət-ənənələrin günümüzə qədər davam etməsi, türk xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasındakı ovsunçu mərasimlərini xatırladır. Bu mərasimlər qışı məhv etmək və günəşin işıldaması nəticəsində torpağın oyanmasına, bitkilərin torpaqdan cücərməsinə, mal-qaranın bəslənməsinə və yağışın yağmasına yardım etmək məqsədilə həyata keçirilirdi.

Saxsı su bülbülündən başqa, yazın gəlişi ilə istifadə olunan cadu alətlərindən biri də Cırcıra idi.

Qışın son günlərindən başlanan yumurta boyamaq, yaxud da ki, üzərinə gül və ya quş şəkili çəkmək ənənəsi totemizm (quşlar) düşüncəsinin qalıqı olmasa da, çox ehtimal ki, bolluq və məhsuldarlıq tanrısının ağırlanması ilə əlaqədardır. Ata-babalarımız, bahar ərzəsində, qoyun və keçinin artımı ilə eyni bir vaxtda, "Dül, Soy, Nəsil" adlandırdıqları bir mərasim keçirərmişlər. Həmin gündə bu mərasimi icra edənlərə "Sayacı", təbiətə təsir edib onu ovsonlamaq üçün oxunan mahnı və şeirlərə isə "sayacı sözləri", yaxud da "soyçu sözləri" deyərdilər. Bu mərasimi icra edənlər, çoban paltarı geyərək [mən özüm uşaqlıqdan, döndə-döndə bu mərasimi Təbrizdə yaxından görmüşəm] bir neçə keçi və qoyunla birlikdə şəhər və kəndləri gəzib, qoyun və keçiyə ehtiram əlaməti olaraq maldarlığın müqəddəsliyi ilə bağlı mahnı və şeir oxuyardılar. Həmin mahnılarda arzu edərdilər ki, el-oba həm də sürü ölümə qalib gələrək bolluq içində yaşasın. Koroğlu mifində, körpə uşağı qaranlıqda və torpağın bətnində qoruyub və onu türk xalqlarının mufik qəhramanına çevirən keçi, mifoloji düşüncəyə əsasən ilk baharın müjdəçisi və günəşin rəmzidir.

Türk xalqları, yamyaşıl otlarla birbaşa əlaqəsi olan maldarlıq və at bəslənməsi ilə məşğul olduqları üçün, günəşə sitayiş edirdilər. Atəşpərəslilik ayini, sonralar günəşə sitayiş edilməsi kimi ortaya çıxdı. Çünki istilik olmayan yerdə təbiət, artıq ümitsizlik və ölümün hökm sürdüyü soyuq bir qışa döner. Soyuqluğun, həyatı öz pəncəsində sıxıb ölümə hədələdiyi bir vaxtda, el-obanın xeyrixah ağsaqqalları Od tanrısını yaradıb günəşə sitayiş etməklə, qəbilə üzvlərinin ürəyindəki ümid atəşini alovlandırırıdılar. İctimai həyat sahəsində insan biliyinin artması sahəsində atəş, tarixi dəyişməyə çalışan mübarizlərin canına hopur və ən çətin dövrlərdə bayquşların xalq kütlələrinin evində yuva qurub ölüm nəğməsi oxuduqları bir vaxtda, ozan, aşiq, baxşı və realist yazıçılar,

qəhrəmanların oddan və təbiətdən çıxan əsərlər yaradaraq, həmçinin əfsanəvi qəhrəmanların igidliyini yenidən təsvirə çəkərək, həyat atəşinin yenidən alovlandırılması, azadlıq bayrağının qaldırılması üçün kütlələrin zehniyyətində zəmin yaradırlar.

*Bu saya, yaxşı saya,
Hamıya yaxşı saya,
Həm çeşməyə, həm çaya,
Həm Ülkərə, həm aya,
Həm yoxsula, həm baya [bəyə]...
Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.
Qızıl öküz duranda,
Buğda sünbül salanda,
Dünya binnət olanda,
Musa çoban olanda...*

Burada Sayaçı,¹ yaxud Soyçu, öz nəğmələri ilə təkcə ata-baba yurduna və onun bulaqlarına deyil, həm də öz ovsunu ilə Ülkərə və aya da təsir göstərmək istəyir. O, həmin təsir nəticəsində əslində insanların məişətinin yaxşılaşması ilə əlaqədar, onları [yurdu, ölkəri, ayı və s.] özünə tabe etməyə çalışır.

Bir azərbaycanlı tədqiqatçı sayaçıların qədimliyi barədə yazır: "Azərbaycanda 4 min il tarixi olan, əsasən də maldarlıqla məşğul olan, yarım əşirət şəklində yaşamış tayfaları nəzərə alsaq, onda Sayaçı-Soyçu mərasiminin qədimliyi də elə həmin müddət tarixlə bərabər sayıla bilər" [44, s.42].

Günəşin müqəddəsliyi, onun yer üzərindəki rəmz və nişanı sayılan od-ağac, türk xalqları arasında, o cümlədən azərbaycanlılar içərisində o qədər güclü, hakim bir inam sayılırdı ki, ailənin qurulmasını, həyatın sürməsinə də birbaşa ona bağlayırdılar. Həmin təfəkkürə əsasən Qaşqaylar arasında, ailə qurmaq istəyən bir gənc, hökmən ziffaf gecəsindən öncə bir ocaq qurmalıdır. Bu arada gəlin isə öz ərinin evinə, yaxud da ki, çadırına getməzdən öncə, odun ağırlanması üçün, öz evinin, və ya çadırının təndir və ocağını təvaf edərək onu öpməlidir. Bunun üçün qoyunun yunundan hazırlanmış bir keçəni təndir ocağın üstünə qoyurlar ki, qız yaxınlaşıb onu öpsün. Bizcə, burada od-ocağın ziyarət edilməsi, günəş-odun ağırlanması olduğu halda həm də o

¹ *Sıy və kökü haqqında nəğmə qoşan şəxsə sayaçı deyirlər. Keçmişdə "Say mərasimi" adı ilə tanınan bu mərasimdə sayaçı, el-ohu qəhrəmanlarının adını çəkərək, onların igidliyini alqışlayaraq əcdadpərəstlik ayinini yerinə yetirirdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"da əcdadpərəstlik, sıy və kökə ehtiram daha qüdrətli şəkildə özünü göstərməkdədir.*

deməkdir ki, mifoloji fikir və inamlara əsasən od, xeyir qüvvələrinin təmsilçisi olaraq həmişə şər qüvvələrinə, xəbis ruh-lara qarşı mübarizədə olmuşdur. Hələ də yaylağa-qışlağa köçən, maldarlıqla məşğul olan qaşqayların bir qismi, qışdan öncə atəş komaları yandıraraq öz mal-qaralarını onun kənarından keçirir-lər. Onlar bunu ona görə edirlər ki, soyuqluq əhriməni qışda onların mal-qarasına xəsarət yetirə bilməsin. Belə ki, atəş, mal-qara və sürünü ziyanverici, şər qüvvələrdən qorusun.

Tədqiqatçılardan biri, qaşqayların od-ocağa ehtiramla yanaşması haqqında yazır: "Onlar, bəzi ailələrin ocağına elə ürəklə inanırlar ki, xəstənin sağalması üçün onu həmin ocaqların ziyarətinə aparırlar. Tayfaların hər birisi, öz ocağının nişanını qəbir daşı üzərində həkk elətdirir. Qaşqayların ən məşhur tayfalarından biri sayılan Farsmədan tayfasının ağsaqqallarından çoxu, hələ də and içərkən İmurbəy [həmin tayfanın xanlarının böyük cəddi] ocağına and içirlər" [169].

Şamanizm düşüncə tərzinin qalıqları bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, bütün türkdilli xalqlar içərisində geniş yayılmışdır. Bu inam, islamın insan cəmiyyətinə hakim etdiyi bütün qorxu və sıxıntılara baxmayaraq, müxtəlif formalarda günümüzdə qədər yaşamaqdadır.

Türklər, İran və Zaqafqaziyanın ən qədim sakinlərindən biri sayılırlar. Lakin Xələc qəbilələri və Səlcuqlar, sonradan, yəni onuncu əsrdə Əfqanıstandakı Sirdərya yaxınlığından hərəkət edərək İrana gəlmiş və orada qalmışlar. Əfqanıstan və Sistana köçmüş Xələclər, Mahmud Qəznəvi qoşunlarının qəzəb və əziy-yətinə dözməyib İsfahana, Zaqros silsilə dağlarının ətəklərinə və İraqa doğru hərəkət etməyə başladılar. Mühacir türklərin əsas dəstələri öncə Güneyə, sonra isə Azərbaycandan İraqa gəlirlər. Onlar daha sonra bu bölgənin sakinləri olan Səlcuq türkləri ilə bir-likdə Zaqros silsilə dağlarının güney ətəklərinə köçürlər. Güney türklərinin əsas dəstələri İraqlılarla Xələclər olmuşlar. Bunlar təxminən min il öncə Ceyhundan keçərək İrana daxil olmuş, burada çeşidli məkanlar dəyişdikdən sonra, nəhayət Fars əyalətinə köçmüş, İranın güneyində türk Qaşqay elini təşkil etmişlər. Qeyd edək ki, Gürcüstanla, Brucerd, Rey və İsfahan şəhərləri arasındakı bölgəyə İraqi- Əcəm, burada məskunlaşan türklərə isə İraqlı-Əraklı deyirdilər.

XV yüzillikdən başlayaraq yenidən yazılan Koroğlu-Goroğlu, çeşidli səbəblərə görə, o cümlədən yeni bir dövrün istəklərinə uyğun şəkildə ortaya çıxdığına görə, artıq qəhrəman mifik bir şəxsiyyət kimi deyil, epik bir qəhrəman kimi təqdim olunur. O,

əzəli şəxsiyyətdən dönüb bir ölkənin antifeodal siması kimi ortaya çıxsada, mifoloji xüsusiyyətlər onda hələ də mövcud olduğu üçün, bu xüsusiyyətlər onu məhdud bir yaşam və təqdirin əsiri olan epos qəhrəmanından ölməzliyə çatmış bir mifik qəhrəmana çevirir. Beləliklə də, dünya mifologiyasında olduğu kimi türk (Azərbaycan) mifologiyasında da ölüm-dirim arasındakı ziddiyyəti və ya çətinliyi qəti şəkildə həll edir [90, s.126]. Belə ki, hər bir mifin quruluşunda əsas rolunu oynayan diriliyi və sonsuzluqla ölməzliyi, digərindən, yəni ölümdən, qaranlıqdan və soyuqdan üstün tutaraq, yenidən onu canlandırır. Burada zaman iki hissəyə bölünür: Müqəddəs və qeyri-müqəddəs. Məsələn üçün, təbiətdə və bütün kainatda baş verən müsbət olaylar (hər ayın başlanğıcında ayın görənməsi və ya hər ilin üç fəslindən sonra yazın yenidən gəlməsi) müqəddəs zaman sayılır. Yeni zamanın gəlişi əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan insanın həyatında o qədər mühüm maddi və mənəvi təsir buraxır ki, onu Yengi-Gün [yeni gün] adlandıraraq bayram kimi qeyd edir.

Qədim Misirlilərin ən qədim əfsanəsində Osiris, ölü bir günəşdir. O, hər il yerin və suyun altından baş qaldıraraq yenidən doğulur. Bu isə o deməkdir ki, günəş də təbiət-torpaq ilahəsi kimi ölüb dirilən tanrılardan olmuşdur. Nil tanrısı Osiris, qıtlıq tanrısı Setin əlilə öldürülüb saqqalandıqdan sonra, əfsanədə boylu torpaq təcəssümçüsü olan bacısı İzisin yardımı ilə yenidən həyata qayıdır. Bu arada qıtlıq tanrısı da öz növbəsində boylu torpaq İzisin oğlu Horusun əlilə aradan qaldırılır.

Osiris də Koroğlu kimi, hər il yazın gəlişi və günün işıldaması ilə torpaq altından (gordan) baş qaldıran və insanları sevindirən bir tanrıdır.

Əgər türk (Azərbaycan) əsətirində Koroğlu coğrafi və ayrı-ayrı xüsusiyyətlərə görə qışda soyuqluq tanrısı tərəfindən öldürülüb torpağın boylu vaxtında yenidən dirilirsə, Nil tanrısı da Misirin qızğın istisini nəzərə alaraq, qıtlıq tanrısı Setin əlilə saqqalanır. Görünür ki, Nil tanrısı Osirisin, həm də ölən və dirilən tanrı Koroğlunun-Qoroğlunun vahid bir düşməni var. Soyüqluq və qıtlıq tanrısı simasında ortaya çıxan bu düşmən, insan mühitində, cəmiyyətindəki şənlilik və yaşıllığı məhv edib, quraqlıq və soyuqluqu onun yerinə hakim etmək məqsədini güddüyü üçün, əslində Əhriməni arzu, istəyi gerçəkləşdirmək istəyir.

Türk dünyasının böyük alimi Mahmud Kəşğarlı, özünün "Divani-Lüğəti-Türk" əsərində "Gör" və "Kör" sözlərinin mənasını Qaydavsız və Batur kimi qeyd edir. O, həm də "Görər" və "Körər" sözlərini "Bətirər", "Div ürəkli" və "Afras adam"

mənalarında vermişdir. Məhşur (atam mənə kor deyib, hər gələni vur deyib) atalar sözündən də cyni anlam qavranılmaqdadır. Beləliklə də, Goroğlu və Koroğlu sözləri, "Batiroğlu", "Edərmən", "Qaydavsız" və "Qorxusuz" mənasındadır.

M.Hatəmi, "Şumer əsətirində yeraltı ölüm dünyasının adı "Kor"-dur" [122, s.80] mülahizəsinə istinad edərək Koroğlunun mifik bir obraz olduğunu təsdiqləyir. Həmin mifə əsasən, yeraltı dünyada, yəni Gorda, yeraltı dünyası tanrılarından başqa, əbədi tanrılar da mövcuddur. Lakin bu yer, əsasən insanlara və onların kölgəsinə aiddir. Həmçinin Şumerlərin inamına əsasən, Gorun sakinləri yalnız əcdadların ruhlarından ibarətdir. Elə buna görə də, insanların kölgəsi "Gor"dan çıxıb yer üzünə gəlirlər. Bundan başqa, yazın ilk günlərində əcdadların ruhlarının yer üzünə gəlişi barədəki inam, türk xalqlarında da mövcuddur. Mən bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün burada bir dastanın müəyyən hissəsini xatırlatmaq istəyirəm. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında "Tacıroğlu" dastanında - "Bir gün Fəraməzd baxıb görür ki, pul borc verən şəxslər, borcunu ödəyə bilməyən borclunun cənazəsini döyürlər. Fəraməzd dərhal onun borcunu ödəyib, cənazəni basdırır. Sonralar həmin ölü qəbirdən çıxaraq Fəraməzdə işlərində yardım edir və yenidən qəbirə dönür" [24, c. 3].

M.Hatəmi haqlı olaraq yazır ki, "Zevsin oğlu Herakl kimi, olü qadından doğulan Koroğlunu-Goroğlunu - reallaşdırmaq, tarixləşdirmək, ağlasığmazdır" [68, s.17].

Məncə, mifologiya dünyasının ən gözəl nümunələrindən biri olan Koroğlunu yalnız konkret tarixdə görmək düzgün deyildir.

Koroğlu, türk xalqlarının mədəniyyətinin çiçəklənməsi dövründə, ölüb-dirilən tanrı kimi ortaya çıxmış, soyuq və dağlıq bölgələrdə yaşayan zəhmətkeş kütlələrin həyatında yazın gəlişi ilə əlaqədar yaranmışdır. Təbiətin yeniləşməsilə bir başa əlaqədə olan bu mif, yenidən bərpa edilib yarandıqdan sonra bu günkü "Koroğlu" dastanı kimi gəlib bizə çatmışdır.

Ən qədim dövrün xalqları, hər il yazın gəlişini bayram edər, təbiətin yeniləşməsini əfsanəvi şəkildə, tamaşaya bənzər mərasimlərlə qeyd edirdilər [13, s.102].

Son vaxtlar, milli adət-ənənələrimizin qorunub saxlanılmasının zəruriliyinə diqqətsiz yanaşılmasına və hətta ona qarşı çıxılmasına baxmayaraq, hələ də Azərbaycanın başqa-başqa bölgələrində xalq, səmənə göyərdib yumurta boyamaqla, həmçinin od yandırma, Kos-Kosa və Təkəmçi tamaşalarını oynamaqla, yazın gəlişi münasibətilə şənlik edirlər.

Yunanlar, Finikiyalılar, Misirlilər və iranlılar, öz mədəniyyət-

lərinin formalaşmasının müəyyən bir dövründə Ölüb dirilən tanrılara inanmırmışlar. Bu tanrılar, əsasən gül, yaxud ölən və dirilən insanlar şəklində təqdim edilirdilər. Koroğlu mifində, təbiətin yeniləşməsi son dərəcə gözəl bir tərzdə göstərilmişdir. Qışın sona çatması və yazın gəlişi Koroğlu simasında özünü göstərən təbiətin yenidən məhsuldarlığı deməkdir. Başqa sözlə desək, Koroğlu təbiətin ölüm-diriminin insani simvolu və təmsilçisidir. O, simvol-lar Həsən-xanlarla paşalar olan qışın soyuğuna qalib gələrək, müqəddəs arzuların yüksək heykəli kimi meydana çıxır. Onun ecazkar səsindeki qüdrət və gözəllik də, baharın gəlişinin tərənnümü kimi Əhrimən qüvvələrin silkələyib yerindən oynadaraq, yeniləşmədən və çiçəklənməkdən xəbər verir.

Koroğlunun yerdə - gorda doğulması, baharın, istiliyin və yaşıllığın gəlişi deməkdir. Yunanıstan əsətirində Demetra, əkinçilik ilahəsidir. Tanrılar tanrısı Zevs, yeraltı [qaranlıq] tanrısı Hay Desə, yer ilahəsinin qızı Persefonanın vüsəlinə çatacağı barədə söz verir. Bir gün Persefona gül dərəkən, birdən birə Hay Des yerin altından çıxıb onu oğurlayır və özü ilə çəkib yerin dərinliyinə aparır. Əkin ilahəsi olan ananın axtarışları nəticəsiz qalır və sonunda baş vermiş hadisəni günəşdən eşidir. Bunu eşidən əkin ilahəsi [ona] qəzəblənib yer üzünə gələrək bitkilərin məhsul verməsinə mane olur. Zevsin vasitəçiliyi ilə Persefona, əkin ilahəsi olan anası ilə birlikdə tanrıların yanına qayıdır. Ancaq Persefona yerin altında nar yediyinə görə, ilin üçdən birini Haydeslə birlikdə torpaq altında keçirmək məcburiyyətində qalır.

Həmin mifdə, yeraltı tanrısı Koroğlunu yerin dərinliyinə - gora aparır. Və o bütün soyuqluq fəslini orada keçirməli olur. Soyuqluq fəslə başa çatdıqdan sonra, Koroğlu toxum kimi günün altında cücərib göyərir. Beləliklə də, işıq tanrısı Günəş, öz istiliyi ilə təbiətdə bitkilərin yetişməsinə, hər yerin yaşıllığa bürünməsinə şərait yaradır. Koroğlu - Göroğlu, ölüb - dirilən tanrı kimi, insan şəklində qəbirdən, yəni yeraltı dünyadan əşiyə çıxır.

İbtidai insan, bir sıra oyun mərasimlərini keçirmək yolu ilə, yaxud da ki, sehr və cadugərliklə, təbiətdə baş verən hadisələri özünün və qəbiləsinin xeyrinə dəyişməyə çalışmışdır. O, həmçinin gün tutulan zaman, mis kasaya, dəmir qab-qacağa döyməklə, təbii calmaqla tapındığı [sitayış etdiyi] günəşi pis [xəbəsi] ruhların təsirindən qurtarmaq istəyirdi. Beləliklə də o, qışın şaxtalı - boranlı soyuğundan nicat taparkən, yazın və yayın bolluq, bərəkətindən faydalanmağa can atırdı.

Bu inam, yəni Günəşə sayğı bəsləmək və ona böyük tanrı kimi tapınmağın izi-nişanı bu günə qədər də türk xalqları içərisində

çəşidli formalarda yaşamaqdadır.

Böyük alim və mifoloq Mehdaq Bahar, çoxlu araşdırmalardan sonra fars şovinistlərinin təhrif etdiyi bəzi gerçəkliklərə aydınlıq gətirərək yazır: "Mən, bir çox Qərb iranşünas və mifoloqlarının əksinə olaraq inanıram ki, İran mif və ayinlərinin yüzdə əllisi, doğrusunu desəm, yüzdə yetmiş, Qərbi Asiyanın mifologiya və ayinlərindən götürülmüşdür". O, həmçinin Növrüz və Mehr bayramlarının da farslara [və bir sözlə Hind-Avropalılara, Hind-iranlılara yaxud Arilərə] aid olduğunu rədd edərək yazır: "-Bu bayramlar, Qərbi Asiyanın maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan toplularına məxsusdur. İran da həmin mədəni coğrafi bölgənin bir hissəsidir. Növrüz bayramında hətta üzünü qaralayıb ortaya çıxan Hacı Firuz da, əslində ölmüş bitki və yaşıllığın, bir sözlə göyərme tanrısının qayıtma dəbinin [ayininin] qalıdır [92].

Təbiətdəki qüvvələri insan kimi nəzərə almaq, ümumbəşəri bir dəb və düşüncədir. Buna görə də təbiətin ölüb-dirilməsi, türk xalqları arasında insan kimi nəzərə alınan Goroglu - Koroğlu şəklində ifadə olunur. Bütün bunları nəzərə alaraq Cozef Kembel yazır: "Mifologiya fikirləri ilə əlaqədar sayılması ilkin şahidlərin qəbirlərlə bağlılıqları var".

Beləliklə də, toxumun bəslənmə yeri olan gor, onu cücərməyə hazırlayıb, baharın gəlişi ilə onu günəş şüaları altında yenidən canlanan torpaq üzərinə dəvət edir.

Qədim zamanlarda böyük nüfuz və hörmətə malik olan Mehr ayini isə, dünya xalqlarının "Ölüb-dirilən tanrılar" əfsanəsi əsasında yaranmışdır. Mifoloqların fikrincə, göydən yerə gəlib, bir insan şəklində insanlar içində yaşayıb, sonunda yenidən göylərə gedən və ölməz tanrılar cərgəsinə daxil olan Mehr [dostluq, sevgi, nəvaziş, günəş] əfsanəsi də bir çox xalqlar arasında mövcud olan "ölüb-dirilən tanrılar" əfsanələri silsiləsinə mənsubdur.

Yunan-tinikiya əfsanəsi Adonis, misir əfsanəsi Osiris, Yunan əfsanəsi Dionis və Kiçik Asiya xalqlarına mənsub Atis əfsanəsi, həmçinin bir sıra başqa - başqa əfsanələrdə tanrıların insanlar içində gəlişindən və onların ölüb-dirilməsindən söhbət gedir [65].

Dünyanın bir çox xalqlarının mifologiyasında qaranlıq, yeraltı dünya, yaxud, "Çökür-Gör" terminləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunlar əksər hallarda özündəndə doğuş, göyərme və tanrıların ruhu deməkdir.

Türk xalqlarının folklorunda da, meşələr yer-göy kimi qaranlıqlar, yəni, bitmək (göyərme) və özündəndə doğuş məkanıdır. Türk xalqlarının, o cümlədən də azərbaycanlıların ən qədim dünya görüşündə, bir bulağı öz qoynunda yerləşdirən meşə, bolluq

simvolu sayılır. "Koroğlu" mifində, hündür və qocaman bir ağacın yarpaqları altında olan Qoşa bulaq, gecə qaranlığında (göyün düz ortasında, iki ulduzun bir-birinə toqquşması vaxtında), əsəti səciyyəsinə yiyələnərək Koroğlunu əbədləşdirir və elə buradaca Koroğlu, şer yazmaq, oxumaq və saz çalmaq sənət və bacarığını əldə edir.

"Yaradıcılıq, qaranlıqdan ayrılmazdır və yalnız tapılışda və cəvələnmədə işıqlanır" [47, s.37].

Məhz bu dünyagörüşünün əsasında ki, Koroğlu (ölüb-dirilən tanrı) ölü anadan və məhsuldar torpaqdan dünyaya gəlir və yorulmadan apardığı mübarizə nəticəsində işıqlığa çatır. Qaranlıqdan - gordan başlanan həmin hərəkət, göyərme və kökatma simvolu olan dağ işığına qədər davam edərək, tapılış və doğum mənasındadır. "Şahnamə"də oxuyuruq: "Kipriyini ovuşdurub, üzünü yuduqdan sonra, qaranlıq mağarada axtarışa başladı. Qaranlıq içində bir dağ göründü. Elə bir dağ ki, mağara artıq onun yanında görünmürdü".

Rüstəm, mağarada - qaranlıqda, dünyanın əsl və ana simvolu olan dağa çatır. Elə bir dağa ki, həmiyə can bəxş edir və bir sözlə həminin anası sayılır. Mədəniyyətin başlanğıc dövründə yaşayan insan üçün, hər bir müqəddəs yer, qaranlıqdan ayrılmaz idi. Hər bir insan öz mübarizəsi sayəsində nisbi işıqlığa çatır, axtarır və təcrübə qazanma prosesində inkişaf edir. Elə buna görə də, insan nur və gözəlliyə çatmaq üçün, öz kökünə, öz əslinə qayıtmalı idi. Dastanda (mifdə) kökü axtarmaq, qaranlıqda getmək deməkdir. Məhz bu səbəbə görə də dünya xalqlarının əksəriyyətində əcdadların adını bilmək, həmişə son dərəcə önəmli sayılmışdır.

Qəbilənin xeyrixah və bilici ağsaqqalı, əcdadların xatirəsini ehtiramla anmağı müqəddəs bir borc sayırdı. Bu əski adət, azərbaycanlıların ən qədim yazılı abidələrindən sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında əks olunmuşdur. Bu adət, kökü axtarmaq deməkdir. Koroğlu, qaranlıqda doğulmaqla işıqlığın astanasına çatır, başqa sözlə desək, çiçəklənib bitir.

Atın mifologiya baxımından öyrənilməsi hissəsində işarə etdiyimiz kimi, ədaləti və məzlum insanları müdafiə edən Məlik Məmmədin vəfali atı, yeraltı - qaranlıq dünyasından gəlir. Həmin nağılda, vəfali at, Məlik Məmmədə yol göstərərək, onu, yer üzündəki insanların tikilişində aciz qaldıqları ən gözəl sarayı tikmək üçün bir usta tapmaq məqsədilə qaranlıqda - qəbirə aparır.

Bu nağılda, insanlara əbədi ömür bağışlayan bulaq - su yeraltı dünyasında - qaranlıqda yerləşmişdir. Bu bulağın suyu, insanlıq dəyərlərini qoruyan qəhrəmanlara və digər xeyrixah insanlara

ölməz həyat bəxş etdiyindən sümüyündən savayı heç nə ortaya qoymayan ölüyə (Məlik Cəmşidə - B.H) də can bağışlayır. Yenidən canlanan skelet isə öz növbəsində Əhrimən qüvvələri (tacir və ehtiraslı qadın - B.H) tərəfindən hədələnən Məlik Məmmədin köməyinə qalxıb, onu təhlükədən qurtarır.

Həmin örnəkdə, mədəniyyətin başlanğıc dövründə yaşayan insan və onun həyatının bitkilər aləmi ilə qarşılıqlı əlaqəsi əks olunmuş, ölüb-dirilmə motivi, gözəl folklor ifadəsini tapmışdır.

Yerin altına aparılmış Məlik Cəmşid yenidən dirilir, yəni təbiət, öz tərəvət, məhsuldarlıq və yaşıllığına qovuşur. Əfsanədə ən gözəl sarayın tikilişi də təbiətin yenidən gözəlləşməsi, yaşıllığı ilə oxşar mənada verilmişdir. Finikiya rəvayətlərinə görə eşq və ehtiras ilahəsi Afroditanın sevgilisi Adonis, ovda ikən qətlə yetirilir və qanından lələ gülü cücərməyə başlayır. Burada göyərmə, qaranlıqda - gördə cücərməkdən başqa bir şey deyildir.

Mifin yaradıcısının fikrincə, Koroğlu qəbrdə doğulur. Gor, yaxud da ki, torpaq isə ana bətni kimi təsvir edilir. Başqa sözlə desək, Koroğlu, torpaqdan bitib dirçəlməyə başlayır. Türk xalqlarının mifologiyasında bitmək, can və həyatın çiçəklənməsi, dirçəlişi deməkdir. Yəni əgər bitmək, çiçəklənməklə və zirvəyə çatmaqla nəticələnməsə, ölüm və yoxluq qaçılmazdır. Koroğlu, tanrılar məkanı Çənlibelə çatmaqla əslində çiçəklənməyə, özdəndə doğuş məqamına çatır. Türk xalqlarının folklorunda, dağın zirvəsi, ölümün qarşısını alan ağac və diqər bitkilərin göyərdiyi məkan sayılırdı. Təbiət qoynunda yaşamış əcdadlarımız, həmişə doğumla göyərməni sinonim kimi nəzərdə tuturdular. Ona görə ki, "Can" da bitki və ağac kimi meyvə verir, və özü başqa bir bitkinin yetişməsi üçün toxum sayılırdı. Çünki "qaranlığın hərəkəti işığa doğrudur" [47, s.32].

Mədəniyyətin başlanğıc dövründə təbiət qüvvələri də iki hissəyə, yəni xeyirxah və bədxah qüvvələrə bölünürdülər.

Həmin mifdə qəbir də ana bətni kimi Koroğlunun soyuqdan qorunub onun dirçəlməsinə yardım edir. Koroğlu torpaqda cücərməyə, dirçəlməyə başlayır. Bu da ona görədir ki, mifologiyada torpaq, həm qışda bitkiləri sıxışdırıb yarımcı halına salan qəbirin, həm də, nənninin simvolu sayıla bilər.

Zənn edilir ki, əcdadlarımızın qədim dünyagörüşündə qaranlıq, yaxud da ki, gor - yeraltı dynya, ana, başlanğıc, bətn (balalıq) əsl mənalarını daşımışdır. Elə buna görədir ki, türk xalqlarının əksəriyyəti, baharın gəlişi, təbiətin yeniləşməsi ilə eyni vaxta düşən ilin son günlərində öz əcdadlarının qəbirlərinin ziyarətinə gedir, qəbirlər üstündə çıraq, yaxud da ki, şam yandırır dırlar. Bununla da

onlar, həm ölülərin ruhunu şad edər və onları mənfur qüvvələrdən qoruyar, həm də ki, əcdadlarının ruhunun bu dünyaya gəlişinə dair öz sevinclərini bildirərdilər.

Görəsən bu mərasimlə, baharın gəlişi və təbiətin oyanması arasında əlaqə varmı? Məncə bu mərasimin yazın ilk günlərinə düşməsi o deməkdir ki, ölülərin ruhları da qışın şaxtasını başa vuraraq qaranlıq dünyasından işıq dünyasına doğru hərəkət edirlər. Əcdadların ruhu da, ölüb dirilən bitkilər kimi nəzərdə tutulur.

İndi də Azərbaycan türkləri içərisində animizm inam və təfəkkürünün günümüzdə qədər yaşaması ilə bağlı baş vermiş bir hadisəyə toxunmaq istəyirəm. Güney Azərbaycanın mərkəzi Təbriz şəhəri, Məşrutə inqilabı ərəfəsində azadlıq uğrunda başlanmış mübarizədə əlindən gələni əsirgəmədi. Təbrizin iqtisadi və hərbi baxımdan blokadaya alınması nəticəsində minlərlə insan, o cümlədən də uşaqlar, qadınlar və kişilər, acından həlak oldu. Tarixin bu keşməkeşli və acınacaqlı məqamında irtica və istibdad qarşısında dayanıb ona baş əyməyən mübarizlər, öz aralarında and içdilər ki, irticaya qarşı qalib gəldikdən sonra, əldə etdikləri bir tikə arpa çörəyini də aparıb azadlıq və demokratiya uğrunda can vermiş şəhidlərlə bölüşdürsünlər. Elə buna görə də 11 aylıq mühasirəyə son qoyulduqdan və müharibə başa çatdıqdan sonra, onlar digər əhali ilə birlikdə aş bişirib, qəbiristanlıqlara gedərək, onu qəbirələrin üstünə tökürlər. Həmin qəbiristanlıqlardan biri Selab məhəlləsində yerləşir. Bu məzarlıq sözü gedən hadisədən sonra xalq tərəfindən "Aş ləkən qəbiristanı" adı ilə məşhurlaşmışdır.

Bu gün minlərlə itkin qəhrəmanı öz qoynuna alan bu qəbiristanlıq, öz tarixi xatirələri ilə birlikdə unudulmaqdadır. Bununla belə məzarlıq həm də uzun illər boyunca öz məlik və tarixini unudan və artıq cansız bir cismə çevrilən bir xalqın acınacaqlı taleyinin güzgüsüdür.

Türk xalqlarının qədim dini inanclarına görə, insan da təbiət kimi ölüb-dirilir. Hətta bütün dünya türkləri tərəfindən tanınan "göy", "su", "dağ" və "hava" tanrıları da insan kimi yeyib, içib, geyinirlər. Türklər, həm də, hər il təbiətin dəyişməsini, qışda ölüb, yazda dirilməsini gördükləri üçün, özlərinin də əbədiyyətinə inanır, soyköklərindəki müqəddəs ruhları razı salmağa çalışırdılar.

Qaşqayların bir qolu olan Saman türkləri, köçdükləri yerdən minlərcə kilometr uzaq olsalar da, bu gün də Şamanizmin əsas düşüncə və adət-ənənələrini tam mənada qorub saxlamaqdadırlar. Saman türkləri də Amerika hinduları [qırmızı dərililəri], Orta

Asiya və başqa-başqa yerlərdə məskunlaşıb minlərlə il hökm sürən türklər kimi, ruhun göyə getməsinə və hər il bahar bayramında öz ocağına qayıtmasına inanırlar.

Təbiətin ölüb-dirilməsi, yaxud başqa sözlə desək, yazın, günəşin şaxta və borana qalib qəlməsi, başqa - başqa soydan olan və müxtəlif dini inama malik olan millətlər arasında, uğurlu gələcəyə və şən həyata ümid deməkdir. Elə buna görə də təbiətin ölüb-dirilmə ideyası bu millətlərdə, o cümlədən türklərdə [azərbaycanlılarda və digər türkdilli xalqlarda] "Koroğlu - Goroglu" və "Dəli-Domrul", misirlilərdə "Osiris", babililərdə "İştar" və finikiyalılarda "Adon-Astrarta" kimi tanrılar simasında canlanaraq, qorunub saxlanmışdır.

Əgər mədəniyyət tarixini araşdıran alimlərin "Dünya mədəniyyətinin ilk təməl daşını qoyanlar Şumerlərdir və bu gün bütün millətlər tərəfindən qeyd olunan yaz mərasimi, şənlikləri də onlardan qalmış bir yadigardır" - nəzəriyyəsini qəbul etsək, onda S.N.Kramerin "tarix Şumerdən başlanır" - məhşur sözü Şumerlərin dünyanın ilk mədəniyyətinin sahibi olmaları barədəki təsəvvürü daha da gücləndirir.

Çağdaş şumerşünaslardan olan professor S.N.Kramerin fikrinə əsasən, eramızdan dörd min il öncə Xəzər [199, s.115-119] dənizinin hüduqlarından Beynəlxəzərə [iki çay arası] köçmüş Şumerlərin dili, Ural-Altay dilləri qrupuna mənsubdur.

Həsən Pirniya da özünün "Qədim İran tarixi" əsərində, Şumerlərin yaşadığı ərazilərdən biri kimi, Xəzər dənizinin cənub-şərqində olan Türkmənistanı qeyd edir. O da Şumerlərin dilinin Ural-Altay dillərindən olduğunu vurğulayır [163].

Ömrünün altmış ilini Şumerlərin mixi xətti ilə yazılmış lövhələrini oxuyub onların kultür və dini inanclarını araşdırmaqda keçirən türk alimi xanım Elmiyyə Çiq, təxminən 4 min il öncə bir Şumer şair və yazıçısının təbiətin (yazın) yenidən dirilməsi haqqında yazdığı 3-№-li Ludiqirra lövhəsini çevirməklə, əski tarixin gizli qalan sirlərinin açılmasına böyük xidmət etmişdir. Biz həmin lövhə haqqında qısaca məlumat verməklə kifayətlənirik. Bu yeni il (bayram) dastanını yazanın adı "Ludiqirra"dır.

Şumerlərdə gözəllik ilahəsi İn-Anna, Venera (Zöhrə) kəlməsi və onunla yaxın əlaqədə olması ilə tanınır. O, istiliyini və intim gücünü Veneradan aldığı üçün Şumerlərin sevgi və eşq ilahəsi sayılır. Həmin ilahə, Şumerlərə yardım edir ki, savaşlarda öz düşmənlərinə qalib gəlsinlər.

Şumerlərin padşahı və Allahu sayılan Domuzi ilə kəndlilərin tanrısı Enkudu həmin ilahəyə aşiq olduqları üçün, onu əldə etmək

məqsədi ilə bir-biri ilə rəqabət edirlər. Lakin sonunda Domuzi, İn-Annanın qardaşı olan günəş tanrısı Ononun yardımı ilə onunla evlənir. Günlərin bir günündə bu ilahə, yeraltı dünyasının hakimi olan bacısı Ərəşkiqalı görmək üçün onun yanına gedir. O, yeddi qapısı olan yeraltı dünyasının axırıncı qapısından içəri girən kimi, elə oradaca quruyub qalır. Onun vəziri üç gün gözlədikdən sonra, nəhayət tanrılar birliyindən kömək istəyir. Lakin onlar da ona yardım etmirlər. Enki, Kurqarra və Qalaturra adlı iki cin yaradıb, onlara dirilik suyu və geyim verdikdən sonra hər ikisini yeraltı dünyasına göndərir. Onlar yeraltına gəlib həyat suyunu İn-Annanın üstünə səpən kimi, o yenidən dirilir. İn-Anna, öz yerinə bir nəfəri göndərmək şərti ilə yerin üzünə qaydır. Nəhayət, ilahənin adamları onun qeyri-səmimi əri Damuzini darta-darta yeraltı dünyasına aparırlar.

Sonralar İn-Annanın razılığı ilə belə qərara gəlinir ki, ilin altı ayını Damuzinin bacısı Gəştin-Anna, altı ayını isə Damuzinin özü yeraltı dünyasında qalsınlar. Bunu Allahlar da qəbul edirlər. O zamandan bəri Allahımız Damuzi hər ilin altı ayını, yəni son bahar və qış aylarını yerin altında keçirdikdən sonra, ilk baharın gəlişi ərəfəsində yer üzünə qayıdıb özünün sevimli arvadı ilə yaxınlıq edir. Biz inanırıq ki, Damuzi ilə eşq ilahəsi İn-Annanın evlənməsi, yer üzünə bərəkət və bolluq gətirəcəkdir. Məhz buna görə də hər ilin yaz vaxtında, bütün çalğıçılarla xanəndələr, çalıb oxuyaraq, şer deyib şənlik edirlər.¹ Görünür ki, Şamanizmdə iki dünya (yeraltı və yerüstü dünyaları) arasında əlaqənin yaranması, bir-birinə gediş-gəliş, həmçinin ölüb-dirilmə ideyası, necə varsa, Şumerlərin də yeni illə bağlı mərasimlərində əsas yer tutur. Elə buna görə də Şaman, təntənəli bir ayın prosesində parçalanıb öldürüldükdən sonra yenidən dirilir. Sibir ovçuları inanırdılar ki, bütün kainat, həmçinin heyvanlar vaxtaşırı ölüb dirildiyinə görə, həyat davam edir, artım vücuda gəlir və yaşam öz yolu ilə irəliləyir.

Onların fikrincə, şamanın taleyi, elə belə də olmalıdır. O, ölməlidir ki, yeni bir biçimdə dirilə bilsin. Bu düşüncə, qədim türklərin yaratdığı tanrıçılıq inamında da görünür. Onlar, yerüzərindəki heyvanların və bitkilərin vaxtaşırı ölüb-dirilməsinə inandıqları

¹ Əziz türkman dostum B.Qri, özünün "Bahar. Novruz mərasiminin ilk təşəbbüskarları" adlı məqaləsində haqlı olaraq yazır: "Bizim yeni il mərasimimizi özlərinə çıxıblar. Sanki bu bayram bizə deyil, onlara aiddir. İlahəmətin adını İnnanadan İştara, tanrımızı isə adını Domuzidən Tammuza dəyişiblər. Onlar bunu başqa yerlərdə yaşayan soydaşlarımızla da bəyrlədilər. Belə gədirsə, kim bilir bu yeni il mərasiminin hansı millətə məxsus olmasını kim düşünəcək?"

üçün, göyü, səmavi cisimləri, o cümlədən ulduzu, ayı, günəşi Allah adlandırır, ona tapınaraq, ölüb-dirilməsinə də inanırdılar. Türk və Monqol xalqlarının mifologiyasında, günəş əjdaha tərəfindən udulur ki, hər səhər yenidən Doğudan dirilib işlidasın.

Burada Doğü sözü mifik anlam və görüşləri daşıyaraq, günəşin gün çıxan tərəfindən çıxmasını-doğulmasını andırır.

Koroğlunun - Qoroğlunun - qələbəsi ilə təbiəti canlandıran istilik və su, bütün çətinlikləri geridə buraxaraq, yaylaqlara və tarlalara yola düşüb türk xalqına şərəflə yaşayıb çalışmaq imkanını ərməğan gətirir.

Burada insan donuna girən, Koroğlu - Qoroğlu adlanan günəşin şaxta və borana qələbə çalması, xalqın birliyindən yaranan qüdrətli, yeni günü təmsil edir.

Koroğlu mifinin ən heyvətləndirici hissələrindən biri, "Koroğlunun qocalığı" səhnəsidir. Mifin bu bölümündə, Koroğlu, qışın soyuğuna düşər olmuş, keyimş bir kökə, yaxud da ki, toxuma bənzədilərək təqdim edilmişdir.

Torpaq [yer], hamıya anadır. Hamı bu ananın bətnində canlanır. Torpaq, hamıya can bəxş edir.

Nigar, Çənlibelə hakim olan sükutunu andıran Koroğlunun qocalığını belə vəsf edir:

"... Ötən illər yadıma düşür. Çənlibeldə at kişnəməsindən, dəli nərəsindən, qılnc səsinə qulaq tutulardı. Sənin qorxundan, quş quşluğu ilə bu yollardan keçə bilməzdi. Koroğlu nəyə çəkəndə, dağlar-daşlar səsinə səs verərdi. İndi hanı o günlər?" [110, s.312].

Koroğlunun ömrünün son günlərində Çənlibelə də qəbristan kimi sükuta bürünmüşdür. Koroğlu, özünün qocalığını belə ifadə edir:

Titrəyir əllərim, tor görür gözüm,

Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi?

Dolaşır cahanda söhbətim, sözüm,

Mənmi qocalmışam, ya zamanəmi? [110, s.314].

Şamançılıqdan öncəki inama görə, dağ ruhu çox zaman qoca bir kişiyə bənzədilərək təsəvvür olunur. Çünki, uca dağlar da özünün həmişə qarlı örtülmüş hündür zirvəsinə görə qoca kişi kimi vəsf edirlər. Belə düşüncə tərzində, təbiətin qışın əsarətində olması, Koroğlunun qocalığı və zəifliyi şəklində ifadə olunmuşdur.

Belə bir təsəvvür, yalnız türk xalqlarına aid olmamışdır. Çünki çinlilər də dağ tanrısını, xalqların əbədi himayədarı sayaraq, onu ağsaç kişi kimi təsəvvür etmişlər [110, s.314].

Məhz buna görə də türklər ölüb - dirilən tanrıya inanarmışlar,

Onlar, bitkilərin solub saralmasına görə payızı, Təmmuzu [əkinçilik tanrısı] ölüm fəslı sayar, həmin fəslıdə ona yas tutardılar. Onlar, həmiçinin yazın gəlişi ilə Təmmuzun yenidən dirilməsi üçün şənlik edərdilər.

Zənn edilir ki, türk xalqları qədim zamanlarda, son baharın gəlişi ilə ölüb - dirilən tanrıları Koroğlunu torpağa bastırar, yazın gəlişi ilə onu torpaq altından çıxardardılar. Qeyd edək ki, bu ayın dünyanın qədim xalqları, o cümlədən də misirlilər və suriyalılar arasında mövcud olmuşdur.

"Baharın ortalarında İzmir şəhəri həyəcan içindəydi. Çünki, Təmmuz tanrısının torpaqdan çıxarılması üçün nəzərdə tutulan şənliklərin vaxtı gəlib çatmışdı. Suriya keşişləri hər il payızda Təmmuz tanrısını torpağa basdırar, bahar ortalarının bir isti günündə isə onu torpaq altından çıxarırlar. Bu gün, şənlik günü sayılırdı. Qadınlarla kişilər, dəstə - dəstə şəhərdən çıxıb, axşama qədər təbiətin qoynunda yeyib - içər, rəqs edər, şənlik edərdilər".

Beləliklə də, oyanış [dirilmə], əbədi bir mübarizə nəticəsində mümkün ola bilər. Başqa sözlə desək, xoşbəxtlik bədbəxtliyə qalib gəlir. Bu isə dağ tanrısı tərəfindən verilən bir hədiyyədir [184, s.11].

"Dağ ruhu, həmişə insanlara xoşbəxtlik gətirmişdir". Xalqın qədim təfəkkür və inamlarının müəyyən dövrdə, şəraitdə zəifləyib unudulmaq təhlükəsini duyan qeyrətli el sənətkarları onu beləcə qorumağa çalışıblar.

*Yenə ömür təzələndi,
Xoş gəldiniz, dəlilərim!
Qurtardın hicrandan, qəmdən
Xoş gəldiniz, dəlilərim!*

*Düşün, burda mehman qalaq,
Xotkarlara qırğın salaq,
Paşalardan qisas alaq,
Xoş gəldiniz, dəlilərim!*

*Bir nur salaq bu cahana,
Meydan boyansın al qana,
Səfər eyləyək hər yana,
Xoş gəldiniz, dəlilərim!*

*Aslan tək bərədə yataq,
Düşmənlərə şəşpər ataq,
Paşaları diri tutaq,
Xoş gəldiniz, dəlilərim!*

*Zimistanım döndü yaza,
Qulaq verin sözə, saza,
Koroğlu yetdi muraza,
Xoş gəldiniz, dəlilərim! [110, s.324].*

Əsətir və əfsanələrin əsas mövzusunun, bəşəriyyətin səadəti üçün şən, gözəl və ədalətli bir dünyanın yaradılması uğrunda gedən mübarizə təşkil edir. Bu səbəbdən də, ölüb-dirilən tanrılar təfəkkürünün ən gözəl ifadəsi olan "Koroğlu" mifindən məqsəd, əbədi bir həyata çatmaq, zəhmətkeş kütlələrin sonsuz əzab-əziyyətinə son qoymaq, yer üzündə ədaləti bərqərar etməkdən ibarətdir. Bu mif, xalq ümidinin güzgüsüdür. Koroğlunun ölməzliyinin sirri, onun ədalətsizlik qarşısında ədaləti bərqərar etməsindədir. Xalqın gücü, Koroğlunun simasında toplanmışdır. Bu səs, dünyada zülm və ədalətsizliyə son qoyulmasına qədər, həqiqətə yardım edəcəkdir ki, bütün var gücü ilə bərabərlik və qardaşlıq bayrağını qaldırmaq üçün ayağa qalxsın.

"Yox, Aşiq Cünun! Düzdür mən Koroğluluqdan əl çəkmişdim, amma baxıram ki, bu olan şey deyil. Nə qədər ki, xotkarlar var, padşahlar, xanlar bu namərd dünyada ağalıq eləyirlər, mən Koroğluluğu yerə qoya bilməyəcəm. Nə qədər ki, onlar var, biz də varıq..."

Koroğludan bu sözü eşidəndə bütün dəlilər nərə çəkildilər. Atlar kişnədi. Qılınclar oynadı... Hamı bir yerdə təzədən Çənlibelə qalxmağa başladılar" [110, s.327].

Beləliklə də, bütün ömürlərini ədalət uğrunda mübarizədə keçirmiş Çənlibelə dəliləri, Koroğlunun bu sözlərindən ilham alaraq bir daha inandılar ki, öz güclərinə arxalanmaqla, tarixin gedişinə təsir göstərməklə hər cürə zülmə son qoyub, dünyanı ədalətlə doldurmaq olar. Beləcə də, canlarına yenidən hopmuş bu ümidin istiliyindən güc alaraq, Çənlibelə qalxan dəlilərin əllərindəki qılınclarının ışıltısı, zülmətin ürəyini yarmağa başladı.

Və son söz olaraq xatırladaq ki, Koroğlunun yüksək ideyası dünyada ədalətin zülmə, sevginin nifrətə və mərdliyin namərdliyə qarşı qalib gəlməsi gününə qədər, həmişə olduğu kimi yenə də bəşəriyyətin xoşbəxtliyi uğrunda vuruşan mübarizələrin əlində müqəddəs bir bayraq kimi hamını öz kölgəsi altında birliyə çağıracaqdır. Beləliklə də, Koroğlunu qoca vaxtında ölməz edən amil, onun insan həyatının sirrinə yol tapa bilməsindəki gücündədir. Həmin idrak gücü mifin qəhrəmanına, dövrün mürtəce qəza-qədr fəlsəfəsi qarşısında, insana öz ideal dünyasını qurmaq uğrunda mübarizədə iradəsini nümayiş etdirmək imkanı verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ QAYNAQLAR

1. Avçı A. Koroğlu ayaqlanması, İstanbul, "Orta Doğu" nəşriyyatı, 1994.
2. Jəmkoçyan H.Q., Abrahamyan A.Q., Melik-baxşyan S.T. Erməni xalqının tarixi, İrəvan, Ermtədrisnəşr, c.I, 1963 (*erməni dilində*).
3. Ağayan Q. Koroğlunun həyatı və taleyi, İstanbul, 1924 (*erməni dilində*).
4. Ağası F. "Qılıncıma doğranayım", Bakı, "Gənclik" jurnalı, 1989, №11.
5. Arif M., Hüseynov H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Təbriz, 1943.
6. Axundov B.A. "Qoroğlu" dastanının problemləri haqqında, "Sovet ədəbiyyatı" jurnalı, 1965, №8.
7. Axunin A.B. Altay şamanları haqqında mülahizələr, Leningrad, 1924 (*rus dilində*).
8. Alekseyev A. Sibir türklərinin ilkin dinləri, Moskva, 1980 (*rus dilində*).
9. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatrı, Bakı, "Maarif", 1979.
10. Akişev K. A. İssik kurqan, Moskva, 1976 (*rus dilində*).
11. Antropologiya haqqında fikirlər, görüşlər, Tehran, 1979, "Cümə kitabı", №34 (*fars dilində*).
12. Anusov P.P. Külliyyatı, Moskva, 1959 (*rus dilində*).
13. Ariyanpur Ə. Cameşenasiye-honər, Tehran, 1965 (*fars dilində*).
14. Azərbaycan sovet ensiklopediyası, 10 cildə, III cild, Bakı, 1979.
15. Azərbaycan sovet ensiklopediyası, on cildə, V cild, Bakı, 1981.
16. Aşıqlar, Bakı, 1957.
17. Aşıq sənəti haqqında bəzi mülahizələr, Bakı, "Qobustan" jurnalı, 1981, №4.
18. Azərbaycan dastanları, beş cildə, IV cild, "Koroğlu" (*tərtib edən: M.H. Təhməsin*), Bakı, "Elm", 1969.
19. Azərbaycan tarixi, üç cildə, I cild, Bakı, "Elm", 1958.
20. Azərbaycan folkloru antologiyası, iki kitabda, I və II kitablar, tərtib edən: Ə.Axundov, Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1968.
21. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, "Elm", 1960.
22. Azərbaycan milli demokratik hərəkatının tərəfdarları, Tehran, 1990 (*fars dilində*).

23. Azərbaycan nağılları, Bakı, Yazıcı, 1985.
24. Azərbaycan nağılları, V cildddə, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960-65.
25. Azərbaycan nağılları, Bakı, Azərnəşr, 1976.
26. Abbasov İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni dilinə tərcümə, təbdil, nəşri tarixi və tədqiqi məsələləri- Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VI kitab, Bakı, "Elm", 1981; İsrəfil Abbaslı Azərbaycan dastanlarının yayılma və təsir arealı, Bakı, "Səda", 2001 (*rus dilində*).
27. Azərbaycan xalq dastanları-orta əsrlər (yazarı: M. Təhməsim), Bakı, "Elm", 1972.
28. Avesta, Yamyad-yəst, C. I-II, Tehran, 1985 (*fars dilində*).
29. Auezov M.O., Sobolev L. Qazax xalqının folkloru və xalq dastanları, Moskva, "Ədəbiyyat tənqidçisi", 1939, №10-11.
30. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1954.
31. Banarlı H. Resimli türk edebiyatı tarixi, İstanbul, 1947.
32. Başqırd xalqının eposu, Moskva, 1977 (*rus dilində*).
33. Belyayev, Uspenski B. Türkmən musiqisi, Moskva, 1928 (*rus dilində*).
34. Birdoğan N. "Koroğlu" bir toplumsal dirəniş dastanı, İstanbul, 1996.
35. Bir İran ayininin Avropada yayılması (prof. E.Şurthaymın əsəri, tərcümə N. Dirəxsani), Tehran, 1992 (*fars dilində*).
36. Bəhmənbəyli M. Güney köçəri tayfalarında adətlər, Tehran.
37. Bəhmənəş, Yunan və Roma əsatiri, Tehran, 1340 (*fars dilində*).
38. Bəydili C. Qam-şamançılığın etno-mədəniyyətimizdə yeri, Bakı, "Ağrıdağ", 2000.
39. "Bılqamış" dastanı, (tərcümə edən: İsmayıl Öməroğlu), Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999.
40. Tağı Bineş-Azərbaycan muğamları (toplayanı Həsən Dəmirçi), Təbriz, 2000.
41. Boratava P. N. Folklor və ədəbiyyat, İstanbul, 1939.
42. Bratava P.N. "Koroğlu" dastanı, İstanbul, 1931.
43. Buxari Ş.s. Cığatay və osmanlı türkcəsi lüğəti, İstanbul.
44. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər, Bakı, "Gənclik", 1966
45. Cavanşir F.M. Ədalət eposu, Tehran, "Tudə" nəşriyyatı, 1981, (*fars dilində*).
46. Cəməli M. Qanadlarını açmış Simürğ, London, 1988.
47. Cəməli M. Simürğ axtarışında, London, 1987.
48. Kaşğari M. Divani-lüğəti türk, Ankara, c.III, 1987.
49. Dəquqi İ. İraq türkmənləri və onların dili

50. Dehxoda Ə. Məsəllər, Tehran, 1978, *(fars dilində)*.
51. Dəmirçi Həsən Azərbaycan muğamları, Təbriz, 2000.
52. Dustxah C. Avesta, Tehran, 1981, *(fars dilində)*.
53. Engels F. Almaniyada kəndli müharibələri, Tehran, 1978 *(fars dilində)*.
54. Əbdülqadir İ. Tarixdə və bu gün şamanizm, Ankara, 1954.
55. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, "Elm", 1974.
56. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, "Maarif", 1992.
57. Əfşar İ. Milli hərəkətlər tarixindən-Sənəd üsyanı, Tehran, 1989 *(fars dilində)*.
58. Əlizadə H. Koroğlunun Rum səfəri, Bakı, 1929.
59. Əsrarnamə, Bakı, 1964.
60. Əminulla Q. Teatr və ayin mərasimləri, Tehran *(fars dilində)*.
61. Farmer C. Şərq musiqisi, London, 1929 *(ingilis dilində)*.
62. Fərzanə M. Dədə Qorqud, Tehran, 1979.
63. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud, Bakı, Azər nəşr, 1989.
64. Firdovsi Ə. "Şahnamə", Tehran, 1962-1971, *(fars dilində)*.
65. Frantsov Y. Din və sərbəst düşüncə qovşağında, Tehran *(fars dilində)*.
66. Freyd Z. Totem və tabu, Tehran, "Asiya" nəşriyyatı, 1983 *(fars dilində)*.
67. Cümşüdoğ A. "Koroğlu"-türkmən xalq eposu, Aşqabad, "Türkmənistan" nəşriyyatı, 1980.
68. Hətəmi M. Koroğlu surətinin mənşəyi məsələsinə dair, Azərbaycan EA Xəbərləri, *(dil, ədəbiyyat, incəsənət seriyası)*, 1983, №3.
69. Hətəmi M. Koroğlu, Dadaloğlu "Ulduz" jurnalı, 1967, №6.
70. Haqqı İ. Osmanlı tarixi, C. III, Ankara, 1954.
71. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları, üçüncü nəşri, Bakı, Yazıçı, 1985.
72. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, Tehran, 1986.
73. Heyət C. Türk dil və ləhcələrinə bir baxış, Tehran, 1986, *(fars dilində)*.
74. Herfa M. İnsan və dinlərin təkamülü, 1913.
75. Həbib P. Qaşqaylar, Tehran, *(fars dilində)*.
76. Həkimov M. Xalqımızın deyimləri və duyumları, Bakı, "Maarif", 1986.
77. Həqqi B. Türk şifahi xalq ədəbiyyatı arxiv.
78. Həqqi B. Sarı Aşıq və Aşıq Şəmsir haqqında bir neçə söz, Təbriz, "Behruz" nəşriyyatı, 1979.
79. Həmdulla M. Nüzhətül-qulub, Tehran, 1362 *(fars dilində)*.

80. Həməznəmə, (*tərtib edən: Şüar D.C.*) Tehran, 1347 [1968] (*fars dilində*).
81. Homer İliada, Bakı, Azərənəşr, 1978.
82. Xaqəni Ş. Divan, Tehran, 1959, (*fars dilində*).
83. Xəliqi R. İran musiqisi, Tehran, I-II çap (*fars dilində*).
84. Xorəsanə Ə. İnsan və dirlərin təkəməlü, Tehran, 1983 (*fars dilində*).
85. Xorənəsi M. Erməni tarixi, İrəvan, İrəvan universiteti nəşriyyatı, 1984 (*erməni dilində*).
86. İbrahimov A. Dəstanlarımızda tarixin izləri, "Azərbaycan" jurnalı, 1990, №1.
87. İlyadə M. Mif perspektivliyi, Tehran, 1983, (*fars dilində*).
88. İmrəni R. Muğam şumerdən başlanır, Bakı, "Elm", 1999.
89. İmrəni R. Azərbaycan musiqi tarixi, Bakı, "Elm", 1999.
90. İmrə Q.B. Əsatir, Moskva, 1964 (*rus dilində*).
91. İncil, Tehran, 1981 (*fars dilində*).
92. İran mədəniyyətinə dair araşdırmalar (*tərtibçi: Mehrdad Bahar*), Tehran, 1984 (*fars dilində*).
93. İran tarixində qadının ictimai həyatı, Tehran, 1990 (*fars dilində*).
94. İskəndər və İran ədəbiyyatı, Tehran, 1985 (*fars dilində*).
95. İskəndəri İ. Minilliklərin qaranlığında, Tehran, 1984 (*fars dilində*).
96. İsfahan ədəbiyyat fakultəsi yayınları, ikinci il, №2, Tehran, (*fars dilində*).
97. İslam Ensiklopedisi, c.VI, İstanbul, 1955.
98. İslam Ensiklopedisi, İstanbul, 1966.
99. İsmailiyə hərəkətinin tarixindən, Tehran, 1983 (*fars dilində*).
100. İsrəfilova P. Məşədiyyə Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası, Bakı, "Elm", 1987.
101. Kağanqatlı M. Ağvan tarixi, Moskva, 1860 (*erməni dilində*).
102. Karaxan H. Urfada göldən çıxan göl ayğırı əfsənəsi, Türk folklor araşdırmaları, C.II, İstanbul, 1951.
103. Karapetyan S.Bolubəy ("Koroğlu" nağıllarından biri), Aleksandropol, 1900 (*erməni dilində*).
104. Kəlibə və Dimnə, (*tərtibçi: Nəsrulla Mənəşi*), Tehran, 1975 (*fars dilində*).
105. Kəndli Q., Şəms İ. Zərdüşt -Avesta, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı,
106. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988.
107. Kononov Türkmən sözünün mənşəyi-Əbülqazi Xivəlinin bütün əsərləri, Moskva, 1985 (*rus dilində*).

108. "Koroğlu", Bakı, "Gənclik", 1992.
109. "Koroğlu" (*toplayanı: Ata Quvşudov*), Aşqabad, "Türkmenistan" nəşriyyatı, 1980,
110. "Koroğlu" (*tərtib edəni: M.H.Təhməsi*), Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1956.
111. "Koroğlu" seminarının materialları, İstanbul, 2000.
112. "Koroğlu", İrəvan, 1941 (*erməni dilində*).
113. "Koroğlu", (*tərtib edəni: V.Xuluftu*), Bakı, "Elm", 1999.
114. "Koroğlu", dastanı (*tərtib edəni: Sirius Qəməri*), Təbriz, 1966.
115. "Koroğlu" dastanı (*toplayanı: H.Əlizadə*), Bakı, 1941.
116. "Koroğlu" dastanı (*toplayanı H.Əlizadə*), Təbriz, 1983.
117. "Koroğlu" dastanı, 1937, (*söyləyən: Aşıq Əli*) Bakı.
118. "Koroğlu", [Paris nüsxəsi], (*nəşrə hazırlayanı və ön söz, lüğət, izah və şərhlərin müəllifi: İsrəfil Abbaslı*), Bakı, Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, "Ozan", 1997.
119. Kökmən M. Əski türk kitabələri, İstanbul, 1980.
120. Köprülü F. Türk ədəbiyyatı tarixi, c.III, İstanbul, 1981.
121. Köprülü F. Türk ədəbiyyatının mənşəyi, İstanbul, 1963.
122. Kramer S.Tarix şumerdən başlanır, Tehran, 1965 (*fars dilində*).
123. Kuyaci Qədim Çin və İran əfsanələri, c.I. Tehran, 1983 (*fars dilində*).
124. Qasımlı M. El düzgünləri, elat söyləmələri, Bakı, 1993
125. Qazax dastanları, Alma ata, 1949,
126. Qernard F. Türküstan və Tibet, Paris, 1898 (*fransız dilində*).
127. Qədim İran dastanları, Tehran (*fars dilində*).
128. Qəfəsoğlu İ. Türk milli mədəniyyəti, İstanbul, 1984
129. Qordlevski V. Qaraqoyunlu, "Azərbaycanı tədqiq və tətəbbü cəmiyyətinin xəbəri", Bakı, 1927, №4
130. Qoran H. Boş tələslər, Tehran, 1981 (*fars dilində*).
131. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı, 55 cildə, III cild, Bakı, Azərbaycan Partiya Tarixi İnstitutu, 1974
132. Lenin V.İ. Sosializm və din, 1909
133. Lor Məlik O. "Koroğlu"dan operaya qədər,
134. "Maaday Qara" dastanı, Moskva, 1973 (*rus dilində*).
135. Malov S. Şərqi Türküstanda şamanizm, Petroqrad, 1918
136. Malov S. Qədim türk abidələri, Moskva, 1951 (*rus dilində*).
137. Markeş S. Əsatir elmi baxımdan, Tehran, 1978 (*fars dilində*).
138. Məclisi M. Həyatül-qulub, I cild, Tehran (*fars dilində*).
139. Midiya və Həxəmənişilər dövründə İran incəsənəti,

Tehran (*fars dilində*).

140. Min bir gecə, 8 cildə, V cild, Bakı, Azərneşr, 1977.

141. Mirzə Kazımbəy Firdəvsi əsərlərində fars əsəri, "Severnoe obrazovanie", c. III, bölmə IV, Peterburq, 1848 (*rus dilində*).

142. Morqan C. Dinin meydana çıxması, Tehran (*fars dilində*).

143. Muğam, Bakı, Yazıcı, 1982.

144. Münşi İ. Tarixə aləmərayi-Abbasi, Tehran, 1933 (*fars dilində*).

145. Müfəssəl osmanlı tarixi, III cild, İstanbul,

146. Nersesyan Ermənilər (*erməni dilində*).

147. Azərbaycan dastanları, (*tərtib edən: Nəbiyev A.*) Bakı, "Gənclik", 1977.

148. Nədişen "Şahnamə"də pəhləvanın həyatı və ölümü, Tehran, 1348 (*fars dilində*).

149. Nişapuri S. Məntiqüt-teyr, Tehran, 1287 (*fars dilində*).

150. Orta Asiya şifahi epik poemaları, Tehran (*fars dilində*).

151. Özbək xalq nağılları, Bakı, Azərneşr, 1987.

152. Öztelli C. Koroğlu, Dadaloğlu, Quloğlu, İstanbul, 1984.

153. Paşayev S. Azərbaycan xalq əfsanələri, Bakı, 1985.

154. Parizi B. Yeddi dalanlı küçə, Tehran, "Negah" nəşriyyatı, 1991 (*fars dilində*).

155. Petruşevski İ. VIII-IX əsrlərdə İranda xalq üsyanları, Tehran, 1965 (*fars dilində*).

156. Petruşevski İ. Orta əsrlər İran tarixi, Tehran, 1977 (*fars dilində*).

157. Petruşevski İ. İran tarixi, Tehran (*fars dilində*).

158. "Pəyam" jurnalı, Tehran, 1361, mürəddad (*fars dilində*).

159. Pərmun M. Qədim İranda fəlsəfəyə bir baxış, Tehran, 1976 (*fars dilində*).

160. Prop V. Şəhri dastanların tarixi kökləri, Moskva, 1946 (*rus dilində*).

161. Purdavud Qədim İran mədəniyyəti, Tehran (*fars dilində*).

162. Purdavud Yəstələr, I, II cildlər, Tehran, 1978 (*fars dilində*).

163. Pirniya H. Qədim İran tarixi, C.I, Tehran, 1962 (*fars dilində*).

164. Putayev L. Şərqi yazılı mədəniyyəti, Moskva, 1926 (*rus dilində*).

165. Putanin Q. Altaylılar, c.II, Tehran, 1984 (*fars dilində*).

166. Radlov V. Türk ləhcələri tarixi, Moskva, 1893 (*rus dilində*).

167. Radlov V. Türklərin danışq dili lüğəti, Moskva, 1989 (*rus dilində*).

168. Rəzi H. "Avesta" xəzinəsi, Tehran (*fars dilində*).

169. Ruhani F. Qaraçadırlar [Qaşqay türklərinin iqtisadi həyatı haqqında bir araşdırma], İsveç, Stokholm, 1992.
170. Rzayev N. Əsrlərin səsi, Bakı, Azərneşr, 1974.
171. Sadıqov M. "Koroğlu" dastanı Jorj Sandın tərcüməsində, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1986, № 50.
172. Seqal İlin İnsan dünyasını genişləndirir, Tehran, C.III, 1973 (*fars dilində*).
173. Seqal İlin İnsan necə divə çevrildi? Tehran, 1975 (*fars dilində*).
174. Seyid Cəfər Pişəvəri, "21 Azər" jurnalının xüsusi buraxılışı, Bakı, 2000, №7.
175. Seyidov M. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında, "Azərbaycan" jurnalı, 1978, №3.
176. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən, Bakı, Yazıçı, 1989.
177. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, "Gənclik", 1984.
178. Seyidov M. "Qızıl döyüşçünün taleyi", Bakı, "Gənclik", 1984.
179. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi bir baxış, Bakı, "Gənclik", 1994.
180. Səffətüs-səfa, Leningrad, Saltikov-Şedrin kitabxanası, əlyazma №91 (*fars dilində*).
181. Səbzəvəri H. Məcməül-nureyn, Tehran (*fars dilində*).
182. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1992.
183. Səhənd Q. Sazımın sözü, Təbriz, "Şəms" nəşriyyatı, 1955.
184. Sidixmen V. Çinin keçmişindən səhifələr, Moskva, 1974 (*rus dilində*).
185. Sokolova Z. Dinlərdə canlı kultu, Moskva, 1927 (*rus dilində*).
186. Spik Y. Şifahi epik dastanlar,
187. Şamlı Ə. Küçə dastanının ikinci dəftəri, Tehran, 1361 (*fars dilində*).
188. Şaxnoviç M. İlk əfsanələr, Tehran, 1975 (*fars dilində*).
189. Şerbak M. Oğuznamə, Moskva, 1959 (*rus dilində*).
190. Şeternberq L. Antropoloji baxımdan ilk dinlər, Tehran, 1936 (*fars dilində*).
191. Şərhriyar M. Yalan dünya, Bakı, Yazıçı, 1984.
192. Şəkurzadə İ. Xorasan əhalisinin adət və ənənələri, Məşhəd, 1967 (*fars dilində*).
193. Tağıyeva Ş. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyət formaları və torpaqdan istifadə qaydaları, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1964.

194. Teymurun heyratamız həyatı [tərcüməsi: M.Nicati], Tehran, 1960 (*fars dilində*).
195. Təbəri E. İrandaki bəzi hərəkətlər və dünyagörüşləri haqqında araşdırma, Tehran, 1979 (*fars dilində*).
196. Təbəri təfsiri, Tehran, 1983 (*fars dilində*).
197. Təbrizi B. Borhane-qate, Tehran, 1982 (*fars dilində*).
198. "Tövrət", Tehran, 1989 (*fars dilində*).
199. Türk ensiklopedisi, c.III, İstanbul, 1980
200. Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1932
201. Türkmənlərin ictimai-siyasi tarixinə bir baxış, Tehran, 1987 (*fars dilində*).
202. Türk sözləri lüğəti, İstanbul, 1988.
203. Uraz M. Türk əsəti, İstanbul, 1967.
204. Uspenski Türk musiqisi, İstanbul, 1983.
205. Vaməri A. Yalançı dərvişin səyahətnaməsi, Tehran, 1989 (*fars dilində*).
206. "Varlıq" dərgisi, 1986, №3 -Tehran.
207. Vasili Y. Çingizxan, Moskva, 1970 (*rus dilində*).
208. Vazeh M. Əsərləri, Bakı, Azərbaycan, 1961.
209. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı, Bakı, "Gənclik", 1987.
210. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1985.
211. Vurgun S.Əsərləri, V cild, Bakı, Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 1972.
212. Yarşatər E. Qədim İran dastanları, Tehran (*fars dilində*).
213. Yetim İbrahimın nağılı, Bakı, 1964.
214. Yunan və Roma mədəniyyəti, c.II, Tehran, 1340 (*fars dilində*).
215. Yunan əsəti, Tehran, 1995 (*fars dilində*).
216. Zahidi H. Musiqi və onun əsilliyinin kökləri barədə bəzi deyilməmiş sözlər, "İttilat" qəzeti, №19064
217. Zehtabi M. İran türklərinin əski tarixi, Təbriz, 1999.
218. Zelenin D. Kult onqunu, Moskva, 1936 (*rus dilində*).

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz (<i>f. Abbaslı, H. İsrailov</i>)	3
Dəyərli tədqiqat (<i>E. Əlibəyzadə</i>)	7
Milli düşüncəmizin ensiklopediyası (<i>Siracəddin Hacı</i>)	11
Giriş	12
"Koroğlu" eposunun meydana çıxmasının tarixi-ictimai zəmini	25
Koroğlunun dəliləri	57
"Koroğlu" dastanının variantları	62
Türk mifologiyasında dirilik suyu	76
At əsatirdə	103
Dirilik ağacı	123
Ədədlərə pərəstiş	138
Misri qılınc	155
Türk mifologiyasında ozan-aşıq	174
Türk mifologiyasında keçi	195
Çənlibel qadınları	211
Keçəl Həmzə	227
Ölüb dirilən tanrı- Koroğlu	250
Qaynaqlar	308

**Kitabın üz qabığında rəssam Əli Minayinin
Behruz Həqqiya ithaf etdiyi «Koroğlu»
əsəri verilmişdir.**

Redaktor: N.Məmmədli

Redaktor müavini: İ.Zeynalov

Operator: A.Kəngərli

Korrektorlar: S.Məlikova, Ə.İsmayılova

Dizayner: İlhamə

Yığılmağa verilmiş: 04.01.2003.

Çapa imzalanmış: 08.03.2003.

Kağız formatı 60x84 1/16.

Şərti çap vərəqi: 19,75.

Tiraj: 500. Sifariş: 218. Qiyməti: Müqavilə ilə

**Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
yığılmış və çap olunmuşdur.**

Müəssisənin direktoru: N.B.Məmmədli.

Ünvan: Bakı 370064, İçəri Şəhər, 3-cü Maqomayev 8/4.

Tel.: 97-16-32; 311-41-89

Bu kitabı böyük millətimə, onun azadlığı,
xoşbəxtliyi uğrunda tarix boyu mübarizə
aparanlara ithaf edirəm.

Behruz Həqqi